

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ
Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨЦІРЛІК УНИВЕРСИТЕТІ**

**«ЖАСТАР, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ» атты
студенттер, магистранттар, PhD докторанттар, оқытушылардың
XVII Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ
I ТОМ
2021 жылдың 6 сәуірі**

**МАТЕРИАЛЫ
XVII Республиканской научно-практической конференции
студентов, магистрантов, PhD докторантов, преподавателей
«МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И ИННОВАЦИИ»
ТОМ I
6 апреля 2021 года**

**MATERIALS
of the XVII Republican scientific-practical conference of students,
postgraduates and PhD doctoral students, teachers
«YOUTH, SCIENCE AND INNOVATIONS»
ТОМ I
April 6, 2021**

Ақтөбе-Ақтөбе-Aktobe

ӘОЖ 001(063)

КБЖ 72

Ж 33

Редакция алқасы:

Бекназаров Р.А. – Қ. Жұбанов атындағы АӨУ ректоры м.а., тарих ғ.д., профессор, ұйымдастыру комитетінің төрағасы; **Бекбауова А.У.** – Стратегиялық даму және цифрландыру жөніндегі проректор, ф.-м.ғ.к., доцент; **Абенова Б.С.** – Академиялық мәселелер жөніндегі проректор, тарих ғ.к., доцент; **Бекназаров Р.А.** – Ғылым және инновациялар жөніндегі проректор, тарих ғ.д., доцент; **Мясникова Л.Н.** – Ғылыми-инновациялық бағдарламалар департаментінің директоры; **Аймуқатов А.Т.** – Физика-математика факультетінің деканы, пед.ғ.к.; **Балғынова А.М.** – Техникалық факультетінің деканы, т.ғ.к., доцент; **Мұхтаров С.С.** – Кәсіби-шығармашылық факультетінің деканы, филолог.ғ.к., доцент; **Тасқарина Б.М.** – Экономика және құқық факультетінің деканы, э.ғ.к., доцент; **Жүсіпова Ж.А.** – Педагогика факультетінің деканы, пед.ғ.к., доцент; **Махамбетов М.Ж.** – Жаратылыстану факультетінің деканы, PhD докторы; **Купенова Г.Ы.** – Тарих факультетінің деканы, тар.ғ.к., доцент; **Садирова К.Қ.** – Филология факультетінің деканы, филолог.ғ.д., доцент; **Кульбаева Б.С.** – Жоғары колледж директоры; **Симұқанова Г.С.** – тарих факультетінің ғылымына жауапты оқытушы, ғ.ғ.магистрі.

Ж 33 «ЖАСТАР, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ» атты студенттер, магистранттар, PhD докторанттар, оқытушылардың XVII Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары.-Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Т.1-2021. - 440 б. =Материалы XVII Республиканской научно-практической конференции студентов, магистрантов, PhD докторантов, преподавателей «**МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И ИННОВАЦИИ**». –Ақтөбе: Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Т.1-2021. -440 стр. =Materials of the XVII Republican scientific-practical conference of students, postgraduates and PhD doctoral students, teachers «**YOUTH, SCIENCE AND INNOVATIONS**».-Aktobe: K.Zhubanov Aktobe regional university, P.1-2021. -440 p.

ISBN 978-601-7818-97-5

ISBN 978-601-7818-98-2

Жинаққа «Жастар, ғылым және инновация» атты XVII Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының қорытындысы бойынша философия, тарих, филология, педагогика, психология, экономика, құқық, музыка, спорт, математика, физика, информатика, жаратылыстану және техникалық ғылымдарының өзекті мәселелері бойынша студенттер, магистранттар, аспиранттар, докторанттар және жас ғалымдардың, оқытушылардың ең үздік ғылыми еңбектері енгізілген.

В сборнике по итогам XVII Республиканского научно -практического конференции «Молодежь, наука и инновации» представлены лучшие научные работы студентов, магистрантов, аспирантов, докторантов и молодых ученых, преподавателей посвященные актуальным вопросам философии, истории, филологии, педагогики, психологии, экономики, правоведения, музыки, спорта, математики, физики, информатики, естественных и технических наук.

The best scientific works of students, graduates, postgraduate students, doctoral students and young scientists, teachers on the top issues of philosophy, history, philology, pedagogy, psychology, economics, law, music, sports, mathematics, physics, computer science, natural and technical sciences are presented in the collection following the results of the XVII Republican Scientific and Practical Conference «Youth, Science and Innovations».

ӘОЖ 001(063)

КБЖ 72

ISBN 978-601-7818-97-5

ISBN 978-601-7818-98-2

© Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті. 2021

**№1 СЕКЦИЯ
ФИЛОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**СЕКЦИЯ №1
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ**

**SECTION №1
ACTUAL PROBLEMS OF PHILOLOGY**

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МӘҢГІЛІК ЕЛ ИДЕЯСЫ

Абдиева Ш.Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Абай өмірден көрген білгенін жинақтап, түйгенін «кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын» деп қара сөздерін өзінен кейінгі буынға мұра етіп қалдырған тума философ. Ғақлияларында, өлеңдерінде көпғасырлық шығыстық ойлар мен батыстық көзқарастар, ислам діні тоғысып, қазақ өмірі, тұрмысы, жаны, дүниетанымы көрініс табады.

Ұлы тұлғаның биыл 175 жылдық мерейтойы, осы уақыт аралығында еліміздің басынан түрлі нәубет өтсе де, қанша мұрағатымыз өшсе де, ақын туындылары, асыл қазына өшпеді. Абайдың ұлағаты ұрпақтан - ұрпаққа жалғасып, ғасырдан-ғасырға ұласып, туған халқымен бірге жасап, әр буынның рухани сусындауына қызмет етпек. Оның біз білетін 200-ге жуық өлеңі, 3 поэмасы, 45 қара сөзі бар. Бірақ қанша уақыт өтсе де өміршеңдігін жоғалтпайтын осы мұраларды оқып, ұғыну, білім биігіне жетуге тырысу оңай дүние емес. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Заманалар ауысып, дүние дидары өзгерсе де, халқымыздың Абайға көңілі айнымайды, қайта уақыт өткен сайын оның ұлылығының тың қырларын ашып, жаңа сырларына қаныға түседі. Абай өзінің туған халқымен мәңгі бақи бірге жасайды, ғасырлар бойы қазақ елін, қазағын биіктерге, асқар асуларға шақыра береді», – деген сөзі ақын мұрасының мәңгілік өсиет ретінде бағаланатынын, қазақ деген ұлт барда Абайдың ұмытылмайтындығын дәйектей түскендей.

Осы ретте ақын мұрасының басты тақырыптарының бірі жас ұрпақ тәрбиесіне тоқталсақ... Абай барлық ізгілікке толы асыл ойын замана жастарына, келер ұрпаққа арнады. Абай жас буын өкілдеріне еңбек пен адамгершілік, өнер мен білім, өнеге мен тәлім, достық-жолдастық, парыз бен қарыз сияқты қасиеттердің асыл үлгілерін жырымен де, қара сөздерімен де жеткізе білді.

Ұлы тұлға қалдырған ұлағатты сөздері мен асыл ойларының мәні неде, оны неліктен әрбір адам оқуы керек деген сұраққа жауап берсек. Ең әуелі, өзінді тану үшін оқу керек. Он бесінші қара сөзінде «Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең

болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?» [1] деген екен. Яғни, қара сөздерін оқи отыра, өмірді текке емес, әрбір күнін мәнді де мағыналы етіп өзкізбекке ұмтылмаққа керек екенін ұғынамыз.

Нәпсінді тиып, пайдасыз әрекеттерден бас тартып, өз-өзіңді тәрбиелегің келсе де Абайды оқу керек деп білеміз.

«Мен боламын демендер,
Аяқты алшаң басқанға,
Екі көзің алақтап,
Құр қарайсың аспанға.
Бір ғылымнан басқаның,
Бәрі де кесел асқанға.
Өйткен адам жалығар

Кешікпей-ақ тосқанға» [2] деген ақын мұрасынан үзінді жоғарыда айтылған сөздің дәйегі деп білемін.

«...ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл беріктік бір ақыл, ар үшін болсын!» деген отыз екінші қара сөзінен Абай мұрасын мінезінді түзеу үшін де оқу керек деп ой түйдік.

Иманыңды күшейтіп, дінде адаспас үшін де Абай мұраларына қанық болуымыз керек. «Күзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды, ықыласымен өзін-өзі аңдып, шын діни шыншылдап жаны ашып тұрмаса, салғырттың иманы бар деп болмайды»[3]. Көріп отырғанымыздай, Абайдың қара сөздерінен иман деген не, иманды адам қандай болмақ керек деген сауалдарға жауап таба аламыз.

Сонымен қатар, кемел, толық адам болам десеңіз, міндетті түрде Абай шығармашылығына сүңгіп, рухани толысу керек деп білеміз. Абай әлемі тым күрделі, тұңғыық. Оның мұрасын түсінуге, ұғынуға шамамыз жету үшін көп оқуымыз керек, оқи отыра көңілімізге тоқуымыз қажет. Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүректің иесі болуымызға ұмтылуымыз керек.

Осы арада, Абай пәлсапасына, өмірден түйген ойына, біздерге, жас буынға қалдырған өмірлік азыққа, ақынның өзінен кейінгілерге қалдырған кеңесіне барынша тоқталып өтуге тырысамыз. Абайды толық таныдым дей алмаймын, ғұламаны тануға жарты ғұмырын арнаған ғалымдар да, ақынды толықтай таныдым деуге батылы жетпейді. Неліктен? Себебі, зерттеген сайын Абайды әр қырынан тани түсеміз. Шығармашылығының зерттеліп жүргеніне бір ғасырдан аса уақыт кетсе де, Абай мұрасының жаңалығы әлі де таусылар емес. Сондықтан, ұлы тұлғаның мұхиттай терең мұрасынан, қасықтап жинаған ойымды, ақын айтпақ болған пәлсапасын жеткізуге тырысамыз.

Абайдың рухани-философиялық мұрасындағы әлі де актуальділігін жоймаған дүние – сыншылдық. Сын түзелмей, мін түзелмейді деген бар. Қоғамдағы теріс құбылыстарды, оның зияны, бүтіндей бір буынға тигізіп жатқан залалын Абайша сынға ала алмай келеміз. Оның түрлі болыстарды, теріс қылықты адамдарды аяусыз сынаған өлеңдерін білеміз.

«Болыс болдым мінеки,
Бар малымды шығындап,
Түйеде қом, атта жал

Қалмады елге тығындап» [2] деген өлең жолдары арқылы өз тұсындағы ел билеу жүйесінің берекесіздігін, балыққа белшесінен батқан ұлық, болыс-сымақтарды, әкім-пысықтарды, олардың бейшаралық іс-қылықтарын әшкереледі.

Қорытындылай келе, адамдық жолдың әліппесін біз Абайдан табамыз. Ол өзі айтқандай, атасының ғана баласы емес, қала берді тек ұлтының ғана ұлы болған жоқ, ол – күллі адамзаттың баласы. Абайдың тұңғыық әлеміне толық кірмек түгілі тереңіне бойлай алу екінің бірінің қолынан келе беретін дүние емес. Оның философиялық әлемі кіре білген адамды еріксіз баурап аларлық ерекше қабілетті. Хакім шығармаларын әр оқыған сайын оқырманы жаңадан оқып отырғандай күй кешіп, білген, түсінген сайын әлі ешнәрсені білмейтінін сезіне түседі. Сондықтан да, жас буын Абай мұрасын оқып қана қоймай, «білсем, көрсем, үйренсем» дегендердің қатарынан болайық. Біз Абай пәлсапасынан жоқ дегенде теңізге құйған тамшыдай болсын ой салсақ – ойлаған ниетіміздің орындалғаны. Адам болып келген соң, адам боп кету парызымыз һәм міндетіміз! Ұлтымыздың болмысымен астасып жатқан әр сөзі құнды Абайды әлеммен байланыстырған, Абайды Абай еткен – ізденіс. Сондықтан да, бір орында тұралап қалмай, Абай шығармаларынан жанымызға нәр алып, «толық адам» болайық.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Абайтану. «Таңдамалы еңбектер», XIV том, Алматы: Қазақ университеті, 2017. — 254 б.
2. Құнанбаев Абай. Шығармалары. Том 1. Алматы: Ғылым, 1977. — 465 б.
3. «Ғылыми қазына». Алматы: Әдебиет Әлемі, 2013. — 500 бет.

Ғылыми жетекші: PhD., доцент Кушкимбаева А.С.

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Айдаралиева Ж.К.

aidaraliyeva00@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі- оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру деп көрсетілген. Жаңа технологияларды пайдалану қазіргі кезде білімді жетілдірудің инновациялық түрі болып табылады.

Мақала оқыту процесіндегі ойын технологияларына және оларды шетел тілі сабақтарында қолдануға арналады. Шетел тілін үйретудегі оқытудың ойын формаларының функциясы мен құндылығы туралы айтылады.

Ойынмен оқыту тәсілі, әлеуметтік тәжірибені беру ретінде ежелгі дәуірден қолданылады. Қазіргі мектептерде ойын әрекетін педагогтар қолданады:

– оқу пәнінің ұғымын, тақырыбын, тіпті бөлімін баланың өзі меңгеру технологиясы ретінде;

– жалпы технологияның бір элементі ретінде;

– сабақ немесе оның бөлімі (кіріспе, бақылау) ретінде;

– кластан тыс жұмыс технологиясы ретінде.

Г.К. Селевко ойын технологиясының мынадай анықтамасын береді:

– «бұл мінез-құлықты басқару қалыптасатын және жетілетін қоғамдық тәжірибені жасауға, меңгеруге бағытталған жағдайдағы әрекет түрі» [2, б. 69-77].

«Педагогикалық ойын технологиясы» ұғымы түрлі педагогикалық ойындар формасында педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың әдістері мен тәсілдерінің кең тобынан тұрады. Жалпы ойын түсінігінен айырмашылығы педагогикалық ойын – оқытудың нақты қойылған мақсаты және соған сәйкес негізделген, бөлінген және оқу-тануға бағытталған педагогикалық нәтижесі бар. [2, б. 69-77].

Оқу үдерісіндегі ойын технологиясының орны мен рөлі, ойын мен оқу элементтерінің үйлесімі көбіне мұғалімнің педагогикалық ойындарды түсінуіне байланысты.

Оларды келесі түрлерге бөлуге болады:

1. *Көңіл көтеретін*: стратегиялық тұрғыдан ойнау арқылы дамуға қарай бағытталған бала ойындарының ұйымдасқан мәдени кеңістігі;

2. *Коммуникациялық*: баланың күрделі адами қатынастар әлеміне кіруіне мүмкіндік беретін коммуникациялық әрекет.

3. Баланың ойында *өзін жүзеге асыруы*: ойын бір жағынан, баланың тәжірибесінде нақты өмірлік қиындықтарды жеңу жобасын құру тексеруге, екінші жағынан тәжірибенің жетпей тұстарын байқауға мүмкіндік береді.

4. *Терапевттік*: ойын араласу немесе оқу барысында оқушыда пайда болатын түрлі қиындықтарды жеңу құралы ретінде қолданылады.

5. *Диагностикалық*: ойын мұғалімге оқушының түрлі қасиеттерін (ақыл-ой, шығармашылық, эмоциялық және т.б.) байқауға мүмкіндік береді.

6. *Түзету*: ойында оқушының тұлғалық құрылымына өзгеріс енгізу табиғи өтеді.

7. *Ұлтаралық коммуникация*: ойын оқушыға жалпы адамзаттық құндылықтарды, түрлі ұлт өкілдерінің мәдениетін меңгеруге көмектеседі.

8. *Әлеуметтену*: ойын оқушының қоғамдық қатынастар жүйесіне енудің ең жақсы жолы.

Ойынның педагогикалық құндылығы ол күшті мотиватор, себебі оқушы өзінің жеке ұстанымдары мен мотивтеріне сүйенеді.

Ойын технологиялары оқу әрекетінің түрлі мотивтерін белсенді етуге көмектеседі. Оның ішінде:

- қатынас мотивтері;
- моралдық мотивтер;
- танымдық мотивтер.

Ойын әрекетінің мотивациялау оның еркіндігімен, таңдау мүмкіндігімен, жарысу элементтерімен, қажеттілікті өтеу, өзін өзі жүзеге асыру арқылы қамтамасыз етіледі.

Шетел тілдерін оқытудың қазіргі әдістемесінің басты проблемаларының бірі ойын технологиясы көмегімен түрлі жастағы оқушыларды оқытуды ұйымдастыру болып табылады. Бұл проблеманың өзектілігі бірқатар факторларға байланысты. Біріншіден, оқу процесінің қарқындылығы оқушылардың сабақ барысында үйретіліп жатқан материалға қызығушылығын ұстап тұру және олардың әрекетін белсендіру міндеті тұр. Бұл міндетті шешудің тиімді тәсілі оқыту ойындары болып табылады. Екіншіден, шетел тілін оқытудың маңызды проблемаларының бірі ауызекі сөйлеуге үйрету болып табылады. Ауызекі сөйлеу оқу процесін шынайы оқу талабына жақындатады, тілдің коммуникациялық функциясының ашылуына көмектеседі. Оқушыларды ауызша сөйлесуге тарту ойын әрекетінде жақсы іске асады.

Шетел тілі сабақтарында қолданылатын ойындарды екі түрге жіктейміз:

1. Дидактикалық ойындар. Оларға оқушыларды сөйлеу дағдысын қалыптастыруға көмектесетін грамматикалық, лексикалық, фонетикалық және орфографиялық ойындар жатады. Жалпы ойындардан басты айырмашылығы-оқытудың нақты қойылған мақсаты бар, соған сәйкес негізделген, бөлінген және оқу-тануға бағытталған нәтижесі бар. Дидактикалық ойында және сол арқылы ойыншылар бірдеңені үйренуі керек. Дидактикалық ойындарға келесілер тән:

- белгілі оқу мақсатымен байланыс;
- қайталау, кез келген уақытта тоқтату немесе қайтадан бастау мүмкіндігі;
- ашықтық, яғни ойынның соңы дәл анықталмаған;
- ойыншылар өзгерте алатын ережелерге бағыну;
- қатысудан рахаттану, ойыншы үшін «салдардың» болмауы (бұл әрекетті қандай түрде болса да бағалауға негіз жоқ).

Дидактикалық ойындардың жаттығулар мен тапсырмалардан басты ерекшелігі:

Біріншіден, ойында мінез-құлықтың берілген схемасы жоқ, қатысушы сөйлеу өзара әрекетінің мүмкін нұсқасын өзі таңдайды, оның іске асқанын өзі бағалайды. Ойынның мазмұны мен формасын жалғыз шектеуші – оқу материалы (сабақтың тақырыбы, жоспарланған нәтижелер).

Екіншіден, ойын, әдеттегідей жарыс түрінде өтеді. Оқушы ойынға серіктестерімен өзара араласу арқылы өз күшін басқалармен салыстырып қоймайды. Сонымен қатар өз мүмкіндігін шынайы бағалауға бағалай алады.

Үшіншіден, ойында оқушылар тұлғааралық, топтық қатынас жасауды, шиеленісті жағдайларды шешудің оңтайлы құралдарын (тілдік, тілдік емес) таңдауды үйренеді. Ойында өз әрекеттерін өзге ойыншылардың әрекеттерімен келістіру, яғни бірге жұмыс істеу қабілеттері қалыптасады.

Шетел тілі сабақтарында қолданылатын дидактикалық ойындарды G.Heud екі үлкен топқа бөледі: 1) «тілдік материалмен ойындар» және 2) «тілдегі ойындар» [2. б.69-77]. Алғашқысы тілдік материалды жүйелеуге бағытталған сабақтарға сәйкес келеді. Көп көңіл грамматикалық сауаттылыққа бөлінеді. Сондықтан мұндай ойындар бастапқы кезеңде және дамыған деңгейде жеке құрылымдарды дағдыландыру үшін керек болады. Тілдік материалдармен ойынды толықтай бағдарлауға, яғни бақылауға болады. Вагнер мұндай ойындарды «ауысқан жаттығулар» деп атайды, себебі оның ойындық сипаты жоқ, бірақ жарысу элементі болғандықтан ойынға айналған.

Тілдік материалмен ойындар оқу мақсаты үшін енгізілген, себебі құрылымдар мен грамматикалық ережелерді бекіту үшін, белгілі сөйлеу дағдысын автоматтандыру үшін қызмет етеді. Ойын мақсаты мен барысын алдын ала жоспарлап, түсіндіруге болады. Мұндай ойындар өзге тілдегі материалды оңай ойын схемасында жүйелеуге көмектеседі: бинго-лото, жұптасып ойнау, үстел ойындар, кроссвордтар және т.б. Бұл ойындар көбінесе сауатты жазуға дағдылану және лексиканы жүйелеуге қажет.

Шығармашылық, рөлдік ойындар шетел тілін үйрену тәсілдерінің бірі. Рөлдік ойындар, симуляция, драма мен ойындар көбіне өзара қолданыла береді, алайда түрлі мағынаға ие. Рөлдік ойындар мен симуляцияның арасындағы айырмашылық студенттердің атқаратын рөлдің шынайылығында. Симуляцияда студенттер өздерінің шынайы өмірін ойнайды, яғни сатып алушының рөлі, көліктегі рөлі. Ал рөлдік ойында студенттер шынайы өмірде ойнамайтын рөлдерін ойнайды. Мысалы: премьер-министр, рок жұлдыз. Рөлдік ойынды симуляцияның бір элементі, бөлшегі деп қарастыруға болады. Осылай рөлдік ойында қатысушылар сценарийде көрсетілген рөлдерге тағайындалады. Симуляцияда назар бір рөлдің басқа рөлдермен өзара әрекетіне аударылады. Қалай болғанда да рөлдік ойындар оқушыларды басқа әлеуметтік және мәдени контекстегі әлеуметтік өзара әрекетке дайындайды.

Осылай рөлдік ойын алуан түрлі және қиялға ерік беретін оқытудың ең икемді әрекеті болып табылады. Рөлдік ойындарда түрлі коммуникациялық тәсілдер қолданылады, сол арқылы тілді еркін меңгеру, кластағы өзара әрекет дамиды, мотивация жоғарылайды. Рөлдік ойындар оқушылардың сөйлеу дағдыларын жақсартады, себебі рөлдік ойында бар оқу уақыты сөйлеу тәжірибесіне арналған, бұл жерде сөйлеуші ғана емес, тыңдаушы да белсенді, себебі ол серіктесін түсінуі, оның айтқанын есте сақтауы және оны ойын жағдайына байланыстыруы, оған дұрыс жауап беруі керек. Ал ұялшақ оқушыларға келетін болсақ, рөлдік ойындар оларға «бетпердемен» жұмыс

істеуге мүмкіндік береді. Олар өз рөлдері арқылы еркін қарым-қатынас жасай бастайды. Келесі жағынан бұл өте көңілді процесс, сол себепті көп оқушылар келіседі, бұл өз кезегінде оқытудың жеңілдеуіне көмектеседі.

Өз кезегінде рөлдік ойындарды келесі түрге жіктеуге болады:

1. **Қысқа мерзімді рөлдік ойындар** - 10-30 минут аралығында созылатын өте қарапайым және жедел түрі. Ол мәтін немесе диалогқа негізделеді. Бұл ойынның мысалы ретінде сұхбатты алуға болады. Студенттер жұп болып бөлінеді, оларға түрлі проблемалық жағдайды (қоршаған ортаның ластануы, ормандағы ағаштардың шабылуы, зоопаркте тамақтың болмауы) көрсететін түрлі суреттер беріледі. Студенттердің бірі интервьюер, екіншісі респондент рөлін алады. Тапсырма – проблеманы суреттеп, шешу жолдарын ұсыну, Барлық сөйлеушілерді тыңдап, оларға баға беру, жіберген қателіктерін көрсететін сарапшылар тағайындалады. Бұл ойын барысында оқушылардың өздерін көрсетуге деген ұмтылысы ерекше байқалады.

2. **Толыққанды рөлдік ойындар** оқушыларға жағдайды және өз рөлдерін сипаттау ұсынылады. Мұндай түрдегі ойындарды өткізу ұзақтығы орташа бір-екі сабаққа созылады. Мысал ретінде сөйлеуге қатысты рөлдік ойындарды алайық. Бұл ойынның негізі өз ойын кейіпкерлерінің әрекетін суреттейтін қатысушылар мен ойын әлемінің шындығын суреттейтін тәлімгердің сөйлесу арқылы жүзеге асады. Бұл жерде тәлімген оқытушы болуы мүмкін. Белгілі сөздік ойындардың бірі «Мафия» болып табылады. Бұл рөлдік ойын әлем бойынша өте танымал, интернетті қолдану арқылы класста да, класстан тыс жерде де ойнауға мүмкіндік береді. Ойын барысына назар аударған оқушылар өздігінен сөйлеп жатады. Олардың мақсаты қалған ойыншыларды белгілі бір қатысушының мафия/дәрігер/шериф екеніне сендіру болып табылады. Сабақ барысында бұл ойынды қолдану оқушылардың коммуникативтік дағдысын дамытады, өз пікірін қорғауға, бастамашы болуға, сендіруге үйретеді.

3. **Ұзақ мерзімді ойындар** өте күрделі ойын түріне жатады. Ұзақ мерзімді рөлдік ойындарды дайындау кезінде мұғалім оқушыларға тапсырмаларды беріп, оқушыларды Case Study жолымен таныстырып, оқушыларға ойын жағдайын нақты анықтап беруі керек. Бұл ойында оқушыларға өзінің ойын кейіпкерін жасауға мүмкіндік беріледі. Оқушылар ұсынылған ойынға байланысты кейіпкердің жынысын, нәсілін, жасын, кәсібін таңдай алады. Бұл ойындардың мысалы үстел рөлдік ойыны - Dungeons and Dragons сериясы бола алады. Мұнда оқушылар өздерін фантастикалық кейіпкерлер ретінде өз білімі мен ерекшеліктерін сынай алады. Оқытушы өзіне тәлімгерлік міндет алады, ол кейіпкерлер қатысатын оқиғаны жасайды, суреттейді және оқушылардың алдында орындау үшін міндет қояды және марапаттап отырады. Бұл ойынның мақсаты оқушылардың мұғалімнің ойын әлемін зерттеу процесінде олардың алдына қойған міндеттерін бірлесе шешу. Осылай басты мақсат – коммуникациялық сөйлеуді дамыту.

Аталған ойында оқушылар өздері жасаған кейіпкерлерін келесі сабақтарда қолдана алады, бұл сабақтың қызықты өтуіне, оқушылардың өздері туралы әңгімесіне түрлі оқиға қосып айтуына мүмкіндік береді.

4. **Компьютерлік рөлдік ойындар.** Қазіргі уақытта компьютердегі рөлдік ойындарын білмейтін адамды кездестіру қиын. ХХІ ғасыр баласының бос уақытының көп бөлігін өткізетін орны – компьютер. Осы компьютерлік ойындар шетел тілін үйреніп жүрген балаға мотивация беріп, оның дамуына үлкен сеп болуы мүмкін. Оқушылары интернетке еркін кіре алатын оқытушылар үшін компьютерлік рөлдік ойындар жақсы мүмкіндік. Бұл ойындар қызығушылық танытқан студенттерге әлем бойынша адамдармен тікелей байланыс орнатуға мүмкіндік береді, олар ол жерде ағылшын тілінде сөйлеседі. Көптеген компьютерлік ойындар тыңдаумен қатар, оқу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ойындарда шетел тілінде ұсынылған оқиғалар, диалогтар болады.

Әрине бұл ойынды грамматиканы оқытуда қолдану қиын, бірақ тәжірибелі мұғалім дағдыландыру жаттығуларының алгоритмін жасай алады.

Компьютерлік рөлдік ойындар дұрыс пайдаланған жағдайда оқушыларға тек шетел тілін емес, сонымен қатар тарихты, географияны, басқа да пәндерді оқуға көмектседі, оқушылардың метапәндік дағдыларын қалыптастыруға әсер етеді.

Алайда компьютерлік ойындарды қолдану кезінде оқушылардың денсаулығына кері әсерін тигізбеуі керек және ойын ойнап оқушы шынайы өмірден алыстап кетпеуі бақылануы керек.

Осылай ойын технологиялары білім беру процесінде маңызды орын алады. Рөлдік ойындардың алуан түрлілігі оны оқу жоспарының кез келген бөлігінде қолдануға мүмкіндік береді. Олар шетел тілін қызықты, есте қалдыратын пайдалы құрал болып табылады. Рөлдік ойындар оқушылардың позитивтік эмоциялық жағдайын және сабақтың коммуникациялық бағыттылығын қамтамасыз етеді. Ойын әрекеті оқушылар үшін тартымды, шетел тілін үйренуде тиімділік береді. Ойын баланың танымдық қызығушылығын қалыптастырып, шетел тілін саналы түрде үйренуге көмектеседі. Ойындар жекелік, бастамашылық, топта жұмыс жасау сияқты қасиеттерді дамытады. Оқышулар белсенді, қызыға жұмыс істейді, бір-біріне көмектеседі, өз жолдастарын мұқият тыңдайды, ал оқытушы оқушылардың оқу әрекетін басқарып отырады.

Барлық оқыту технологиясының масаты- оқушының өз бетімен білім алу, іздену дағдыларын қалыптастыру. Ойын технологиясы да осы мақсатқа лайықталған. Жаңа технологияны қолдану – берілген білімнің нәтижесін көруге ұмтылу. Мұндай технологиялар оқушыларға бірлесе жұмыс жасауға, адами қатынастарды қалыптастыруға себебін тигізеді. Жаңа ойын технологияларын енгізу, қолдану оқытудың үлкен жетістігі болып табылады [3, б. 69-77].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. 1997, шілде.

2. Иновационные технологии обучения иностранному языку в вузе и школе: Реализация современных ФГОС. Воронеж. Издательский дом ВГУ, 2019. 69-77 б.
3. О.Я.Сулейменова, А.А.Садыкова шет тілін оқытуда инновациялық педагогикалық технологияларды қолданудың маңызы. Вестник КАЗНМУ №3-2015 443-444 б.

ОБЩИЕ ПРИЗНАКИ АНТРОПОНИМОВ

Аймагамбетова Д.К.

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

Каждая нация имеет свои традиции именования, которые выражаются в формальности антропонимов, мотивах именования и структуре имени. Совокупность антропонимов любой нации разнообразна по своему составу. Перечень или реестр имен каждой нации ограничен, поэтому больше одного человека может иметь одно и то же имя. Антропонимы изучает специальный раздел ономастики - антропонимика. Формирование и развитие современных антропонимических систем является достаточно сложным и длительным процессом, который нельзя считать односторонним. Все виды антропонимов объединены общим признаком – способность именовать человека. Из них только личное имя обладает высокой степенью индивидуализации денотата, т.е. каждый человек имеет имя, остальные виды могут быть факультативными и соотносятся с историко-культурными традициями народа. При этом, необходимо отметить, что личные имена выбираются произвольно, фамилии и отчества обусловлены родственными связями, прозвища, псевдонимы и др. являются не основными, а дополнительным именем. Прозвище присваиваются не самим индивидом, она дается ему другими людьми, тогда как псевдонимы, криптонимы по известным причинам выбираются самим носителем имени. Сакен Сейфуллин, Мухтар Ауэзов, Бейимбет Майлин и другие казахские писатели подписывали свои работы псевдонимами: Дусенби, Шамиль, Манап, Аргын. Очень часто псевдонимы, приобретая широкую известность, могут употребляться в качестве настоящего имени.

В развитии антропонимов разных народов происходит естественное развитие от одноименной антропонимической системы до многоименной. Одноименная система считается самой древней. Официальная формула именования разных народов - это историческая категория, которая строго не определена, она изменчива и включает разное количество компонентов и иной порядок их следования. Антропонимы являются ядром ономастического пространства. Основной фонд национального антропонима в большинстве случаев состоит из названий родного языка. Антропонимическая система пополняется именами-неологизмами и именами-заимствованиями. В антропонимической различают мужские и женские имена, имеющие

определенную семантику. Имена выполняют важную юридическую функцию - идентификацию человека в обществе.

Антропонимы имеют только форму единственного числа (множественное значение возможно в исключительных случаях при именовании членов семьи (семья Ивановых, сестры Ахметджановы), при обобщенном обозначении однородных предметов, собирательном значении определенных групп людей (у А.С. Пушкина Мы все глядим в Наполеоны, у М.Ю. Лермонтова И может собственных Платонов и быстрых разумом Невтонов Российская Земля рождать), при переходе в апеллятив (донжуаны и донкихоты еще не перевелись на свете) [1, с.155-156].

Во многих национальных антропонимических системах существует деление личных имен на официальные (полные) и неофициальные имена. Неофициальные имена в свою очередь дифференцируются на:

- гипокористические, т.е. краткие имена имеющие сокращенную форму основы или одну полную основу вместо дву-основного имени: Касым от Касымжан, Гуля от Гульнар;

- деминутивные, т.е. имена с уменьшительно- ласкательным оттенком значения, образованное с помощью специального деминутивного аффикса: Элкен от Элия, Бакас от Бақытжан, Еркінтай от Еркін;

- пейоративные, т.е. имена с пренебрежительно-уничижительным оттенком значения;

- аугментативные, т.е. имена с увеличительно-устрашающим оттенком значения;

Пейоративные и аугментативные имена характерны для русских неофициальных имен, в образовании которых участвуют специальные суффиксы [2, с.78].

В казахской антропонимики существуют уважительные имена т.е. имена, которые используются для обращения (именования) людей старших по возрасту, званию, социальному положению и т.п.: Бәке от Баянжан, Халеке от Халекен, Сәке от Самат.

Все неофициальные имена, имеющие значение любой субъективной оценки, составляют группу качественных названий. Субъективная оценка определяется в соответствии со словообразовательными средствами, которые являются своеобразными маркерами, и в зависимости от коммуникативной ситуации и контекста, в котором они используются. Контекст очень важен для определения качества имени, поскольку некоторые суффиксы, которые считаются неморальными (например, суффикс -ка, который имеет универсальное значение), как отмечает А. Вежицкая, могут быть не такими, поскольку в определенных ситуациях они выражают нежность, доброжелательное отношение.

Как отмечалось, формула антропонимического наименования не является строго определенной. Так, например, русскому народу свойственна лишь трехкомпонентная структура - фамилия-имя-отчество, что, по мнению исследователей, является этнолингвистическим (культурно-историческим)

явлением русского национального языка, а также голосовой моделью (имя, отчество).

Эта официальная формульная структура в социалистический период была распространена на всей территории СССР с целью идентификации и регистрации всех ее жителей. Поэтому, например, в казахском антропонимиконе функционирует официальное трехформульное именование. В настоящее время эта формула сосуществует с возрождающимися историческими национальными формулами именования казахов, которые оформляются при помощи антропологических элементов – ұлы, - қызы, - тегі или жн безаффиксым способом.

Восточные антропонимы также отличаются своеобразием именования. Так, во вьетнамской антропонимической системе существует как двучленная, так и трех- – четырехчленная формула, в которой соблюдается определенная последовательность: фамилия – имя (Нгун Зу, Фан Нгук), фамилия-дополнительное слово-имя (Чен Хынг Дао, Нгуен Тхи Бинь), фамилия – дополнительное имя для обозначения пола (Лам Тхи Ми За) [3, с.256-257].

Во многих европейских языках распространена двучленная модель (Oscar Wilde, William Shakespeare). Материалы О.А. Леоновича свидетельствует о том, что в современном английском антропонимиконе преобладает старые, освященные национальной традицией имена. В то же время наблюдается популяризация имен известных кинозвезд, героев детективных серий и комиксов, продиктованная американским влиянием. По статистике, отмечает исследователь, все английские дети получают при рождении два имени (first+middle names): личное и среднее, последнее служит дополнительным индивидуализирующим знаком. В качестве среднего имени используются личные имена, фамилии, топонимы, нарицательная лексика. Например, сыновья Ч. Диккенса носили следующие имена: Чарльз Калифорд Боз Диккенс (по псевдониму отца), Лэндор Диккенс, Фрэнсис Джеффи Диккенс [4, с.46].

Детям в США могут давать среднее имя, которое выбирается произвольно, в честь родственников, крестного отца, крестной матери, какой-либо выдающейся личности исторического события, по религиозными другим соображениям. У замужней женщины в качестве среднего имени может использоваться девичья фамилия [5, с.275].

Законом экономии языковых средств проявляется регулярно и повсеместно, он является одной из «наиболее мощных внутренних тенденций, проявляющихся в различных языках» [6, с.98]. Проявляется он в ономастике в качестве употребление инициалов вместо имени и отчества в письме. Инициалы выполняют сокращенную роль, они используют во всех случаях, когда нет нужды указывать полное имя и отчество. В научных и публицистических текстах инициалы обычно стоят в препозиции, в судебных документах и списках в постпозиции.

Использованные источники:

1. Бондалетов В. Д. Русская ономастика. М., 1983.

2. Рыбакин А. Н. Словарь английских личных имен. М., 1989.
3. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности. Алма-Ата: Наука, 1971.
4. Smith E. C. Treasury of name lore. N.Y.; L.: Harper & Row, 1967.
5. Системы личных имен у народов мира. М., 1989.
6. Языковая номинация (Виды наименований). М., 1977.

Научный руководитель: д.ф.н., профессор Тектігүл Ж.О.

ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ

Айтенова А.Т.

aitenova8925@mail.ru

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

Игра наряду с трудом и учением деятельности не только ребенка, но воссоздаются условия ситуаций, какой—то вид деятельности, общественный один из видов и взрослого. В игре опыт, результате складывается совершенствуется современной школе, делающей ставку на интенсификацию учебного процесса, игровая деятельность используется в следующих случаях:

Игровая деятельность используется в следующих случаях:

Игровая деятельность используется в следующих случаях:

- В качестве самостоятельной технологии;
- как элемент педагогической технологии;
- в качестве формы урока или его части;
- во внеклассной работе.

Место и роль игровой технологии, ее элементов в учебном процессе во многом зависят от понимания учителем функции игры. Результативность дидактических игр зависит, во-первых, от систематического использования, во-вторых, целенаправленного построения их программ, сочетания их с обычными дидактическими упражнениями. игровую деятельность входят игры и упражнения, формирующие умение выделять основные характерные признаки предметов, их; игры развивающие умение отличать реальные явления от нереальных, воспитывающие умения владеть собой, быстроту реакции, музыкальный слух, сравнивать, сопоставлять смекалку.

Деловые игры пришли в школу из жизни взрослых. Они используются для решения комплексных задач усвоения нового материала, развития творческих способностей, формирования обще-учебных умений [46]. Игра позволяет учащимся понять и изучить учебный материал с различных позиций. Такие игры подразделяются на имитационные, операционные, ролевые.

В имитационных имитируется деятельность какой-либо организации, предприятия или его подразделения. Имитироваться могут события,

конкретные виды деятельности людей: деловое совещание, обсуждение плана, проведение беседы.

Операционные конкретные специфические публичные выступления, написания сочинения, решения задач, отработка операций, помогают выполнению например, навык В играх моделируется ведения пропаганды соответствующий рабочий процесс. Они проводятся в агитации. условиях, имитирующих реальные.

В ролевых играх отрабатывается тактика действий, выполнения функций и обязанностей конкретного лица. Для таких игр разрабатывается сценарий ситуации, между учащимися распределяются роли действующих лиц. поведения.

В отличие от игр вообще педагогическая игра обладает существенным признаком четко поставленной целью обучения и соответствующим ей педагогическим результатом. Функции игры в учебном процессе состоят в обеспечении эмоционально- приподнятой обстановки воспроизведения знаний облегчающем усвоение материала. В процессе обучения игра моделирует жизненные ситуации или условные взаимодействия людей, вещей, явлений- на уроках математики, драматизированные отношения героев-на уроках литературы, истории

Технология всех деловых игр состоит из нескольких этапов.

1. Подготовительный. Включает разработку сценария- условное отображение ситуации и объекта. В сценарий входят: учебная цель занятия, характеристика проблемы, обоснование поставленной задачи, план деловой игры, описание процедуры, ситуаций, характеристики действующих лиц

2. Ввод в игру. Объявляются участники, условия игры, эксперты, главная цель, обосновываются постановка проблемы и выбор ситуации Выдаются пакеты материалов, инструкций, правил.

3. Процесс игры. С ее началом и изменять ход. Только ведущий может корректировать действия участников, если они уходят от главной цели игры. не имеет права вмешиваться

4. Анализ и оценки результатов игры. Выступления экспертов, обмен мнениями, защита учащимися своих решений выводов. В заключение учитель констатирует достигнутые результаты, отмечает допущенные ошибки, формулирует окончательный итог

Технологии социального поведения, поэтому должна учитывать психолого-педагогическую особенность каждого участника игры. Игровые игрового обучения формируют навыки технологии занимают в образовательном важное место процессе, Ценность игровой деятельности заключается в том, что она учитывает психолого-педагогическую природу ребенка, отвечает его потребностям и интересам. Игра формирует поведения, специфические групповые и навыки социального ценностей, ориентацию на индивидуальные действия .

Игровые технологии повысить у обучающихся интерес к занятиям, усвоить большее количество информации, помогают научиться принимать ответственные решения в сложных ситуациях.

Использование игровых форм занятий ведет к повышению творческого потенциала обучаемых и, таким образом, к более глубокому, осмысленному и быстрому освоению материала.

- Обучающая функция-развитие памяти, внимания, навыков владения иностранными языками, восприятия информации.

- Развлекательная функция- создание благоприятной атмосферы на занятиях. Превращение занятия в увлекательное действие.

- Коммуникативная функция-сплочение коллектива обучающихся и установление внутри - Релаксационная функция-снятие эмоционального него эмоциональных контактов. интенсивного обучения.

- Психотехническая функция- формирование напряжения, возникающего в результате состояния для более эффективной деятельности и усвоения большего объема информации.

- Развивающая функция-гармоничное развитие навыков подготовки своего физиологического личностных, качеств.

- Воспитательная функция-психотренинг и психокоррекция проявление личности в игровых моделях жизненных ситуациях.

Выделяют следующие функций игры: Необходимо определить условия проведения игры:

- материал должен быть знаком, так как игра опирается на опыт;

- должно быть заложено преодоление чего-либо, так как только в этом случае возможна активность действия;

- быть должны законченными понятными (постепенное усложнение, как правил, так и содержания);

- в основе игры должна лежать идея соревновательности, что дает движение, толчок к развитию принятых игровых ролей;

- игроки должны быть свободны от воздействия побочных факторов, следовательно, игра должна контролироваться;

- не допускается «зацикленность» в игровом действии, должна быть заложена смена деятельности;

- наличие оформления игрового пространства (оснащение игры необходимым оборудованием, оформлением) позволит создать внутреннюю эмоциональную насыщенность .

Игровая технология универсальна. Любая из рассмотренных организационных форм легко воспроизводима и любой педагог может наполнить ею своим содержанием, используя ее для умственных упражнений обучающихся, их самопроверки, творческого интеллектуального развития. Творчество игры. обучении начинается с разрушения стереотипов посредством игры.

Использованные источники:

1. Львов М. Р. Словарь-справочник по методике преподавания русского языка: Пособие для студентов педагогических вузов и колледжей. — М.: Издательский центр «Академия»; Высшая школа, 1999. — 199 с.
2. Методы научно-педагогического исследования. — <http://www.studfiles.ru/preview/> [Электронный источник] (дата обращения 28.11.2015).
3. Методы обучения. — https://ru.wikipedia.org/wiki/Методы_обучения [Электронный источник] (дата обращения 27.11.2015).
4. Презентация «Интерактивные формы обучения». — http://magistr.tstu.ru/upload/29_12_2012-13_doc [Электронный источник] (дата обращения 27.11.2015).
5. Технология интерактивного обучения — http://kms-s14.ippk.ru/_private/Deyatelnost/Konfe [Электронный источник] (дата обращения 28.11.2015).

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕРМИНА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ДИСКУРСЕ

Айтқалиева Э.Б.

elvira_aitkaliyeva@mail.ru

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова

Представление "дискурс" возникло во взаимосвязи со расширением лингвистических изучений. Последующие исследования дискурса выявили многозначность этой концепции. Т. М. Николаева «Дискурс - многозначный термин текстовой лингвистики, который авторы используют почти в омонимическом смысле. Наиболее важными из них являются: 1) связанный текст; 2) устная форма текста; 3) диалог; 4) группа слов, связанных смыслом; 5) письменное или устное производное произведение» [1, с. 467].

Н.Фэаклу подчеркивает, что понятие дискурс обширно и время от времени не совсем ясно применяется в разных дисциплинах, потому исследователь разграничивает два его значения [2].

В работе Е.О Менджеричкой «Дискурс, медиадискурс и когнитивно-дискурсивная парадигма в лингвистике» изучается когнитивно-дискурсивная парадигма в лингвистике как база изучения языка средства массовой информации [3 с.54-60].

В своей статье «Дискурс теориясы мәселерінің қазақстандық лингвистикада зерттелеуі» Садирова К.К. пишет, что к изучаемому объекту теории дискурса можно отнести: классификация типов дискурса, критерии их классификации, дискурсивное пространство, дискурсивная личность, связь дискурсивного опыта и социального опыта, проблемы изученности дискурса, своеобразие особенностей казахского дискурса и дискурсивный анализ текстов различных стилей[4].

В. И. Карасик выделяет два типа дискурса: личностно-ориентированный и институциональный. Участники личностного дискурса выступают во всей полноте своих качеств в отличие от участников институционального дискурса, системообразующим признаком которого является статусная, представительская функция человека [5 с.5-20].

Сборник Б. Л. Гуннарссон, Пер Линелл, Бенгт Нордберг посвящен различным профессиональным контекстам и дискурсам (юриспруденция, медицина, социальная работа, медиация, преподавание, экономика и наука), а также письменной, устной и невербальной коммуникации на европейских языках. Книга тематически объединена усилиями каждого исследователя, чтобы продемонстрировать, как профессиональные способы речи постоянно вводятся в действие, воспроизводятся и адаптируются в обществе [6].

Первые исследования терминологии казахского языкознания наблюдались у А. Байтурсынова, К. Жубанова, Ж. Аймауытулы, М. Жумабаева, Х. Досмухамедулы, К. Кеменгерулы, С. Жиенбаева. Важные вопросы казахской национальной терминологии решаются на высоком уровне в работах А. Кайдара, И. Кенесбаева, Р. Сыздык, Г. Мусабаева, О. Айтбайулы, Б. Калиулы, Ш. Курманбайулы и других.

Профессор Исакова С.С. подчеркивает, что традиционные определения терминов, состоят из двух частей: а) обобщающие свойства, т. е. к выделению родовых понятий, б) указывается свойство, выделяющее подходящий нам вид из остальных видов этого рода (так называемое видовое отличие). Термины в университетском дискурсе обусловлены тем, что высшим уровнем научной основы и активностью обратной связи коммуникантов [7].

Ахмет Байтурсынов первым разработал терминологию казахского языка. Наряду с разработкой научной терминологии языкознания, литературоведения, А. Байтурсынов, как основоположник методики преподавания казахского языка, разработал множество терминов, относящихся к этой области. Ахмет Байтурсынов дал формулировку грамматической терминологии. В его учебном пособии «Тіл-құрал» даны определения лингвистические понятия [8].

Академик О.Айтбаев выделяет пять этапов становления казахской терминологии:

1 этап-влияние деятельности А. Байтурсынова, М. Дулатова, Х. Досмухамедова.

2 этап-это межнациональные термины и названия, пришедшие с русского языка, не нарушающее свою форму, принятые в том же виде, как в оригинале.

3 этап характеризуется рифмуется лекции.

4 этап отличается осознается духовного мира в послевоенные годы.

5 этап. В связи с случившимися различного рода с общественными изменениями исследователь изучает этот этап в трёх частях: 1-ый – «годы застоя», 2-ой-«перестройка» и 3-ий шаг – «период независимости [9].

В статье С.И. Маджаевой рассматриваются особенности медицинских определений в дискурсе доктора и пациента. Показано, что функционирование медицинских определений зависит от опыта доктора, познаний пациента и

специфичности их языковой картины мира. К медицинскому дискурсу относятся: лекции перед студентами, общение с коллегами, истории болезней, больничные листы, справки. Функции термина в медицинском дискурсе: содержательная, гносеологическая, ориентирующая. Автор утверждает, что нужно уметь использовать правильный термин, так как в медицинской терминологии преобладает квинтэссенция разных областей медицины. Например, в эндокринологии широко распространены термины таких направлений, как кардиология, терапия, хирургия, генетика, урология, офтальмология [10, с. 92-93].

Профессиональный дискурс нефтегазовой отрасли различается многообразием применяемых лексических единиц, выбор которых зависит от типа ситуации профессионального общения (формальная – неофициальная) и профессионального статуса специалиста. В лексических единицах нефтегазовой отрасли положены сходства номинируемых ими понятий на основе сходства выполняемых функций, формы, цвета, вкусовых свойств, возрастных особенностей и других характеристик. Автор пишет, что термин, в отличие от остальных лексических единиц профессиональной коммуникации, – более нагруженный смыслом знак. В профессиональном дискурсе специалиста нефтегазовой отрасли преобладают жаргонизмы. Использование жаргонизмов помогают работнику почувствовать себя частью профессионального сообщества, облегчает профессиональное взаимодействие и сформировывает определенное отношение к профессиональным объектам [11].

М.Н Лату изучает особенности применения военной терминологии в политическом дискурсе. Инсталлируются границы этого корпуса армейской специализированной лексики. Использование военных терминов в политическом дискурсе позволяет решить ряд коммуникативных задач, особенно реализовать одну из важных коммуникативных стратегий «убеждение». Наиболее часто используются термины, обозначающие общие понятия, известные не специалистам, об оружии, наносящем ущерб, например об оружии массового поражения [12].

Научная терминология в научно-популярных текстах может ссылаться обобщений научного процесса, определения являются важнейшими аспектами процесса популяризации и представляют собой нечто большее, чем простое объяснение эзотерической лексики. Ольга Пилкингтон сфокусировалась на лингвистических элементах, составляющих определения, а не на более целостном подходе и рассматривает пояснительные стратегии в общих терминах. Автор анализирует дефиниции научной терминологии в основе трёх книг Marcus du Sautoy, Brian Greene, and Michio Kaku. Полученные результаты выявили специфическую стратегию обращения с научной терминологией— дефиниционную цепочку. Эта цепь объединяет три типа определений: процессуальный, прототипический, образный [13].

Таким образом, каждый профессиональный дискурс располагает своей терминологией. Активную роль в организации профессионального дискурса играют термины. Уникальность терминов состоит в том, что они создаются в

процессе производственной и научной деятельности и широко используются лишь среди людей, которые обладают соответствующими знаниями и остаются непонятными для людей, которые не занимаются в данной сфере деятельности. Термин - это не только представитель понятия, но и средство установления его связей передачи и восприятия информации в дискурсе.

Использованные источники:

1. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики. – М.: Прогресс, 1978. – 480 с.
2. Fairclough N. Media Discourse. London, 1995 – 214p.
3. Менджеричкая, Е. О. Дискурс, медиадискурс и когнитивно-дискурсивная парадигма в лингвистике // Известия Южного федерального университета. Филологические науки. - 2011. - п 3. - с. 54-60.
4. Садирова К.Қ./Дискурс теориясы мәселелерінің қазақстандық лингвистикада зерттелуі». // «Дискурс теориясының өзекті мәселелері» халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы Ақтөбе, 2011.
5. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. – Волгоград, 2000. – С. 5-20.
6. Gunnarsson B.L., Per Linell, Bengt Nordberg/ Routledge The Construction of Professional Discourse/ Routledge, 2014.
7. Исакова С.С. Университеттік дискурстағы терминдердің қолданылу принциптері//«Дискурс теориясының өзекті мәселелері» Халықаралық электронды ғылыми конференция материалдары. – Ақтөбе, 2011. - 98 б.
8. Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл – құрал. Алматы, «Сардар» баспасы, 2009 - 348 бет.
9. Айтбаев О. Основы казахской терминологии. 2014.
- 10.Маджаева, С.И. (2011). Термины в медицинском дискурсе. Вестник Челябинского государственного университета, (33), 92-94.
- 11.Самигуллина Л. З. и др. Некодифицированная лексика в профессиональном дискурсе специалиста нефтегазовой отрасли (на материале русского и английского языков) //Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2014. – №. 8-1. – С. 172-174.
- 12.Лату М. Н. Военная терминология в современном политическом дискурсе //Политическая лингвистика. – 2011. – №. 3.
- 13.Pilkington O. A. Definitions of scientific terminology in popular science books: an examination of definitional chains //Science Communication. – 2019. – Т. 41. – №. 5. – С. 580-601.

Научный руководитель: д.ф.н., профессор Исакова С.С.

САЯСИ ДИСКУРС – ДИСКУРСТЫҢ ЕРЕКШЕ ТҮРІ

Ақботаева Ж., Мэлс А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Саяси дискурс әлемнің тілдік бейнесін және қазіргі қоғамның тілдік санасын анықтайды. Саяси ойлау, саяси коммуникативті әрекет және тілдік форма тығыз бірлікте, бұл саяси дискурсты пәнаралық зерттеулердің объектісіне айналдырады. Қазіргі уақытта саяси дискурсты зерттеумен саясаттанушылар, психологтар, философтар, әлеуметтанушылар, экономистер, байланыс теориясының мамандары айналысады. Соңғы онжылдықтарда білімнің бұл саласына лингвистер кеңірек назар аудара бастады. Саяси дискурсты зерттеуге деген қызығушылық тіл білімінде жаңа бағыттың - саяси лингвистиканың пайда болуына әкелді.

Саяси коммуникация ғылыми білімнің әртүрлі салаларының өкілдері болып табылатын зерттеушілердің назарын бірнеше рет аударды. Тіл мен саясаттың байланысы айқын, ешқандай саяси режим байланыссыз өмір сүре алмайды. Сонымен қатар, саясаттың ерекшелігі, адам қызметінің бірқатар басқа салаларынан айырмашылығы, оның негізінен дискурсивті сипатында жатыр. Көптеген саяси әрекеттер табиғатта сөйлеу әрекеттері болып табылады деп айтуға болады.

Дискурс мәселесін зерттеген отандық және шетелдік зерттеушілер қатарына келесідей лингвист зерттеушілерді айтсақ болады: Э.Д. Сулейменова, Г. Бүркітбаев, З. Ерназарова, Д. Әлкебаева, Г. Матжанова, В.И. Карасик, Е.С. Кубрякова, Е.И. Шейгал, Ю. Хабермас, Т. ван Дейк, М. Фуко. Ал прагматикалық зерттеудің бастамалары Ч. Морристің семиотикаға арнаған еңбектерінде бастау алады. Прагматикалық зерттеулер қатарын Қ.Ө. Есенованың

«Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде)», Н. Уәлидің, З. Ерназарованың «Қазақ тілінің прагматикасы» атты еңбектерін атап өтсек болады. Ю.С. Степановтың айтуы бойынша, «прагматика занимается теми же вопросами, что и традиционная стилистика и еще более старинная риторика; выбор языковых средств из наличного репертуара для наилучшего выражения своей мысли или своего чувства, выражения наиболее точного, или наиболее красивого или наиболее соответствующего обстоятельствам» [1, 15].

Осы орайда В.Н. Комиссаров былай ойын қорытады: «воспринимая информацию из текста, рецептор вступает в определенные личностные отношения к тексту, которые он называет прагматическими отношениями. Эти отношения, как указывает ученый, могут носить интеллектуальный характер, когда рецепторы используют текст преимущественно для извлечения сведений о каких-либо фактах и событиях, его лично не касающихся и не представляющих для него большого интереса. С другой стороны, информация может затронуть чувства рецептора, вызвать определенную эмоциональную

реакцию. Такое воздействие он называет прагматическим аспектом (или прагматическим потенциалом текста)» [1, 209]. Осы тұжырымдарға сүйенетін болсақ, прагматиканың нақты шегі жоқ, ол ең алдымен коммуникативтік ситуациямен байланысты мәселелерді қарастырады. Прагматикалық зерттеулерде маңызды рөлді ауысша және жазбаша дискурсты қабылдайтын және интерпретациялайтын адресат атқарады. Сонымен, қорытындылай келе, дискурстың коммуникативті әсер ету қабілеті мен айтылып отырған ақпарат жөнінде адресаттың белгілі бір көзқарасын, пікірін қалыптастыру, яғни мақсатты түрде әсер ете алу қабілеті дискурстың прагматикалық аспектісі немесе дискурстың прагматикалық потенциалы деп аталады.

Дискурс – сөйлеушінің ақыл-ойының алдында оның қалыптасуындағы мәтін. Дискурс сөйлемдерден немесе олардың үзінділерінен тұрады, ал дискурстың мазмұны көбінесе әрдайым болмаса да, "дискурстың тақырыбы" немесе "дискурстың сөздері" деп аталатын кейбір тірек ұғымға шоғырланған. Жеке сөйлемдердің логикалық мазмұны - дискурстың компоненттері - пропозиция деп аталады. Бұл пропозициялар логикалық қатынастармен конъюнктура, ажырату және т.б. байланысты. Дискурсты түсіну арқылы аудармашы келесі түсіндірілген сөйлемдегі жаңа ақпаратты алынған аралық немесе алдын-ала түсіндіру шеңберіне қою арқылы қарапайым пропозицияларды жалпы мәнге жинайды. Яғни:

- мәтін ішінде әр түрлі байланыстар орнатады - анафориялық, семантикалық (синонимдік және антонимдік тип), анықтамалық (атаулар мен сипаттамаларды нақты немесе психикалық әлемнің объектілеріне жатқызу) қатынастар, функционалды перспектива (сөйлеу тақырыбы және ол туралы не айтылады) және т. б. ;

- дискурс тақырыбына жаңа ақпаратты қабылдау;

Нәтижесінде анықтамалық түсініксіздік жойылады қажет болса, әр сөйлемнің коммуникативті мақсаты анықталады және бүкіл дискурстың драмасы кезең-кезеңімен анықталады. Мұндай түсіндіру барысында - ой әлемі қайта құрылады, онда аудармашының болжамына сәйкес автор дискурс құрастырады және нақты қалаған бағытта жұмыс жасайды. Бұл әлемде біз объектілердің, уақыттың, оқиғалардың және т. б. сипаттамаларын табамыз. Бұл ақыл-ой әлемі сөйлеушімен ойластырылған өзінің ерекше егжей-тегжейлі өмірлік тәжірибесімен және бағалауды қамтиды.

Дискурстың авторы осы жағдайды пайдаланып, өз пікірін қабылдаушы жаққа жүктейді. Өйткені, сөйлеуші дискурсты түсінуге тырысып, кем дегенде бір сәтке басқа біреудің ой әлеміне көшеді. Тәжірибелі автор, әсіресе саясаткер, тақырыпқа деген жаңа көзқарас қалыптасқан идеялармен - саналы немесе бейсаналық түрде үйлесуі үшін, біреудің санасын дайындау арқылы осындай сөйлеу ұсынысының алдын алады. Тілдің түсініксіз семантикасы басқа біреудің санасына икемді енгізуге ықпал етеді және аудармашының қалыптасқан пікірлер жүйесінің әсерінен жаңа көзқарас өзгертіледі, бұл мимиканың бір түрі. Саяси дискурс - бұл саяси пікірталастарда қолданылатын барлық сөйлеу актілерінің, сондай-ақ дәстүрге негізделген және тәжірибе арқылы тексерілген

қоғамдық саясат ережелерінің жиынтығы. Бұл анықтама "саяси дискурс" ұғымының мазмұнына кең көзқарасты білдіреді [3, 7].

Таңдалған тақырыптың өзектілігі келесі тармақтармен анықталады.

1. Қазіргі қоғамда саяси қарым-қатынастың маңыздылығы артып келеді. Өйткені, демократиялық әлеуметтік құрылым жағдайында билік мәселелері ашық талқыланады және бірқатар саяси мәселелерді шешу бұл проблемалардың тілмен қаншалықты дұрыс түсіндірілетініне байланысты. Соңғы жылдары саяси дискурстың жекелеген мәселелері ғылыми және журналистік әдебиеттерде белсенді талқылау объектісіне айналды, сонымен бірге біздің мәліметтеріміз бойынша саяси қарым-қатынастың тұтас көрінісіне арналған арнайы зерттеу әлі жүргізілген жоқ.

2. Саяси дискурсты зерттеу тіл ғылымының дамуының интегративті тенденциясына және білімнің байланысты салаларында - саясаттану, әлеуметтану, психология, мәдениеттануда алынған нәтижелерді лингвистикалық түсіну қажеттілігіне байланысты қазақ тілі білімінің мүдделеріне назар аударады. Саяси, педагогикалық, діни, ғылыми, құқықтық және институционалдық дискурстың басқа түрлері зерттеушілердің назарын аударады, өйткені, бұл зерттеу парадигмасында жүйелік тілдік қатынастар емес, тілдік тұлғаның тиісті мәдениеттің және мәртебелік-рөлдік қатынастардың тасымалдаушысы ретіндегі сипаттамалары алдыңғы орынға шығады. Саяси дискурсты зерттеудің көптеген мәселелері пәнаралық болып табылады және мәтін мен дискурстың лингвистика, когнитивтік лингвистика, прагмалингвистика тұрғысынан қарастырылады, бірақ маңызды қатынастар тұрғысынан саяси дискурс әлі талданбаған.

3. Жалпы дискурстың және саяси дискурстың категориялары қазіргі уақытта ғылыми пікірталастардың тақырыбы болып табылады. Саяси дискурстың жүйелік белгілері, оның бірліктері, негізгі тұжырымдамалары, функциялары, жанрлық сорттары жаңартуды қажет етеді және саясат тілі түсінігін анықтау қажет.

4. Саяси дискурс - бұл айла-шарғы жасаудың жоғары деңгейімен сипатталатын қарым-қатынастың ерекше түрі, сондықтан саяси қарым-қатынас тетіктерін анықтау әсер ету құралы ретінде тілдің сипаттамаларын анықтау үшін маңызды болып көрінеді. Бұл тұрғыда саяси дискурсты зерттеудің маңыздылығы, бір жағынан, саясаткерлер үшін аудиторияға сөйлеу әсерінің оңтайлы жолдарын табу қажеттілігімен және екінші жағынан, аудиторияны шынайы ниеттер мен тілдік айла-шарғы жасаудың жасырын әдістерін түсіну қажеттілігімен байланысты [4, 49].

Егер дәстүрлі идеологиялар қоғамдық - саяси сананың тұжырымдамалары болса, онда жаңа идеологиялар адамның жеке әлеміне, оның психологиялық сипаттамаларына, оның лайықты өмір сүру идеяларына жатады.

Қазіргі саяси дискурста келесі аргументативті стратегиялар ұсынылған:

- билікті өзгерту қажеттілігі ретінде тұжырымдалған проблемалық жағдайды анықтау;

- нәтижеге жету жолын таңдау, бұл өзін қуатты өзгерте алатын тиімді күш деп жариялау;

- жасампаз сипаттағы іс-әрекетті таңдау, яғни, біз идеалдарды қорғауға дайынбыз, біз жеңіске жетеміз, саясаттың халыққа қарсы бағытын өзгертеміз деген ұстанымдар;

- түпкілікті нәтижені анықтау (билік алу немесе билікке әсер ету мүмкіндігі деп санауға болады).

Аргументация риторикалық фигураларды қамтиды. Дәлелдеу логикасы көбінесе еліктейді және логикалық құрылымдарды құрудың ресми логикасының талаптарына сәйкес келмейді. Себебі, нақты факті келтіру өте қиын.

Жылдамдық пен себептік дәйектілікке еліктейді, оқырманның білмеуіне арналған дәлелдер тартылады.

Синтаксистік ресурстардың кең палитрасы манипуляциялық әлеуетке ие, сондықтан саяси дискурста белсенді қолданылады. Саяси дискурсты қолдану келесі мәселелер тән:

- леп сөйлемдері, әсіресе митинг, ұран сияқты жанрлар үшін ("Үндемеңіз! Қорықпаңыз! Біз жеңеміз!" т.б)

- инверсия, сөйлемдегі ең маңызды нәрсені бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: "Біздің төңкерістен алты жыл өткен соң, менің елімнің демократиясына қауіп төніп қана қоймайды, сонымен қатар Заңның үстемдігі жүйелі түрде бұрмаланып, біздің ұлттық тәуелсіздігіміз сатылады";

- риторикалық сұрақ, синтаксистік параллелизм сияқты әртүрлі риторикалық әдістер: "Мұндай жағдайға қалай төтеп беруге болады? Қарыз үшін ешқандай объективті негіз жоқ екенін көруге болады. Егер тұтынылған газ үшін төлем жасалмаса, жергілікті бюджеттердің "бірінші кезектегі" шығыстары тағы қандай болуы мүмкін?", "Менің кінәм - бұл қиын дағдарыс кезінде біз елді бірге ұстағанмыз". Менің "кінәм" - бұл дағдарыс кезінде зейнетақылар мен жалақыны уақтылы төлегенім, елдің өзін тұрақты және сенімді сезінуі үшін бәрін жасағаным".

Сонымен, лингвистикалық әдебиеттерде "саяси дискурс" термині екі мағынада қолданылады: тар (саясаткерлердің дискурсы) және кең (кем дегенде бір компонент саясат саласына жататын қарым-қатынас формалары), яғни, тақырып, адресат немесе хабарлама мазмұны. Саяси дискурстың мақсаты билік үшін күрес болып табылады, оның жетістігі халықтың көпшілігінің қолдауына байланысты, ол тілдік қоғамдастықтың барлық мүшелеріне ашық болуы керек және қарым - қатынастың институционалды формаларымен шектелмеуі керек. Саяси дискурстың көп өлшемділігі мен күрделілігі оның жанрлық кеңістігін бірқатар параметрлер бойынша саралау мүмкіндігінде көрінеді:

- прототиптілік-дискурстың далалық құрылымындағы жанрдың маргиналдылығы;

- институционалды;

- ауызша және жазбаша тілдің аражігін ажырату;

- көлемі.

Жанрлық тиістілік көбінесе саяси дискурстың мақсаттары мен функцияларын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тілдік құралдарды таңдауды анықтайды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, философии и искусства. – М.: Наука, 1985. – 335 с.
2. Комиссаров В.Н. Теория перевода. – М.: Высшая школа, 2004. – 253 с
3. Кубрякова Е.С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты. – М., 2000. – С. 7-25.
4. Әділова А. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдылықтың репрезентациясы, семантикасы, құрылымы. филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2009. – 235 б.
5. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): 10.02.02 – қазақ тілі мамандығы бойынша филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты... – Алматы, 2007.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Айтбенбетова А.Қ

ИНТЕРНЕТ БАННЕРЫ КАК СРЕДСТВО ИНТЕРНЕТ КОММУНИКАЦИИ

Аманова Р., Мурзатаева А.

rustina.04@mail.ru, murzataevaaliya@gmail.com

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова

История баннера берет свое начало с 1994 года. Тогда он выглядел как картинка, содержащая ссылку для перехода на сайт. Изначально баннеры использовались для того, что разместить рекламу на определенные товары и услуги на странице другого сайта. Это стало настолько популярным, что потом за размещение подобного рода рекламы стали брать вознаграждение. В нынешнее время можно даже встретить сайты, созданные специально для размещения интернет баннеров.

С точки зрения коммуникативной функции интернет баннер несет в себе следующее назначение. Интернет баннер выступает в виде уникальной беседы между продавцом и аудиторией покупателей. Следуя этому тезису, выходит, что продавец предлагает свои товары или услуги покупателю через воздействие на него сетевых рекламных средств. С другой стороны покупатель показывает интерес к рекламируемому товару или услуге за счет рекламного воздействия.

Основной целью интернет баннеров является образование правильного, постоянного образа компании вместе с рекламируемыми товарами и услугами в сознании конечного потребителя. В данном случае первое место отведено стремлению к правильному образованию с дальнейшим закреплением рекламного образа через воздействие психологического контроля за мотивацией покупателя.

Рассмотрим значение интернет баннеров с точки зрения социальной интерпретации. Согласно ей интернет баннер призван нести в себе функции рекламы, то есть определенный вид деятельности человека, для которой значимы такие признаки сообщества, как политические, демографические, психологические, географические. То есть главного акцента не существует: ни экономический аспект, ни важность конструктивного диалога, ни значимость психологических особенностей восприятия не ставятся во главу угла. Иначе говоря, распространено «положение о золотой середине», стереотипа мышления общества, в соответствии с которым все составляющие общественной деятельности должны быть задействованы в рекламном процессе в Интернете.

Поскольку интернет баннеры содержат в себе коммуникативную функцию, следовательно, каждый субъект, участвующий в этом процессе, должен иметь личную либо социальную выгоду. То есть продавец преследует выгоду – известность, имидж, продажи и прибыль; пользователь – информацию и удовлетворение потребностей в товаре/услуге. Пользователь, который просмотрел больше десяти электронных магазинов с целью купить необычный товар, получает прежде всего информацию в отличие от пользователя, который остался у прежнего хостинг-провайдера.

Баннер, являясь базовой единицей рекламы, не стоит на месте. Технологии HTML и Macromedia Flash вполне могут достичь огромной динамики во взаимодействии между пользователем и продавцом. Упор также делается на то, что именно анимационное красочное представление рекламы дает возможность сформировать уникальный образ и ярко описать жизненные бытовые события. Если принять во внимание нескончаемый поток пользовательской аудитории интернета с учетом внедрения его в повседневную жизнь индивида, то получается, что баннер в качестве носителя информации рекламного характера, выступает самым подходящим средством с точки зрения экономики. Не следует забывать, что интернет баннер является также мощным коммуникативным средством. Так, интерактивность можно получить, следуя двум направлениям.

1. Опосредованный контакт. Пользователь при входе на сайт сразу получает информацию о рекламируемых товарах и услугах посредством просмотра баннера. В случае если потребителю будет интересна размещенная на баннере информация, то он устанавливает контакт с баннером, нажимая на него и переходя по ссылке. Ряд параметров, которые склонят потребителя к такому решению, очень разнообразен – от графического решения рекламного модуля до озвучивания рекламы и грамотности информации. Также влияют личные потребности пользователя, привлекательность картинки,

убедительность информации. Можно сказать, что здесь имеет место быть опосредованный контакт с продавцом посредством использования интернет баннера. Отсюда следует, что самой главной задачей, которая стоит перед баннером, является подогрев интереса у пользователя и переадресация его на сайт продавца.

2. Прямой контакт. Он может быть задействован путем имеющегося онлайн-чата для обсуждений либо же высказывающей на сайте формы обратной связи, появления бланка заказа. Все это должно быть в границах баннера. Чтобы наладить контакт с продавцом, в данном случае не нужно переходить на сайт. Вся информация размещена в баннере и там же будет вестись дискуссия.

Таким образом, интернет баннер несет в себе важную коммуникативную функцию, являясь базовым инструментом продвижения рекламы в сети интернет. Он направлен на установление контакта между пользователем и продавцом, несет в себе также информационный аспект. Это выражено в повсеместном размещении сведений, которые необходимы для потребителей. Подход использования интернет баннеров для реализации таких целей должен быть комплексным, он обязательно включает в себя формирование полноценной рекламной кампании, наличие графической обработки, анимационной составляющей. Все это необходимо для привлечения внимания потребителей. Только в комплексе может быть достигнута цель, которую ставит перед собой создатель того или иного интернет баннера.

Использованные источники:

1. <https://books.google.kz/books?id=4DzpWpSMQVUC&lpg=PA67&ots=n7Y-V0> (дата обращения 13.03.2021);
2. Туктамышева Лилия Мухаммадиевна, Муллабаева Расиля Калимовна ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗРАБОТКИ РЕКЛАМНОЙ КАМПАНИИ // Вестник НГИЭИ. 2021. №1 (116). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-effektivnosti-razrabotki-reklamnoy-kampanii> (дата обращения: 13.03.2021);
3. Хахалева А.Ю. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ СОВРЕМЕННОГО РУССКОЯЗЫЧНОГО PR-ДИСКУРСА // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 6, Языкознание: Реферативный журнал. 2021. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-napravleniya-v-izuchenii-sovremennogo-russkojazychnogo-pr-diskursa> (дата обращения: 13.03.2021).

ДЕЛОВАЯ КОММУНИКАЦИЯ В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ КУЛЬТУРЕ

Анесова Д., Бузаева З.Ш.

В наши дни, когда идет стремительное экономическое развитие, актуальным становится вопрос об особенностях осуществления деловых отношений.

Изучению проблем деловой коммуникации посвящено немало исследований, но до сих пор нет единой точки зрения. Так, термин «деловая коммуникация» неоднократно заменяется понятием «деловое общение». В статье О.Н. Морозовой и О.А. Базылевой «Определение понятия коммуникации в современной лингвистике» «деловая коммуникация» означает общение и передачу информации между людьми [1;с. 205]. Один из исследователей, М.А. Василик замечает, что «коммуникация является фундаментальной основой существования общества» [2;с. 141]. В учебном пособии «Язык и деловое общение: нормы, риторика, этикет» М.В. Колтуновой, деловая коммуникация определяется как самый распространенный вид социальной коммуникации. Причиной этому автор указывает на появление новых экономических и социальных условий, которые подтолкнули большую часть населения к коммерческой деятельности [3; с.2].

Мы считаем, что для удачной организации и проведения деловых переговоров и грамотного составления текстов документов у студентов нашей специальности 5В020500 «Филология: русская филология: Делопроизводство на русском и китайском языках» необходимо формирование лингвистической компетенции. Для этого обязательно усвоение основ деловой коммуникации, с которыми мы познакомились при изучении дисциплины «Риторика и деловые переговоры». Мы понимаем, что взаимодействие и социальное регулирование экономических интересов реализуется в правовых рамках. В профессиональной деятельности нам придется часто вступать в деловые отношения для того, чтобы в какой - либо сфере юридически оформить взаимодействия. При этом не следует забывать и об этической стороне вопроса, ведь лучшим исходом сотрудничества являются деловые отношения, построенные на взаимном уважении и доверии.

Несмотря на все усилия исследователей, дать точное определение данным понятиям сложно. Чаще мы наблюдаем, что термин «деловая коммуникация» не раскрывается, и к нему примыкают другие: «взаимная коммуникация», «деловая беседа», «деловое совещание», «переговоры», «общение». Это обстоятельство демонстрирует актуальность и важность рассмотрения данной проблемы и открывает перспективы для дальнейшего изучения.

В статье, мы, вслед за А.А. Белых, под деловой коммуникацией понимаем «особый процесс взаимодействия специалистов, которые имеют конкретные задачи и цели, отличный от других видов коммуникации своей нацеленностью на результат, осуществляемый при соблюдении конкретных правил и условий» [4;с. 15].

Многие века в силу своего географического положения Россия находилась в центре торговых путей, благодаря которым формировалась так называемая « русская терпимость к иностранным культурам» в процессе взаимодействия с различными политическими, географическими и культурными направлениями. Это дало возможность русским легко взаимодействовать с представителями разных национальностей, уметь чувствовать партнёра и быть всегда готовыми адаптироваться к его деловому стилю. Если обратиться к истории, то первые упоминания об основных нормах деловой коммуникации в России начали складываться еще в период становления Московского царства (XV – начало XVI вв.), а единые правила и этические требования деловой коммуникации были распространены и известны в середине XVII в. в сфере деятельности купцов. По мере расширения торговых связей Москвы происходило постепенное усвоение всеобщих традиций, таких как: правил торговли, заключения договоров, осуществление обмена, распределения прибыли и конкурирование. Деловая культура была неким синтезом древних традиций и новых правил, появившихся в результате взаимодействия с иностранными культурами, что привело к острой необходимости осуществления государственного контроля над качеством продукции.

Первые шаги к оформлению предпринимательских традиций были сделаны при Петре I, а первый кодекс этических принципов деловых отношений появился только в 1912 году. К сожалению, развитие деловой коммуникации было прервано в 1917 году Октябрьской революцией, и возобновлено в период перестройки. Как видно, деловая коммуникация в истории России менялась « от честного купеческого слова до отсутствия какой – либо бизнес – этики». Это отмечено и в статье Бычихиной О.В. « Анализ основных коммуникативных моделей российского и китайского бизнес – дискурсов». Исследователь не только рассматривает современные российские коммуникационные модели в деловой сфере, но и дает их оценку по различным критериям: 1) цель коммуникации, 2) основной источник, 3) стратегия ведения дел, 4) её доминанты, 5) языковые средства. Основными источниками информации, по мнению О.В.Бычихиной, являются вербальные средства[5;с.158-166]. Особенности русского народного характера объясняют специфику современной российской деловой культуры и другие авторы. По мнению И.А. Бакалинского, русские не обращают внимание на мелочи, надеясь на то, что многие вопросы и проблемы будут решаться сами по себе. При этом недостаток знаний русские могут восполнить энтузиазмом, а качество – количеством. В качестве примера он говорит о предложении русского делового человека бани как альтернативы для отдыха. Его не поймёт иностранный партнёр, но зато оно будет спокойно воспринято соотечественником или представителями постсоветского пространства.

Опираясь на общечеловеческие ценности, формируется русская деловая культура. Следует отметить, что стиль русского делового поведения складывался несколькими столетиями, на него неизбежно влияло геополитическое положение России и политическая ситуация в стране. Мы

можем наблюдать гибкую, но нестабильную модель деловой коммуникации. В данном случае, гибкость является несомненным преимуществом. Это качество, которое позволяет нам чувствовать партнёра и при необходимости адаптироваться под его стиль и культуру делового поведения.

Характерные особенности деловой коммуникации в русской культуре связаны с национальными чертами русского человека: гостеприимство, эмоциональность, радушие и коммуникативная активность. Вместе с этим отмечаются не совсем соответствующие нормам деловой этики: несоблюдение дистанции, частые переходы с делового стиля на межличностный, решение конфликтов и споров на высоких нотах и упорство, которые граничат с упёртостью. На сегодняшний день развитие правил, принципов и этики деловой коммуникации продолжается: оно характеризуется новым поиском форм, которые не смогут искоренить русские традиции.

Подводя итог, подчеркнем, что деловая коммуникация неотъемлемая часть в современном обществе. Мы не можем жить без общения, чтобы быть в обществе. Наш капитал, наша семья, наша карьера, наше признание напрямую зависят от качества общения. Проблемы обучения деловой коммуникации и технологиям делового общения стали наиболее актуальными проблемами современного мира. Перед лицом быстро развивающегося общества и сильной рыночной конкуренции компании должны постоянно развиваться, адаптироваться к меняющимся внешним условиям и обучать персонал и руководство, чтобы соответствовать требованиям прогресса. Только в этом случае компании становятся конкурентоспособными и эффективными.

Использованные источники:

1. Морозова О.Н., Базылева О.А. Определение понятия коммуникации в современной лингвистике [Текст] / О.Н. Морозова, О.А. Базылева // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. – 2011. – №1 (7) – С. 204 – 211.
2. Василик М.А. Основы теории коммуникации [Текст] / М.А. Василик; Гардарики – М: 2003. – 615 с.
3. Колтунова М.В. Язык и деловое общение: нормы, риторика, этикет [Текст] / М.В. Колтунова; Экономика – М: 2002. – 270 с.
4. Белых А. А. Типологические особенности деловой профессиональной коммуникации России и Китая (на примере деловой корреспонденции): магистерская диссертация / А. А. Белых; Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б. Н. Ельцина, Уральский гуманитарный институт, Кафедра иностранных языков и перевода. — Екатеринбург, 2019. — 95 с.
5. Бычихина О.В. Анализ основных коммуникативных моделей российского и китайского бизнес-дискурсов/О.В.Бычихина//Вестник НГПУ. -2014. - №5(21) –С.158-166.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Г.И.Унгарбаева

ЛИРИКАЛЫҚ КЕЙІПКЕР ЖӘНЕ АҚЫНДЫҚ МЕН

Арызгулова Г.К.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Лирика – оқырман сезімін балқытып, намыс-жігерін оятып, «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін», ақын сезімінен құрылған әлемге еліртіп әкететін поэзиялық шығарма.

Лирикалық өлеңде ұсынылған сана немесе тәжірибе күйі психикалық өмір эмпирикасының көбеюі емес: «ақын бойында екі адам өмір сүреді – өзі және оның музасы, яғни оның өзгерген тұлғасы. Осы екі тіршілік иесінің арасында жиі қиын күрес жүреді. Ақын өмірі мен оның сана сезімі, құндылықтар жүйесінің сәйкессіздігі әдебиеттанушылардың назарын аударып, «лирикалық қаһарман» ұғымын тудырды.

Лирикалық кейіпкер – бұл лирикадағы ақынның бейнесі, өмірлік рөл ретінде әрекет ететін автордың көркемдік қосарлануы, жеке тағдырдың ерекшеліктеріне, өзіндік ішкі әлеміне, кейде лирикалық шығармалардың мәтінінен (өлеңдер циклі, өлеңдер кітабы, лирикалық поэма, тұтастай алғанда белгілі бір ақынның лирикасы) көрінетін нақты форманың белгілері. *Лирикалық кейіпкер* ұғымы бастапқыда ішкі антиномизммен сонымен бірге ондағы өзара ерекше мағыналардың үйлесімімен ерекшеленді. Бұл ғылыми термин ретінде емес, 1921 жылы петроградтық "картон үйі" баспасы шығарған "Александр Блок туралы" ұжымдық жинағына енген Ю.Тыняновтың "Блок және Гейн" эссесінде бейнелі-субъективті метафора ретінде пайда болды. Бұл жұмысты автор 1921 жылдың қазан айында өнер тарихы институтының ғылыми отырысында баяндама ретінде оқыды.

Лирикалық кейіпкердің бейнесі ақынның өмірлік тәжірибесі, оның сезімі, күйініші, үміті негізінде жасалады. Алайда ақынның өзін және оның лирикалық кейіпкерін толық сәйкестендіру заңсыз: лирикалық кейіпкердің "өмірбаянын" қамтитын барлық оқиға шын мәнінде ақынның басынан өтпейді. Лирикалық кейіпкер ақын-лириктің барлық шығармаларында бола бермейді, ал лирикалық кейіпкерді бір өлеңмен бағалау мүмкін емес, лирикалық кейіпкер идеясы ақын өлеңдерінің циклінен немесе оның барлық поэтикалық шығармаларынан тұрады. Бұл автордың санасын білдірудің ерекше формасы:

- Лирикалық кейіпкер – ойды тасымалдаушы, суреттелген идеяның объектісі. Оқырман бейнеленген әлемдегі біз лирикалық кейіпкерді жан дүниесі, өмірлік принциптері, оның әлемдегі рөліне, дүниені қабылдауына қарай бағалай алады.

- Лирикалық кейіпкерге ішкі идеологиялық және психологиялық бірлік тән: әр түрлі өлеңдерде біртұтас адам өзінің әлемге және өзіне деген көзқарасын ашады.

- Ішкі көріністің бірлігімен өмірбаяндық бірлікті біріктіруге болады. Бұл жағдайда әртүрлі өлеңдер белгілі бір адамның өмірінің эпизодтарына жинақталуы мүмкін.

Лирикалық кейіпкердің айқындылығы Мұқағали Мақатаевтың поэзиясына тән. Оның лирикалық шығармаларынан тұтас, психологиялық, өмірбаяндық, эмоционалды, әлемдегі оқиғаларға тән көзқарастарымен жеке тұлғаның бейнесі өседі: «*Шарықтап, қолым жетпес көкте Күнге, Ақ қанат құсым менің кеткенің бе?*» «*Ақын болып несіне жаратылдым, Арасында қап қоймай қара түннің.*» «*Мені тастап, толқындар, ағасың ба? Толқынданып, өмірім, барасың ба?*» [<https://bilim-all.kz/>]

Сонымен қатар лирикалық кейіпкер бірінші орынға шықпайтын лирикалық жүйелер бар. Біз оның психологиясы туралы да, өмірбаяны туралы да, эмоционалды әлем туралы да нақты ештеңе айта алмаймыз. Мұндай лирикалық жүйелерде поэтикалық әлем мен оқырманды тікелей байланыстырушы жеке тұлға болмайды. Бұл жағдайда лирикалық кейіпкер туралы емес, ақынның поэтикалық әлемі туралы айту орынды.

Поэзиядағы лирикалық кейіпкер автордың "мен" сөзімен толық сәйкес келмесе де, олардың арасында ерекше шынайылық, уайым, лирикалық тәжірибенің деректілігі байқалады. Лирикалық кейіпкер әдетте ақынның өзі – шынымен бар адамның бейнесі ретінде қабылданады. Алайда бізді лирикалық кейіпкердің жеке ерекшелігі, жеке тағдыры қызықтырмайды. Лирикалық кейіпкер қандай өмірбаяндық, психологиялық сенімділікке ие болса да, оның тағдыры біз үшін ең алдымен оның ерекшелігі, әмбебаптығы, дәуірдің және бүкіл адамзаттың ортақ тағдырларының көрінісі үшін қызықты. Сондықтан Л. Я. Гинзбургтің лириканың әмбебаптығы туралы ескертуі дұрыс: "...лириканың өзіндік парадоксы бар. Жалпыға ортақ, әмбебап рухани өмірді суреттеуге бағытталған әдебиеттің субъективті жанры. Лирика дәуірлік, тарихи, өркениеттің мәнді қозғалысын жүзеге асыртын замандастың типтік бейнесін тудырады" [1, 400].

Белгілі профессор әдебиет зерттеушісі Зейнолла Қабдолов: «Лириканың бас қаһарманы – ақынның өзі» [2,311], - деген мәнді пікір айтқан. Расында лирикалық өлеңде ақынның сезімі, мұң-мұқтажы, жан әлемі, халықпен бірлігі көрінеді. Бірақ әрдайым лирикалық кейіпкер әрдайым ақынның өзі бола бермейді. Бұл туралы Д.М.Магомедова: «Әр өлең ақынның шынайы бейнесімен сәйкес келе бермейтін автор образын тудырады деп» лирикалық кейіпкердің көркем бейне екендігін айқындайды [3, 3].

Лирикалық шығармаларды оқу барысында лирикалық кейіпкер мен ақындық «менді» шатастырып жатамыз. *Ақындық мен* – толығымен ақын шығармашылығын қамтитын, соның негізінде ақын туралы тұтас болжам қалыптасыратын шартты әдеби ұғым. Ал лирикалық кейіпкер образы ақынның өлеңдер циклінде ашыла түседі. Мысалы Абай поэзиясындағы әділдік үшін күрес, өнерге, білімге деген құштарлық, өнеге мен ғибрат, қарапайым халыққа деген уайым, болашаққа деген сенім – ақынның мені. Абай шығармашылығындағы лирикалық кейіпкер ақынның өзі ғана емес, сонымен

қатар теңдік үшін күрескен қоғам мүшесі. Бірде *Мен сәлем жазамын, Қарағым қалқама. Қайғыңнан азамын, Барушы айта ма?* [4, 8] деп ғашықтық отын өз атынан жеткізсе, *Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, Аласы аз қара көзі нұр жайнайды* [4, 10] жолдары арқылы ақша жүзі, маржандай аппақ тісі, ақ торғындай мойыны бар, толқындай қолаң қара шашы көз жауын алатын лирикалық кейіпкерді суреттейді. Ал *Әлсіздің сөзін салғыртсып, Шала ұғамын қырындап* [<https://bilim-all.kz/>] жолдарында болыс атынан сөйлеп оның тойымсыздығын, озбырлығын әшкерелеп, өз позициясын айқындайды.

XX ғасыр басындағы ақындардың лирикалық кейіпкерлері сарындас, үндес. Олардың барлығы да ел тағдырын, ұлттық мүддені басты орынға қойып; надандықты, тойымсыздықты, озбырлықты шенеп; азаттықты, еркіндікті аңсады. Ақындардың осы арман-мақсаты, намысы, толассыз уайымы, ертеңге деген сенімі өлеңдерінен көрініс тапты. Мысалы *Еңбек, бейнет тарауы Рахатқа сарқылар. Қыздырып күннің қарауы Надандық теңізі тартылар*; [5,234] *Ұйқыда жатыр қазақ, көзін ашпай, Кеттік ғой отқа күйіп өрттен қашпай.Һәр халық айға кетіп жатсадағы Біздің жұрт шегінеді қадам баспай*; [<https://bilim-all.kz/>] *Түрленіп мынау заман ағып жатыр, Жай өтпей, һәркімге сын тағып жатыр, Жайынан заманның хабардар ма? Осы біздің қазақтар не ғып жатыр?* [7,126] өлең жолдарының авторлары әр түрлі болғанымен, оқырманға сезілетін мақсат та, мүдде де, күйініш те бір. Енді Сұлтанмахмұт Торайғыровтың *Жақсылық көрсем өзімнен, Жамандық көрсем өзімен «Тағдыр қылды» дегенді Шығарамын сөзімнен*[5,9], Міржақып Дулатовтың Уф, алла! *Бітті қаным, шақты жаным, Шірір ме бұл хибста газиз тәнім?* [<https://bilim-all.kz/>] деген өлең жолдарынан ақындардың тағдырға қарсы қойған, өмірден түңіліп көңілі қалған «менін» сеземіз.

Жоғарыдағы мысалдарды саралай келе лирикалық кейіпкер мен ақындық мен бір ұғым емес, алайда бір-бірін толықтыратын, бір-бірінен өрбитін әдеби құбылыс екенін түсінеміз. Лирикалық кейіпкер арқылы замандас ақындарға ортақ сарынды, әр өлеңіндегі тұңғыық сезімді байқасақ, ақындық меннен авторға тән құбылысты, оның толық болмысын айқындай аламыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Гинзбург Л.Я. О лирике. – 2 изд., доп.– Л: Сов. Писатель, 1974. – 408б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Ғылым, 1993. – 360б.
3. Магомедова Д.М. Филологический анализ лирического стихотворения.
4. Учебное пособие для студентов филологического факультета выс. Учеб. Заведений.– Москва: Издательский центр «Академия», 2004. – 192с.
5. Абай. Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ: Өлеңдер. – Алматы: Жалын, 1990. – 128б.
6. <https://bilim-all.kz/>
7. Торайғыров С. Қамар сұлу. – Алматы: Атамұра, 2002.–237б.
8. Аймауытов Ж. Қайта оралған қаламгер. –Алматы, 2003. – 272 б.

Ғылыми жетекші: PhD., доцент Кушкимбаева А.С.

LEXICAL TRANSFORMATIONS OF SPECIAL TERMINOLOGY RENDERING

Askar G., Sailauova A.

K.Zhubanov Regional University of Aktobe

Interlinguistic equivalence is one of the basic and rather complicated notions of the theory of translation. It is a degree of equivalence of the two texts - on the source and target languages - that allow us to judge about the success of translation.

There is no one-meaning understanding of equivalence in the science so far. In general equivalent is "a speech unit that coincident in function with another one that can perform the same function as other speech unit".

The main definition of equivalence, on our opinion, would be definition brought in the book of Bulgarian translation theorist Anton Popovich "The problems of literary translation", who denotes that under stylistical and informative equivalence there is "functional equivalence of original and translation elements". [1, 197]

There is also another definition of translation equivalence; it is given by the famous native translation researcher V. N. Komissarov: "Translation equivalence - content community (contextual proximity) of origin and translation». [2, 185]

Even though the content here is to be understood in a broad meaning, functional aspect of the considered notion is ignored.

On the background of all the approaches to equivalence a concept of dynamic (functional) equivalence is defined, within the framework of which not two texts are compared, but the extralinguistic reactions of recipients- various languages speakers. There are four basic equivalence concepts:

1. Concept of formal compliance "Everything what can be rendered is transferred (including the structure of Target language as far as possible). Only those elements of target language which cannot be translated "directly" are possible to be transformed, replaced, and omitted. Initially, such a practice took place during the translation of sacred texts.

2. Concept of normative-content compliance. Translators of this approach were aiming at execution of two requirements: 1) to render all the substantial elements of source language content and 2) observe the norms of target language.

3. Concept of full-featured (adequate) translation.

Also the following concept defines the following grades of adequate translation:

- 1) exhausting rendering of substantial content of the text;

- 2) the rendering of content with equivalent means (i.e. executing the function which is analogues to expressive function of source language linguistic means).

4. The concept of dynamic (functional) equivalence. The notion of dynamic equivalence is similar to the notion of functional equivalence. [3, 78]

We are referring to coincidence of source language recipient's reaction and speaker of one language with reaction of receiving the text of translation, the speaker

of other language. According to some linguists, content, which is supposed to be rendered, is made up of four elements or four meanings:

1) denotational; 2) syntactical; 3) connotational 4) pragmatic meaning ("which is determined by relationship between linguistic expression and the participant of communicative act").

The notion of equivalence, from both functional and content point of views is differently seen by the theory of translation, however, from our point of view, almost all the variety of approaches can be reduced to two basic types- equivalence, connected to linguistic units, and equivalence, which is not connected to linguistic units.

So what are the requirements that are demanded to the equivalence of the two texts - texts of original and translation?

We can give only basic three requirements:

- Both texts should consider (relatively equal communicative-functional attributes (texts should "behave" in a relatively similar way in compliance with source language speaker's sphere and in the sphere of the language of translation);

- two texts should maximally be analogues in semantic-structural relation at some admissible point within the frames of first condition;

- no semantic-structural differences which are not admissible in translation should arise at all "compensative" deviations between the two texts.

Equivalence of source language and of the text of its translation is reached (i.e. when the equality of communicative effects is reached), when all the deviations in lingual-ethnic communicative competence of two recipients are neutralized. At this point we do not have the task of providence of recipient communicative situations equality of source and target texts or the task of equation communicative competences (via preliminary comments to the text), it is enough to "create (relatively) equal lingual-ethnic prerequisites for perception of the message (in its multilingual variants) and reactions to them".

There is a difference between small-scale and large-scale equivalence, when talking about the feature of translation - frequently arisen incompliance between the equivalents of separate parts of the source text and target text and equivalence of these two texts in general. The thing is that eventually translation equivalence should be established on the level of two texts, and large-scale equivalence assumes immolation of small-scale equivalence.

Thus, we have considered various aspects of equivalence. It is fair to say, that this is a multivalued notion in translation theory. Each time we should differentiate, whether we are talking about content or functional equivalence, and which level of equivalence is meant here.

Comparative and descriptive analysis reveals a considerable number of translations which have parallelism in their syntactic organization with relation to the original. The use of analogues of syntactic structures in translation provides the invariance of syntactic meanings of the source and target texts. The more important is the providence of such parallelism in the texts of state and international acts, where the translation gets the legal status of original, i.e. both texts are equally authoritative,

authentic. Endeavour to preserve the syntactic organization of the text is seen in comparing of translation of works of other type, including literary works, to the source text.

Therefore, the relation between source text and target text in the fourth type of equivalence is characterized by the following peculiarities:

- great, although incomplete parallelism of vocabulary - one can find matching words with the close meaning in translation to the majority of the words of original;
- use of syntactical structures, structurally analogues to the original text or connected to them through relations of syntactical variation, which provides maximal possible rendering of the source text syntactic structures in translation;
- the preservation of all the three parts of original text content, that characterize the previous type of equivalence: aim of communication, indicating of the situation and method of its description.

Maximum degree of familiarity of source and target texts' content is achieved in the last, fifth type of equivalence, which can exist between two texts in different languages. The relationships between source and target texts of this type are characterized by:

- high degree of parallelism in structural organization of the text;
- maximum degree of relatedness to the vocabulary: it is possible to list all the equivalents in translation to all content words in the original text;
- preservation in translation of basic parts of original text content.

Significant role in the technical literature is played by service (functional) words that create logical connections between the individual elements of speech. These are: prepositions and conjunctions (mostly composite) such as on, upon, in, after, before, besides, instead of, in preference to, apart from, except for, in addition to, together with, owing to, due to, thanks to, according to, because of, by means of, in accordance with, in regard to, in this connection, for the purpose of, in order to, as a result, rather than, provided, providing, either ... or .[4, 96]

In addition, in the technical literature often uses adverbs such as: however, also, again, now, thus, alternatively, on the other hand, which are integral part to the development of logical reasoning.

In the scientific and technical materials there are some exceptions as lexical items that are more characteristic of conversational style, while translating them the translator faces with the choice of expressive and stylistic choices. Scientific and technical description is often not neutral and objective.

While studying lexical features of the scientific and technical texts, it should be noted that the first place among these features is kept for saturation of the scientific and technical texts with special terms. The ratio of terminological vocabulary in the scientific and technical text is no more than 25%, while the bulk of common scientific vocabulary is formed by general scientific, general technical and common words.

Besides the terms in the scientific and technical text, there are general scientific (general technical) and common words, words from the neutral vocabulary, indicating

the complex structure of both the English and Kazakh scientific and technical vocabulary, which determines the difficulty in translating this kind of texts.

References:

1. Попович А. Проблемы художественного перевода. М.: Высшая школа, 1990
2. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. М.: ЭТС, 2002.
3. Комиссаров В.Н. Общая теория перевода М.: Высшая школа, 1990
4. Айзенкоп С.М., Багдасарова Л.В. Учебное пособие по техническому переводу- Ростов-на Дону, 1996

Scientific supervisor: Master of Humanities Kuchshanova A.N.

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗРАБОТКИ GOOGLE САЙТА ДЛЯ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Ашимжанова А., Махан А.

Актюбинский региональный университет им К.Жубанова

Развитие информационных технологий привело к потребности пересмотра подходов к получению образования. Информационные технологии открывают перед людьми новые возможности не только в работе, но и в учебе, являясь не просто дополнением в образовательном процессе, а частью его, во многом повышая эффективность. Одним из главных преимуществ информационных технологий в образовании является возможность обмена информацией различных форматов, форм и объемов. В прежние годы учащиеся, которые не могли посещать учебные заведения, получали образование на дому, которое осуществлялось с помощью приходящих педагогов. На сегодняшний день развитие современных технологий и доступность Интернета привело к тому, что особую популярность приобретает дистанционное образование.

Дистанционное образование — это процесс обучения, при котором взаимодействие преподавателя и ученика осуществляется на расстоянии с помощью информационных технологий. В данной статье рассматривается обучение с помощью интернета.

Актуальность дистанционного образования увеличилась в разы в связи с эпидемией Covid-19, которая лишила многих возможности обучаться в оффлайн режиме. В кратчайшие сроки было принято решение о переводе образовательных организаций на дистанционное обучение, не осталось в стороне и обучение английскому языку [1].

Существуют различные формы организации дистанционного обучения английского языка, такие как веб-занятие, чат-занятие, e-mail переписки.

Веб-занятие реализуется в виде вебинаров, дистанционных лекций и т.д. Особенностью данного занятия является двустороннее общение участников в онлайн режиме. Чат занятие включает в себя не только текстовое общение, но и голосовое, а также видеосвязь. Такие занятия удобны для проведения семинаров, где в онлайн-режиме преподаватель может изложить материал, а также ответить на все интересующие вопросы обучающихся. Также данное занятие удобно тем, что есть возможность создания не только чата для групп, но и индивидуального чата для обучающегося, который нуждается в консультации. В случае e-mail переписка, обучающиеся получают задания на электронную почту и в строго отведенные сроки отправляют выполненные задания преподавателю [2].

Анализируя дистанционное обучение английскому языку, специалисты выделяют ряд преимуществ, таких как:

- Возможность проведения занятия для большого количества обучающихся одновременно;
- Повышение качества образования, путем применения современных информационных средств (видео, аудио материалы, электронные библиотеки и т.д.);
- Удобство - обучающиеся могут получать образование в независимости от места проживания, а также в удобное для них время;
- Пропадает необходимость приобретения дорогостоящих обучающих материалов, так как эти материалы представлены в электронном виде бесплатно [3].

Изучение иностранного языка, и, в частности, английского, имеет ряд специфических особенностей, и связаны они прежде всего с тем, что главным компонентом содержания обучения английскому языку являются способы деятельности, а не основы наук. К таким способам деятельности относятся: аудирование, речь, письмо и чтение. Также особенностью можно считать беспредметность, то есть отсутствие рамок в темах общения и возраста обучающихся.

Дистанционное обучение английскому языку предполагает удаленное (сетевое) взаимодействие всех участников, значительный объем самостоятельной работы Just in time, то есть задания для самостоятельной работы выполняются в ходе урока, проверяются и оцениваются преподавателем сразу, а также интерактивность. Изучение материала (чтение текстов, аудирование, просмотр видеоматериалов и т.д.) предполагает использование ресурсов интернет, которые расширяют содержание информации [4]. В изучении английского языка существует множество методов, но самый эффективный из них это метод погружения. Суть данного метода — это использование материалов исключительно на изучаемом языке.

Метод погружения в значительной части осуществляется просмотром видеоматериалов. Понимать английскую речь отлично помогают просмотры фильмов в оригинале. Смотря фильмы в оригинале, вы развиваете в себе навык языка носителя. Но где найти данные фильмы и видеоматериалы? Для этого

существуют специализированные Google сайты, разработанные непосредственно для изучения английского языка, посредством просмотра фильмов и видеоматериалов.

Google-сайты – это бесплатный хостинг, в котором люди могут создавать web-сайты, изменять их при помощи инструментов, которые предоставляет сайт. Разработчик сайта может приглашать других пользователей для групповой работы и предоставлять им доступ к информации. Главным преимуществом данного сервиса это возможность взаимодействия с другими приложениями. Например, на страницу сайта можно добавлять видео с сервиса YouTube, презентации, таблицы и т.д [5].

Google-сайты широко применяются для создания учебных проектов и презентаций.

Процедура создания Google Sites довольно легка, так как с ней может справиться даже человек, у которого нет опыта в создании сайта. Краткий алгоритм создания Google-сайта выглядит следующим образом:

1. Открыть браузер Google Chrome и зайти в свой аккаунт Google (если такого не имеется, необходимо предварительно создать почтовый адрес в Gmail);
2. В поисковой строке ввести запрос «Google Sites»;
3. Зайти по заданному запросу на страницу www.sites.google.com;
4. Нажать на кнопку «Создать сайт»;
5. Выбрать для сайта подходящий шаблон.

Шаблон — это готовый дизайн для одной Web-страницы или для их совокупности. Шаблон выбирается в момент создания сайта и в дальнейшем изменить его нельзя, по умолчанию стоит пустой шаблон.

6. Выбрать название сайта;

Имя сайта и его адрес должны быть уникальными и не повторяться с именем уже созданного ранее сайта. Уникальность можно проверить в нижнем окне Web-страницы хостинга.

7. Выбрать тему сайта;

Тема сайта выбирается единожды и поменять ее в дальнейшем невозможно.

8. Использовать дополнительные параметры и доступность сайта;

В дополнительных параметрах вы можете указать открытость вашего сайта, то есть ваш сайт может быть открыт для всех лиц, либо для приглашенных участников. Этот параметр можно будет изменить в дальнейшем.

9. Завершающим действием при создании сайта — это нажатие кнопки «Создать» [6].

Зачастую на данном этапе появляется ошибка «Выбранное вами местоположение недоступно». Это означает, что сайт с таким названием уже существует и нужно изменить его имя.

После прохождения данных этапов вы можете приступить к заполнению сайта видеоматериалом, ссылками и документами, чтобы поделиться своим

опытом в изучении английского языка, а также найти другие специализированные Google сайты для получения новых знаний.

Подводя итоги, стоит отметить, что дистанционное обучение, как один из современных видов получения знаний имеет полное право на существование в системе образования наравне с традиционными формами обучения

Использованные источники:

1. Вымятнин В.М. Информационно-технологическое обеспечение ДО // Открытое и дистанционное образование. - 2019. - № 1
2. Демкин В.П., Можеева Г.В. Технологии дистанционного обучения. - Томск, 2012 г.
3. И.Ильина, Р.Нургалиева: Методика преподавания английского языка; Учебное пособие рек.МО и науки РК для орг.тех. и проф.образования. Астана:Фолиант, 2016г.
4. Якоб Нильсен., Хоа Лоранжер., «Web-дизайн. Удобство использования Web-сайтов» 2019г.
5. Коряковцева Н.Ф.Теория обучения иностранным языкам; образовательные технологии-учебное пособие 201с.-Высшее профессиональное образование, 2015г.
6. Шмидт Э., Розенберг Дж.-Как работает Гугл издательство, Эксмо 2017г.

Научный руководитель: доцент Сидешова З.Г.

ҚАЗАҚ ҚИЯЛ-ҒАЖАЙЫП ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ МИФТІК НАНЫМ-СЕНІМДЕР

Аяпбергенов А.

alimwewe@list.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қиял-ғажайып ертегілер – ұлтымыздың фольклорындағы ең ескі жанрлардың бірі де бірегейі болып табылады. Оның пайда болу уақыты – алғашқы қоғамның пайда болуы уақытына тең. Сол себепті, ертегілердің осы жанрында адамзаттың көне тұрмысының біраз белгілері сақталған. Мәселен, матриархат уақытына жататын аналық ру мен біраз әдет-ғұрыптардың көрінісі: аналық мекен, дуалдық ұйым, аналық неке, одан бөлек магия, тотемизм, анимизм және тағыда басқалары сықылды наным-сенімдерді соның ішінде діни де наным-сенімдерді жатқызуымызға болады. Алайда, ескі заманның бұл көріністерін одан кейінгі уақыттың адамдары тек қиял ғана деп түсінген. Сондықтан, ертегі айтушы адамдар әрдайым өз ертегілерін «баяғы өткен заманда болған» деп бастайтын болған.

Қазақ халқының және ұйғыр халқының қиял-ғажайып ертегілері өзінара ұқсас болып келгендіктен олардың ортасында әртүрлі жанрлық ерекшеліктері

айырмашылық толы болып келеді [1, 192-б.]. Оның ішінде ең алғашқы пайда болған қауымға тән өте қарапайым әңгімелер, батырлық ертегілерді кездестіруге болады.

Жоғарыда айтылған жанрдың мазмұнына, поэтикасына, қаңқа құрылысына сол кездегі батырлық жырлардың ықпалы зор болған. Қиял-ғажайып ертегілерінің біразының сюжеттік желісінде батырлық жырларындағындай тұрақты эпилогтар, прологтар кездеседі. Көп жағдайда, сюжеттің прологында ертегі кейіпкерлерінің қарт әке-шешесі мен кейіпкердің тууы туралы баян етіледі. Кәрілік жасына жеткенше перзент сүймей, баладан құр қалған құбас ата мен әже тәңірден перзент сұрап, түр-түрлі әулие маңында түнеп, жалбарынады. Олардың сұраған дұғалары қабыл болып бір балалы болады. Ол әрдайым сол ертегінің бас кейіпкері болады. Осы секілді сюжеттерді ұлтымыздың қиял-ғажайып ертегілерінде көптеп кездестіруге болады.

Ұлттық қиял-ғажайып ертегілеріміздің сюжеттік мазмұны әралуан болып келеді. Мысалы, онда бүкіл әлемдік, яғни, халықаралық сюжеттер, бізге өзге ұлтардан ауысқан да, тек өзімізге ғана тән де сюжеттік желілер бар. Бұған себеп, халқымыз ешуақытта ешкіммен араласпай, жабық есік саясатын ұстанып, өмір сүрген емес, керісінше жан-жақтағы бүкіл көршілес мемлекеттермен, мейлі достық қарым-қатынаста болсын, мейлі дұшпандық қарым-қатынаста болсын, әйтеуір, қарқынды қарым-қатынаста болған.

Көне заманда туып, ерте дәуірдің сипатын сақтап келгендігімен, қиял-ғажайып ертегілері дәлме-дәл сол қалпында емес, жалпы тұлғалық жағына қарап отырсақ, сан түрлі өзгерістерге ұшырағанын байқауымызға болады.

Айтылып отырған ертегілердің бас кейіпкері, оның эстетикалық мұраты – халық идеалы болып табылады. Ертегінің жалғыз мұратын мадақтайды.

Қазақ ертегілер мен ұйғыр халықының ертегілерінің бір ұқсайтын тұстары - кейіпкерлерінің бір екенінде. Қазақ халық ертегілері мен ұйғыр халық ертегілерінің бас кейіпкерлері – мерген, аңшы, батыр, жауынгер, тазша бала, кенже бала, және осыдан басқа да әлеуметтік теңсіздіктің нағыз өкілдері [2, 97-б.]. Бұл ертегілердің кейіпкерлерінің барлығы халықтың арман-мақсатынан дүниеге келген идеалды қаһармандар, былай айтқанда идеалды – халықтық құбылыс. Көне кездерді табиғаттың түрлі күштерімен арпалысып, күнделікті тіршілікте өмір үшін аңға шығып аңдармен шайқасқа түскен кезде, халықтың армандары, идеалдары – солармен арпалысып жеңіске жететін балуан, мықты батыр, мерген кейіпкерлер болды.

Содан кейінгі заманда, халықтың рулық қауымға көшкенде кезде адамзаттық идеалы өз руын бөтен рулардан, қатыгез дұшпаннан қорғайтын батырлар болды. Бұл идеология қазақ ертегілерін көптеп кездесетіруімізге болады [3, 114-115 б.]. Бұл қоғам ауысқанда бұл идеал мүлдем басқа болып өзгеріс тапты. Бұдан кейін, ол идеал – жоғалып бара жатқан қоуымның салтын қолдаушы, атасының жолдарын қуушы. Ол қазақ тұрмысындағы қара шаңырақтың, мұрагері, иесі болып қалатын – кенже бала, яғни, ең кіші баласы. Ұлттық ертегілеріміздің біразында бас қаһарман - кенже бала. Қауымда әлеуметтік теңсіздіктің шегіне жеткен уақыттаға ертегі идеалды

етіп, мақтайтын образ - әлеуметтік теңсіздіктегі бұқара өкілі, жәбірленуші, қиындық көруші. Бұл уақытта қиял-ғажайып ертегілер халық тұрмысына етене жақындап, бұқара армананын дәріптеп, толық бұқараланады, халық мақсатын эстетикалық мұратқа айналдырып жібереді. Аталған жанрдағы негізгі тақырып – сиқырлы нәрселердің арқасында басты кейіпкердің небір таңғажайыптары мен ауыр қиындықтардан үстемдікпен өтіп, мақсат-мұратына жетуі.

Оның ішінде, әрдайым әділеттілік жеңіске жетіп, зұлымдық жазасын алып отырады. Ертегілердің осы бір түрінде дәстүрлі идеялардың жиынтығы оның құрылымы, сюжеттік желілерімен және кейіпкерлердің айқын талданып, анықталған идеясымен бірге бірқазанда қайнасып кеткен. Бұл қатаң бірліктен сәл бұрмалану қиял-ғажайып ертегісінің мүлдем басқа түрін өмірге алып келеді. Егер кейіпкер бүкіл күшін толығымен қолданып, небір қиындықтарды ұтып шықса, ол батыр атанады да, мұндай кейіпкері бар ертегі өзіндік бір бөлек ерекшелігі арқылы бөлектеніп дараланатын, батырлық ертегілер деп аталынады. Екінші жағынан, дәстүрлі сюжеттік құрылыстан ауытқу қиял-ғажайып ертегілеріне біршама бөтен әрі жақын идеялармен құрастырылады. Қиял-ғажайып ертегілердің классиктік түрі кейіпкерді бөлек дүниеге жіберу, таңғажайып сайманды кезіртуі, күрделі тапсырмаларды орындауы, жауыз күштерден құтылып шығуы, құда түсуі, секілді құрылымдық бөлшектерді ішіне біріктіреді. Ол көп жағдайда кейіпкерді үйленуі, содан соң, таққа отыруымен бітеді. Ертегілердің классикалық типі батыс пен шығыс елдеріне кең таралған. Ұлтымыздың қиял - ғажайып ертегілері ерекшеленетін дара болып тұрған дүние деп айтуға болмайды, бұл нәрсенің біраз сюжеттері дүниежүзіне мәлім ертегілердің нұсқалалары болып табылады.

Ертегі жалпы алғанда кейіпкердің үйден сапарға шығымен басталады. Оның негізгі себептері де сан алуан болып келеді. Мәселен: бірде мыстан кемпірдің алдын ала ескертуі бұзылып, әкесі оған ұлын жіберуге мәжбүр болады ("Қаратай"), бірде үйірімен жылқы ұрланып, ағайынды жігіттер ұрыны іздеп шығады ("Сәрсенғали") [4, 36-б.]. Бұлай басталудың түрлері барынша ескі болып келеді.

Алғашқы рулық қағамның өзгеруі және жанұя ішіндегі келіспеушіліктердің пайда болуы арқасында ертегінің басталуының да жаңа кейіпі дүниеге келді: "Үш қыз" бен "Алтын айдар" ертегілерінде бәйбіше тоқалдан туған балаларды тастауына мәжбүрлеп, оның орнына күшік салып жібереді, осыдан кейін, хан тоқалды сарайынан қуады [5, 21-б.]. Ертегілердің осылай басталуы ұйғыр халық ертегілерінде де кезігеді ("Шынтемір батыр"). Бұдан кейінгі уақытта ертегілерге әлеуметтік мотивтер кіргізіле басталды. Кедей жігіттің хан қызын ұнатуы . Мысалы "Барып кел де, алып кел", "Адам білмес тас", "Кенже бала").

Түйіндей келе, ұлтымыздың танымындағы мифтік ұғымдарды зерттеуде ертегілер – қайталанбас қазына деуге әбден болады. Ертегілерде кездесетін жоғарыда келтірілген үзінділер мұхиттай терең мысалдардың ішіндегі бір

тамшысы ғана. Оларды толықтырып әрмен қарай зерттеу арқылы біздер халқымыздың мінез-кұлқын, таным, болмысын тереңірек тануымызға тамаша септігін тигізеді деп ойдамыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. –М., 1975. – С. 235.
2. Қазақ және әлем халықтарының ертегілері – «Балауса» баспасы, Алматы қ., 2009. -176 б.
3. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Уч. пособие. –М.: Флинта, 2004. – С. 197.
4. Ақыл алдырмайды. Қазақ ертегілерінің анталогиясы. –Алматы: «Аруна» баспасы, -72 бет.
5. Райымова Қ. Ертегінің тәрбиелік мәні. – // Бастауыш мектеп. – 1998. – №4. 20-21 б.

Ғылыми жетекші: PhD, доцент Кушкимбаева А.С.

ПРИМЕНЕНИЕ ГРУППОВЫХ ДИСКУССИЙ И ТЕХНИКИ ИХ ОРГАНИЗАЦИИ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ В 8 КЛАССЕ

Әбілтаева Д.

dinara.abiltayeva@mail.ru

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова

Особенности интерактивного обучения в современной школе направлены на формирование готовности обучающихся к учебной деятельности и групповому общению, что предполагает создание таких психологических условий, в которых школьник на уроке литературы может проявить свою познавательную активность, коммуникативные свойства и выразить индивидуальность.

Рассмотрим особенности дискуссионного метода проведения занятий.

Дискуссия – от латинского «discussion» рассмотрение, исследование. Способ организации совместной деятельности с целью интенсификации процесса принятия решения в группе (в социальной области).

Дискуссия – «спор, обсуждение какого-нибудь вопроса на собрании, в печати, в беседе», - читаем в «Толковом словаре русского языка» С.И. Ожегова [1, с.167].

Гракова В.В., Шингирей Т.А. рассматривает дискуссию «как публичный спор, сопоставление различных точек зрения и поиск правильного решения спорного вопроса» [2, с. 22], а также дискуссию как способ убеждения.

По высказыванию Мухиной С.А. «дискуссия – это коллективное обсуждение конкретной проблемы, сопоставление различных позиций, информации, идей» [3, с.352].

Таким образом, мы считаем, что дискуссия — это публичное обсуждение или свободный вербальный обмен знаниями, суждениями в соответствии со сложным вопросом или проблемой. Дискуссия включает сочетание взаимодополняющего диалога и обсуждения-спора, взаимодействие разных точек зрения, убеждений.

Дискуссионные методы применяются на уроках литературы как эффективное средство активизации группового взаимодействия школьников, формирования у них умений критического мышления.

Темой дискуссии в интерактивном обучении может быть такой вопрос, который допускает различные толкования и оценки, тесно связан с современной

жизнью, лично значим для обучаемого, затрагивает его этические взгляды. Это способствует формированию умений у школьника рассматривать вопросы неоднозначно, многосторонне.

Отметим важные аспекты использования дискуссии для обучающихся.

1. Дискуссия направлена на активное, глубокое, личностное усвоение знаний школьниками. Она может приводить к заинтересованности проблемой, к осмысленному усвоению новых знаний, возможно к пересмотру прежних установок.

2. Дискуссия активно развивает коммуникативные навыки школьников, навыки уверенности в проведении спора. Участники активно вовлекаются в предмет спора, даже пассивные на занятиях, так как общая увлеченность темой спора в группе предоставляет им возможность не только прислушиваться к одноклассникам, но и выразить свое мнение, спорить, аргументировать.

3. Осуществляется обратная связь, которая позволяет учителю видеть правильность суждений, умение направлять ход дискуссии, убирать второстепенные детали, отвлекающие от темы обсуждений и формулирования проблемы.

Рассмотрим технику проведения дискуссий.

- Выбор и формулирование темы проблемного характера, содержащей противоречивые точки зрения, дилеммы, состав группы участников.

- Определение содержания(основных вопросов) и тайм-менеджмента дискуссии. Времени должно быть достаточно, чтобы рассмотреть все вопросы и различные точки зрения на них и, вместе с тем, не должен быть потерян интерес к обсуждаемой проблеме.

- Подбор необходимых источников, а именно: своевременное прочтение художественных текстов, справочных материалов, необходимых для подготовки к дискуссии.

- Учитель формулирует конечную цель дискуссии, заключающейся в достижении обязательного консенсуса или важным является рассмотрение проблемы с различных сторон, чтобы дать возможность всем учащимся высказать свою точку зрения, используя определенный эквивалент лексики, терминологию(драма, комедия, фарс и др.)

- Способы контроля за ходом дискуссии, поддержка активности ее участников, а также стимулирование интереса всех участников.

- Фиксирование предложенных идей для дальнейшего решения проблемы, подведение промежуточных итогов.

Для того, чтобы обобщить предложения, высказанные группой и подытожить достигнутые высказывания, учитель обязательно сравнивает достигнутый результат с исходной целью, а также оценивает, насколько общее решение является групповым. Учитель при этом достаточно предполагает имеющиеся точки зрения на постановку и решение дискуссионной проблемы, разбирается в аспектах аргументации, может иметь свою точку зрения на решение спорного вопроса, которую он высказывает при подведении итогов дискуссии. Важна при этом доброжелательная атмосфера, свободная от ограничений. Подгрупп может быть несколько, число участников минимальным, чтобы сохранить неформальную обстановку. Участники должны владеть аргументацией, не повторяться, уметь выслушивать членов подгруппы и других групп, не перебивать, не допускать личной конфронтации. Учитель при этом тактично вводит открытые вопросы, требующие обсуждения. Может быть и так, что общее решение не всегда бывает достигнуто, тогда необходимо предположить дальнейшие действия для того, чтобы результат дискуссии мог устроить всех. Принимается групповое решение вместе с участниками, акцентируется внимание на вклад каждого ученика в решение проблемы(например, задание: «Придумайте другой конец «Ревизора»: как бы могли развиваться события в комедии?»)

Дискуссии проводятся в школе свободные и направляемые. Свободная дискуссия проводится тогда, когда аргументация школьника продуманна, осознанна. Используется прием парафразы, если необходимо направить выступления участников, снизить степень эмоциональности, использовать речевые обороты, прозвучавшие в выступлении обучающегося.

На педагогической практике в рамках учебной программы по литературе в 8 классе, при изучении комедии Н.В.Гоголя «Ревизор» мы использовали свободную дискуссию, так как она создавала условия для открытого выражения учениками своих мыслей, позиции и содействовала возникновению альтернативных мнений. Учащиеся сначала заполнили таблицу с заданием: «Докажите примерами из текста, что «Ревизор» соединяет в себе разные виды комедии»[4, с.11]. Восьмиклассники рассмотрели виды комедий:

- 1) комедию положений,
- 2) комедию нравов,
- 3) сатирическую комедию,
- 4) социальную комедию.

Заполнение таблицы подтверждалось примерами из текста комедии. Затем был предложен проблемный вопрос, который звучал так: «Почему жанр «Ревизора» Н.В.Гоголя не фарс?». Каждый ученик выразил свое мнение в группе и ответы на данный вопрос были различными, но важность ответа сопровождалась аргументацией суждений. Некоторые из них приведем ниже:

«Жанр «Ревизора» — комедия, в ней Гоголь развивает традиции общественной комедии, заложенные Фонвизиным и Грибоедовым и поддержанные другими русскими комедиографами».

«Так как фарс не учит как правильно себя вести, чтобы не попасть в такую же историю, как герои».

«Комедию «Ревизор» нельзя отнести к данному жанру, поскольку в ней заложен глубокий смысл. Автор высмеивает чиновничество того времени, во всей своей красе, указывает в лице своих героев человеческие пороки. В финале пьесы Гоголь дает понять, что рано или поздно за свои неблагонамеренные поступки и деяния придется поплатиться».

«Ревизор» - сатирическая комедия, в которой высмеиваются социальные и нравственные пороки российского общества. В «Ревизоре» тесно переплетены комедия положений и комедия характеров. Это произведение задумано как комедия, в которой автор выразил глубокое сожаление, высмеивая пороки героев. Этим и не похожа комедия «Ревизор» на фарс».

«Фарс - это пьеса легкого, игривого содержания с внешними комическими эффектами. А в комедии Н.В.Гоголя «Ревизор» этого нет. Тем более фарс не учит как себя вести для того чтобы не попасть в эту ситуацию».

«Потому что цель фарса развлечь зрителя, а «Ревизор» обличает общество».

Также при изучении данного произведения задавались открытые, закрытые и наводящие вопросы. Например, «Жалко ли вам городничего? Если да - когда? Почему? А если нет- когда и почему?» Итог в конце дискуссии — это не столько конец размышления над данным вопросом, сколько ориентир в дальнейших размышлениях школьников, а также углубленной работе над художественным текстом.

Таким образом, дискуссия, как форма интерактивного обучения на уроках литературы в 8 классе, представляла собой использование эффективных способов формирования речевых умений и навыков обучающихся. Техники использования дискуссионных форм развивали интеллектуальные умения критического мышления школьников, поскольку критическое мышление – интеллектуально организованный процесс, направленный на активную деятельность учащихся по осмыслению, применению, анализу, обобщению и оценке информации, признаками которого являются: внимание к альтернативным точкам зрения, наличие собственной позиции и умение ее аргументировать.

Использованные источники:

1. Ожегов С.И. и Шведов Н.Ю. Толковый словарь русского языка/ М.:ООО А ТЕМП, 2009.
2. Интерактивное взаимодействие в обучении учащихся / под общ. ред. В.В. Граковой, Т.А. Шингирей. — Минск: БГПУ, 2009.
3. Мухина С.А., Соловьева А.А. Современные инновационные технологии обучения – М.:ГЭОТАР-Медиа, 2008.

4. Русская литература. Учебник для 8 класса общеобразовательной школы: в 2 частях/Г.З.Шашкина и др. -Часть 2 -Алматы: Мектеп, 2018.

Научный руководитель: к.п.н., доцент Халимуллина Н.Р.

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛДЕРІ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ СЕМАНТИКАСЫ

Әмірғали Ж.

zhanar.amirgali@gmail.com

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Тіл де, тілдегі сөз қабаттары да – түптеп келгенде жалпы халықтың өмір тіршілігінің жемісі. Оның даму кезеңдерін анықтау, қалыптасу, өзгеру, даму тетіктерін білу тілдің қазіргі күйін айқындай түсуге жол ашады [1,5-6 б.].

«Адамзат мәдениетінің ұлан-байтақ Еуроазиялық жазықтықтағы үлкен бір аумағы «Түркі әлеміне» тән. Ол ғана емес, бұл феномен Жер шарының екінші жартысына да етек жайғаны айқындала бастады» деп белгілі тілші ғалым Ә.Ахметов көрсеткендей, «түркі тектес халықтар «Түркі әлемінің» тарихи шеңберінен шығып, жер жүзіндегі 50-ден астам мемлекеттің құзырында жасайтын ең ірі халықтар тобына еніп отыр». Тілінің, салт-дәстүр, дала мәдениетінің тұтастығымен ерекше көзге түсетін «түркі әлемі» туыстық, жақындық, қауымдастық жағынан да бұл кең дүниеде жападан жалғыз емес. «Алтай теориясы» бойынша түркілер тамыры тереңнен қосылатын (біреулер оны генеалогиялық, енді біреулер тарихи байланыс деп қарайтын) бер жағы моңғол, тұңғыс-манжұр, ар жағы жапон, корей, угрофин, орал халықтарымен де жақындығы ғылыми дәлелденген нәрсе. Бұл қауымдастықты салыстыра зерттеу «Алтай теориясының» өзекті мәселесі. Алайда осы бір ғылымға белгілі жалпылама мағлұматты атап өтуіміздегі мақсатымыз: кең байтақ Еуроазия жазықтығында есте жоқ ескі замандардан бері қалыптасып, өзіндік барша болмысы айқындалған «Түркі әлемінің» өзегі, ұйытқысы болып саналатын, «өлісі» бар, «тірісі» бар, көптеген түркі тілдерінің өзара алыс-жақындығына, ортақ заңдылықтарымен қатар өзіндік айырмашылықтары да этимологияға қатысты. Неге біз «түркілердің тегі бір, сөз түбірі (төркіні) ортақ» дей тұра, сол тілдердің жеке-дара дамуын, дербестігін мойындаймыз? Неге «түркі әлемін» құрайтын түркілердің бір тобы өзара жақсы (тілмашсыз-ақ) түсініссе, екінші бір тобы өзді-өзін шала түсініседі, не мүлдем түсінбейді, аудармашыны қажет етеді? Міне, туыстас түркі тілдерінің табиғатын, тарихи даму үрдісін танып-білудің алғашқы шарты осы сауалдарға жауап беруге байланысты. Ол сауалдың бір сыры түрік ғалымдарының түркі тілдерінің (біздің термин бойынша) баршасын «түрік тілінің лехжелері (яғни «түрік тілінің диалектілері») деп қарап, әрбір жеке тілді «қазақ түрікшесі, «өзбек түрікшесі», «татар түрікшесі» т.т. деп атауды дәстүрге айналдыруында болып отыр. Бір қарағанда бұлайша

атау тарихи логикаға жат емес. Ондағы аяқ тірер негіз: «түрік тілдері» деген атау (яғни отандық түркітанушылардың дәстүрлі қолданып келген «түркі тілдері» - орысша «тюркские языки») барша түркі тілдеріне өкілеттік міндетін атқарып тұрған атау. Екіншіден, түрк>түрік атауы VIII ғасырдан бастап, Кіші Азия аймағына жан-жақтан жиналып, шоғырланып, тоғысу барысында қалыптасқан конгломерат (қырық ру) қауымның жиынтық атауы. Бұл тоғысу процесінде (қыпшақ, қаңлы, үйсін, қарлуқ т.б.) көптеген түркі тайпаларының ішінен оғыз тайпасы тарихи беделі өсіп, этникалық доминант болып саналса да, түрк>түрік атауы Кіші Азияда шоғырланған барша тайпаның ортақ, жиынтық атауы болып қалыптасты. Міне, «түрк>түрік тілдері» атауының «қолданысында тарихи негіз бар» дегенде айтар уәжіміз осы. Шындыққа салыстыру арқылы көз жеткізуге болатыны дәлелдеуді керек етпейтін тұжырым. Түркі тілдері қаншама жеке-дара дамыса да, қым-қиғаш араласуы бұрынғы замандарға қарағанда әлдеқайда шектелсе де, белгілі топ арасындағы, әсіресе тіл саласындағы жақындық мол сақталғаны да белгілі. Мәселен, қыпшақ тобына жататын қазақ, қырғыз, татар, ноғай, башқұрт, қарақалпақ, қарашай т.б. халықтардың өкілдері өзара тілмәшсіз-ақ еркін қарым-қатынас жасай береді. Оғыз тобына жататын түрік, әзербайжан, түрікмендер туралы да осыны айтуға болады. Ал, енді осы екі топ тілдердің өкілдерінің өзара ауызша қарым-қатынасында дәл сондай жағдай бар деп айту қиын. Енді, «осы бір құбылыстың себебі, түп-төркіні неде?» деген заңды сауал туады. Бұл сауалдың жауабы бізді тіл дамуындағы объективті себептерден көрі, барша түркі тілдерінің ортақ даму заңымен әрбірінің ішкі даму заңдылықтарына бастайтыны белгілі. Мәселен, екі топты құрайтын оғыз тілдері мен қыпшақ тілдері өкілдерін алып қарайық. Бұлар, тарихына бақсақ, екі басқа дүниеде пайда болған тайпалардан емес, кезінде бір географиялық аумақта өзара жақын, көршілес елдер ретінде бір-бірімен тайпалық конфедерация түрінде жіті араласқан этностар болып саналады. Солай бола тұрса да, көріп отырғанымыздай, бүгінгі түрік тілі мен қазақ тілінің арасында елеулі айырмашылықтардың қалыптасып үлгергенін байқау қиын емес. Олар ең алдымен фонетика саласынан, одан соң морфология, одан соң синтаксис салаларынан байқалады. Дыбыс пен морфологияға байланысты өзгерістердің көбісін біз лексикалық бірлік тұлғаларынан айқын көреміз [1, 6-7 б.]. Дегенмен, бір негізден тарайтын қос тілдің (қазақ-түрік) ортақ лексикасы бар екені даусыз.

Ортақ сөздердің лексика-семантикалық жүйесін кешенді, тұтас тану үшін ортақ сөздердің барлығы, олардың әрбір мағынасы түгел тізбеленіп түгенделуі керек. Ортақ лексиканың саны мен сапасын айқындау арқылы ғана жүйелілік сипатты түсіндіруге, талдауға болады. Қазіргі түрік тілі мен қазақ тіліне ортақ лексиканың сандық мөлшері – жалпы түркілік лексиканың сапалық қасиетінің көрсеткіші. Салыстырмалы зерттеу негізіне 3000-ға жуық сөз бен сөз тіркесі алынды. Қос тілдегі ортақ лексиканың сөз таптарына қатысы төмендегідей:

Зат есімдер: *аба* (аба), *ачлык* (аштық), *ад* (ат), *адалет* (әділет), *адалетлилик* (әділеттілік), *адам* (адам), *адамлык* (адамдық), *аадет* (әдет), *адым* (адым), *афат* (апат), *афион* (апиын), *ағ* (ау), *аға* (аға), *ағач* (ағаш), *ағалык* (ағалық),

ағырлық (ауырлық), ағыз (ауыз), ағыз бирлік (ауызбірлік), ағызлық (ауыздық), аһир (ақыр), аһир заман (ақырзаман), акче (ақша), акыл (ақыл), акылдәжы (ақылшы), акын (ағын), аклык (ақтық), аксақал (ақсақал), аксақлык (ақсақтық), акшам (ақшам), алақарға (алақарға), алан (алаң), алем (әлем), алым (алым), алтын (алтын), аман (аман), амир (әмір), анне (ана), андыз (андыз), ант (ант), ар (ар), ара (ара), араба (арба), аралык (аралық), арка (арқа), арпа (арпа), арсызлык (арсыздық), аршын (аршын), арт (арт), асил (асыл), асыр (ғасыр), аскер (әскер), аслан (арыстан), астар (астар), ашхане (асхана), ашык (асық), ата (ата), ай (ай), аяа (ая), аяак (аяқ), аяз (аяз), айдын (айдын), аят (аят), айғыр (айғыр), айып (айып), айлык (айлық), айна (айна), айран (айран), аз (аз), азап (азап), азар (азар), азык (азық), азрайл (әзірейіл), баба (баба), бағ (бау), бағ бахче (бау-бақша), бағым (бағын), бағырсак (бауырсақ), баһадыр (батыр), баһар (баһар), бахче (бақша), бахт (бақыт), балык (балық), балта (балта), байкуш (байғыз), байрак (байрақ), базар (базар), бебе (бөпе), бебек (бөбек), бедел (бедел), бек (бек), бел (бел), берекет (берекет), бакрач (бақыраш), бал (бал), бала (бала), балбал (балбал), балдыз (балдыз), бап (бап), бар (бар), баш (бас), башкурт (башқұрт), бай (бай), бесин (бесін), бешик (бесік), бет (бет), без (без), безек (безек), билек (білек), билезик (білезік), билим (білім), бирлик (бірлік), бит (бит), биз (біз), бор (бор), боран (боран), борч (борыш), бой (бой), боз (боз), бөлүм (бөлім), булут (бұлт), бурчак (бұршақ), бургу (бұрғы), бурун (мұрын), буз (мұз), джады (жады), джан (жан), джансыз (жансыз), джар (жар), джерахат (жарақат), джеза (жаза), джин (жын), джеханнем (жаһаннам), джекет (жекет), дженазе (жаназа), дженат (жәннат), джиһан (жиһан), джиһангер (жиһангер), джиһад (жиһад), джиһаз (жиһаз), джума (жұма), чадыр (шатыр), чаре (шара), чыкыш (шығыс), чил (шіл), чорба (сорпа), чөп (шөп), чаршы (шаршы), чай (шай), чайан (шаян), чечен (шешен), чинар (шынар), чечек (шешек), чубук (шыбық), чырпы (шырпы), чолак (шолақ), чулпан (шолпан), чөл (шөл), дағ (тау), дал (тал), далак (талақ), дар (дар), дары (тары), давул (дабыл), даз (таз), дефтер (дәптер), делил (дәлел), демир (темір), демирказык (темірқазық), дениз (теңіз), дередже (дәреже), дери (тері), дестур (дәстүр), дидар (дидар), дилджи (тілші), динар (динар), дирлик (тірлік), диш (тіс), дизгин (тізгін), дөшек (төсек)

Сын есімдер: *абат (абат), абес (әбес), ажайып (ғажайып), аджы (ашы), ач (аш), ачгөз (ашкөз), ачык (ашық), ачык сачык (ашық-шашық), адалетли (әділетті), адалетсиз (әділетсіз), адил (әділ), адсыз (атсыз), ағачсыз (ағашсыз), ағалык (ағалық), ағыр (ауыр), аһмак (ақымақ), ак (ақ), акчыл (ақшыл), акыллы (ақылды), акылсыз (ақылсыз), аксак (ақсақ), ал (ал), ала (ала), али (алып), аналы (аналы), анасыз (анасыз), арлы (арлы), арсыз (арсыз), артык (артық), аскери (әскери), астарлы (астарлы), ач (аш), аталык (аталық), айыплы (айыпты), айыпсыз (айыпсыз), айсыз (айсыз), азат (азат), азгын (азгын), азиз (әзіз), баһтиар (бақтияр), белирсиз (белгісіз), бахтлы (бақытты), башка (басқа), берекетсиз (берекетсіз), берк (берік), бейтараф (бейтарап), булутсуз (бұлтсыз), бүйүк (биік), джанлы (жанды), джансыз (жансыз), джөмерт (жомарт), чаресиз (шарасыз), чолак (шолақ), дар (тар), дара (дара), диндар (діндар), докума*

(тоқыма), *дерменсиз* (дәрменсіз), *дерли* (дертті), *дини* (діни), *дилсиз* (тілсіз), *дири* (тірі), *файдалы* (пайдалы), *гөк* (көк), *гөркем* (көркем), *герексиз* (керексіз), *гөкчил* (көкшіл), *гүчлү* (күшті), *гүчсүз* (күшсіз), *гүнаһсыз* (күнәсіз), *һас* (хас), *һата* (қате), *һайырлы* (қайырлы), *илк* (ілкі), *каты* (қатты)

Етістіктер: *ачыкмак* (ашығу), *буйурмак* (бұйыру), *чөкмек* (шөгу), *дикмек* (тігу), *дизмек* (тізу), *екмек* (егу), *гелмек* (келу), *гитмек* (кету), *гирмек* (кіру), *гөчмек* (көшу), *гөнмек* (көнү), *герилмек* (керілу), *гурурламак* (құрылдау), *гүреשמек* (күресу), *гүлмек* (күлу), *ичмек* (ішу), *инанмак* (илану), *илмек* (ілу), *калмак* (қалу), *караламак* (қаралау), *кайнамак* (қайнау), *кайттармак* (қайтару), *казмак* (қазу), *кесмек* (кесу), *кесилмек* (кесілу), *кестирмек* (кестіру), *кысканмак* (қызғану), *кыймак* (кию), *курулмак* (құрылу), *олмак* (болу)

Сан есімдер: *бир* (бір), *ики* (екі), *үч* (үш), *дөрт* (төрт), *беш* (бес), *алты* (алты), *йеди* (жеті), *секиз* (сегіз), *докуз* (тоғыз), *он* (он), *йырмы* (жиырма), *отуз* (отыз), *кырк* (қырық), *елли* (елу), *алтмыш* (алпыс), *йетмиш* (жетпіс), *сексен* (сексен), *доксан* (тоқсан), *йуз* (жүз), *бин* (мың)

Үстеулер: *ачыктан ачык* (ашықтан-ашық), *ағыздан ағыза* (ауыздан-ауызға), *арабча* (арабша), *аса* (аса), *азар* (азар), *бирден* (бірден), *бираз* (біраз), *бирликте* (бірлікте), *бүгүн* (бүгін), *джансыз* (жансыз), *чағатайджа* (шағатайша), *еркекче* (еркекше), *ерте* (ерте), *ертеси* (ертесіне), *есен* (есен), *гери* (кері), *геч* (кеш), *гүнбе гүн* (күнбе-күн), *гүндүз* (күндіз), *һазыр* (әзір), *ихтимал* (ықтимал), *илери* (ілгері), *йукары* (жоғары)

Модаль сөздер: *елбетте* (әлбетте), *герек* (керек), *һаджет* (қажет)

Бейтарап сөздер: *вар* (бар), *йок* (жоқ)

Екі тілге ортақ сөздің негізінен зат есім, сын есім, етістік болуы туыс тілдердің көп мағыналы ортақ лексикасы заттың атауы, сын-сапасы, қимыл-қозғалыстың атаулары арқылы көрініс береді деген сөз. Ортақ лексиканың тақырыптық топтарын жіктесек:

1. Туыстық атаулар (*ата, аға, ана, баба, бала, еркек, жеңге, жезде, қожа, қыз, ұл, қайын ата, қайын ана, қардаш, келін, жиен, қайын аға, балдыз*)

2. Жан-жануарлардың атаулары (*айғыр, арыстан, ат, есек, ягуар, қабылан, қаракөл қойы, қой, панда, барыс, пингвин, пума, антилопа, құндыз, теке, маймыл, марал, түйе*)

3. Құс-жәндік атаулары (*балық, байғыз, бит, шіл, фламинго, камбала, құзғын, қарға, кашалот, құс, қаз, кекілік, кесіртке, кене, көбелек, қырықаяқ, аққу, құрбақа, құрт, ләйлек, сазан, су жылан, тауық, тырна, жылан, шаян, тауыс, торғай*)

4. Дене мүшелерінің атаулары (*ауыз, аяқ, ая, арқа, балтыр, асық, бет, ет, жүрек, елі, білек, білезік, тізе, іш, бел, бас, талақ, мұрын, мойын, қарын, қол, құлақ, өт, өкше, табан, тіс, қабырға*)

5. Ыдыс-аяқ, құрал-жабдық атаулары (*ау, ауыздық, айна, бау, байрақ, бесік, біз, блокнот, бояу, бұрғы, шырпы, дәптер, тізгін, төсек, ине, қалқан, кесе, құты, перде, радио, себет, доп, тор, балта*)

6. Өсімдік атаулары (*андыз, арпа, бегония, бұршақ, шай, шынар, шешек, тары, алма, өрік, қияр, асқабақ, кактус, қамыс, қарағаш, қарбыз, қауын,*

қайың, көк, көкнар, лалагүл, лимон, лотос, маш, мимоза, анар, папирус, сарымсақ, соя, сүмбіл, шабдалы, темекі, жүзім, жапырақ, запыран, ананас, айва, бадам)

7. Табиғат құбылыстарының атаулары (ағын, аяз, ай, айдын, тау, шөл, күн, теңіз, жер, жел, сел, тасқын)

8. Ас-ауқат атаулары (Айран, бал, ет, жұмыртқа, ұн, сорпа, пицца, сүт, майонез, тұз, шай, какао, кекс, шекер, қымыз)

9. Жыл мезгілдері атаулары (қыс, бахар (көктем), жаз, күз)

Біздің зерттеу объектіміз ретінде алынып отырған дыбыстық өзгеріске ұшырағаны, ұшырамағаны, мағынасы сәйкес және сәйкес келмейтін (жалған эквиваленттер) сөздердің барлығын сандық және сапалық өзгерімін бағамдау, талдау, тұжырым жасау үшін этимологиялық сөздіктер, қазақ-түрік ғалымдарының зерттеулері, қос тілді сөздіктер пайдаланылды.

Қазақ тілін жалпы түрік тілдері негізінде салыстыра зерттеген еңбектердің қарасы мол екені айқын. Ал, қазақ тілін қыпшақ тілдерінен бөлек, оғыз тілдерімен салыстыра зерттеген салыстырмалы зерттеулер аз. Кеңес Одағы кезінде кеңестік түркітану ғылымы, көбінесе, өзге елдердің тілін танымдық тұрғыдан, оның өзінде тілдің формалдық сипаты мен құрылымдық жағын (грамматикалық) ғана зерттеп-зерделейтін. Ондай еңбектердің өзін де аса мол деуге болмайды [2, 152 б.]. Ал Түркияның тілші-әдебиетші ғалымдары тарапынан бұл бағытта талай еңбектер жазылған. Атап айтқанда: Е.Д.Өздемир, М.Арсланның «Салыстырмалы тіл білімінде Түркия түрікшесі мен Қазақ түрікшесіндегі әлем, аспан контекстінде ауа-райының құбылыстарына байланысты аталған активтердің салыстырмасы», «Бүгінгі түрік тілі мен қазақ түрікшесінің сөздік қоры және әлеуметтік өмірінің салыстырмалы лексикасы», Е.Атмаджа «Қазақ түрікшесіндегі «көз» соматикасымен құрылған фразеологизмдердің құрылымдық-семантикалық ерекшелігі», «Қазақ түрікшесіндегі мақал-мәтелдер және «тіл» соматикасына құрылған мақалдар», Б.Ақчалы «Қазақ түрікшесі мен Түркия түрікшесі мақал-мәтелдеріндегі жақсы-жаман ұғымдарының салыстырмасы», Б.Мұса «Қазақ түрікшесі мен Түркия түрікшесіндегі ортақ етістіктер», Ф.Бекч «Қазақ түрікшесіндегі соматикалық тұрақты тіркестердің Түркия түрікшесіндегі аударымы», Ф.Озкан, Г.Шадиева «Соматикалық фразеологизмдер» және т.б. жұмыстарды көптеп келтіруге болады. Ал бұл тақырып Қазақстанда енді ғана игеріле бастады. Алайда олар қазақ тіліне аударылып басылмағандықтан, қазақ зерттеушілеріне әлі де болсын қолжетімді болып ғылыми айналысқа түспей жатыр. Негізгі мәселе қазақ тіліндегі түрік тілін зерттеуге арналған еңбектердің аздығы екені ашыла түседі. Оның бір шетін соңғы кезде Түрік зерттеушілерінің өздері де жоғын іздегендей дабыл қағып жазып та жүр. Сондықтан біздің зерттеуіміз және ұсынғалы отырған «Қазақ-Түрік тілдерінің ортақ лексикасының салыстырмалы сөздігі» алдағы уақытта қазақ-түрік тілдері лексикасын зерттеушілер үшін қажетті материал болатыны сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қайдар Әбдуәли. Ғылымдағы ғұмыр Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 256 - бет. 2014 ж.
2. Түркі тілдері: Ұжымдық монография / «Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы» РМҚК . – Астана, 2015. – 456 б.
3. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1997 – 256 бет.
4. Шарапатұлы Ш. Түркі лексикасының семантикалық деривациясы (түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары бойынша). Монография. – Алматы: Кантана-пресс, 2011. 552 б.
5. Г.М.Раева. Түркі тілдеріндегі дыбыс сәйкестіктері. Монография. – Алматы: ЖК «LP-Zhasulan», 2019. – 154 б.
6. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, Рауан, 1991. – 216 бет.
7. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе: Оқу құралы. – 2 бас. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 248 бет.
8. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі («Диуани луғат ит-турк») – Алматы, «Ана тілі», 1993. – 192 бет.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Мұратбек Б.Қ.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ИГЕРТУДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ПАЙДАСЫ

Әнуар Н.С., Жазықбаева К.Қ.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Көркем шығарма – рухани жаңғыруға бастар зерде мен зейіннің құймасы. Ал қазіргі таңда оқырман моделі, көркем шығарма оқу мәселесі, оқырман талғамы туралы ой қозғау – қоғамның өзекті де жанды саласы. Мәселенің салмағы ауыр. Ең алдымен айтарымыз, көркем әдебиет – қастерлі өнер. Көркем әдебиеттің құндылығы ешқашан төмендемек те емес. Бұл жерде көркем шығарманы біреудің оқуы не оқымауының қатысы жоқ. Даусыз ақиқаты – әдеби шығарманың адамның күллі ойы мен қиялын баурап, биік қоғамдық идеяларға, арман мен мұраттарға жетелейтіндігі. Бұлайша тұжырым жасау – қазіргі құндылықтар алмасқан дәуірде ескірген сенім емес пе дерсіз?! Асылы, белгілі бір көркем әдеби шығарманың қоғамдық, тәрбиелік маңыздылығына, оқырманның эстетикалық сезімге бөлей алатынына шүбә жоқ!

Көптеген мамандар цифрлық технологияға етене жақын өскен ұрпаққа білім беру тәсілдерін өзгерту керек деп санайды. Дәстүрлі білім беру жүйесінде технологиялардың әсері ерекше байқалады. Мысалы, кітаптағы мәтінді көрген оқушылар қолындағы телефонмен Instagram мен Snapchat секілді суретті қосымшаларға кіреді. Ол балалардың мәтінді қабылдауын бәсеңдетеді.

«Қазіргі таңда оқушыларға үзіліссіз күрделі әрі ұзын мәтін оқыту мүмкін емес. Бұрын оқушылар көп мәтін оқудан қашпайтын еді. Қазіргі балалар өте шыдамсыз», дейді Калифорния штатындағы Сакраменто мектебінің ұстазы Эрика Свифт. [3]

Білім беру саласында баланың зейіні түсінген адамға өте құнды. Себебі ол есте сақтау қабілетіне әсер етіп, тақырыпты терең түсінуге, жақсы меңгеруге әкеледі. Ал тақырыпқа ықылас қоя алмаған балалар ақпаратты өндей алмайтын болады. Осылайша тақырып балалардың естерінде қалмай, оқушылар анализ жасау, сыни ойлау, ақпарат туралы өз пікірін қалыптастыру секілді маңызды компоненттерден алыстайды. [2, 292-295 б.]

Педагогтардың электронды білім беру саласындағы білім мен біліктерін: базалық компьютерлік білім мен білік және кәсіби бағдарланған компьютерлік білімдер мен біліктер деп қарастыруға болады. Қазіргі білім беру жүйесіндегі инновациялық өзгерістердің прогресивті өсімін ескерер болсақ, тек қана базалық компьютерлік білік пен дағдыны меңгеру жеткіліксіз. Ұстаздың әр тарапты ізденушілік қасиеті үнемі қозғалыста болуы, инновациялық-технологиялық бағыттағы ізденушілігі де үнемі үрдісте болуы тиіс. Электронды білім беру жүйесіне сай педагогтардың біліктілік деңгейлерін келесідей тараптарға жіктеуге болады: қарапайым-бейімдеушілік деңгей. Бұл деңгейде компьютер және компьютерлік техниканы қолдану дағдылары, оқу үрдісінде қолданбалы бағдарламалық құралдарды қолдану мүмкіндіктері қарастырылады. Екінші іс-әрекеттік-ізденістік деңгей. Педагог АКТ-мен жұмыс жасау негіздерін практикалық тұрғыда меңгереді. Үшінші жүйелік – шығармашылық деңгей. Электронды оқу-әдістемелік құралдар мен веб сайттар құрастыру. Білім беру стандарттары заманауи педагогтан жоғарыда аталған деңгейлердің 2 және 3 деңгейге сай болуы керек. Осы орайда, мектеп мұғалімдері дайын білім беру платформаларын қолданып қана қоймай, электрондық құралдарды жасап, өз тәжірибелерімен бөлісуде. [1]

Сандық білім ресурсы мұғалімді алмастыра алмайды, бірақ мұғалімге қосымша материалдарды ұсынады, яғни сабақ мазмұнын ақпараттық коммуникациялық технологиялардың жаңа мультимедиялық мүмкіндіктерімен толықтыруға, оқушылардың назарын аса маңызды оқу тақырыптарына аударуға, қажет болған жағдайда оқушылардың назарын зерделенген көріністердің ерекшеліктеріне шоғырландыруға, оны көрнекі түрде көрсетуге, сабақтың мазмұнын қоғамда болып жатқан өзгерістермен, өмірлік тәжірибелермен, оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарымен және т. б. құбылыстармен байланыстыруын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. [4, 174-178б.]

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ахметқалиев Н.Н., Жұмаханова Ж.Б. Цифрлық білім беру – заманауи оқытудың кілті // 19.06.2020ж. URL: <https://bilimdinews.kz/?p=109692>
2. Абилхасимова, А. Е. Цифрлық білім беру ресурстарын білім беру үдерісінде қолдану / А. Е. Абилхасимова. — Текст : непосредственный //

- Молодой ученый. — 2020. — № 14 (304). — С. 292-295. — URL: <https://moluch.ru/archive/304/68503/>
3. Қуанышбек А. ВВС: Цифрлық технология білім жүйесін өзгертуді талап ете ме? // 24.02.2019ж. URL: <https://baq.kz/news/othernews/digital/>
 4. Қадірбаева Р.І. Жаңа ақпараттық-білім технологиясын пайдаланып оқытудың ерекшеліктері //Шығармашылық іс-әрекетті дамыту арқылы бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру мәселелері: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. -Шымкент-Москва, 2009.—Т.ІІІ.—Б.174–178.

Ғылыми жетекшіі: ф.ғ.к., доцент Айтбенбетова А.Қ.

АКАДЕМИК Р.СЫЗДЫҚТЫҢ ЕМЛЕ ЖАЙЫНДАҒЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Бақтығалиева Ә.Е.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Қазақ лингвистикасы ғылымы өзінің даму тарихында түрлі көзқарастар мен ғылыми тұжырымдардың, теориялар мен зерттеулердің куәсі болған. Сондай дәйекті тұжырымдар мен ғылыми зерттеулердің авторы, қазақ тіл ғылымында ғана емес, ұлт психологиясын дамытуда, болашақ ұрпақты тәрбиелеуде, жалпы қазақ халқының ұлттық болмысында өзіндік қолтаңбасы мен өрелі биіктігі бар Р. Сыздық – ғалым ретінде де, адамдық болмысы жағынан да қайталанбас тұлға. Академик Р. Сыздық тынымсыз ізденісі арқылы тіл ғылымының өзекті мәселелері қатарында аталатын әдеби тіл нормалары мен олардың қалыптасу ерекшеліктері, тіл мен сөйлеу мәдениетінің нормативті қалыптары, жазу мен емле заңдылықтары, Қ. Жұбановтың қазақ тіл біліміндегі орны, А.Байтұрсынов және тіл білімі мәселелері, лингводидактика және қолданбалы лингвистика, Абай тілінің ерекшеліктері, түркітану мәселелері, тарихи лексикологияның негізгі қырлары, көркем мәтін лингвистикасы және оны талдау, тіл білімінің жаңа бағыттары, қазақ тілінің синхрондық және диахрондық жағдайы, тілдегі мақсатты-стильдік саралану секілді тілдік проблемаларды көтеру арқылы жалпы теориялық және практикалық тұрғыдан маңызды тұжырымдардың жасалуына орасан зор үлес қосты. Соның ішінде ғалымның қазақ орфографиясына қосқан үлесі мол. Ол қазақ тілінің орфографиялық сөздігін түзісуге 1960 жылдан бері үзбей қалам тартып келеді. [1].

Ғалымның қазақ орфографиясына қатысты негізгі еңбектеріне қысқаша тоқталатын болсақ, олар:

1. «Қазақ тілі методикасының негізгі мәселелері» (1954 ж.);
2. «Қазақ тілі орфографиясы мен пунктуациясы бойынша анықтағыш» (1959 ж.);
3. «Қазақ тілі орфографиялық сөздігі (1960 ж.);

4. Қазақ тілінің анықтағышы (2016 ж);

5. Тілдік норма мен оның қалыптасуы (2001 ж) т.б.

Осы аталған еңбектерінің ішінде «Қазақ тілінің анықтағышы» атты туындының орны ерекше. Бұл еңбегінде бірқатар қағидалар айқындала түсті, біріккен сөздердің жазылуын реттейтін баптар қосылды. Әсіресе, ғылым мен техниканың әр алуан саласына қатысты терминдік мағынаға ие болған сөз тіркестерінің қосылып жазылатындығы баса көрсетілді. Екі түбірден құралып, техника, шаруашылық, мәдениет, өнер, спорт сияқты салаларға қатысты зат, құрал- жабдық, ұғым атаулары мен мамандық, кәсіп пен қызмет иелерін атайтын сөздер бірігіп жазылады деген ереже заңдастырылады. Кісі аттарының емлесіне де ескертулер қосылды: екінші сыңары **к, қ** дыбыстарынан басталатын есімдердің естілуінше жазылатыны айтылады. Бұл өзгеріс, жаңалықтардың әрқайсысы өзіне тиісті ережелер ішіне енгізіліп, толық көрсетілді. Сондай-ақ еңбекте орфографиялық сөздік берілген. Оның өзге орфографиялық сөздіктерден айырмасы - мұнда сөз тіркестері реестр ретінде ұсынылады (қазақ тілінің толық орфографиялық сөздігінде немесе мектепке арналған емле сөздіктерінде құрамындағы сөздер бір-бірінен бөлек жазылатын тіркестер сөзтізбеге шығарылмай, ұяда беріледі). Оның үстіне, мұнда өзге емле сөздіктерінде орын алмаған кейбір көне, жаңа, жергілікті сөздер мен сирек жұмсалатын тұлғалар қамтылды. Сондай-ақ **хисап /есеп, ертегі/ ертеқ** сияқты бірқатар жарыспалы тұлғалардың емле сөздіктерінде қатар орын алу себептері және қазіргі қазақ әдеби тіліндегі варианттар жайы түсіндіріледі.[2]

Академик Р.Сыздық еліміздегі латын әрпіне көшу үрдісінде назардан тыс қалдырмаған және бұл үрдісті қолдайтындығын айтқан. Бұл туралы 2001 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» алғы сөзінде «Тегінде, бүгінгі саясат пен өмір талабына орай жаңа латын жазуын қабылдау идеясы жүзеге асатыны даусыз шындық деп жазды. [3, 59].

Акад. Р.Сыздық латын графикасына негізделген қазақ жазуының орфографиялық тәртібін түзуде ең басты назар аударылуға тиіс мынадай тұстарын (ұсыныстарды) атап көрсетеді. Алдымен ғалым латын графикасына негізделген ереже жүйесінің баптарын тізіп толық кодексін ұсыну қиын, өйткені алдымен графиканың қазақ тіліне сай нақты әліпбиі түзілуі керек дегенді баса айтады. Р.Сыздық қазақ тілінің өзіне тән [ə], [θ], [i], [ʏ], [y], [κ], [ɣ], [ɲ] дыбыстардың таңбалары әліпбиде арнайы таңбамен берілу керектігін ескертеді. Ғалым латын және кирилше жазуымен бірдей келетін тақырыптарға қатысты емле баптары сақталады, яғни қос сөздердің бөлек жазылатын сөздердің, бірге жазылатын сөздердің, шылау сөздердің, бас әріптің жазылуына қатысты ереже баптары көп өзгермейді. Тек бөгде тілдік сөздерге қосымшалардың жалғану ретіне байланысты және бөгде тілдік сөздерді қазақыландырып жазуға байланысты бірнеше емле баптары енгізілуі керек дегенді ескертеді.

Р.Сыздық орфография қосамжар болмауы үшін қазіргі қазақ әліпбиіндегі **щ, ц, ё, я, ю** әріптерінің және **ь, ь** белгілерінің таңбасын әліпби құрамынан

мүлде алып тастап, қазақтың сөйлеу тіліндегі айтылуынша «қазақыландырылып» та жазылмайтын ереже баптарын қарастыру керек,- дейді. [4]

1996 жылы жарық көрген «Емле және тыныс белгілері» атты еңбегінде бірге және бөлек жазылатын сөздерді нақты мысалдармен жүйелеп көрсетеді.. Ғалымның пікірінше біріккен сөздердің бірқатары түбірін сақтап, енді бір шамасы өзгерген қалпында жазылады деп көрсетеді. Мысалы: **алабұға, алақоржын,кәсіподақ, өнертану, бүрсігүні, қарағаш, анару** . Ал біріккен сөз болатын сөздерді төмендегідей атауларға жатқызады:

1. Жалқы есімдер / топономикалық атаулар, кісі аттары/

2. Ғылым мен техниканың әртүрлі саласындағы терминдік мәнге ие болған күрделі атаулар.

Флора мен фауна дүниесінің терминдік атаулары болып келетін күрделі сөздерді біріктіріп жазу үшін төмендегідей талаптар қояды:

1. **ақ, қара, көк, сары** т.б түсті білдіретін сын есімдер дербестігінен айырылған сөздермен бірігіп белгілі бір жан- жануар, құс, өсімдік атауын білдіреді: **алақоржын, ақиық, аққу, көкқұтан** т.б.

2. Бірінші сыңары түсті білдіретін сын есімдер екінші сыңары құс, ағаш, балық, құрт,шөп, гүл, торғай, жидек, жеміс сияқты аң-құс, өсімдіктің жалпы атауы болатын сөздер бірге жазылады. **Қараторғай, сарышөп, қызылжидек** т.б.

3. Бірінші сыңары есім сөз, екінші сыңары шөп, өсімдік, тауық, құрт сияқты жалпы атаулар: **әтіргүл, бояушөп, барқытгүл** т.б.

Ғалымның бұл еңбегінен сөздердің бөлек және бірге жазылуы ғылыми негізде жүйелілік пен бірізділікке құрылғанын көруімізге болады.

Қорыта келе, Рабиға Сыздық- сөз тарихына, сөз әсемдігіне, сазына, әуеніне, қолданылу мәдениетіне терең бойлап, білгірлікпен талдау жасаған сирек талант, ірі ғалым. Сөздің мәнін ашу, көне жазбалардағы сөздердің қалай қолданылғандығын анықтау зор жауапкершілікті, ұқыптылықты, төзімділікті қажет етеді. Профессор бұл қиындықтарды сезіп біле тұра тіл тарихын зерттеуге ерекше ден қойды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Нұрдәулетова Б. «Қазақ орфографиясының мәселелері» /арнаулы семинарға арналған әдістемелік оқу құралы/ Ақтау, 2009.-59бет
2. Сыздықова Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. Алматы: Мектеп, 1959. 224 б.
3. Сыздықова Р. Қазақ тілінің анықтағышы. Астана: Елорда, 2000 – 59 б.
4. Сыздықова Р.Г. Вопросы развития казахского правописания //Вопросы казахской филологии. Алма-Ата, 1964. С. 89

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Иманғазина А.Ә.

ЭМОЦИОНАЛДЫ БІРЛІКТЕР: КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ТІЛДІК ТӘСІЛДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

Балғабаева О.Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Тіл білімінде "эмоционалдылық - (лат. Emovere-еліктіру, толқыту) фр. emation - қоршаған болмасқа деген адамның әртүрлі көңіл-күйі, сезімі, әсері. Эмоциялық өң берілген лексика ұнату мен ұялту, үрей мен қуаныш, масаттану мен жек көру, қорқыныш пен батылдық, сенім мен сенімсіздік, қайғы уайым, зарығу т.б. көптеген мағыналардың қолданылуы (қара. эмотивтік, экспрессивтік, одағай) деп түсіндірсе, экспрессивтілік (лат. expressio-выражение, мәнерлілік) ағыл. Expressivity expressivitat (мәнерлілік) - тіл единицаларының семантикалық стилистикалық белгілерінің жинақталған түрі. Кез келген жаңа саланың ауқымы кең, қарымы құлаш болуы заңды. Көркем әдебиет тілі зерттеуге түскенімен, оның ашылмаған не жете зерттелмеген нысандары көптеп саналады. Тілде кейіпкер мінездемесіне қатысты тәсілдер «көркем шығарма тілі» деген ауқымды зерттеуде қамтылып, құрамдас талдауда жүреді. Кейіпкер мінезін беруші тәсілдер жан-жақты ашылып, тілдік тұрғыдан жеке арнайы талдауларға түсуі қажет.

Кейіпкер болмысын, мінез-құлқын айқын танытатын тәсіл – портрет. Көркем шығармада автор кейіпкерін тікелей өзі суреттейді не кейіпкердің мінез сипатын басқа бір кейіпкерлердің көзқарасы тұрғысынан береді. Қалай болғанда да мұның негізінде автордың өзі тұр. Авторлық мінездеме – көркем шығарманың тұрақты компоненттерінің бірі. Авторлық мінездеу құрамына кейіпкердің сыртқы кескін-келбетін, жүріс-тұрысын яғни портретін және мінез-құлқын суреттеу жатады. Көркем шығармада кейіпкер тұлғасы бір ғана тәсілдің көмегімен жасалмайды, барлық амал-тәсілдердің жиынтығы кейіпкер сомдауға қызмет етеді. Портрет те – кейіпкерді мінездеуші амал. «Әдебиеттегі адамның сырт бітімін, кескін-кейпін, жүріс-тұрысын, суреттеуді портрет дейтін болсақ, бұл да – образ жасаудың өзгеше бір тәсілі, жолы, амалы» [1,110]. Авторлық мінездеуді кең ауқымда қарастыруымыздың себебі қазақ тіл білімінде бұл тақырыпта арнайы зерттемелер жоқ. Портрет тек әдебиет ғылымы саласында зерттелініп келеді. Орыс тіл білімінде портреттік суреттеулерді тілдік тұрғыдан зерттеген көлемді еңбектер қатары баршылық [2,147].

Портрет – кез келген көркем шығарманың тұрақты құрылымдық элементтерінің бірі. Портрет атауы «кейіпкер» ұғымымен тығыз байланысты. Жалпы, портрет әдебиеттануда екі негізде ұсынылады:

1. Портрет – белгілі бір жазушы не ақын, өнер адамы, қоғам қайраткері жайлы деректі не мемуарлы очерк. Мұны «әдеби портрет» деп атайды.
2. Портрет көркем шығармада кейіпкердің сырт тұлғасын суреттеу деп ұғынылады. Бұл жағдайда портрет кейіпкерді мінездеуші амалдардың бірі болып табылады. Мұны «көркем портрет» деп атауға болады.

Міне, портретті осы екінші тұрғыдан түсіну, яғни көркем портрет жайы, әдебиеттік зерттеудің де, тілдік зерттеудің негізгі нысанасы болып табалады.

Портрет әдебиеттану ғылымында кең көлемде, тереңдей зерттелініп келеді. Портреттің өзіндік сипаты мен ерекшеліктері Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, Х.Әдібаев, Б.Майтанов, А.Х.Иманов, Т.Рахымжанов т.б. ғалым-зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған. Әдебиеттегі зерттеулерде портреттің кейіпкер бейнесін сомдаудағы қызметі баса айтылады. Әдеби қаһармандардың түрлі мінез-құлқын, бітім-болмысын, ұнамды, ұнамсыз қырларын танытуда портреттің рөлі ерекше. Әдебиетте портрет кейіпкер тұлғасымен тығыз бірлікте алынады.

Зерттеулерде портретті жасауда бейнелеу-көркемдеу құралдарының қатысы сөз етіледі. Теңеу, метафора, эпитет және басқа да бейнелі құралдардың қызметі ашылып, талданады. Кейінгі кездері портрет басқа да құрылымдық элементерімен бірге психологиялық талдаулардың құралы ретінде қарастырылып жүр. Ол Б.Майтанов, Т.Рақымжанов еңбектерінен көрінеді. Зерттеушілер портреттің психологизмді берудегі сипатына тоқталады. Б.Майтанов кейіпкер портретінің автор баяндауында және диалог репликаларында берілетіндігін С.Мұқанов, С.Сейфуллин т.б. шығармалары арқылы көрсетеді. Тағы бірде портрет диалог құрылымдағы ремаркада беріледі «диалог ремаркаларында үлкен бір іс, мәселе жайлы сұхбаттасушы кейіпкерлердің сөз, әңгіме мәніне сай бет-жүз құбылыстары қамтылып отырады» [3,232]. Диалогтағы ремаркаларда берілген әр алуан бет-әлпетін өзгерістері, түрлі дене қимылдары динамикалы портрет негізіне жатады.

Т.Рақымжанов «Портрет» терминінің әр түрлі мағынаны беретіндігін айта отырып, оған мынадай сипаттама береді: «Демек, әдебиеттегі кескіндеме адамның бет-әлпетін, бой-тұлғасын, өң-шырай өзгерісін, киімін, жүріс-тұрысын сипаттайды. Сол себепті, портрет, алдымен, – образ – характерді дараласа, екінші жағынан оны типтендіреді».

Көркем туындыдағы портрет орыс тілінде кең түрде, жан-жақты зерттелінген. Лингвистикалық зерттеулерде портреттік суреттеулердің түрлі тілдік аспектілері қарастырылған. Портреттің лексикалық, синтаксистік құрамы, оның лингвистикалық, лингвопоэтикалық ерекшеліктері көлемді ғылыми зерттеулердің нысаны болған. Портреттің синтаксистік ерекшеліктері Е.Н.Иванчикова, Г.В.Баскакова еңбектерінде, лексикалық құрамы В.Н.Гомонова, Г.Т.Линних, В.Линкова, И.И.Постникова, Т.А.Беркович, Г.В.Старикова зерттеулерінде, лексика-синтаксистік сипаты Т.В.Гамалей еңбегінде ғылыми талдауға түскен. Портреттің жеке автор шығармаларындағы қызметі Г.С.Цырица, Е.Я.Кедрова еңбектерінде қарастырылған. Портретті шет ел әдебиеті негізінде талдаған Н.В.Накацидзе, С.В.Титова, С.К.Восканян еңбектерін атауға болады. Зерттеулерде портретті тілдік талдау, ең алдымен, портрет атауының сипатын ашудан басталады.

«Көркем» портретті кең және тар көлемде қарастыру бар. Тар көлемде портрет кейіпкердің сырт тұлғасын, қимыл-қозғалысын суреттеу деп түсіндіріледі. Портретті көркем шығарманың құрылымдық элементі ретінде

кейіпкердің мінез болмысымен тығыз байланыста, кең түрде алып қарастырған тиімді. Г.С.Сырица, Г.В.Старикова, С.В.Титова, С.К.Восканян зерттеулерінде портрет «кейіпкер» ұғымымен тығыз байланыста алынып, оны мінездеуші амал ретінде көрінеді. Г.С.Сырица портретті «кейіпкер» құрылымының құрамды бөлшегі ретінде қарайды. Зерттеуде портрет пен «кейіпкер» ұғымы қатар жүреді. «портрет является составной частью структуры персонажа и включает изображения наружности человека, черт лица, фигуры, позы, мимики, жеста, походки, голоса, одежды, возраста и некоторые др. а также описания фона» [2,24].

Г.В.Старикова портретті көркем шығарманың құрылымдық элементі ретінде қарастырады. Портреттік суреттеулер кейіпкердің ішкі жан дүниесін танытуда нақты жағдайдағы эмоционалды күйін ашуда, сонымен бірге кейіпкерге автордың және басқа да кейіпкерлердің бағасын, көзқарасын беруде жұмсалады. Портретті кейіпкерді мінездеу амалдарының бірі деп қарайды. «Портрет в художественном произведении является элементом структуры эстетически организованного услоги и вместе с изображением поступков героя,его суждения и т.д. выступает как средство раскрытия характера героя». С.В.Титова портретті әдеби көркем бейне сомдау амалдарының бірі ретінде шығарма сюжетінің құрамды бөлшегі деп қарайды.

Көркем портрет автор бағасын, қатысын білдіреді. Белгілі бір кейіпкердің сырт пішінін суреттей отырып, жазушы ол жайында көзқарасын, жағымды және жағымсыз эмоциялық бағасын береді.

Зерттеулерде портретті басқа жанр түрлеріндегі портретпен салыстыру жүргізіледі. Әдетте көркем портрет бейнелеу сурет өнеріндегі портретпен салыстырылады. Портретті криминалистикадағы адам кескінін суреттеу түрімен де салыстыру бар. Салыстырулардың барлығы көркем шығармадағы портреттік суреттеулердің сипатын, өзіндік ерекшелігін, көркемдік қызметін айқындай ашу мақсатын көздейді.

Орыс тіліндегі зерттеулердегі тағы бір мәселе – портрет түрлері. Портрет көлеміне, мазмұнына, құрылымына, құрамына қарай ажыратылады. Әрбір зерттеушіде портреттің көптеген түрлері барлық зерттеуде қарастырылған. Портреттің сипаты, басқа жанр түрлеріндегі портреттен айырмашылығы, портреттің түрлерге жіктелуі бітіру жұмысының тарауларында кеңінен айтылады.

Қорыта келгенде, портретті талдаған лингвистикалық зерттеулерде негізінен екі мәселеге көңіл бөледі: 1)автор әдеби тілден қандай тілдік құралдарды тандап алған және 2) оларды қалай пайдаланғаны.

Әрине кейіпкер тұлғасын сомдаушы басқа да тілдік амалдар бар. Бірақ біз жалпы шығармаларды талдап отырғандықтан, сол шығармалардағы кейіпкер мінезіне қатысты тәсілдерді бітіру жұмысымызға негіз етіп алдық. Және бұл аталған тәсілдер кейіпкер мінез-құлығын танытуда негізгі, жетекші амалдар болып табылады. Эмоцияның негізінде қазіргі лингвистикалық сөздіктерде, грамматикалық оқулықтарда көрсетіліп жүрген эмоционалды - экспрессивті (эмотив-экспрессив) топтардағы сөздер пайда болса, ерік негізінде пайда

болған сөздер адамның қорыққан кезінде ах, а т.б., қуанған кезінде оһо, еһе т.б. осы сияқты дыбыс немесе дыбыстардан шыққан, яғни дыбыс пен дыбыстық шоғыр сөйлемін үрдісінде күнделікті қайталана келе, сөйлемінен (речь) тілге (язык) өткен. Олар тіл дамуында тілдік бірлік ретінде қалыптасып, санамыздағы тілдік қордан орын алған деп шамалаймыз. Аталмыш сөздер тобы шындық өмірде қорыққандықты, қуанғандықты т.б. осындай әсерлену, толқуды білдіретін сөздер болып саналады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жұбанов Е. Қазақтың ауызекі көркем тілі. – Алматы, 1996.
2. Қайдар А. Тысяча метких и образных выражений. – Астана: Білге, 2003. – 368с.
3. Сәрсекке Г. Р Сейсенбаев шығармаларындағы кейіпкерлерді мінездеуші тілдік-стильдік тәсілдер. Фил.ғыл.канд...дисс: Алматы, 1999, 130 б.
4. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар II том. Алматы, 1983, 456 б.
5. Кәрімов Х. Қанатты тіл.– Алматы: Санат, 1995.– 144 б.
6. Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. – 128б.
7. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы, 1998, 304 б.
8. Қазақ грамматикасы, Алматы. 2002.
9. Еңсебаева К. Қазіргі көркем әдебиеттегі кейіпкер тілінің стильдік қызметі. Фил.ғыл.канд...дисс: Алматы, 1995,108 б.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к, доцент Айтбенбетова А.Қ.

ОСОБЕННОСТИ ЮМОРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА С. ДОВЛАТОВА

Дарибаева А.

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

Юмористический дискурс - это текст, который погружен в ситуацию смехового общения. Основными признаками подобной ситуации выступают следующие пункты: а) коммуникативное намерение участников общения оторваться от серьезного разговора, б) юмористический тон коммуникации, то есть стремление сократить дистанцию и критически пересмотреть современные представления в корректной форме, в) наличие определенных моделей юмористического поведения.

Коммуникативное намерение играет главную роль в композиции юмористического дискурса, в то же время главным оказывается и контраст между подготовленной и спонтанной речью. Этот контраст актуален для отправителя речи, так как желание рассказать новый анекдот или сообщить о забавном происшествии часто является движущим мотивом беседы. В меньшей

степени этот мотив представляет собой спонтанное юмористическое речевое действие. Для адресата актуален сам процесс коммуникативного взаимодействия, а не внутренняя мотивация поведения отправителя речи.

Мастер художественного слова, о котором мы пишем, прославился как человек довольно противоречивый, но присутствие у него незаурядного литературного таланта однозначно. Об этом свидетельствуют многие отзывы замечательных литературоведов и писателей, как-то: И. Бродский, В. Ерофеев, А. Арьев и др. Жанровую специфику художественных текстов С. Довлатова определяют как «юмористическую прозу», но сам писатель не пытался соответствовать традициям злободневной юмористической прозы М. Зощенко, И. Ильфа и Е. Петрова. Его творчество, скорее всего, было ориентировано на классиков русской литературы и зарубежный короткий рассказ. С. Довлатов особо отмечал и выделял художественные произведения А. Чехова, Э. Хэмингуэя, У. Фолкнера. Они влияли на становление его стиля и особого литературного почерка. С. Довлатов не стремился кого-то поучать, делить мир на чёрное и белое в отличие от советских авторов юмористического дискурса. Писатель более всего занимал позицию наблюдателя и крайне редко выдавал свою политическую позицию.

В центре жанра прозы юмора, прежде всего, находится внимательное отношение к миру и попытки объять этот мир, несмотря на абсурдность происходящего, а в основе всего этого - стремление поделиться своим видением и опыт работы с читателем. Несмотря на то, что комическое в произведениях С. Довлатова может принимать различные формы, за каждой шуткой таится доля горечи. Этот юмор основан на отклонении от нормы: герои произведения попадают в сложные или просто необычные ситуации, раскрывающие их характер и заставляющие читателя смеяться.

Проза С. Довлатова пронизана юмором: иногда трудно отличить, какой отрезок текста представлен юмористическим дискурсом, а какой - нет, поскольку автор иронично относится к миру, что брызжет со всех страниц его книг. Для выражения юмористического дискурса писателя свойственны такие черты его идиостиля.

Выделяют разные уровни прочтения художественных текстов С. Довлатова, и самое глубокое чтение предполагает восприятие юмора, основанного на стилизации, каламбуре, стилистических контрастах, жаргоне, лексемах, которые обозначают культурные реалии, и отсылках к политическим и культурным деятелям. Такой юмористический дискурс зависит прежде всего от наличия предваряющих знаний и способности распознать формальные структуры шутки.

Юмористический замысел осуществляется в процессе общения и требует присутствия адресата. Для нас представлял интерес текст в событийном аспекте, «речь, погруженная в жизнь» [3, с. 136-137].

Дискурс - это многогранное и сложное понятие, описывающее текст в комбинации экстралингвистических факторов, необходимых для его понимания. Юмористический дискурс всегда основан на противоречии или

элементе абсурда, а также он явно фокусируется на эффекте смеха и является источником знаний о системе ценностей, национальной идентичности и священных категориях культуры.

Анализируя произведения С. Довлатова, мы поняли, что теряются грани реальности и вымысла, лексика, от которой застывает на время, «цепкие» фразы, но при этом он, безусловно, мастер художественного слова. Например: 1) «Бескорыстное вранье — это не ложь, это поэзия». 2) «Час пик, обычное явление. Тут главное — найти источник положительных эмоций». 3) «Вообще я заметил, что человеческое обаяние истребить довольно трудно. Куда труднее, чем разум, принципы или убеждения» («Компромисс») [1].

С. Довлатов продолжил традицию анекдота - короткого рассказа, в котором основной составляющей выступает юмор, но автор вносит в него и собственное видение. Довлатов выбирает для своего повествования форму рассказа-анекдота. Анекдот в переводе с греческого языка означает «неопубликованный», то есть это небольшой, занимательный рассказ об обычном, но характерном происшествии.

В подобном рода рассказе происходит некое странное, необычное и нелепое событие, которое несовместимо с ежедневным течением жизни. Часто композиция анекдота разнится со слушательскими и читательскими ожиданиями. Тексты, построенные по законам анекдота и напоминающие действительность, не могут отождествляться с реальностью. Своим происхождением анекдотическая миниатюра обязана итальянской забавной новелле эпохи Возрождения — фацеции. Этот жанр получил широкое распространение в России со второй половины XVIII века. На современном этапе под анекдотом понимают небольшой шуточный рассказ с остроумной и неожиданной развязкой.

Анекдот близок к басне, но в отличие от басни он контекстуализирован, вырван, может показаться неинтересным или бессмысленным. В творчестве С. Довлатова анекдот играет особую роль и трансформируется из привычного жанра [2]. Для Довлатова роли рассказчика и автора чередуются, автор также может выступать в роли главного героя произведений. Достоверные факты, лица сосуществуют с вымышленными, в результате возникает мир, в достоверности которого вы не сомневаетесь, но при этом сложно отличить, где авторская выдумка, а где реальность. Например: 1) «Кроме того, дерзил я продуманно и ловко. Один мой знакомый называл этот стиль — «почтительной фамильярностью». На расстоянии люди становятся благоразумнее» («Компромисс»). 2) «Есть в моих добродетелях интересное свойство. Они расцветают и становятся заметными лишь на фоне какого-нибудь безобразия» («Компромисс») [4, с.102, 118].

Благодаря небольшому объему, ограниченному количеству персонажей, одной сюжетной линии, малому количеству проблем, автобиографичности произведения писателя читаются легко, запоминаются «словесные выражения», виден авторский стиль: «Там действует один лирический герой. Соблюдено некоторое единство места и времени. Декларируется в общем-то единственная

банальная идея — что мир абсурден... («Зона») [3, с.2]. Все произведения состоят из небольших эпизодов, которые объединены в одно композиционное целое. Позиция автора выражена четко, как будто он всегда был рядом, участвовал в описываемых событиях. Практически на каждой странице есть юмористическая фраза, но больше она похожа на сарказм и, конечно, способ изложения анекдотичен ... Но авторское представление об анекдотизме другое, можно сказать, что вся жизнь в его представлении - это «анекдот»». «Смеяться сквозь слезы» - это настолько правдоподобно описанные ситуации. Каждой книге предшествует предисловие, определенное определенным образом с самого начала: 1) Н. С. Довлатовой — за все мученья! («Компромисс»). 2) Имена, события, даты — все здесь подлинное. Выдумал я лишь те детали, которые несущественны, поэтому всякое сходство между героями книги и живыми людьми является злонамеренным. А всякий художественный домысел — непредвиденным и случайным. Автор («Зона») 3) ...Но и в такой, моя Россия, ты всех краев дороже мне... А.Блок («Чемодан») 4) Одиноким русским женщинам в Америке — с любовью, грустью и надеждой («Иностранка»). 5) С тревожным чувством берусь я за перо. Кого интересуют признания литературного неудачника? Что поучительного в его исповеди? «Ремесло». 6) Моей жене. Которая была права («Заповедник»). Себя Довлатов называл «рассказчиком», а не писателем. Потому что он никого не наставлял, не писал как надо жить, а излагал то, как живут в действительности: «Моя литература стала дополнением к жизни. Дополнением, без которого жизнь оказывалась совершенно непотребной» [3, с.22]. Главное - восстановить норму, ведь мир охвачен безумием и абсурдом. Но Довлатов, изображая абсурдное, противоестественное, не теряет чувства гармонии. Отсюда и позиция рассказчика, он не оценивает человеческие действия, персонажей, все герои равны, любой может ошибиться, быть вместо другого: «Я увидел, как низко может пасть человек. И как высоко он способен парить» [3, с.12]. «Мы были очень похожи и даже — взаимозаменяемы. Почти любой заключенный годился на роль охранника. Почти любой надзиратель заслуживал тюрьмы» [3, с.50].

Таким образом, юмористический дискурс Довлатова носит личный, исповедальный характер.

Использованные источники:

1. Кривулин В. Б. Поэзия и анекдот // Звезда. 1994. № 3. — С. 123.
2. Ширяева С. Н. Анекдот как одна из форм повествования С. Довлатова / С. Н. Ширяева. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2014. — № 16 (75). — С. 195-197.
3. Сергей Довлатов. Зона. «Собрание прозы в 3х томах». Лимбус-пресс, Санкт-Петербург, 1993г.
4. Сергей Довлатов. Компромисс. «Собрание прозы в 3х томах». Лимбус-пресс, Санкт-Петербург, 1993г.

Научный руководитель: к.п.н., доцент Куздыбаева А.А.

ҚАЗАҚ ТАНЫМЫНДАҒЫ ДҮНИЕНІҢ ЖАРАЛУЫ ТУРАЛЫ (КОСМОГОНИЯЛЫҚ) МИФТЕР

Дауылбаева Н.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Дүниенің пайда болуы жайлы сауалдар қай кез болсын адамзатты қызықтырып келеді. Осы тұрғыдан бірнеше аңыздар мен мифтер пайда болды. Бұндай мифтерді ғылымда космогониялық миф деп атайды. Космогония дегеніміз әлемнің, адамның және ғаламның пайда болуын орнатуға арналған мифологиялық баяндау болып табылады. Ежелгі грек космогониялық аңызы бойынша дүние хаостан пайда болған. Шексіз қараңғылық хаосты тудырады, ал хаостан «Аспан» - «Уран» мен «Жер» - «Гея» дүниеге келеді. Олар бір-біріне шексіз ғашық болып, олардың махаббатынан адамзат пайда болған деген наным бар. Бұндай аңыздар тек ежелгі грек шығармаларында ғана емес, түркі танымында да бар.

Адамзат қашан болсын әлемнің, дүниенің пайда болуы туралы бірнеше толғаныстар жасаған. Өйткені адам мен жаратылыс – ол біртұтас. Бұл туралы Ш. Уәлиханов мынадай ой айтады: «Жаратылыс пен адам! Міне, осы жаратылыс пен адам керемет, олардың сыры не болмақ? Әлемді, оның кереметтерін білудің қажеттігі, өмір мен өлім туралы мәселе және адамның жаратылысқа қатынасы шаман дінін туғызды – әлемді немесе жаратылысты және өлген адамдардың рухын ұлы көруді туғызды. Осылайша келіп, сәбилік дәрежедегі адамдар күнді, айды, жұлдыздарды және жаратылыс немесе әлем деп атайтын ұшы қиыры жоқ, мәңгі жасайтын әрқилы құбылыстардың бәрін зортұтатын болды» [1,19-б.].

Ғалымдар космогониялық мифтерді күллі мифтердің бастауы деп атайды. Өйткені, олардың пікірінше, ең алғаш дүниенің жаралуы туралы мифтер пайда болған. Бұған С. Сейфуллиннің мына бір сөзі мысал болмақ: «Адам ол заманда түрлі хайуандар туралы, жаратылыстың түрлі заттары, құбылыстары туралы әңгіме қылғанда, өздерінің түсіндірулеріне шындап нанып, әңгіме қылатын. Және оларды неше түрлі «керемет», «сиқыр» істеуге, неше түрлі құбылуға қолдарынан келеді деп сенген. Солардың бірін әңгіме қылған өзінің қиялын шын тәрізді қылып айтатын. Сонымен, бұрынғылар шын деген әңгімелер соңғыларға миф болып қала берген» [2,70-б.].

Әлемдік мифопоэтикада мифтердің космогониялық және космологиялық жанрлары бар екендігі дәлелдеген. Космологиялық мифтер дегеніміз аспан денелері туралы мифтер. Ал қазақ мифологиясында «космогония мен космология» ұғымдарының орындары бір-біріне алмастырып қолданылады. Біздің ойымызша, бұған себеп – космогониялық аңыздардың барлығының космонимдермен үндесіп жатырғандығында. Зерттеуші-ғалымдардың бірі Ш.Ыбыраев: «Салыстырмалы зерттеулердің нәтижелеріне

қарағанда, ең қарапайым және ең көне мифтердің қатарына аспан денелері — Күн, Ай, Жұлдыздар мен планеталар туралы айтылатын мифтер жататын көрінеді» [3, 2-б.], — деп ғылыми тұжырым жасайды. Сондықтан космогониялық миф пен космологиялық мифтерді бірітпес деп атаған жөн. Тіпті, «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жазылған «Бабалар сөзі: Жүзтомдық» еңбегінің ұзақ жылдар ел арасынан жиналған қазақ мифтері жөнінде айтылатын 78-томында «Космогониялық мифтер» атты тұтастай бөлім космологиялық мифтерге арналған. Бұл – екі ұғымды бөліп қарамаудың жөндігін көрсететін тағы бір бұлтартпас дәлел. Космогониялық мифтердің барлығы қоршаған дүние қашан, қалай жаратылды, жаратқан кім деген сауалдарға жауап іздейді. Жоғарыда айтып кеткендей, жаратылыс пен адам ұғымы тығыз байланысты болғандықтан жаратылыстың барлығын адамзат баласы «адам» ұғымымен сабақтастырып, аспан денелері де бір кезде адам болды деген түсінікті айшықтап көрсетеді. Күн сәулесінің өткірлігін мінезі тік, өжетерге ұқсатса, Ай сәулесінің әлсіздігін оның жұмсақ мінезіне сай әйел нәзіктігіне байланысты түсіндіру де олардың адам кейпінде ұғынылғанын дәлелдейді.

Қазақ мифологиясындағы дүниенің жаралуы туралы мифтерді бірнеше топқа жіктеп қарасақ болады:

1. Мәңгілік қараңғылық элементтері от пен судың шарпысуынан пайда болған хаос;
2. Жер беті жұмыртқа секілді тасты қақ айырылғанда пайда болса жартысы су, жартысы құрлық екен;
3. Алғашында күллі әлем судан тұрған, кейін аспан мен жер пайда болған;
4. Жаратушы аспан мен жерді қақ бөлу үшін теректі жаратқан;
5. Жерді көк өгіз көтеріп тұр, содан құлап кетпейді.

Космонимдер туралы әйгілі мифтердің бірі – бұл сымбатты Күннің ару Айға ғашық болып, бір-бірімен көрісуін аңсап өтуі. Олар айқаспағандықтан, кейде қамығып жылайды да, жер бетінде жаңбыр жауады, кейде ызаланып ашуға булықса дауыл орнап, қар борайды. Екеуі енді бір-бірінен үміттерін үзбей, көрісулерін аңсаса жер беті жайма шуақ болып, әлем жадырайды. Кейбір мифтерде Күн мен Ай қосылып, адамзат пен күллі тіршілік иесі пайда болды деген желілер кездеседі. Бұндай мифтік сенім тек қазақ халқында ғана емес, сонымен қатар көптеген түркі тайпаларында да бар. Мысалы, Веселовскийдің «Историческая поэтика» атты түркі халықтарын зертеу еңбегінде «Түрікмен тайпаларының шығу тегі баяндалатын шежірелерде түрікмендердің Әли-или, Ерсары, Шах, Теке тайпаларында «Айтолды», «Күнтолды» ру тайпалары кездеседі.» делінген [4, 539-б.]. Бұл түсінік түп-тамырымыз Күн мен Ай деген сенімнен, оларға табынушылықтан пайда болса керек.

Келесі қазақ танымындағы космогониялық мифтердің бірі – көк өгіздің Жер ғаламшарын ұстап тұруы. Ежелгі мифтік желі бойынша біздің Жерді көк өгіз ұстап тұр екен, сондықтан біз құлап кетпей тұрмыз. Өгіздің мүйізі тартып екінші жаққа ауысқанда, жер бетінде сілкініс болады екен. Ал сол көк өгізді

жайын балық көтеріп тұр, ол жайын дарияда тұр. Кейді тіпті, өгіздің бір мүйізі сынған, енді біреуі сынса ақырзаман орнайды дегенде аңыздар бар. Ал сол өгіздің өзі Жерді көтеріп шаршағандықтан, ақыретті өзі аңсайды екен. Тіпті ақырзаманды аңсаған өгіз туралы ауыз әдебиетінде жұмбақтар да кездеседі:

Бір жанды бұл уақытқа неғылып тұр,

Боларын қияметтін сағынып тұр.

Құдайдың құдіретін дұрыс деме,

Үстіне он төрт көрпе жамылып тұр.

(Шешуі: Жер астындағы көк өгіз)[5, 87-б.].

Бұндағы өгіз туралы мифтік түсінік дүниені ұстап тұрған бір тылсым күш бар деген космогониялық нанымға келіп саяды.

Тағы бір космогониялық аңыздардың бірі – Аспан мен Жердің тоғысуы. Бұл грек мифологиясындағы Гея мен Уранның бір-біріне ғашық болуына ұқсайды. Қазақ танымында Аспан «Көк Тәңірі» ретінде ұғынылса, Жер «Жер-Ана» немесе «Ұмай ана» образында танылады. Олардың бір-біріне ғашық болып, қосылуынан, Күн, Ай, жұлдыздар дүниеге келіп, адамзат баласы мен күллі тіршілік атаулысы пайда болған. Бұл миф арқылы халық арасында Көк Тәңірі мен Ұмай ана өз кіндігінен өнген ұрпақтарын асырап, өсіріп, қорғап, қолдап отырады деген наным қалыптасқан. Сондықтан көне түркі тайпалары Көк Тәңірге табынып, жақсылықты да, жамандықты да Көктен яғни, аспаннан күткен.

Қазақ мифінде хаостың ғарышқа айналуының дәлелі – жер мен көктің судан пайда болуы туралы миф. Мысалы: Аспан мен жердің жеке-жеке пайда болып, кейін үлкейіп, әлемді қаптаған судан аспан мен құрлық пайда болған. Ежелгі наным бойынша, адамзат күллі әлемді, аспанды да су деп білген. Қазақ тілінде «Тәңір» деп көкті, «теңіз» деп суды айту тегін емес. Екеуінің түбірі «көк», «аспан» ұғымымен байланысты, демек, «Тәңір» – көктегі (яғни жоғарыдағы) су болса, «теңіз» – жердегі (яғни төмендегі) су. Басқаша айтқанда, аспанның өзі әуелде су деп түсінілген, оның «көк», «тәңір» болып аталуы содан. Ал, жердегі су да түсі жағынан аспан, яғни Тәңір сияқты көк болғандықтан теңіз деп аталған. Аспан мен жердің телегей теңізден бөлініп жаралғаны туралы түсінік жаһанда үш түрлі әлем (аспан, жер, жер асты) бар деген сенім тудырған. Ш.Уәлиханов мұндай сенімнің қазақта да бар екенін айтқан: «Аспанда ел бар. Ондағы адамдар белдікті тамағынан тартады, біз ортада, жер бетінде тұрамыз, сондықтан белдікті белімізге байлаймыз, ал, жердің астындағы адамдар белдігін аяғына орайды, олардың өздерінің күні, айы, жұлдыздары бар» [6, 130-б.].

Космогониялық мифтердің тағы бір үлгісі – космонимдердің соның ішінде жұлдыздардың пайда болуы туралы аңыздар. Жоғарыда айтып кеткендей, адамзат қай кез болсын жаратылысты адам формасымен байланыстырған. Сондықтан жұлдыздар туралы мифтер де адам кейпімен ұқсастырылып берілген. Халық арасында Жетіқарақшы жұлдызының пайда болуы туралы мындай аңыз сақталған: «Жетіқарақшы бара жатқанның балтасын, келе жатқанның кетпенін ұрлаған баукеспе ұрылар болыпты. Халық болып соңына

түскен соң, қылмысы басынан асқан жеті жеткізбей аспанға қашып шыққан. Бастаған алдыңғы төртеуі, ана артындағы үшеуі ерер-ермес болып жүрген олардың құйыршығы. Ана бүйірдегі екі жарық жұлдыз – екі батыр. Сонау көрінген қатар екі жұлдыз, Ақбозатпен Көкбозат – батырлардың аттары. Олар Темірқазыққа арқандаулы. Шұбатылған арқаны да, әне көрініп тұр. Аттар Темірқазықты айнала аттайды. Оларды аңдыған жеті ұры да түнімен төңіректен айналып жүреді. Ұрылар қайтсе де осы аттарды түсіріп алмақшы. Сақ күзетуші алдыңғысынан көз жазбайды. Сөйтіп жүргенде таң атады. Таң атысымен Жетіқарақшы көзден тайып, тасаланады» [7, 114-б.]. Бұндай типтегі аңыздар тек Жетіқарақшы жұлдызы туралы ғана емес, басқа Үркер, Үшарқар, Сүмбіле, Қамбар және т.б. аспан денелері туралы да кездеседі.

Қорытындылай келе, космогониялық аңыздардың қазақ мифологиясында көптеп көрініс табатынына көз жеткіздік. Космогониялық мифтер – барлық мифтердің бастапқы желісі. Өйткені адамзат баласы қоршаған дүние қашан, қалай жаратты, жаратқан кім деген сауалдарға әуел бастан жауап іздеген. Космогониялық мифтерде «адам» және «жаратылыс» біртұтас болып көрсетіледі. Осы заңдылық бойынша жаратылысты адам кейпінде суреттеу космогониялық аңыздарда жиі орын алады. Қазақ халқында сақталған бұндай мифтер әлі де терең зерттеуді қажет етеді...

Қолданылған әдебиеттер:

1. Уәлиханов Ш. Мақалаларыменхаттары. Алматы:Қазбірікмебас, 1949.- 170б.
2. СейфуллинС.Шығармалар.6 томдық.-Алматы,1964.6-т.130б.
3. Қазақтың мифтік әңгімелері. — Алматы: Ғылым, 2002. — 4-б.
4. Веселовский А.Н. Историческая поэтика: Ленинград: Художественная литература, 1940. С. 649
5. Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы: Монография. Алматы: «Баспалар үйі», 2009. – 192 б.
6. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Ғылыми-зерттеу мақалалар. Алматы:Жазушы,1985.–468б
7. Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. –Алматы: «Арыс» баспасы,2008,–376б.

Ғылыми жетекші: PhD, доцент Кушқимбаева А.С.

Б.САРЫБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ

Джулаева Г.М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Жеке тұлға – тек психологияның нысаны ғана емес. Ол - әдебиеттің ең басты предметі. Бірақ әдебиеттің өзі жеке-дара ғылым саласы болғанымен,

басқа да ғылым түрлерімен байланыс таппаса, онда әдебиет ғылымы дамымай қалар еді. Әдебиеттің өз арнасында көркемдік психологизмнің ұлттық сипатының алар орны зор. Қай халық болса да, оның өзіне тән мінезі мен ерекшелігі болады. Қоғам байлығы – адам дейтін болсақ, ал адамның бәрін бір нүктеге бойлататын қазық – ұлт. Ал ұлттың мінез-құлқы мен бояу-өрнектері қаламгерлер шығармашылығынан орын тепсе, ол – заңдылық.

Тақырып өзегі әдебиеттану ғылымындағы көркем бейне, образ болғандықтан, зерттеуімізде айтылып отырғандай, көркем бейне немесе образ - әдебиеттің, яғни көркем шығарманың басты нысаны ретінде қаралады. С.Қирабаевтың «Әдебиет және дәуір талабы» атты еңбегінде әдебиеттегі адам бейнесіне мынадай тұжырым жасаған: «Әдебиеттің негізгі зерттейтіні – Адам мен оның өмірі, еңбегі екені жалпыға мәлім. Алайда оны көркем бейнелеудің жолы алуан түрлі. Біреу адам өмірін оның нақты іс-әрекетін суреттеу арқылы көрсетуге тырысса, біреулер оның ойын айналасын, өмір сүрген ортасын танытуға көңіл бөледі. Осындайда адаммен қарым-қатынаста болатын өмір құбылыстарының ешқайсысы да сырт қалмайды. Адам сезімін, ой-дүниесін тереңірек бейнелеуге табиғат та, оның маңындағы жан-жануарлар тіршілігі де қатыса алады. Өйткені Адам – жалпы тіршіліктегі ең биік сапалы, саналы өмір иесі, қалған тіршілік құбылыстары оны толықтыруға, оның ренішті-қуанышты сезімдерін ашуға көмектеседі, оның жанын, ұғымын байытады» [2,58-б]. Расында, адамның жаны – түпсіз терең тұңғыық, өз алдына ұлы әлем. Оның тылсым сырын ашып суреттеу, сөз зергерінің негізгі нысаны. Э.Межелайтис айтқандай: «Адамның ішкі дүниесіне тереңірек үңілген сайын оның анағұрлым күрделі екендігіне көз жеткіземіз. Адам жаны неғұрлым тереңірек суреттелсе, шығарма да күрделі болады» [3,448-б]. Бұл жердегі тереңірек суреттелу деген сөз – бар ынта-ықыласпен, күш-жігермен нанымды әрі сенімді, әр оқырманды тебіrentетіндей, сол оқиғамен иландыратындай халге жеткізу. Яки адам жанын суреттеу – жазушының шығармашылық кредосы. Осы ретте жазушының

Осы ретте замандас бейнесіне құрылған ең бір ерекше шығармаларының бірі – өзінің кітабымен аттас – «**Мейірім**» әңгімесі. Бұл әңгімені бастап оқығанда бірден түсінбейсің, тіпті Ұланды бастап кінәлап, оны жек көріп, сонша қатыгез деп ойлайсың. Ол әр оқырманның ойында болары анық. Шығармада қос суретшінің арасындағы оқиға сабақталады. Жалпы, өнер адамдары күйгелек, ызақор, сезімтал келетіні белгілі, олардың ойын біреу бөлсе, бүлдірсе, быж-тыж болып ашуланып, шығармашылық ізденісінің құдды күлі көкке ұшқан сезімдей болатыны сөзсіз. Ұлан суретті аяқтағысы келіп, оған ойына ой қосуға досын шеберханаға шақырады. Сурет салу барысында інісі жүгіріп жүріп, ыдыстағы бояуларын төгіп алып, ағасынан таяқ жейді, оның артында Ұланның анасы келіп, «қатыгезсің» деп ұрсып, көңіл-күйі жоқ Ұланды одан сайын депрессияға түсіріп, одан сайын өмірден баз кештіріп жібереді. Осы жерде бәрі Ұланды жынды ма, ызақор ма дерсіз. Оны бәлкім, біз түсінбейміз. Лирикалық қаһарман Ұланды көп ойлап, неліктен балажан емес, қатыгез екеніне түсінбей, үйіне келіп, «Айна» портретін бітіргісі келеді. «Айна» портретін салу арқылы лирикалық қаһарманның өмірге деген көзқарасын көріп

қоймаймыз, жазушының да өмірлік ұстанымын байқаймыз. Философиялық лиризмге құрылған бұл сюжеттен үлкен бір ой ұғамыз. Портретте үлкен көл, батып бара жатқан күн, әдемі қыз бейнеленген, және оны неліктен «Айна» атағанына былай жауап қатады: «Ертеңгі күні бұл сурет көрмеге қойылады. Сол кезде әр суретке атүсті қарап келе жатқан жұрт осы шығарманың алдында аңтарылады. Бәрі де қарайды. Қызығады. Әркімде әрқандай ой пайда болады. Біреулер тек қызыға қарайды. Жаратылысқа таңданаты. Сұлулыққа сүйсінеді. Ләззаттанады, рахаттанады. Табынады. Сұлулықтың алдындағы әлсіздіктерін мойындайды. Сосын осындай сұлулықтардың баянсыз екенін, түптің түбінде жоғалатынын еске алады. Айуандыққа салынған қолдың бүлдіретінін, олар бүлдірмеген күннің өзінде бұл сұлулықтың қартайып өз-өзінен бүлінетінін ойлайды. Қартаймауы, бүлінбеуі үшін адам болып туылмай, сурет боп қалатындығына қуанады. Өйткені, адамзат қоғамы қандай да тұнықты ластамай, пәктікті былғамай, ғажайыпты қор қылмай тынбайды. Бұл-бұлжымайтын заң. Қоғамды тұтастай кінәлауға болмас. Бәрінің қолы кір емес шығар. Сол адалдардың арасында бірен-саран айуандардың да бар-екені рас. Міне, солар – бәрін бүлдіретіндер. «Шөлмек мың күнде сынбайлы, бір күнде сынады» деген сөз бар. Сол шөлмекті мың тас емес, бір тас сындыратынын да ойлаған жөн. Сондықтан, ақылды десең де адамзат қоғамына сенбеу керек. Осы суретке қараған екінші бір топтың өкілдері оны әлдекімнен қызғанады. Белгісіз бір зобыр күштен қорғағысы келеді. Аяушылықпен қарайды. Киіндіргісі келеді. Ал, топастарды «Шіркін-ай, мына сұлуды бір күшса ғой...Фигурасын-ай, ә» деген сасық арман ғана мазалайды. Осы сияқты әркім әр түрлі ойда қалады. Сондықтан, бұл шығарманың атын «Айна» деп қойдым» [1,43-44 бб.] - деп, лирикалық қаһарман монологын жариялап, оқырманға үлкен ой тастайды. Бұл жердегі мәселе - картинада емес, жалпы жазушының өз ойы деп ұғыну керек. Осылайша ойға батып отырған сәтте, әлгі досы Ұлан хабарласып, кездескісі келетінін айтады. Екеуі кездесіп, ананы-мынаны айтып, Ұланды тіпті, жек көріп, қорлап, келемеж етеді. Бұл, бәлкім жоғарыдағы анасының сөзінен кейін осындай ой түйгендіктен болар. Ұлан одан сайын қорлағанына ызаланып, оның жанын ешкім түсінбей отырғанына қатты налып, тіптен кектенеді. Ұлан – өнерді биікке қойған, жаны таза, жүрегі суретшілік деп соғатын, еш ақша, дүниеге қызықпайтын адал жан. Сол адал жанның намысына тиіп, «әнші боларсың» деп тиісіп, одан сайын жүрегіне оқ қадайды. Ұланға өзі өмір сүріп отырған әлем сүреңсіз, адамдардың бәрі қатыгез, оның жанын ешкім түсінбейтіндей елестетеді. Бәрінен жиіркеніп, баз кешеді. Досының да қатегісін дегеніне, жалпы солай көрінетініне, неліктен адамдар оның жанын түсінбейтініне Ұлан ерекше өткенге көз жүгіртіп, әңгімесін бастайды. Ұлан мен Ерлік атты жеткіншек балалардың Меруерт атты қызға ғашық болып, күнде сол Меруертті көру үшін екеуі жолдан күтіп алып, шығарып салып, күнде көрмесе тұра алмайтындай әдетке айналдырады. Екеуі дайындалып, Меруертті біреуі менікі десе, екіншісі менікі деп, құдды бір затқа таласқандай айтысады. Сайып келгенде, күнде әдемі арманның жетегінде жүрген балалардың көңіліне су сепкендей болады. Меруерттің ата-анасы ажырасып, Меруерт анасымен бірге

сол ауылдан кетеді. Балалық шақтың ең бір психологиялық ауыр халін балалар бойларынан өткізеді. Меруерттің сол ауылдан кеткеніне қатты қиналып, екеуі жылап, бір-бірінен жұбатады. Өскен кезде оны тауып аламыз деген армандары да болады. Осылайша көңілі құлазып жүргенде Ұланның шешесі қыз босанып, атын Ұлан өзі қойғысы келіп, өміріндегі ең асыл сөзге айналып кеткен Меруерт деп қояды. Адал да бала махаббаттың символы болсын деп, бұрынғы Меруерт қасымда болмаса да, бала Меруерт өзіме жұбаныш болсын, орнын бассын деген ниетпен қойып, бөпесінің қасынан бір елі шықпайды. Алайда қатал тағдыр кішкентай бөбекті алты айлығында бұл өмірден алып кетеді. Жас баланың психологиясы одан бетер құлазиды. Жанындай жақсы көрген Меруертінен тірідей айырылса, өз қаны, бауыры, қарындасы Меруерттен өлілей айырылып, одан сайын күйзеліп, сәбилерді одан сайын жек көреді. Бұл жек көру – әрине, қатыгездіктен жек көру емес. Оның себебін Ұлан былай өрбітеді: «...Содан кейін сәбилерді жақсы көрген емеспін. Салқын қарауға, жек көруге тырысам. Жақсы көрсем өліп қалатын сияқты болады да тұрады. Сол кішкентай Меруертімді мейіріміммен өлтіріп алған сияқтымын. Олар кішкентай ғой, көтере алмайды ондайды. Сен де сөйт. Сәбилерді шектен тыс жақсы көрме. Енді түсінген шығарсың менің неге балажан емес екенімді...» [1,53-б.]. Бұл ой – сол кездегі кішкентай Ұланның ойы еді. Шынында, адамның өзінің көзі, өзінің мейірімі шектен тыс болса, әлсіз адам оны көтере алмайтыны дінде де, психологияда да, өмірде де жиі айтылатын нәрсе. Бұл – бір жағынан, сабақ та. Ұланның іштей елжіреп, балажан болса да, оны көрсете бермеуінің, мейірімін іштей тұншықтыруының себебінің осы екенін ойы терең оқырман бірден түсінеді. Осы оқиғалар Ұланды күрт өзгертеді. Тіпті, оның шешесі де Ұланның жанын түсінбейді. Ұзақ әңгімені тыңдап, тіпті өзінің ойынан бір жағынан ұялған лирикалық қаһарман бұрыннан неге айтпағанын сұрайды. Бұл жерден Ұланның ер азаматқа тән салмақтылық пен салиқалығын да байқаймыз. Әрине, бұл оқиғаны ешкімге жария қылмауға өз құқы бар, бірақ оны адамдардың өзі түсінсе екен деген ойына ешкім құлақ аспады. Осылай үлкен ой жетегінде отырған, телефон шырылдап, ауылдан анасы хабарласып, інісі ауырып жатқанын, тез келіп, ақша жағынан көмектескенін қалайтынын жеткізеді. Осы тұста Ұлан үйінен жеткілікті қаражат әкеліп, досының қолына ұстатады, жартысы да жететінін айтса да, бәрін беріп, балалар ауырмасыншы деген бір-ақ тілегінен біз Ұланның жүрегінің үлкен мейірімге толы екендігіне тәнті болып, бастапқы ойымызға ұялып, көзімізге жас аламыз. Ең психологиялық жағынан әсерлі шығарманы оқи отырып, адам жанын түсінуге тырысамыз. Сыртқы формаға, кез келген нәрсенің сырттай көрінісіне байыбына бармай, баға беріп, кей астарлы ойларды, адамның сезімінің қатпарлы, иірімді нәзік тереңдігіне бойлай бермейміз. Автордың да айтпағы да осы. Кітаптың атын осы шығармамен аттас қоюында да үлкен мән жатыр деп ойлаймыз.

Әдебиет – қазынасы мол кен, тереңі таусылмас мұхит. Әдебиеттің жырламайтын, қарастырмайтын тақырыбы жоқ. Әдебиеттің құдіреттілігі сонда, өмірдің сан алуан қыр-сырын егжей-тегжейіне жетіп, толыққанды жүйемен қамтамасыз етіліп, уақыт пен кеңістікке төтеп бере алады. Литвалық әдебиетші

Ян Парандовскийдің сөзіне сүйенсек: «Әрбір жазушының жаны – бейне бір толғаным, күйзеліс тағы басқа да толып жатқан сезімдер қоймасы іспетті», - дейді. Сонда, әдебиет – жазушы – кейіпкер деген үштік әрқашан бірлікте өмір сүреді дейміз. Өйткені әдебиеттің өзінде бірнеше категория жатыр, олар: шығарма, оның тақырыбы, идеясы, сюжеті, композициясы. Ал жазушы - әдебиет пен кейіпкерді өз сезімінің, өз жүрегінің қоймасынан, яки шығармашылық қиял мен өмірлік шындық байланысынан тудырады.

Б.Сарыбай – психолог-жазушы. Ол өзі суреттеп отырған кейіпкерін сұлу сөзбен жылтыратып бейнелемейді. Оның әлеуметтік-қоғамдық пішінін кескіндеп алып, бойына тәрбиелік нысанды сыйғызады. Тәрбиелік нысан дегеніміз - әр адам өзіне қажетті компоненттер арқылы тәлім алатын құрал. Көркем проза табиғатын зерттеуші – ғалым Г. Пірәлиева былай дейді: «Адам табиғатын зерттеу, адамтану мәселесі қай кезеңде де әлеуметтік мәселелерді шешудің басында тұрды. Сондықтан да қай қоғамда да жеке адамның тағдырын тілге тиек ете отырып, сол кезеңнің қоғамдық құрылысын, сол кезеңнің рухани қажеттілігін зерттеуге тырысатын жазушылар ол жұмбақтың шешуін тек адам психикасының құрылысынан іздейді» [4,20-б]. Заман күйі мен замандас бейнесін жасауда қаламгер әлеуметтік-тұрмыстық жағдай мен саяси-мәдени қоғамның жетегінен айналып өте алмайды. Өйткені адам, яғни көркем бейне өздігінен туып, жеке-дара дамитын құрылғы емес. Көркем бейне – кешенді құбылыс. Бейненің айналасына заман, дәуір, қоғам, замандас, қоршаған орта, табиғат сияқты маңызды факторлар жиналады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Сарыбай Б. Мейірім. – Астана: Фолиант, 2014.
2. Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талабы.– Алматы: Жазушы, 1976.–300 б.
3. Межелайтис Э. Контрапункт. – Москва: Известия, 1972.
4. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы:Алаш, 2003. – 328 б.

Ғылыми жетекші: PhD., доцент Кушкимбаева А.С.

**ОНОМАСТИКАЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕР ҚЫЗМЕТІНІҢ
ЛИНГВОМӘДЕНИ, ӘЛЕУМЕТТІК, САЯСИ АСПЕКТІЛЕРІ**

**Дүйсенбаева А., Нұрболатова А., Ермакова Г.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті**

Ономастикалық концептілер қызметінің лингвомәдени, әлеуметтік, саяси аспектілері адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық, әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алады. Қазақ тіл білімінде Т.Жанұзақов зерттеулерінен бастап, кейінгі зерттеушілер

Қ.Рысбергенова, Ұ.Ержанова, М.Мұсабаева, Б.Бияров, З.Жанғабылова, А.Арысбаев, Г.Мадиева, А.Жартыбаев, Б.Тілеубердиев т.с.с. ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған. Ономастикалық концептілер қызметінің лингвомәдени, әлеуметтік, саяси аспектілеріде өзіне тән тарихы, ұлттық мәдениетке сәйкес әлеуметтік мәні мен қызметі, пайда болу жолы бар. Профессор Т.Жанұзақовтың қазақ антропонимдер құрылысының жаңарып, көбейе түсуіне әсер еткен деп көрсеткен әлеуметтік мәдени факторының бірі ислам дінінің тарауымен байланысты. Ономастикалық концептілер қызметінің лингвомәдени, әлеуметтік, саяси аспектілері ұлттық болмыстың этномәдени, әлеуметтік мәнін, мазмұнын сипаттайтын, құжаттық қызметін анықтайтын қазіргі антропоэзектік бағыттағы зерттеулерде антропонимдердің мәні ерекше. Ономастикалық концептілер қызметінің лингвомәдени, әлеуметтік, саяси аспектілерінің қалыптасуының әлеуметтік-мәдени негізі туралы ойды профессор С.Аманжоловтың мақаласынан да табамыз: «... жер мен су аттарын алсақ та, кісі аттарын алсақ та, олардың жасалуында белгілі заңдылық барын байқаймыз. Мұндағы кісі атының өзі тоғыз жол яки тоғыз мақсатқа тірелетіні көрінеді. Тоғыз жол дегендеріміздің бірі — адамзаттың жақсы өмір сүргісі келуіне байланысты. Бұл мақсатқа жету үшін ата-анаға өз баласына ең жақсы, ең белгілі, атақты адам сол діннің бастықтары, я сол дін үшін күрескендер болып көрінеді. Мысалы, ислам дінін қабылдаған жұрт үшін қадірлі, атақгы адам сол діннің бастықтары, я сол дін үшін күрескендер болып көрінеді. Сондықтан мұсылман діндегілердің аты бірде таза Мұхамед, Ғали, Омар, Оспан, Ахмет, Садық... болып келеді, бірде солардың басқа сөзбен қосындысы болып келеді (Мұхамедсадық, Сапарғали, Қожахмет, т.б.)».[2.5.13] Ономастикалық концептілер қызметінің лингвомәдени, әлеуметтік, саяси аспектілері қалыптасуына қатысты (онимдердің) таңбалық (кумулятивтік) табиғатына байланысты ономастикалық концептілер ментальді құрылымдар түрінде қалыптасып қызмет етеді. Ономастикалық концептілер қазақ этносының дүниетанымдық кеңістігінде, этнотілдік санасыда ұрпақтар арасындағы сабақтастықты қамтамасыз етуімен қатар, ұлттық қауым мүшелері арасында этномәдени қарым-қатынастарын қамтамасыз етеді. Сол қатынас негізінде бәріне ортақ этномәдени ментальді кеңістік құрылып этнотілдік ұлттық сана қалыптасады. Сонын нәтижесінде тілде бәріне бірдей таныс, ортақ коннотацияларды еске түсіретін жалқы есімдер тілдік санада пайда болып, өз орнын алады. Мысал ретінде қазақ халқының ұлы акыны Абайдың есімін алайық. Барлық қазаққа ортақ Абай деген есімді естігенде әр қазаққа әр түрлі мәдени ұғымдар (коннотациялар) пайда болады. Осындай коннотациялардың тілдік санада орнығуына этномәдени ортанын, оқу-білім дәрежесі, әр адамның танымдық деңгейі үлкен әрі маңызды рөл атқарады.[13]

Ономастикалық концептілер қызметінің лингвомәдени, әлеуметтік, саяси аспектілері қалыптасуына қатысты ономастикалық және басқа да концептілер лингвомәдени ортада бірнеше қызмет атқаратынын атап өткеніміз жөн. Біріншіден, тілдік сананы қалыптастыратын құрылым, құрал ретінде ономастикалық концептілер кумулятивтік қызметімен сипатталады. Екіншіден,

ономастикалық концептілер өз ментальді кеңістігінде рухани құнылықтарды сақтап кейінгі ұрпақын тілдік санасына жеткізетін құрал ретінде жалғастырушы (трансляциялық) қызметін де атқарады. Үшіншіден, ортақ мәдениет кеңістігінде лингвоәлеуметтік социумның (этнос) мүшелерінің арасындағы қарым-қатынасты қамтамасыз етеді. Мәдениетаралық коммуникацияда кейде ономастикалық концептілердің қатынастық қызметі қиындай түседі - екі біртекті емес, бейгомогендік мәдениеттер өкілдері бір-бірін түсінбейді, себебі бірінің аялық білімінде бар ономастикалық концепт екіншісінде жоқ болуы мүмкін. Мәселен, Ресейдің бір түкпіріде тұратын Абай шығармаларын оқымаған орыс адамында (тілдік санасында) Абай туралы ментальді ономастикалық концепт мүлдем жоқ болуы әбден мүмкін.[87.13]

Ономастикалық концептілер қызметінің лингвомәдени, әлеуметтік, саяси аспектілері қалыптасуына қатысты ономастикалық концептілерде этномәдени ақпараттармен қатар әлеуметтік, идеологиялық, саяси ақпараттар туралы түсінік, ұғымдар жинақталған, сақталған. Осындай ақпараттарды, түсінік пен ұғымдарды өз бойына молынан жинақтаған ономастикалық концептілерді біз әлеуметтік ономастикалық концепт деп те атауымызға болатын сияқты. Осы терминологиялық сөз тіркесімінің үлгісімен этномәдени (лингвомәдени) ономастикалық концепт, саяси ономастикалық концепт атты концептілердің терминологиялық атауларын ғылыми терминология тіліне енгізуді жөн көрдік. Ономастикада жаңа ғылыми ұғым немесе құбылысты атау үшін ономастикалық метадиалектіде бұрын соңды болмаған атауларды қолдануға тура келеді.

Ономастикалық концептілер қызметінің лингвомәдени, әлеуметтік, саяси аспектілері қалыптасуына қатысты антропонимиялық үрдістер орын алып отырған әлеуметтік фактор топонимияда да өз көрікісін береді, сондай-ақ әлеуметтік фактор экономикалық фактормен тығыз байланысты болып келеді, сол себепті экономикадағы елеулі өзгерістер қоғамдық өзгерістерге негіз болып, сол негіз тұрғысында қоғамдық, әлеуметтік, саяси, идеологиялық көзқарастар, танымдар өзгере түседі.

Ономастикалық концептілер қызметінің лингвомәдени, әлеуметтік, саяси аспектілері қалыптасуына қатысты концептілер дүниетанымның, күрделі ментальді құрылымдардың жиынтығы (кешені) ретінде қоғамның шаруашылық-экономикалық базисімен сәйкес қалыптасады. «Сананы тұрмыс билейді» демекші ономастикалық ментальді ұғымдар, жалпы ономастикалық процестер қоғам тіршілігіне байланысты, тәуелді, «салдарлы» болып келеді. Қазақстан егемендігін алғаннан бастап, одан да бұрын, қайта құру кезеңінде мәдени рухани ескерткіштер іспетті тарихи (этномәдени) географиялық атауларды қайта қалпына келтіру үшін үлкен қоғамдық қозғалыс басталды.

Бұқаралық - ақпарат құралдары беттерінде, радио мен теледидарда қазақ қоғамының зиялы өкілдері, қалың бұқараның ішінен шыққан ұлтжанды азаматтар елдігіміздің, егемендігіміздің келбетін көрсететін қазақ ономастикасының хал-ахуалын, көкейкесті мәселелерін белсенді түрде талқыға салды. Бұл мәселелердің түп-төркіні, негізгі себептері, танымы қазақ

қоғамының әлеуметтік, этнотілдік, адами-психологиялық ерекшеліктерінде, хал-ахуалында жатыр. Ономастикалық концептілер қызметінің лингвомәдени, әлеуметтік, саяси аспектілері қалыптасуына қатысты концептілердің вербалданған түрлері - лингвомәдени жалқы есімдер (антропонимдер, топонимдер, зоонимдер, космонимдер т.б.) дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық сипатты айқындаушы лингвомәдени көрсеткіштер болып табылады. Ономастикалық концептілер қызметінің лингвомәдени, әлеуметтік, саяси аспектілері қалыптасуына қатысты қарастырылып отырған антропонимиялық т.б. ономастикалық концептілердің өзіндік әлеуметтік табиғаты мен сипаты ерекше.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жанұзақов Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы, 1988. - 566.
2. Аманжолов С. Қазақтілі теориясының негіздері. Алматы, 2002,- 368б.
3. Рысбергенова К.К. Историко — лингвистический анализ топонимов Южного Казахстана. Канд.дисс.авторефераты. Алматы, 1993. - 126.
4. Жанұзақов Т.Ж. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. Алматы, 1965.
5. Ағабекова Ж. Қазақ тілінде қалыптасқан араб текті кісі аттарының этнолингвистикалық сипаты. Филол. ғылым. дисс. авторефераты Алматы, 2005. - 10 б.
6. Жанпеисов Е. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Ауезова) Алма-Ата, 1989. - 23 б.
7. Тілеубердиев Б.М.Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. - Алматы: 2006. Арыс, 2006, - 277б.
8. Тілеубердиев Б.М.Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. Фил.ғыл.док. ғылыми атағ.алу үшін дайындаған диссерт.авторефераты, Алматы,2006 .
9. Құрманбайұлы Ш.Ономастикалық жұмыстарды республикалық деңгейде ұймыстыру мәселелері туралы.
- 10.Сұлтан Ж.И. Тілтанымдағы антропологиялық парадигманың Қ.Жұбанов мұраларындағы көрінісі. Фил.ғыл.канд. ғылыми атағ.алу үшін дайындаған диссерт.авторефераты, Алматы,2007.
- 11.Сағынова Б.Ұ.Қазақ тіліндегі адам интеллектісіне қатысты лексика. Фил.ғыл.канд. ғылыми атағ.алу үшін дайындаған диссерт.авторефераты, Алматы,1999 .
- 12.Жұмағұлова Ж.Ж. Қазақ тіліндегі этноәлеуметтік атаулардың лингвомәдени сипаты. Фил.ғыл.канд. ғылыми атағ.алу үшін дайындаған диссерт.авторефераты, Алматы,2006.
- 13.Иманбердиева С.Тарихи ономастикалық кеңістік.Алматы,2010.
- 14.Момынова Б.Тілдегі жаңа бағыттар мен типтік қатынастар.Алматы,2012.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к.,доцент Н.М.Алдашев

ФОРМУЛЫ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА В ДЕЛОВОМ ОБЩЕНИИ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И КИТАЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Дүйсеней А.Ө., Мурзагалиева А.Р.

duiseney18@mail.ru, murzagaliyeva.00@mail.ru

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Деловое общение - это сложный многомерный процесс коммуникации между людьми в сфере услуг, предназначенный для достижения целей и решения конкретных проблем. Особенностью этого процесса является регулирование, то есть соблюдение установленных правил и принципов, национальными и культурными традициями, а также профессиональной этики поведения [1; с.19]. С помощью простых, вежливых выражений люди из разных стран выражают свое уважение собеседникам или деловым партнерам - в этом и заключается цель приветствия. Важно произвести для коммуникатора положительное впечатление, что в некоторой степени снижает психологическую дистанцию между ними и создает условия для дальнейших деловых переговоров.

Приветствия – «好!» «晚上晚上好!» на китайском языке, и «Доброе утро! / день!/вечер!» на русском языке. Среди китайцев, помимо обычного приветствия: «你好!» («Здравствуйте!») можно услышать формы вопроса: «最近怎么样过得好了!» («Как твои дела? Ты поел?»). Важную роль играет также социальный статус и возраст человека: «您好!» («Здравствуйте!» - уважаемая форма, подчеркивающая особую привязанность к человеку.) Общее пожелание китайцев - «Ni hao ma?», Что означает «Ты в порядке?». На что вы должны ответить: «Хао! Цзе!» - «Хорошо!», «Спасибо!». Выражение «欢迎! 欢迎!» (Юань Инь, Юань Инь!) – «Добро пожаловать!» чаще используется в деловой или формальной обстановке. Только на китайском языке нужно добавить в конце «имя»: «请允许我代表 ... 欢迎你们!» (Qingyunxuiwudaibiao ... huangyingnimeng!) - «Позвольте мне, я приветствую вас от имени нашего директора! Русское выражение: «Позвольте мне представить!» в китайском можно рассматривать как незаконченное предложение, где очень важная часть опущена. «请允许我代表 ... 欢迎你们!» (Qingyunxuwudaibiao ... HuangYingNiMeng!).

Согласие-это утверждение о правильности и принятии мнения собеседника, оценка этого мнения как соответствующего действительности, выражение схожестей позиций и установок коммуникаторов [2, с.72].

В деловом общении китайцы выражают свое одобрение следующими формулами:

1. (Ni mэн дэ грян и фэй чан ю чуань и. Во бай фэнчжи бай тун и Ни мэн! / Во ши фенман я!) - «Я полностью согласен с вами», или «Я очень доволен».

2. (我们完全同意你们), (Haozhui! In Manvantquantong и Nin te and ianian.)- «Хорошая идея! Мы полностью согласны с вашим мнением».

Под актом разговора в деловом общении мы понимаем действие, которое объединяет все виды негативных реакций: опровержение, возражение, аргументацию, выражение неудовлетворенности, неодобрение. Неправильный отказ в деловом общении может разрушить и навредить дальнейшему сотрудничеству. Если вы не хотите соглашаться, лучше передать это вежливо.

- «对不起·我还有事·只好当逃兵了». (Дуй бучи, у седж ю ши король, цзихао дан тао бин ле.) – Извините, но у меня очень много дел!

-«非常感谢您的盛情邀请!我也希望尽快与您见面·但是最近公务繁忙·我们--不得不把行程稍作调整!». (Фэй Чан Ган Се Се Нин Де Шэнкинджаокин! Син Ми Эр Се цзин Пей Ми. Да ман Ши Ши Кицзянгун Ву Фаньман, в Менбу Таг Бин Ли Фанаксин Чэншао Ян из Тяозэн.)- «Спасибо за приглашение! Я хотел бы встретиться с вами, но я очень занят. Предлагаю отложить встречу на другой день».

Специфика выражения просьбы на китайском языке, и особенно в деловой сфере, связаны с общим отношением, которое существовало веками, чтобы доставить как можно меньше проблем людям.[1;64]. В Китае есть поговорка: «求人矮三分» (Chi shen mai xin fun). «Когда вы спрашиваете у кого-то другого, вы чувствуете себя в три раза ниже» (fun- китайская единица измерения 0,33 см). Это говорит о том, что человеку неудобно обращаться к другому с просьбой о чем-либо. И это чувство существует сегодня среди китайцев, что хорошо подтверждается формулами выражения просьбы. С точки зрения речевого этикета, на китайском языке просьба должна быть нежной и очень вежливой. Поэтому часто используется следующее выражение, например: «能否尽快协助,我们办理好好这批的清关», «Можете ли вы упростить доставку документации для этого продукта в кратчайшие сроки?» Форма вопроса используется для того, чтобы выразить как можно более вежливо, как будто он хочет посоветоваться с собеседником, если у него есть возможность выполнить вашу просьбу. Такой вопрос не создает у собеседника впечатления, что это его долг, и он должен выполнить просьбу делового партнера, в отличие от другого варианта: «贵方尽快办理好这批这批», «Просим Вас, как можно в кратчайшие сроки упростить подготовку документов для перевозки этого продукта». Эта форма не воспринимается собеседником как очень приятная, несмотря на первые слова «Просим Вас». Еще одна особенность метки на китайском языке - использование формул для выражения просьбы, которая не подтверждает необходимость, а побуждает обратиться за помощью, например: «贵方但是,没有办法了», «Мы не хотим беспокоить вас в этом случае. Но выхода не было. И нам пришлось вас побеспокоить». Это еще одна возможность для партнера позитивно принять и выполнить просьбу.

В деловом общении прощание, безусловно, является важным этапом закрытия встречи или переговоров. Обе стороны склонны положить конец

переговорам на позитивной ноте, когда дело доходит до разделения в деловом общении. Формула прощания может иметь дополнительное значение в зависимости от ситуации, от содержания и результатах переговоров. Как правило, согласно действующим международным стандартам, тот, кто инициировал встречу в строго оговоренное время, является первым, кто прилагает встречу, а при необходимости продолжает переговоры, инициатор, который является признаком особого интереса к работе партнеров и компании. При ведении переговоров между людьми, заинтересованными в постоянном общении, обе стороны внимательно выслушивают замечания о расставании собеседника и стараются понять его настроение и отношение к общему делу [3, с.69]. Сравним несколько диалогов, завершающих деловую беседу: в некоторых случаях формулам прощания предшествуют благодарность, извинения, комплименты: «Спасибо за помощь! -Всего хорошего! -Извините, что отнял у вас много времени! -Простите не могу дольше вас задерживать! -Сожалею, что отвлек вас от дел! –До свидания! –До скорой встречи!».

«谢谢您的帮助！祝你好运！对不起,我不能再拘留你了！抱歉,要分散您的工作注意力,再见！再见！谢谢您的帮助！祝你好运！对不起,我不能再拘留你了！抱歉,要分散您的工作注意力,再见！再见» (Xiexie nin de bangzhu! Zhu ni hao yun! Duibuqi, wo buneng zai juliu nile! Baoqian, yao fensan nin de gongzuo zhuyi li, zaijian! Zaijian!)

В процессе коммуникации можно выделить два типа общения: вербальное и невербальное. Они также являются взаимосвязанными компонентами делового общения, которые можно использовать вместе и по отдельности. Вербальное общение - это наиболее универсальный способ передачи информации, потому что вербальный язык - это основной способ общения, созданное с помощью системы символов [1, с.85].

Повышенная ответственность участников за результат, возможность правильной формулировки цели сотрудничества, определение интересов партнеров, создание обоснования собственной позиции и выбор соответствующих реплик ситуаций, приводящих к успешному деловому взаимодействию. Чтобы овладеть культурой делового общения, необходимо переходить в характеристики роли партнера, стремиться к «модели», выработанной в сознании родного языка, которая должна действовать в соответствии с правилами коммуникативных ролей говорящего или слушателя для подготовки текста согласно со стилистическими нормами, а также для представления невербальных средств коммуникации. Однако особенно важно усвоить правила речевого этикета. Решение проблем межкультурного общения в деловом этикете следует начинать со сравнения национальных культур и выявления их различий, которые проявляются в социальном, языковом и соматическом поведении коммуникаторов.

Использованные источники:

1. Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русские: Коммуникативное поведение. – М.: Флинта; Наука, 2006. -328 с.

2. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. -М.,1996.-145с.
3. Прохоров Ю.Е. Лингвострановедение. Культуроведение. Страноведение: Теория и практика обучения русскому языку как иностранному.- М., 1998.-216 с.

Научный руководитель: к.ф.н.,доцент Г.И.Унгарбаева

ФОЛЬКЛОРДЫ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУДЫҢ ЖАҢАША ТӘСІЛІ

Елеусизова С.К.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазақ халқының тұрмыстық тәжірибесінде сәбидің әрбір өмірлік қадамы назардан тыс қалмай, тал бесіктен бастап баласының тәрбиелі де тәлімді болып өсуіне көп көңіл бөлген. Ол бізге ананың сүтімен, әкенің қанымен бойымызға дарыған бала тәрбиелеу әдісіміз. Бүгінгі күні технологияның дамыған заманы, мүмкіншіліктер өте көп. Дегенмен де бұның бала үшін тигізіп отырған кері әсері бары жасырын емес.

1. Мектеп жасына дейінгі бала тілінің уақытылы шықпауы.

2. Дыбыстар мен олардың дыбысталуында қателесіп жатады, жаңылыс өте көп.

3. Инклюзивті, ерекше білімді қажет ететін балалар санының артуы. Бұрын-соңды қазақ танымында дефектолог, логопед сынды мамандықтар болмады. Ол қазіргі таңда осындай мәселе кездесетін балаларға арналған қажеттіліктен туған мамандықтар. Ал бұрын қалай болған екен? Бұрын ата-бабамыз халық ауыз әдебиетінің түрлі жанрларына бой сүйей отырып, жоғарыда көрсетілген түрлі проблеманың алдын-алып отырған. Қалай жүзеге асты? Біздің негізгі кәсібіміз төрт түлікпен байланысты болғаны белгілі. Сол төрт түліктің атауын, олардың қалай дыбыс шығаратынын түсіндіре отырып, дыбысталу рецепторларын ретке келтіріп отырса, жаңылтпаш жаттату арқылы есте сақтау, халық әндері арқылы саз өнеріне қызығушылығын ояту, жұмбақ арқылы тапқырлық қабілетін арттырып, санамақ арқылы санап үйретуге және ондағы ұйқас сөздер арқылы шешендікке тәрбиелесе, ертегі арқылы бала психологиясын жетілдіріп, танымын арттырған. Ал осының барлығын бала тәрбиесіндегі негізгі тұлға ата-ана білмесе, бала білмейді.

Осы ретте фольклор ғылымының түрлі бағыттарын қамтыған «Online.tarbiye» атты авторлық жобамды ұсынғым келеді.

Мақсаты: фольклор жанрының бастау бұлағы арқылы халық тағылымын насихаттау;

Фольклор саласының қайта жаңғыруына жаңа дем беру;

Балалар қызығушылығын халықтық тәрбиемен ұштастыру.

Қазіргі таңда балалар тез ұғынғыш, жақсы қабылдағыш боп келеді. Бұл әрине жақсы. Бірақ тигізер зардабы да бар. Әлеуметтік желідегі түрлі қосымшалар мен ойындар, оның ішінде «Like», «Snapchat», «Tik-tok» арқылы баланың ғаламторға деген тәуелділігінің артатындығын ескерген жөн. Өйткені олар қызықты әрі жалықтырмайды. Дегенмен оларды пайдалану барысында бала психикасына теріс әсер тигізетінін жоққа шығаруға болмайды. Ойыннан ұтылған жағдайда немесе өзі қалағандай етіп видео түсіре алмаса бала ашуға ерік беріп, мінезінде тұйықтық, диалогқа түсу сияқты түрлі өзгерістер пайда болады. Жоғарыда аталған мәселелердің шешімі – қазақ фольклорында. Мобильді ойындарды ұлттық ойынмен алмастырсақ, баланың шымыр боп өсуін, физикалық тұрғыдан мықты болуына әсер ете аламыз. Үй жағдайында қиындық тудыраар болса, оның орнын шахмат, тоғызқұмалақ сынды отырып ойнауға ыңғайлы әрі ойлау қабілеттерін арттыратын түрлерімен ауыстыруға болады. Ал қосымшалар орнына жаңылтпаш жаттату, жұмбақ жасыру, ертегі кейіпкерлері кейпінде ертегі айтып қызықты ұйымдастыруға болады. Қазіргі балалар танымындағы батыр бейнесі «Супермэн», «Өрмекші-адам», «Геракл» сынды ойдан құрастырылған образдармен шектесіп қалады. Ал батырлар жырын, тарихи өлеңдерді оқыту арқылы қазақ тарихындағы батырлар бейнесін қайта жандандырып, үлгі ете аламыз. Баланың зерек болуы үшін, ата-ана шығармашылыққа бет бұрып, түрлі әдістерді қолдануы тиіс деп есептейміз.

Жалпа жоба барысына тоқталсақ, 2020 жылдың қазан айында бастау алды.

Жобаны бастауымызға Б.Момышұлының «Мен үш нәрседен қорқамын: бірінші- баласына бесік жырын айтпаған анадан, екіншісі - немересіне ертегі айтпаған әжеден, үшінші - бір-бірімен қазақша сөйлеспеген қазақтардан» деген қанатты сөзі түрткі болды. Қазіргі қоғамда кездесіп жатқан келеңсіз жағдайлар мүмкін осы ертегі тыңдамай өскендіктен де шығар деп ойлаймыз. «Дамыған заманда онлайн ата-әжеге айналуға ат салысайықшы» - деп пост жазған болатынбыз. (17.10.2020 жыл)

Жобаны бастамас бұрын, қаншалықты өзекті, жалпы қажеттілік бар ма деген сауалға жауап алу мақсатында «Google disk» платформасы арқылы ата-аналардан онлайн сауалнама алдық. Сауалнама нәтижесімен таныстыраар болсақ, «Балаңызға ертегі айтасыз ба?» 48,7% өте сирек, «Ресурсты қайдан аласыз?» 78% интернеттен, «Балаңызға мақалдың мәнін түсіндіріп, жұмбақтар қойып, жаңылтпаш жаттатқызасыз ба?» сұрағына «Қолға алғым келеді» 22 % көрсеткіш көрсетті. Яғни өзектілігі жоғары деңгейде екендігін аңғаруға болады.

Тиімділігі:

1. Оңай әрі жеңіл платформа, яғни бұл инстаграмм арқылы жүргізіледі.
2. Уақытты талғамайтындығы. Сіз кез келген уақытта парақшаға тіркелу арқылы жаңа посттарды бақылай аласыз.
3. Сұрыпталған материалдар. Жобаны бастамас бұрын түрлі ресурстармен жұмыстандық. Яғни оның ішінде магистратура бөлімінде оқып жатқан пәніміз «Қазақ әдебиетіндегі ұлттық идея», балалар әдебиетіне қатысты кітаптар, интернет сайттары. Зерделеу барысында байқағаным – интернет сайттарындағы

материалдардың сауатсыз жазылуы, мәтін құрылымының өзгеріске ұшырағаны, «өте» ауызекі, тым жеңіл формада жазылуы.

Күтілетін нәтиже:

1. Алдымен жоба бойынша арнайы нұсқаулық дайындалды. Оның ішінде алдымен ата-аналармен марафондар, балалардың жас ерекшелігіне сай ұсынылатын материалдар тізімі, кері байланыс және ұсыныстарын енгіздік.

2. Бұл қазіргі таңда ұмыт болып бара жатқан ата-ана мен бала арасындағы қарапайым ғана әңгімелесу процесін ретке келтіреді. Яғни бұл ретте Сіз балаңыздың нені жақсы көреді немесе керісінше нені жақтырмайды, неден қорқады, балаңыз қаншалықты армандайды, жалпы көзқарасы мен ішкі әлеміне еруге үлкен мүмкіндік береді.

3. Және ең соңғысы, балаңыз бұл жоба барысында әбден дағдыланып, сізге күнделікті «Анашым, бүгін қандай ертегі тыңдаймыз немесе жұмбақ жасыршы» дегендей өтініштер айтатын болады.

Қазақ фольклорында осы айтылғандардың барлығы кездеседі десе де болады. Атам заманда ғұмыр кешкен ата-бабаларымыздың әрі дүниетанымы, әрі рухани мәдениеті болған діни нанымдар мен әртүрлі ырым-кәделер, мифтер түрінде өмір сүрген ежелгі фольклор бізге мұра болып та жеткен. Солармен бірге әр кезең қоғамында пайда болған басқа да көптеген ұғымдар мен түсініктер, мифтер мен әңгімелер де фольклорлық дүниелер болып, сол әр заманның белгі-бедерін, түсінік-пайымын да сақтап келген. Солардың бәрінің басы фольклорда қосылады.

Барлық қазына – халық ауыз әдебиетінде, салт-дәстүрімізде екендігін тағы да қайталап айтамыз. Ұл-қызыңыздың тәрбиелі де зерек боп өсуіне бір ғана «Балапан» бағдарламысының күші жетпейді. Алдымен ата-ана жауапты. Ал біз үнемі ізденіс үстінде жүруге, бағыт беріп, жол сілтеп отыруға қашан да дайынбыз. Өйткені бұл жобадан күтеріміз көп. Біздің мақсатымыз – ата-аналарға қашықтан бағыт беру арқылы, қазақ балаларына халықтық методика арқылы тәрбие беру.

Ғылыми жетекші: PhD., доцент Кушкимбаева А.С.

САЯСИ ЛИНГВИСТИКА: ҰҒЫМДЫҚ АҚПАРАТ

Ергалиева Д.Ғ., Удéroва Б.М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Тіл мен саясат бір-бірімен тығыз байланысты және бұл байланыс ең алдымен қарым-қатынас процесінде көрінеді, өйткені ешқандай саяси режим байланыссыз болмайды. Тіл саясаткерлер үшін әртүрлі функцияларды орындайды және оларға хабарлау, нұсқаулар беру, заңнамалық актілерді орындау, сендіру және т.б. саясаттың ерекшелігі, адам қызметінің басқа да салаларынан айырмашылығы, оның дискурсивті сипаты болып табылады:

көптеген саяси әрекеттер олардың ерекшелігі бойынша сөйлеу әрекеттері болып табылады. Бірқатар ғалымдар саяси белсенділік көбінесе тілдік қызметке байланысты болады деген пікірмен келісетіні кездейсоқ емес, ал қазіргі саясаттануда тілді саяси шындықты көрсету құралы ретінде емес, саясат өрісінің құрамдас бөлігі ретінде қарастыру үрдісі байқалады.

Зерттеушілер: саясат тілі, саяси коммуникация, саяси дискурс деген не? Барлық дерлік жұмыстарда бұл терминдер бір-бірін алмастыратын (синонимдер) ретінде қолданылады. Біздің ойымызша, соңғы екі ұғымды шын мәнінде қатал синонимдер ретінде қолдануға болады. Саяси тілге келетін болсақ, оның лингвистикалық мәртебесіне қатысты бірнеше түрлі көзқарастар бар. Кейбір зерттеушілер бұл терминді априори ретінде қолдана отырып, ешқандай түсініктеме талап етпейді, ал басқалары саяси тіл құбылысының бар екендігіне күмәнданады, ал басқалары оның бар екенін жоққа шығармайды және оның ерекшеліктері неде екенін түсінуге тырысады.

Бірінші нұсқа, атап айтқанда, А. Н. Баранов және Е. г. Казакевич сияқты зерттеушілердің жұмысында "саяси тіл – бұл саяси коммуникацияға арналған ерекше белгі жүйесі: қоғамдық консенсусты дамыту, саяси және әлеуметтік-саяси шешімдерді қабылдау және негіздеу...» .

Екінші көзқарасты б. п. Паршиннен табуға болады: "саяси дискурстың өзіндік лингвистикалық ерекшеліктері аз және оларды анықтау оңай емес екені анық. Әдетте "саясат тілі" дегенді білдіретін нәрсе, әдетте, тиісті идиоэтикалық ("ұлттық") тілдердің-орыс, ағылшын, неміс, араб және т. б. грамматикалық, иә, жалпы және лексикалық нормаларынан аспайды. Мұндай шығулар орын алады және оларды тек төтенше жағдайларда ғана анықтауға және түсіндіруге болады – тек төтенше жағдайларда әдебиеттегі идиостилистік өзіндік ерекшелік тілдің өзіне немесе вербализация процестеріне әсер етеді (орыс әдебиетіндегі В.Хлебников немесе А. Платонов сияқты)" [1]. П. Б. Паршин саяси тіл дегеніміз-бұл тіл емес, кем дегенде тек тіл ғана емес. Осыған сүйене отырып, ол идеополиттік дискурс болып табылатын саяси лингвистика пәні туралы теорияны алға тартады, бұл өз кезегінде "саяси әрекеттің осы немесе басқа субъектісі не, қалай, кімге және не туралы сөйлесетіндігінің ерекшелігін" білдіреді [2].

Бұл сипаттағы көзқарас зерттеуші Д. Грейбердің жұмысында да көрінеді: "саяси Тіл белгілі бір вокабулярдың немесе нақты грамматикалық формалардың болуын жасамайды. Керісінше, бұл берілетін ақпараттың мазмұны, ақпарат таратылатын жағдайлар (әлеуметтік контекст) және орындалатын функциялар. Саяси агенттер (actors) саяси мақсаттар қою арқылы саяси тақырыптар туралы сөйлескен кезде, олар саясат тілінде сөйлейді" [3].

Үшінші көзқарасты ұстанушылар саясат тілі тек формасы ғана емес, оған ғана тән нақты мазмұны бар деп санайды. "Ресми түрде саясат тілі канонизацияланған өрнектер мен клишелердің аз ғана санымен ерекшеленеді" [4]. Кеңестік саяси дискурстың грамматикалық ерекшелігі ретінде П. Серио "номинализация мен композицияның гипертрофиялық тенденциясын" атап көрсетеді [5]. П. Серио, Ю. с. зерттеулерін талдай отырып. Степанов кеңестік

саяси дискурсқа "бастапқыда тілді, бұл жағдайда орыс тілін, ерекше менталитетті, бұл жағдайда ерекше идеологияны білдіру үшін ерекше қолдану" деп қарайды. Мұндай ерекше қолдану, Ю. С. Степановтың пікірінше, "тілдің кейбір ерекшеліктерін және, сайып келгенде, арнайы грамматика мен лексиканың ерекше ережелерін белсендіруге әкеледі" [6].

Дегенмен, "саясат тілінің" бар екенін жоққа шығаруға болмайды, өйткені ешқандай себеп жоқ және оны кәсіби тіл – ұлттық тілдің нұсқаларының бірі ретінде қарастырған жөн. Тіл білімінде қалыптасқан "кәсіби тілдер" терминінің неғұрлым нақты корреляциясы "кәсіби лексикалық жүйелер" анықтамасы болып табылады [7], өйткені кәсіби тілдердің өзіндік ерекшеліктері белгілі бір пәндік қызмет саласын көбейтуге арналған лексикада жатыр.

"Грамматикаға келетін болсақ, саясат тіліне тән кейбір грамматикалық ерекшеліктер туралы айту бізге заңсыз болып көрінеді, алайда басқа арнайы ішкі тілдер сияқты. Біздің ойымызша, белгілі бір грамматикалық формалар мен құрылымдарды неғұрлым белсенді қолдану тенденциясы осы немесе басқа тілдің "арнайы грамматиканың" болуы туралы айтуға негіз бермейді. Саяси тілге қатысты әдебиетте грамматиканың ерекшеліктері, мысалы, номинализацияланған құрылымдар-девербативтер мен негативті емес міндеттемелер арқылы бет-әлпетті жою тенденциясы [8], жеке есімдіктерді инклюзивті қолдану, біз, біздікі. Бұл грамматикалық ерекшеліктер, арнайы лексикадан айырмашылығы, тек саяси дискурсқа тән белгілер емес-бұл формалар мен конструкциялар байланыстың басқа түрлерінде де қолданылады (жиілік пен прагматикалық бағдардағы айырмашылықпен)" [9].

Біз ұсынған Дискурс теориясы тұрғысынан саяси дискурстың семиотикалық өрісін құрайтын белгілердің барлық құрамы және әдетте саясат тілі болып табылады. Саясат тілі – бұл мамандандырылған белгілер ғана емес-ауызша (саяси терминдер, антропонимдер және т.б.) және вербалды емес (саяси рәміздер, белгілер және т. б.), сонымен қатар мамандандырылмаған белгілер. Бастапқыда номинативті түрде осы байланыс саласына бағытталмаған, алайда оның тұрақты жұмыс істеуіне байланысты олардың мазмұндық ерекшеліктеріне ие болады (бұл, атап айтқанда, жеке есімдіктерге қатысты).

Саясат тілінің арнайы ішкі тіл ретіндегі ерекше белгілерінің бірі-саяси терминдердің деспециализациясының нәтижесінде тілдік қоғамдастықтың барлық мүшелері оны түсінуге қол жетімділігі. Осы негізде кейбір зерттеушілер саясат тілінің болуын жоққа шығарады. Саяси коммуникациядағы кең деспециализация саясат бұқаралық адресатқа бағытталған бірнеше кәсіби салалардың бірі екендігімен байланысты. Саяси қарым-қатынас тек бұқаралық ақпарат құралдарымен ғана емес, сонымен бірге бұқаралық ақпарат құралдары оның өмір сүруінің негізгі ортасы болып табылады, нәтижесінде саясат тілі кез-келген арнайы тілге тән корпоративті қасиеттен айырылады.

Терминдерді деспециализациялау (детерминология) процесі әдетте үш кезеңнен тұрады: 1) қолдануды кеңейту; бұқаралық коммуникация құралдары пайдаланатын терминдер өздерінің терминологиялық сипаттамаларын сақтай отырып, семантикалық құрылымды біршама жеңілдету тенденциясын

анықтайды; 2) терминді арнайы емес мәтіндерде қолдану және онымен байланысты қайта ойлау; мұндай стандартты емес қолдану, әдетте, экспрессивті түрде таңбаланған; 3) жаңа терминологиялық емес мән өзінің экспрессивтілігін жоғалтады, заңды болады және сөздіктерде туынды, негізінен бейтарап мән ретінде жазылады Әрине, саяси қарым – қатынас саласынан тыс толығымен анықталған саяси лексикаға мысалдар келтіруге болады-консенсус, диктатура, қарама-қайшылық [10]. Алайда, саясат тіліндегі деспециализацияның ерекшелігі, басқа кәсіби салалардан айырмашылығы, арнайы сөздіктің негізгі массасын детерминациялаудың бірінші кезеңінің ауқымды, әмбебап сипаты болып табылады. Бұл саяси тілдің семантикалық белгісіздігінің факторларының бірі болса керек.

"Саясат тілі" (language of politics) ұғымын нақтылау үшін оны "саяси тіл" (political or politicized language; ықтимал аудармасы – "саяси/саясаттандырылған тіл") ұғымынан ажырату қажет [11]. "Саясат тілі" саяси қызметтің терминологиясы мен Риторикасын білдіреді, онда саясаткерлер өздерінің кәсіби рөлінде әрекет етеді (басқа кәсіби салалардың дискурстары сияқты – дін, медицина, әділет және т.б.).

"Саяси тіл" - бұл кәсіби саясаткерлердің немесе мемлекеттік шенеуніктердің құзыреті емес; бұл тілдік қоғамдастықтың барлық мүшелері үшін ашық ресурс, ол жалпыхалықтық тілді сендіру және бақылау құралы ретінде нақты қолданумен байланысты немесе басқаша айтқанда, айла-шарғы жасау мақсатында қолданылатын тіл. Саяси тіл саласына саяси дұрыстықпен және тіл тазалығы үшін күреспен байланысты мәселелердің барлық спектрі де жатады.

А.Дэвис жүргізген делимитациямен келісе отырып, біз бұл тұжырымдамалардың қиылысуға қатысты екенін түсіндіреміз: көптеген жағдайларда саясат тілі манипуляция тілі болып табылады, бірақ ол оған толықтай енбейді: саясат тілінің кейбір аспектілері, атап айтқанда анықтамалық белгілер таза ақпараттық функцияны орындайды. Сонымен қатар, "саяси тіл" қарым – қатынастың көптеген басқа салаларында-тұрмыстық, жарнамалық, педагогикалық, діни қарым-қатынаста айла-шарғы жасау үшін қолданылады. Тілді саяси қолданумен байланысты проблемалардың бірі-тілдің номинативті-классификациялық мүмкіндіктерін шындыққа деген көзқарасты қалыптастыру құралы ретінде пайдалану (затбелгі мәселесі): тіл белгілі бір дәрежеде әлеуметтік мәселені шеше алады немесе керісінше жасай алады. Мысалы, drug abuse, mental illness, criminal сияқты номинациялар, М. Эдельманның пікірі бойынша [12], назарды олардың өмір сүруінің қалыптан тыс әлеуметтік-экономикалық ортасы фактісінен алшақтатып, жеке адамның әлсіздіктері мен нормадан ауытқуларына назар аударады. М. Эдельман сонымен қатар welfare жапсырмасы бұл мәселе адамдарды бос жүруге шақыратын қайырымдылық көмек деп санайды.

Сонымен, біздің пайымдауларымызды қорытындылай келе, болашақта біз саяси дискурс және саяси коммуникация терминдерін балама ретінде

қолданамыз, ал саясат тілі саяси дискурстың семиотикалық кеңістігін құрайтын белгілердің құрылымдық жиынтығын білдіреді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. *Абызова В.Н.* К вопросу о методологии исследования текста // Текст как объект лингвистического анализа и перевода. М., 1984.
2. *Аймермахер К.* Знак. Текст. Культура. М., 2001.
3. *Анисимова Т.В.* Типология жанров деловой речи (риторический аспект). Автореф. Дисс.... Д-ра филол. Наук. Краснодар, 2000
4. Аргументация в публицистическом тексте (жанрово-стилевой аспект): учеб. Пособие. Свердловск, 1992
5. *Артемьева Е.Ю.* Основы психологии субъективной семантики. М., 1999.
6. *Арутюнова Н.Д.* Дискурс. Перформатив // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990
7. *Ашуркова Т.Г.* Деактуализация названий лиц в публицистическом стиле во второй половине XX – начале XXI в. Дисс.... Канд. Филол. Наук. М., 2006.
8. *Бабенко Л.Г.* Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа. М.; Екатеринбург, 2004.
9. *Бахтин М.М.* (Под маской). Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка: статьи. М., 2000.
10. *Бондарко А.В.* Грамматическая категория и контекст. Л., 1971
11. *Бондарко А.В.* Функциональная грамматика. Л., 1984.
12. *Васильева А.М.* О целостном комплексе стилеобразующих факторов на уровне макростилей // Функциональная стилистика: Теория стилей и их языковая реализация. Пермь, 1986.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Айтбенбетова А.Қ.

**ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДА КЕРІ БАЙЛАНЫСТЫҢ ТИІМДІ
ТҮСТАРЫ**

Есалинова А.О.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Әрбір мұғалімнің қазіргі оқу әдістерін жетік меңгеруі шеберліктің бір кыры болып есептелінеді. Оған қоса, оқушылардың іс-әрекетін қуаттау, бағыт-бағдар беру, белгілі бір мақсатты әрекетке ынталандыру да жаңа талаптардың бірі десек болады. сондықтан да, қазіргі таңда оқу мен оқытуға қойылатын талап пен мақсат түбегейлі өзгерді. «Интербелсенді оқу/оқыту әрбір үйренушінің талабы мен талпынысын, күш-жігері мен қайрат-энергиясын

бірлесе білім алу процесін ұйымдастыру арқылы бірнеше есе ұлғайту мүмкіншілігін береді» [1,74].

Қазіргі таңда білім алу кеңістігі анағұрлым ұлғайды. Толығырақ айтар болсақ, ақпарат ағыны буырқанған теңіз толқындары сияқты. Сондықтан бүгінгінің адамдарының алдында, теңіз толқынынан кемесін өзіндік айла-тәсілдерімен аударып алмай аман шығу, болмаса ағынның жетегінде кетіп, өз бағдарынан ауытқып қалу, тоқырау, тежелу сияқты дағдарыстар бар. Сол себепті де, орта мектептің білім алушыларына алдымен, өмір бойы қажетті біліп алу және де қажетті білімін бәсекеге толы заманымызда өзінің, мемлекеттің игілігіне, дамуына жарату міндеті тұрғанынын саналы түрде үйренткеніміз жөн.

Біз өмір сүріп отырған бүгінгі күнде әрбір қазақстандық жас жоғары білім алу мүмкіндігінен шеттетілмеуі тиіс. Ол ақылы ма, әлде мемлекеттік тапсырыс негізінде білім ала ма, бастысы саналы ғұмырында өзіне қажетті тереңдік пен жан-жақтылықты, бейімділік пен жаңашылдықты ұғынғаны дұрыс. Бір мамандықты тандап, зейнет жасына дейін жаны қаласа да, қаламаса да дипломды «кәдеге асыру» деген жаңсақтықтан жастарымыз қателеспесе дейміз. Яғни, жаны қаламаған кәсіптен өзі рухани ләззат алмайтыны және қоғам одан еш пайда көрмейтіндігін сезінуі тиіс. Сол себепті, біз алдымен мектеп жасындағы балалардан «Кім боламын?» деген арман қанатын өсіріп, қомдап, дем бергеніміз дұрыс. Арманшыл, қиялшыл бала болашақ қоғамның негізін қалайды. Үлкен мақсаттар мен ғылыми жеңістер, жетістіктер осы «арман қанатынан» бастау алары анық.

Қазақ қашаннан баласын бесікте жатқан кезеңінен сөзбен, сөздің құдіретімен, киесімен тәрбиеледі. Ауыз әдебиетіміздегі ел қорғаны болған батырлар, ақылды да, сұлу қыздар, елін сүйген данышпан билер мен қаһарман хандар, жомарт байлар, еңбекқор кедейлер (кейінен бай болады), өз туған үйінен бақыт іздеп шығып, мұратына жетіп жатқан осындай жағымды образдарды шебер бейнелеген ертегілердің өзі жас баланы өмірлік мақсатқа жетелейді. Осындай ұлы мақсатқа жетелейтін туындыларды біз мектеп жасындағы балаларға қандай деңгейде оқыта алып жатырмыз. Және де оны қалай оқытпақпыз?

Әдебиет тікелей өнермен сабақтас пән. Жаңашылдықты, жаңғыруды, жасампаздықты қажет етеді. Заман ағымын ескерсек, қазіргі оқушыны таңқалдыру, оларды білімнің қажеттігіне сендіру өте күрделі, тіпті қиын десек те болады. Қоғамдағы жағдай, халықтың әлеуметтік тұрмысындағы өзгерістер, рухани құндылықтарға деген көзқарастың төмендеуі орта мектептің оқушысының санасына, дамуына, қай тұрғыдан болса да әсер етері анық. Осы тұста қазақ әдебиеті пәнінің мұғалімдері оқушыға барынша дәлелдеп сендіру, шәкірттің қызығушылығын арттыру, талап ете білу, тұлғалық қабілеттерін ашып, дамыту және т.б. ықпал түрлерін іске асыруда хас шеберге айналуы тиіс. Ол үшін алдымен, ескі көзқарастан ажырап, әдебиетті оқытудың, оқыта білудің жаңаша әдістеріне көшкен дұрыс.

Әдебиетті білу – ол әдеби туындының өзегін дөп тауып, өмірлік кәдеге жаратуымен өлшенуі тиіс. Ол үшін әрине көркем шығарманы мұғалім өзі толық игеруі шарт. Оны түрлі әдіс-тәсілдермен оқушысына игертіп, қызығушылығын дамытып, өмірлік қажетіне жарайтындай сабақ беруі тиіс. Қазіргі оқыту жүйесінде біз жаңартылған білім мазмұны бойынша білім беру деген тіркесті көптеп қолданамыз. Ал әдебиетті жаңаша оқыту дегеніміз не? Кейбір пән мұғалімдері оны жеті модульді жүзеге асырумен өлшейді. Яғни, түрлі әдіс-тәсілдерді қолданып, «шоу» түрінде сабақ өткізсем, пәнді оқытуда мақсатыма жеттім деп есептейді. Ал шындығында осындай «қойылым» сабақтардың бала үшін қаншалықты пайдасы бар?

Әдебиет ол өз алдына өнер. А.Байтұрсынов көрсеткен өнер түрлерінің ішіндегі ең маңыздысы да. Қазақ әдебиетін оқытуда әр оқытушы өз алдына сан түрлі мақсаттар қояды. Дұрыс қойылған мақсат әр сабақтың нәтижелілігіне, оның маңызына және қызықты өтуіне бірме-бір әсер етеді. Мұғалімнің мақсаты дәл айқындалғанда, тақырыпты игерту үшін қолданылатын әдіс-тәсілдерде тиімділігі арта түседі. Жасалған жұмыстың қорытындысы, сапасы артады. Мәселен, сабақ деген сөздің анықтамасынан гөрі, оның түпкі мағынасы үлкен тереңдікті білдіреді. Мектеп қабырғасында оқытылатын әрбір пән бойынша өтетін оқу материалдары бала үшін ертеңгі шынайы өмірінде қажетті сабақ, яғни болашақ өмірінің кәдесіне жарайтын ақпарат, таным, пікір, үйрену болуы керек.

Жеке тұлғаны қалыптастыруда әр пәннің өзіндік орны бар болғанымен, барлық білімнің негізі, оны игеру құрамы болып саналатын әдебиет пәнінің атқаратын қызметі өте үлкен. Өйткені, ғылымның қай саласына қатысты болса да білімді меңгеруге қажетті ой қорыту, оны дәлелді түрде дәйектілікпен айта білу, оқығанын жүйелі баяндау секілді іскерлік дағдыларды, тілдік фактілерді, оның ішкі заңдылықтарын оқушы тану арқылы игереді. Ішкі дүниесі бай, жан-жақты дамыған жеке тұлғадағы ең басты қасиеттердің бірі – тіл байлығы. Өз ойын нақты, терең мағыналы, әрі көркем жеткізе білетін, шешен де, ойлы сөйлей білетін, Абайша айтқанда, жүрекке жылы тиетін, «айналасы теп-тегіс жұмыр келетін» сөз құдіретін игерген адамда ғана тұлғалық қасиет қалыптасады.

Әдеби нұсқаларды оқытуда басты талап, көркем туындының негізгі өзегін, қаламгердің басты идеясын оқушыға жеткізе білу. Мәселен, Аяз би ертегісі, «Қыз Жібек» лиро-эпостық жыры, М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамалы», М.Жұмабаевтың «Батыр Баяны» және т.б. туындылардың тізбегін жалғастырып кете беруге болады. Бұл шығармалардың әрқайсының өзіндік тереңдігі мен тағылымдық мән-мағынасы бар. Жаңартылған білім мазмұны бойынша бұл шығармалардың барлығына кем дегенде бес-алты сағат берілген. Тапсырмалар түрі сан алуан. Бірақ, басты талап оқушының әрбір туындыдан рухани азық алуында жатыр. Сол себепті, шығарманы оқи отырып, қазақтың ұлт ретінде болмысын танып, оның ұлылығын, өресінің биіктігін бала сезініп, өз ұлтының сана биіктігімен мақтана алуы тиіс. Қазіргі қоғамның сұранысы мен қажеттелігі мүлдем ерек. Бұрынғы дәстүрлі оқыту ол дайын асқа тік қасық сынды, белгілі

бір қасаң шарттардан, жаттандылықтан тұрды. Ол өткен заманның шеңберден шықпайтын адамы үшін қолайлы болғанымен, бүгінгі туысы мен ойлауы мүлдем бөлек балаларымыз үшін әсте үйлеспейтін жүйе деп ойлаймыз.

Дьюи «дәстүрлі» білім беруді енжарлықпен білім алу үрдісі ретінде сипаттайды және өзара әрекеттің немес сыни қатысудың төмен деңгейін қажет ететін жаттап алу әдісін сынайды. Ал «дәстүрлі оқыту» қандай оқыту? Ол – қазіргі мұғалімнің 45 минуттағы іс-әрекеті. Мұғалім кіреді, сабақ сұрайды, сабақ түсіндіреді. 4-5 оқушыны бағалайды, қалғандары сол қалпында қалады. Бұл жердегі мұғалім тарапынан берілген дайын білімге оқушылар өздігінен әрі қарай дамыту, іздену, ойласу, атсалысу, салыстыру, пікір алысу, пікір таластыру т.б. жайлар қолға алынбайды. Мұндай білімнің аясы тар, көбінесе жаттанды еске сақтауға алып келеді. Сондықтан көбінесе санада механикалық есте сақтау арқылы алынған білім ойлаудың төменгі деңгейінде ғана жүзеге асырылады. Ары қарай терең ойлану үрдісі іске асырылмайды» [2,33].

Жалпы көркем туындыны балаға оқыту барысында, шығармаға, ондағы кейіпкердің әрекетіне сын көзбен қарауды үйреткен жөн. Бұрынғы қалыптасқан дағды бойынша шығарманы құр мазмұндатып немесе жатқа өлеңді оқығаны үшін бағалау анау айтқандай нәтиже бермейді. Мұндай оқытудан қазақ әдебиетінің оқырманын да қалыптастыра алмаймыз. Жаңартылға білім мазмұны бойынша бар басымдылық оқушыға беріледі. Мәселен, болашақта өз сабақтарымызда көркем туындыны игеруде Insert, Джигсо, Үш қадамдық сұхбат, Стикерлі диалог әдісін қолданған жөн. Бұрынғы дәстүрлі оқытудағыдай, мұғалімнің баяндауымен, бақылауымен жүзеге асатын процесті түрлендіруде бастысы шеберлік болып қала бермек. Ал негізгі басымдылық көркем туындыны талдауға, пікір айтуға, достары арқылы білім алуға беріледі. Ал практикалық сабақта білім алушы негізгі тақырып төңірегінде барынша өз бетімен әрекет ету мүмкіндігіне ие болады. Әдетте, орта мектепте қолданылатын әдіс-тәсілдер туралы бұрынғы оқыту жүйесі бойынша білім алушылардың бірнешеуі сабақ айтып, қалғандары «тыңдаушы» ретінде пассив рөл атқаратын. Ал қазіргі әдебиет сабақтарында топқа немесе жұпқа, үштікке белгілі бір әдеби туындыны игеру туралы жазылған нұсқаулықты беріп, өздері жана материалмен танысып, оны қалай қолдану қажеттігі туралы ақылдаса отырып, өзгелерге тәжірибе ретінде көрсетіп шығады. Бірлесе жұмыс жасай отырып, жетістікке ұмтылады. Шағын топтар арасынан лидерлер шығады. Ұйымдастырушылық, шығармашылық қабілеті бар білім алушылар өз қабілеттерін одан әрі дамытып, өзін-өзі көрсетіп, мүмкіндігін бағлай алады.

Оқытудың жаңа инновациялық тәсілдері бойынша білімді дайын күйінде беруден гөрі, оқушылардың өздігінен оқып, ақпаратпен танысып, оны қорытып, сабақ айтуы, кері байланыс есебінде түрлі әдістермен рефлексия жасату тиімді екеніне көзіміз жетті. Кері байланыс жасауды үйренуде бір күннің іс-әрекеті емес, оған да белгілі бір уақыт, ізденіс, оқушының бейімі қажет. Рефлексия арқылы алынған нәтиженің «дұрыс» не «бұрыс» болғанын дәлелдеп, қолданылған әдіс-тәсілдерінің тиімді, не тиімсіз болғанын анықтап, орындалған іс-әрекетін нақты зерделей білсе, бұл да оң нәтиже береді. «Мұнда

балаларға еркіндік беріледі. Тіпті олардың қате жауаптарын да дұрыс деп есептейді. Олардың ой тұжырымдамасында, баланың қателіктері арқылы үйренуі сол жасына, ситуациясына байланысты лайықты деп есептелінеді. Бірақ бала күндердің күнінде де өз ойларын дамыта отырып қателігін білетін, әрі түзейтін болады деп сенеді. Бірақ қалай болғанда да оқытуды ұйымдастырудаға көшбасшылық ұстаздың еншісінде болуы тиіс. Сондықтан да қазіргі таңдағы әрбір ұстаздың іс-әрекеті ерекше шығармашылық сипатта болуы керек» [1,27].

Оқу мен оқытудағы жаңашылдықты қабылдап, оны ілгерлетуде ұстаздар қауымының жігері мен шыдамдылығы аса қажет. Бәрімізге белгілі оқу үрдісі екіге бөлінеді. Алғашқысы мұғалімнің оқытуы; екіншісі оқушының өз бетінше оқуы. Жаңалықтың бәрі де соңғысымен байланысты. Оған қоса, білімді беруде, білім алуда мотивация да болуы қажет. Ол үшін оқушылар белгілі бір пәнді оқуда қандай да бір арнайы смарт мақсат құрастырып, өзіндік межені анықтап алады. Соның ішінде, кері байланыстың өзіндік тиімді тұстары көптеп саналады. Ең бастысы, оқу мен оқытудың қалай өткендігін, қаншалықты дәрежеде нәтижеге қол жеткізгендігін мөлшерлеп анықтай алады. Сабақтан басталатын бұл әдісті өмір бойы қолдануда оның артықшылықтарын балаға үйретудің түрлі тәсілі бар. Сонымен бірге, қандай да бір әрекеттің сапалығын анықтауда кері байланысты түрлендіре қолдану да сабақ әр түрлі рең бермек.

Ұстаз өмір бойы бала тәрбиесіне ықпал етуімен айналысады. Мұғалімнің беделді болуының алғы шарттары бірі – оның балаға үлгілі көрсетіп және тура жол көрсетуші болуы керек. Шебер педагог көзі қарақты, құлағы сергек, көкірегі ояу, білім беру саласында атқарылып жатқан игі істердің қашанда куәсі. Сонымен бірге, жаныңды шуаққа бөлеп, үлкен үмітке жетелеуші, білім беру саласын, мұғалімдік мамандықтың сыры мен қырын шебер меңгерген, сол кәсіптің ыстығы мен суығын өзі басынан кешірген адам, нағыз ұстаз, шынайы бапкердей болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану.– Алматы, 2013.-448б.
2. Боранбаев Ж., Омарова Л. Қазақ мектептерінде «Кембридж» тәсіліне негізделген жаңаша оқытудың бүгінгі баспалдақтары. – Алматы: Білім, 2012.-272 б.
3. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – Москва: Народные образование, 1998.-256 с.

Ғылыми жетекші: магистр, аға оқытушы Г.К.Тәңірбергенова

ҚАЗАҚ, ОРЫС, АҒЫЛШЫН ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТЕРМИН МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Есениязова Г.С.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің 1 курс магистранты

Қазіргі уақытта қазақ тіліндегі терминдерді қалыптастыру, қолданысқа енгізу үрдісі жүргізіліп жатыр. Терминдерді зерттеуші, терминтаным негізін қалаушы ғалымдар мен зерттеушілердің саны артты, осы күнге дейін біраз ғылыми еңбектер де жиналды. Терминология өз алдына зерттеу пәні бар жас ғылым саласы болып дамып келе жатыр. Оның дәстүрлі және когнитивтік лингвистикадағы алатын орны нығайып, термин жасам мәселесінде пайда болған қарама-қайшылықтар көп ізденіс пен жүйелі зерттеулерді қажет етеді.

Дәстүрлі терминологияда ең алғашқы қазақша терминдерді жасаушы – Ахмет Байтұрсынов. Ол туралы Ө.Айтбайұлы «қазақ әдебиетінде ұлы Абайдың орны қандай болса, қазақ тілі тарихында А. Байтұрсыновтың алатын орны сондай» деп сипаттайды [1,29].

Қазақ даласында оқудың ана тілінде жүргізілуі үшін оқу-ағарту ісінде тың жол салды, қазақ балаларына арнап алғашқы әліппе, қазақ тіліне арналған алғашқы 3 бөлімнен тұратын оқулық «Тіл құралын» басып шығарды. Бірінші бөлімі-фонетикаға, екінші бөлімі-морфологияға, үшінші бөлімі -синтаксиске арналды. «Тіл жұмсар» деген атпен алғашқы қолданбалы грамматика жазып шықты. Аталған еңбектерінде, қазақ тіліне алғаш буын, дыбыс, әріп, жалғау, жұрнақ, рай, түбір сөз, туынды сөз терминдері енгізді. [1,34]. Бірақ ол, «термин» деп атаған жоқ, оның орнына «пән сөзі» деп атағанды жөн көрді. Көптеген зерттеушілер, А. Байтұрсынұлы термин жасауда лексика-морфологиялық және морфология-синтаксистік тәсілдерге сүйенген деп пікір айтады [1,37].

Қазақ терминологиясы өркендеуі 30-жылдардан бастап профессор Құдайберген Жұбанов есімімен тығыз байланысты. 1933 жылы құрылған Мемлекеттік терминологиялық комитеттің тұңғыш төрағасы қызметін атқаруда, қазақ тілінің терминдерін біржүйеге келтіріп, қалыптастыру жұмыстарымен шұғылданды. Терминдер жайында «О специфике слов-терминов», «Қазақ әдебиеті тілінің терминдері» деген ғылыми мақалалары сол кездегі терминге қатысты ауқымды мәселелерді көтере білді. Қазақ терминологиясын бір жүйеге келтіру үшін, ғалым термин қалыптастырудың 11 қағидасын ұсынды. Сондай-ақ 10 мыңнан аса терминді бекітті. Ол ұсынған «ф», «х» әріптері терминдерді қалыптастыруда өзіндік рөлі болды [1, 54].

Академик Ө.Айтбайұлы «Қазақ тіл білімінің терминологиясы мәселелері» еңбегінде қазақ тіліндегі терминологияның жүз жылдық тарихы, кезең-кезеңге бөлініп, даму жолдары сараланған. Ғалымның пікірінше, терминология лексикологияның өзекті бөлігін құрайды. Терминологияның дамуы тарихи құбылыстармен тікелей байланысты деп пайымдайды, дәйектер келтіреді. Сөз, термин, номенклатура ұғымдарының ара-жігін ашып көрсетеді. Қазақ терминологиясы дамуының жолын терминжасамның төрт түрлі: семантикалық, сөзжасам амалдары, қалықалау тәсілі, дайын терминдерді алу тәсілдерімен

жасалғандығына тоқталып, қазақ тілінің ерекшелігін ескеру керек екенін баса көрсетеді [1,161].

Қазақ тіліндегі терминдердің түп төркінін анықтауда, негізгі көздерін табуда академик Ә.Қайдардың қазақ тілінің лексикалық түбірін түркі тілдерімен салыстырып қараған еңбектерінде түбір ортақтығын анықтаған «Структура односложных корней и основ в казахском языке» (1986) құнды еңбек болып табылады [2].

Тіл білімінің бір емес, бірнеше саласын қамтыған еңбектері мыңнан асып жығылатын, оның ішінде сөздік жасау шебері Б. Қалиұлы. Құнды еңбектерін қазақ тіл білімінің фонетика, лексикология, терминология, этнолингвистика салаларына арнаған ғалым зерттеуші. Оның «Қазақ терминтанымның өзекті мәселелері жинағына» - терминтаным мәселелеріне қозғаған арнап әр жылдары жазылған ғылыми-зерттеу мақалалар енгізілген [3,67].

Тәуелсіздігімізді жариялап, егеменді ел болғаннан бергі терминологияның жаңа бағытта өркендеуін Ш.Құрманбайұлы атымен байланыстырамыз.

Қазақ терминологиясының алаш кезеңіндегі дамуын зерттеуге арналған оның «Алаш және терминтану. XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы» атты еңбегін айрықша атаған орынды [4]. Алаш зиялыларының қазақ тілінің терминқорын қалыптастырудағы бағыттарын зерттеді, «Қазақ терминологиясы» деген 936 беттен тұратын ауқымды еңбегі қазақ тілінің ерекшелігі, терминдену кезінде болатын мағыналылық, құрылымдық өзгерістері, терминологиядағы қазіргі жағдай мәселелері қамтылған. Сондай-ақ, бір терминнің түрліше қолданылып жүру мәселелері, ғылыми терминологиясы дамыған тілдердің қатарына қосылу үшін атқарылуы керек жұмыстарды тізіп көрсетеді [4,35].

Қазақ тілінің терминологиясына жан-жақты зертеу жүргізген, С. Әлісжан еңбектерінің ерекшелігі, түркі тілдес лингвистикалық терминдерді зерттеуінде [5,12]. Исакова С.С зерттеулері қазақ терминологиясының лексикалық құрамына басымдық береді, терминдердің прагматикалық қызметін қарастырады [6]. Сондай-ақ, «Қолданбалы терминология» Жоғары оқу орнындарының филология студенттеріне арналған таптырмас оқу құралы болып отыр [7].

Қазақ терминографиясын жан-жақты қараған Әбдірәсілов Е. Ол туралы «Қазақ терминографиясының жүйесі» монографиясында қамтылады [8]

Орыс терминологиясының дамуына А.А.Реформатский, А.В Супренаская, Б.Н.Головин, Т.Л.Канделаки, В.П.Даниленко, Г.В.Степанов, және т.б. ғалымдар, сонымен бірге бүгінгі таңда осы істің ізбасарлары, жалғастырушылары Н.В.Подольская, Н.В.Васильев, К.М.Мусаев және т.б. өз үлестерін қосып отыр.

Термин теориясының дамуына елеулі жаңалық енгізгендердің бірі академик В.В. Виноградов. Жалпы қолданылатын сөзден терминнің айырмашылығы, терминнің дефинитивтік қызметі. Термин анықтамасы – бұл дефиниция, ұғымды анықтау. Сөз номинативті және дефинитивті қызмет

атқарады, логикалық анықтама құралы болып табылса – бұл ғылыми термин деп анықтама берді [9,5].

Лейчик В.М., терминтанымның қалыптасу кезеңдерін былай бөледі [10,121]: 1. Дайындық кезеңі. Д.С. Лотте, Э.К. Дрезен, лингвист Г.О. Винокур, А.А. Реформатский еңбектерінде пайда болуы. 2. Екінші кезең. Арнайы лексикаға деген көзқарастың артуы, пайда болуы, терминтанымды ғылыми-қолданбалы пән ретінде бөліп алуы. 3. Үшінші кезең. Терминтанымның өз алдына толық пән ретінде дамуы, оқу құралдарының, хрестоматия, жүйелі термин сөздіктердің шығуы, С.В. Гринев, Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин, В.М. Лейчик, Г.П. Мельников. Төртінші кезең. Алғаш рет терминді когнитологиямен байланыстыруда алғашқы әрекеттер көрініс берді. Бесінші кезең. Бұл, В.Ф. Новодранова, В.М. Лейчик, еңбектерінде «когнитивтік терминтаным» атауының пайда болуымен байланысты.

Ю.В. Сложеникинаның «терминология негіздері» кітабында, терминология негіздері, лингвистикалық аспектілері баяндалады. Автор, кітапта арнайы лексикалардың жіктелуіне, терминге қойылатын талаптардың мазмұны бойынша, грамматикалық, прагматикалық аспектілеріне тоқталады. Сондай-ақ, терминжасам әдістерін, парадигматикасын, мазмұны бойынша өзгеріске түсуін, варианттылығын, когнициясын, дидактикасын баяндайды [9,26].

Ағылшын тілінде жарияланған деректерге сүйенетін болсақ, шет елдік лингвистикалық терминологиялық зерттеулер жүргізген ғалымдар: R. Brown (1954), V. Fleisher (1974), E. Wüster (1966, 1974, 1977), G. Rondeau (1965), P.V. Gove (1961), J.C. Sager (1988, 1990), M.T. Cabre (1999) және басқалары. Терминологияның қалыптасуын австриялық лингвист ғалым Eugen Wüster (1898-1977), орыс ғалымы Дмитрий Лоттемен байланыстырады. Бұл ретте, Eugen Wüster терминологияны сөздікке біріктірді, бұл оның негізгі еңбегі «Терминологияның жалпы теориясына» негіз болды. 1975 жылы Инфотерм симпозиумының ашылуында Eugen Wüster терминологиялық теорияның негізгі қалаушылар деп, төрт ғалымды атады [11,26]. Олар: арнайы терминдерің жүйелілік табиғатын ескерген неміс ғалымы А. Schloman, тілдің жүйелілік табиғатына алғаш назар аударған швейцариялық лингвист F. de Saussure, орыс ғалымы E. Dresen және E. Holmstrom.

Juan C. Sager 1990 жылы басылған «A practical course in terminology processing» «терминология жасаудың практикалық курсы» атауы практикалық деп берілгенмен, қамтылған мәселелер теориялық мәселелерге жақын келеді. Кітапта, дәстүрлі лингвистика, когнитивті лингвистика, түсінік, дефиниция, стандарттау мәселелерін қамтыған [11].

Auger (1988) бойынша қазіргі терминнологияның даму кезеңін 4 кезеңге бөліп қарастыруға болады 1. түпнұсқа (1930–1960) 2. құрылымдау (1960–1975) 3. Өркендеуі (1975–1985) 4. таралуы (1985–present) [11,32].

M. Teresa Cabré «Terminology: theory, methods, applications» (1992), 7 бөлімнен тұратын кітабында, терминологияның қалыптасуы, қызметі, теориялық және практикалық аспектілері, терминологияның лексикологиямен, лексикографиямен байланысы баяндалған [12].

Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде термин мәселесімен айналысқан зерттеуші-ғалымдардың еңбектерін саралай келе, тіл біліміндегі терминдерді зерттеу жұмыстарымен айналысу бір кезеңде белең алған деп айтуға болады. Қазақ тіл білімінде қазіргі термин мәселесін зерттеу А.Байтұрсынов, орыс тіл білімінде А.А. Реформатский, В.В.Виноградов, ағылшын тіл білімінде австриялық Е. Wüster негізін салып кеткен теориялық және әдістемелік білім негізінде жүзеге асуда. Қазіргі қазақ тіл білімінде жаңа терминдерді түзуде Қ.Жұбанов ұсынған терминдерді жасаудың қағидалары әлі күнге дейін маңызын жоғалтқан жоқ.

Термин мәселесі қай тілде де, қай кезеңде де өзектілігін жоғалтпайды. Сөздік қордың терминдермен толығыуына күн сайын, сағат сайын дамып отырған ғылым мен ғылыми жаңалықтар себеп болып отыр. Бір ұлттың тілінің жойылып кетуін болдырмау үшін, тілдің тазалығын сақтау үшін термин мәселесін зерттеу, терминжасам әдістерін қалыптастырып, арнайы сөздіктерді басып шығаруда көптеген зерттеуші-ғалымдардың ерен еңбегі жатыр.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің терминологиясы мәселелері – Алматы: «Абзал-ай» баспасы, 2013.- 400 бет.
2. Кайдаров А. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Наука, 1986. – 322 с
3. Байынқол Қалиұлы. Қазақ терминтанымның өзекті мәселелері. – Алматы, 2008. 160 бет
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: 2014. – 952 бет.
5. Сарқыт Әлісжан. Түркі тілдеріндегі лингвистикалық терминдер. Тіл және қоғам альманах. № 1 (43)/ 2016. – 12 бет.
6. Исакова С.С. Қазақ терминтаным: лексикалық құрамы, жасалу тәсілдері, прагматикалық қызметі, Алматы, 2007 ж. – 159 б.
7. Исакова С.С. Қолданбалы терминология. Жоғары оқу орындарының 011700-Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының студенттеріне арналған оқу құралы. Ақтөбе, 2015, 175 бет.
8. Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. - Астана, 2005. - 208 б
9. Сложеникина Ю.В. Основы терминологии: Лингвистические аспекты теории термина. – М.Книжный дом «Либроком»,2016-120 с
10. Лейчик В.М. Когнитивное терминоведение — пятый этап развития терминоведения как ведущей научной дисциплины рубежа XX—XXI вв. // Когнитивная лингвистика: новые проблемы познания. М.; Рязань, 2007. С. 121
11. Juan Sager, A Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1990.
12. Cabré, M. Teresa. Terminology : theory, methods, and applications. John Benjamin Publishing Company Amsterdam/Philadelphia. 1992-262.

ПРОБЛЕМАТИКА ПЕРЕВОДА ПОЭТИЧЕСКОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ СО СТИЛИСТИЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

Жакупова А.К., Ержанова Г.А.

asselzhakupova85@gmail.com, erzhanova.gulzhan@inbox.ru

Актюбинский региональный университет им.К. Жубанова

Среди всех жанров литературного искусства особые сложности возникают при переводе поэтических произведений. Жесткие «рамки», в которых находятся поэтические произведения в связи со спецификой данного жанра, необходимость отразить в переводе содержание, а также ритмико-мелодический и композиционно-структурный аспект оригинала, зависимость стихотворения от особенностей языка, на котором оно написано, — все эти факторы делают перевод поэтического текста одной из наиболее сложных областей переводческой деятельности.

Многие лингвисты-ученые и литературоведы сходятся во мнении, что для того, чтобы переводить поэзию переводчик должен быть сам поэтом.

В.А.Жуковский, являясь одним из самых признанных поэтов-переводчиков своего времени превознес эту профессию, высказав свое суждение о том, что «переводчик в прозе – раб, в поэзии – соперник». С этим утверждением согласны многие поэты-переводчики, среди которых и гений перевода С.Я. Маршак, который познакомил советского читателя с зарубежной классикой У. Шекспира, Р. Киплинга, Д. Китса и другими именитыми поэтами-классиками.

В своей статье «Поэзия перевода» С.Я. Маршак говорит о том, что благодаря накопленному опыту, становится очевидным, что «стремление к буквальной точности ведет к переводческой абракадабре, к насилию над своим языком, к потере поэтической ценности переводимого. В то же время, излишне вольное обращение с текстом подлинника нередко приводит к искажению оригинала, к обезличиванию, стирающего его индивидуальные и национальные черты». [1, с .371].

Это высказывание гения перевода находит свой отклик у профессора и переводчика Е.В. Бреуса, который утверждает, что «вольный перевод выступает противоположностью буквального. Буквальный перевод недостаточно трансформирован, а вольный перевод является излишне трансформированным. Переводчик может позволить себе отход от подлинника лишь в том случае, если это диктуется нормами переводящего языка. Неоправданный отход от подлинника ведет к тому, что переводчик выходит за круг своих обязанностей и выступает в несвойственной ему роли автора текста». [2, с. 17].

Тем самым можно сказать, что переводчик поэзии, балансируя между двумя гранями – точностью и вольностью, степень которых может меняться в ту или иную сторону, должен стараться передать истинный образ поэта, которого переводит, его стиль, дух, стремление, характер, настроение, чувства, темперамент и интенции. В то же самое время не стоит забывать и о самом стихотворном произведении, т.е. оригинале. Не менее важно донести до иноязычного читателя образы, красочность, колорит, дух времени самого произведения, сохраняя при этом строй, ритмику, рифму, мелодичность и интонацию подлинника.

Очень ценно мнение С.Я. Маршака о том, что перевод поэзии является искусством, трудным и в то же самое время высоким. Два его утверждения противоречащих друг другу, но по сути являющиеся верными звучат так:

«Первое. Перевод стихов невозможен.

Второе. Каждый раз это исключение». [1, с.375].

Этим высказыванием С.Я. Маршак хочет сказать, что перевод поэзии очень сложная, подчас непосильная задача не только для рядовых переводчиков или литературоведов, но порой и для именитых мастеров пера. И каждый раз, когда переводчику удастся справиться с этой задачей, это достойно звания исключения из правил.

Талантливый переводчик своего времени С.Я. Маршак призывает переводчиков поэзии переводить так, чтобы читатель, читая перевод из произведений зарубежных классиков, был уверен, что он читает именно этого классика, что поэт-переводчик смог сохранить индивидуальный стиль автора, его неповторимый почерк, что он проник в эту эпоху и культуру и постиг ее изнутри.

Так как достижения полного соответствия оригинала с его переводом невозможно, переводчик поэзии должен быть готов к тому, что потерь формальных и содержательных единиц не избежать. Выбирая между формой и содержанием, переводчик должен находить баланс, так как наиболее адекватным является такой перевод, который более полно представляет формальный и содержательный аспект оригинального поэтического произведения.

Русский поэт, переводчик, испанист С.Ф. Гончаренко выделяет 3 отличных друг от друга метода перевода одного и того же оригинала поэтического произведения:

«1) Поэтический перевод, где с помощью поэтического текста осуществляется одновременная передача смысловой и эстетической информации.

2) В стихотворном переводе смысловая информация передается в полной мере, в то время как эстетическая – отходит на второй план.

3) Дословный перевод выполняется в прозе и является промежуточной стадией между подлинником и переведенным текстом». [3, с.108].

Для переводчика поэтических произведений одной из важных задач является распознавание интенции автора оригинала. Именно раскрытие интенции

– основополагающий фактор, характеризующий успешность перевода поэзии. И если интенция автора относится к внешней задаче воздействия на читателя, то к внутренней – относится замысел, идущий из текста оригинала, который так же должен быть отражен в переводе. Лишь в случае передачи замысла и интенции поэта, можно говорить о качественно выполненном переводе, в котором передан поэтический образ, настроение произведения и его гармоничность.

Еще одним фактором улучшающим перевод является диалогическая и отношенческая интенции. В этом случае переводчик вступает в диалог, строит взаимоотношения и является не только со-читателем, но и соавтором произведения.

По мнению Н. Гумилева: «Невозможно сокращать или удлинять стихотворение, не меняя в то же время его тона, даже если при этом сохранено количество образов. И лаконичность, и аморфность образа предусматриваются замыслом, и каждая лишняя строка меняет степень его напряженности». [4, с.26].

Современное переводоведение уделяет большое внимание смыслам, которые могут прятаться «между строк», «на полях», «между-текстах». Опытный переводчик берет на вооружение такие смыслы и опирается на них, тем самым создавая внешний каркас текста, оставляя в нем знаки, маркирующие глубинные смыслы, послужившие первоосновой текста.

Проблематика перевода поэзии имеет несколько причин:

- наличие нескольких уровней смысла. За верхним слоем, который с первого взгляда может показаться простым, скрываются «нижние» слои, нередко даже не имеющие единой общей смысловой интерпретации.

- наличие особого темпоритма, музыкальности стихотворения, которые нередко являются трудными для воспроизведения на целевом языке без более или менее значительного искажения смысла.

- структурированность стихотворений с конкретными фразами, сложными для дословного и точного воспроизведения.

Понять нюансы стихотворения может помочь знакомство переводчика с поэтом данного поэтического произведения или с другими поэтами собственной культуры, которые имеют похожий стиль письма.

Таким образом, следует отметить, что одно из главных условий адекватного поэтического перевода заключается в том, что он не должен затруднять понимание стихотворения, из чего следует, что нет необходимости в дополнительном шифровании значений, которые итак были ясны в оригинале. Переводчик поэтического произведения, являясь посредником между поэтом и читателями, должен переводить стихотворение так, как если бы оно было написано этим поэтом непосредственно на переводном языке.

Перевод поэтического произведения должен быть таким же равноценным произведением, как и стихотворение-подлинник. Перевод поэзии — это не реплика или копия оригинала и даже не компромисс между ними, а общий плод творческого труда, получившийся в результате диалога автора и переводчика.

Использованные источники:

1. Маршак С.Я. Поэзия перевода. Собрание сочинений в томах. Т. 6. – М.: Художественная литература, 1971.
2. Бреус Е.В. Теория и практика перевода с английского на русский. М.: 2012. (Учебное пособие).
3. Гончаренко С. Ф. Поэтический перевод и перевод поэзии: константы и вариативность // Тетради переводчика. М.: МГЛУ, 1999. Вып. 24.
4. Чуковский К.И., Гумилев Л.Н. Принципы художественного перевода. Петербург: Всемирная литература, 1919.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА БЕЙНЕ КЛИПТЕР, ТЕЛЕДИДАР, БЕЙНЕ ЖӘНЕ YOUTUBE ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Жаңабай А.А.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Бұрынғыдан бері қолданыста бар ағылшын тілін үйрету әдіс-тәсілдері қазіргі заман оқушылары үшін актуалды емес оқу процессіндегі тиімділігі аз. Қазіргі таңда әлем бойынша ағылшын тілін игеруде, жоғары тіл дағдысына жету үшін тыңдалым, жазылым, оқылым мен айтылым дағдылары қатар жүріп, әрі тең дәрежеде меңгерілуі шарт. Тұңғыш Президентіміз Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бастамасымен 2015 жылғы Қазақстан халқына арнаған жолдауында жастар үшін үштілде еркін сайрау, өз ойын еркін білдіру маңыздылығы атап өтілді және қолдау мен насихаттау мақсатында үштілділік саясаты ұсынылды. Мектеп қабырғасынан басталып, яғни, бейімді пәндердің ағылшынша өтілуі, тереңдетілген ағылшын тіліндегі гуманитариялық пәндерден өз бастауын алып, одан соң, мемлекеттік қызметті, бухгалтерия мен аппаратты да ағылшынша жұмыс істеуге ықпалдастық жасап жатыр. Ең маңыздысы, қоғамның бұл жаңашылдықты қабылдауы, позитивті көзқараста болуы, әрбір адам өз ұрпағының кемел болашағына сенім артады және осы үші бәріне даяр. Бұған дәлел ретінде, қазіргі таңдағы лингвистикалық орталықтардың артуы, бастауыш сынып оқушыларының қосымшаларға баруы және тіпті, балабақша бүлдіргендерінің оқу бағдарламасында да ағылшын тілін үйрету қамтылған.

Білім және Ғылым Министрі Асхат Аймағанбетов ұсынған, Үкімет пен халықтан қолдау тапқан жаңартылған білім беру мазмұнында оқушыларды бөлім және тоқсан бойынша *reading, writing, listening and speaking* төрт дағдысы бойынша жиынтық бағаланады. Осы төрт дағды бойынша жетістікке жету үшін күнделікте сабақта жұмыс орындалып, тапсырмалар орындалуы керек. Осыған байланысты сынып жұмысында бейеклиптерді пайдаланудың маңызы өте жоғары және жалпылай қарастырғанда білім беруді оңтайландырады. Жалпы айтқанда, мультимедиалық құралдарды қарау арқылы тыңдалым дағдысын

жақсарту әдістеменің негізі болып табылады. Әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, қарастырып көрейік.

Бейнеклип қолданудың мақсаты - оқушылардың материалды терең меңгерілуін және тыңдалым дағдысын дамыту. Сонымен қатар, оқушылар арасында жоғары қызуғушылық тудырып, таным горизонтының кеңеюіне алып келеді. Бейнеклип бойынша орындатуға болатын тапсырмалар типтері: True-False, True False-Not Given, Yes-No-Not given, Multiple choice questions, Matching headlines, Matching thesis, Fill the gaps, Fill the gaps in right form. Қарапайым бір сынып жұмысының үзіндісі мысалында маңыздылығына талдау жүргізіп көрейік.

Теледидар бейнесін көрсетудегі мақсат - оқушылардың нақты уақыттағы сапалы, тексерістен өткен контент арқылы ағылшын тілін меңгеруіне ықпал ету. Өткен жылы жариялаған бүкіләлемдік пандемия салдарынан оқушылар, студенттер мен оқытушылар құрамы қашықтықтан оқытуға көшті. Білім алу үй жағдайында жүзеге асып, мұғалімдерге ақпаратты-коммуникациялық технологияларды меңгеруі үшін түрлі онлайн вебинарлар мен семинарлар жүргізілді. Бір жыл бойы қазақстандық оқушылар Online мектеп, Whatsapp, Microsoft Teams секілді платформаларда білім алды.

Ағылшын тілі сабақтарында телешоуларды пайдалану - бұл оқушыларға ағылшын тілін көңілді, тартымды етіп қабылдауға мүмкіндік беретін тамаша әдіс. Телешоулар сынып ішінде тақырыпқа сай әңгімелесуді, жаңа сөздік қорды үйренуге, грамматиканы жаттықтыруға және ағылшын тілінде сөйлеу кезінде оқушының өзін сенімді сезінуіне ықпалдастық жасайды. Теледидар сабақтарын көру олардың аудиториядан тыс уақытта ағылшын тіліндегі теледидарды көбірек көруіне түрткі болуы мүмкін, бұл олардың үйде де тыңдау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Мысал ретінде, BBC британдық телерадио корпорациясының бағдарламалар топтамасын қарастырып көруге болады.

YouTube - қолданушылар саны сағат санап артып жатқан, ал танымалдылығы жағынан Google, Yandex, Mozilla Firefox сияқты алпауыт браузерлер мен ақпарат іздеу платформаларымен бір қатарда тұрған видео-хостинг. Ағылшын тілін меңгеру үшін де gerund, reported speech, passive voice, tenses, punctuation секілді тақырыптарды оңай үйрететін түрлі видеосабақтар жинағы бар және таңдау каталогы кең. Сыныпта қолдануына нұсқаулық бермес бұрын бірнеше YouTube каналдарға сілтеме беріп кетсек:

1. Cambridge English Association
2. Free to ask
3. Learning easy
4. Washington English Centre
5. Royal English
6. British Accent
7. English with us

Бұл YouTube каналдарда ағылшын тілін үйретуде грамматика, пунктуация, лексика сияқты дәстүрлі оқыту әдістерімен қатар импровизацияланған,

ситуациялық диалогтар, дубляждау, фильм мен мультфильмдерді контентіне, түсініксіз сөздерді талдау секілді оқушыларға қызықты етіп ақпаратты жеткізеді.

Мұғалім сабақта осы секілді каналдардың видеоларын көрсету үшін YouTube-та қаралымдар сақталу үшін аккаунт ашқан жөн, ал ол үшін Google почта болу керек. Аккаунт ашқан соң, құпия сөзді ұмытпай, сенімді жерге жазып алыңыз. Оқу бағдарламасы мен күнтізбелік жоспарыңызды басшылыққа ала отырып, видеоларды жинақтап, тарау не тақырып бойынша плейлистерге топтастыруға болады. Видеоны интерактивті тақта арқылы үлкейтіп, оқушылардың барлығына қарауға ыңғайлы болатындай орналастыру керек. Көптеген видеолар ұзақ болғандықтан мұғалім керегін ғана көрсетіп, қалаған моментте тоқтатып қоя алады. Оқу процессін оңтайландыру үшін және жиынтық бағалауларға дайындық ретінде видеолардың сілтемелрін оқушыларға мессенджерлер, почта не гуглдрайв қызметін қолдануға болады.

Ағылшын тілі сабағын қосымша материал ретінде оқыту үшін YouTube бейнелерін қолдану студенттерге өздерінің дәрістерін жақсы түсінуге және білуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл оқу үдерісін қызықты әрі мағыналы етуі ықтимал. Сонымен қатар, бұл студенттерге сабақтарын оңай есте сақтауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, ағылшын тілі сыныбында бейнеклип, теледидар, бейне және YouTube мультимедиясын қолдану өте маңызды және жалпы оқушылардың тіл дағдыларын жақсартуда таптырмайтын әдіс. Мұғалімдер де заманға сай технологияларды меңгеруі керек, кері жағдайда жеткілікті деңгейде оқушыларды білім нәрімен сусындата алмайды. Ал білімді оқушылар, еліміздің болашақ интеллегенциясы мен үміті!

Қолданылған әдебиеттер:

1. Технические средства обучения и методика их использования/ Коджаспирова Г. М., Петров К. В. - Изд. центр "Академия", 2001.- 256 с.
2. Бахарев В. В. Возможности мультимедийных средств в организации самостоятельной работы студентов (на примере изучения английского языка. - Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2002. - С. 52-54.
3. Соболева А. В. Использование мультимедийных технологий в обучении иностранным языкам // Педагогика: традиции и инновации: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, декабрь 2013 г.). — Челябинск: Два комсомольца, 2013. — С. 119-123.
4. Бухаркина М.Ю. Мультимедийный учебник: что это? // Иностранные языки в школе. - 2001. - №4. - С. 29-32.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, г.ғ.магистрі Уайс А.А.

ЧУЖОЕ СЛОВО И ПОЛИФОНИЗАЦИЯ ЛИРИКИ А. АХМАТОВОЙ

Жиенбаева Н.Н.

zhienbaeva0692@mail.ru

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

О полифонизации лирики Ахматовой через «введение различных видов чужого слова» первым заговорил В. В. Виноградов [1, с.427], но развития эта идея в его трудах не получила. В конце XX века о полифонизации ахматовской лирики писал Р.Д. Тименчик [2, с.124-126].

Наше понимание полифонизма Ахматовой основано на полигенетичных истоках ее поэтики. До сих пор в качестве такого истока были рассмотрены рецепции, обобщенно описанные как культурная парадигма. Однако рецептивная природа ахматовского дискурса – это не только рецепции, но и *чужое слово*.

Традиционно обращение Ахматовой к *чужому слову* принято связывать с эпическими (романическими) тенденциями в ее творчестве [3]. На взгляд исследователя Кихней, *чужое слово* Ахматовой всегда высвечивает типологичность ситуации, воспроизводимой в стихотворении, и в то же время придает тексту полифонически-многозначный смысл. Поскольку заимствованный образ является интегрирующим знаком чужого текста, то он не ассимилирует с ахматовским контекстом, а вступает с ним в диалогические отношения и, в частности, служит способом интерпретации или шифровки лирического содержания.

Чужое слово, имеющее характер общих с другими поэтами цитат, например, с Блоком, и характеризующее своеобразие поэтического метода Ахматовой. Отметил Р. Тименчик. Осложнение функционирования цитат у Ахматовой в сравнении с Блоком, исследователь видит в синтезе обычного типа цитирования и прямого повторения фрагмента чужого текста [2, с.124].

Проблема чужого голоса в ранних стихах Ахматовой рассматривается современным исследователем в поле возможных решений между слиянием точек зрения авторского «я» и «голоса народа», хора «мы» и раздвоением лирического «я» и уточняется как исследование тональности авторского голоса [4, с.119]. Ученый приходит к выводу о том, что в стихах Ахматовой голос «я» обладает теми же функциями, что и «чужой голос». «Чужой голос» анализируется ученым как источник новых интонаций и способ создания нового поэтического смысла.

Еще одно проявление *чужого слова* – появление двойника. Инфернальный, дьявольский роковой мотив у Ахматовой – это расширение границ акмеистической эстетики. Определяя само свое поэтическое мироощущение, свою «арбитражную позицию», Ахматова употребляет понятия «отражение в зеркалах», «чей-то сон», «бред», всячески подчеркивая идею «вымороченности» иллюзорности и шаткости, «непрочности» жизни, существования в своеобразном зазеркалье, наполненном образами «персон» -

двойников [5, с.50]. Инфернальный, дьявольский роковой мотив у Ахматовой – это расширение границ акмеистической эстетики.

Особую роль в системе *чужого слова* Ахматовой играют фольклорные жанры. Впервые на фольклорные элементы поэтики Ахматовой указал Б. Эйхенбаум, подчеркнув их служебную, вспомогательную роль. Современные ученые рассматривают фольклоризм и мифологизм в качестве самостоятельных пластов лирического мироощущения [6], [7].

С одной стороны, функционирование эстетики фольклора мотивировано постоянными персонажами: образами «подсудимой», «городской сумасшедшей», «каторжаночки». С другой стороны, субъектные формы лирического мироощущения проявляют границу сознательного и мнимо бессознательного. Поэт прибегает к стилизации фольклора в поисках эстетических парадигм и мифомоделей сознания. Отсюда использование таких фольклорных жанров, как похоронная причеть и плясовая припевка.

Выявляя у Ахматовой образы вещуньи, свидетельницы, плакальщицы, Аверинцев объясняет присутствие фольклорной эстетики. Это и способ повествования, типичный для старинных летописей, исторических песен, повествующих о трудных часах истории России; это и заглавия: «Причитание», «Заклинание», и употребление просторечной лексики (скоморошина).

Интересна постановкой проблемы «своего» и «чужого» работа М. Серовой [8]. Исследователь затрагивает вопрос о специфике строфического решения «Поэмы без героя». Исследователь показала, что, с одной стороны, речь шла об «истоках русской поэмы» (Пушкин, Некрасов, Маяковский), с другой - о необходимости общей перестройки и перспективах данного жанра: «онегинская интонация в поэме 20-го века невыносима» (Ахматова). Серова подчеркивает важность субъективно-эмоционального восприятия строфического оформления поэмы для усвоения общего смысла произведения.

В настоящей статье впервые особое внимание уделено такому проявлению *чужого слова*, как топология Востока. Восток как *чужое слово* проявляет разную структуру и формы художественности. Так, в 1956 г. ею использована форма классического персидского рубаи:

Не повторяй — душа твоя богата —
Того, что было сказано когда-то,
Но, может быть, поэзия сама —
Одна великолепная цитата [9, с.307].

Чужое слово обладает как целостность определенной иерархией. В этой иерархии самостоятельный пласт в культурной парадигме составляет география перемещений. На эту особенность метода Ахматовой, ставших основой для исследования целостности и эволюции, обратил внимание Гурвич [10]. Герои Ахматовой странствуют, путешествуют, и маршрут их странствий определенно обозначен: Петербург — Венеция — Флоренция — Киев — Бахчисарай, но он ни о чем не говорит: диаграмму отношений «ее» и «его» фиксированная «перемена мест» ни в коей мере не намечает. Сравнение же с классическим

романом XIX века показало, что там географические перемещения сюжетно значимы, маркируя повороты в судьбах персонажей.

Полигенетичная природа стиля Ахматовой: пушкинская рецепция, античная эстетика и другие источники - позволяют вычленивть в вещиности через выяснение семиотического статуса деталей и связь параллелизма и поэтического синтаксиса влияние тюркской поэтической традиции. Основание для такой точки зрения дает анализ «Ташкентских тетрадей» А.Ахматовой и ориентация на исследовательскую позицию Н.С.Трубецкого, его идеи о своеобразии тюркского поэтического творчества [11].

Психология тюркского сознания как поэтической доминанты определяется опознавательными сигналами, функцию которых можно с сюжетной точки зрения оценить как экзотизмы. В стихотворении «Луна в зените» сигналы Востока выходят за пределы вещной семантики, создавая образ Азии. Они осмыслены поэтическим сознанием как субъекты сюжета. Так, *мангалочий дворик, Шехерезада, азийских светил мириады, могильной чалмы благородные складки, лежит луна ломтем чарджуйской дыни, полдневный термезский зной, арычное дно, маленькие баранчуки у черноколых матерей на молодых руках* – это и картинки азийского дома, где лирический герой – действительно, дома, не на чужбине.

Итак, понятие поэтического идиостиля трактуется нами в синтезе ментальных и языковых структур художественного мира писателя. *Чужое слово* изучено как фактор полифонического стиля Ахматовой и анализируется в аспекте следующих модификаций: 1) фольклорная поэтика (голоса плакальщицы, вещуньи, каторжанки, блудницы, беженки); 2) мифологические образы; 3) топосы, локусы, когда происходит расширение географического узуса (Восток. Азия); 4) двойник. Каждая разновидность рассмотрена с точки зрения расширения акмеистической эстетики.

Использованные источники:

1. Виноградов В. О поэзии Анны Ахматовой: Стилистические наброски // // В.В. Виноградов. Избранные труды. Поэтика русской литературы. / Отв. рол. М.П. Алексеев, А.П. Чудаков. - М, 1976. - С. 420-438
2. Тименчик Р. Принципы цитирования у Ахматовой в сопоставлении с Блоком // Творчество А.А. Блока и русская культура XX века: Тезисы I Всесоюзной (III) конференции. - Тарту, 1975.- С. 124-126
3. Магомедова Д. М. Анненский и Ахматова (к проблеме «романизации» лирики) // Ахматовские чтения / РАН. Ин-т мировой литературы. Вып. I: Царственное слово.– М., 1992. – С. 135 - 140
4. Тамура М. О чужом голосе в ранних стихах Анны Ахматовой // Ахматовские чтения / РАН. Ин-т мировой литературы. Вып. I: Царственное слово. – М., 1992 - С. 119 - 125
5. Полтавцева Н.Г. А. Ахматова и культура «серебряного века» // Ахматовские чтения / РАН. Ин-т мировой литературы. Вып. I: Царственное слово. - М., 1992. – С. 41-58

6. Быченкова Ю. А. Языческо и христианское начала в лирике Ахматовой 1909-1921 годов // Творчество Н. Гумилева и А. Ахматовой в контексте русской поэзии XX века. Материалы региональной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А. Ахматовой. – 111 Ахматовские чтения. – Тверь, 2002 – С. 52-58
7. Баевский В. С. Поэтика А. Ахматовой: Семантика образов // Проблемы развития советской литературы. История и современность. Саратов, 1990
8. Серова М. «А столетняя чаровница вдруг очнулась...» // <http://www.akhmatova.org/articles/serova10.htm>
9. Лирика / Анна Ахматова. – Москва : Издательство «Э», 2017. – 320 с.
10. Гурвич И. Любовная лирика Ахматовой (Целостность и эволюция)// Вопросы литературы. – 1997.- № 5. – С. 22-38
11. Трубецкой Н.С. О туранском элементе в русской культуре // История. Культура. Язык. – М., 1995. - С.141-161

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Идрисова Э.Т.

КОРПУСТЫҚ ЛИНГВИСТИКА МАМАНЫ

Жуломанова Л.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қолданбалы лингвистика - теориялық лингвистика ғылымының бір бөлшегі, қазіргі практикалық міндеттерді зерттеу негізінде машиналық аударма, ақпаратты автоматты түрде іздеу және т.б. тілдің практикалық қажеттіліктерін зерттейтін тіл білімінің тармағы. Қолданбалы тіл білімінің жаңа саласының бірі Компьютерлік лингвистика деп аталады. Компьютерлік лингвистика - тіл ғылымының жеке бөліктерін, информатиканың лингвистикалық негіздерін, тілдік байланыстардың барлық аспектілерін, ойлау мен ақиқатты моделдеу әрекеттерін компьютер арқылы зерттеп, тілдік бірліктерді, тілдік әрекеттерді, мәтіндерді модельдеу, компьютерлік бағдарламалар жасауға, «жасанды интелектіге» қатысты т.б. мәселелерімен айналысатын, компьютерлік бағдарламалар жасау барысында лингвистикалық зерттеулер жүргізу жолдарының теориясы мен әдістемелік жағын қарастыратын қолданбалы тіл білімінің бір жаңа саласы [1.3].

Қолданбалы қазақ тіл білімінің «Компьютерлік лингвистика» деп аталып жүрген жаңа саланың бастауында белгілі тілші ғалымдар – Қалдыбай Бектаев, Сапархан Мырзабеков, Асқар Жұбанов т.б. есімдері аталады. Өткен ғасырдың елуінші жылдарынан бастап «қолданбалы лингвистика» термині жаңа мағынаға ие болды. Ол күнделікті өмірімізге компьютерлік технологияның және автоматтық басқару жүйесінің араласуы арқылы мәтінді автоматты түрде өңдеуге қатысты көптеген қолданбалы бағыттағы тілдік бірліктерді талдау мен

жинақтау негізінде тілдің танылуы мен талдану заңдылықтарын белгілеу қажеттілігінен туындады. Орыс тілінде жарық көрген әдебиеттерде «қолданбалы лингвистика», «есептік лингвистика», «инженерлік лингвистика», «автоматты лингвистика», «математикалық лингвистика», «статистикалық лингвистика» терминдері бірінің орнына бірі қолданыла бастады. Қазақ тіл білімінде осы терминдердің тоғысатын атауы ретінде корпустық лингвистика саласына ерекше үлес қосып, осы бағыттың дамуына ықпал еткен ғалым Асқар Жұбанов еді[2.5].

Көпшілікке жете таныс емес «формалды логика» дегенді тіл ғылымына қарай бұру, қазақ тілін зерттеуде математикалық әдістерді қолдануда, сол арқылы «машиналық аударма» жасаумен айналысатын ғылыми саланың дүниеге келіп, оның статистика, формалды модельдер, мәтін лингвистикасы, қолданбалы лингвистика, компьютерлік лингвистика, корпустық лингвистика деген атаулармен дамуында осы бағыттың алғашқы маманы ретінде Асқар Жұбановтың көп еңбегі сіңген еді. Қазіргі таңда қазақ тіл білімінде аталған саланың сандық технологиялармен үндесе жаңа қырынан дами бастағанын ескерсек, Асқар Жұбанов еңбектерінің заман көшімен бірге ілесіп, жаңа леппен дамып бара жатқанын көріп, ғалымның осы жаңа саланың алғашқы бастаушылардың бірі ғана емес, оны әрі қарай алып барушы да болғанын байқаймыз. Осы орайда, ғалымның зерттеулері қазіргі таңда өте маңызды технологиялармен байланысты екендігін, «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасының толыққанды жүзеге асуы үшін де аса қажеттігін айта келе, ғалым Ф.Ш. Оразбаева: «Асқар Жұбановтың еңбектері заманауи талаптарды өтеуге, ғылым мен білімді өркениет талаптарымен сабақтастыруға бүгін де мүдделі», -деп атап көрсетеді[3.9].

Есімі елге танымал профессор Құдайберген Жұбановтың бел баласы, сүт кенжесі болған Асқар Жұбановтың математик маман болып, еңбек жолын жаңа бастаған кезеңіне ойша зер салар болсақ, сол тұста ғылым салаларындағы ізденістердің алға басуы әртүрлі ғылым салаларының да тоғысып, заман талабына қарай жаңа бағыттағы зерттеулерді талап ете бастағанын байқатқан еді. Бұл жылдары ел басына төнген талай қиындықтардың бұлты сейіліп, өнер-мәдениет, ғылым мен техниканың дамуы жаңаша сипат алып, елдің де еркін тыныстай бастаған кезі еді. Осы кезде тілге де математика жағынан келіп, тілдік бірліктердің сандық өлшемін есептеп, оны алгоритмдік негізде жүйелеуге, мәтінді электронды есептеуіш машина арқылы қарастырып, аударма жасау ісін де компьютерлік техника көмегімен жүзеге асыруға бағытталған жаңа ғылыми сала ретінде «қолданбалы тіл білімі» ғылымының аясында «математикалық лингвистика» бой көтере бастаған болатын. Осы тұста жас математик Асқардың бір-бірінен алыс жатқан екінші бір сала - лингвистикаға келуін бір жағы күтпеген жағдай десек, екіншіден тағдырдың жазуы деуге болады. Себебі әкесі профессор Құдайберген Жұбанов өзінің қысқа өмірінде тілдің сан-салалы бағытына қалам тербеген болса, ғылым дамуына байланысты дүниеге келген қазіргі тіл білімінің жаңа салаларының алғашқы ұшқындары да ғалым Құдайберген Жұбановтың еңбектерінен бастау

алып жатқанын бүгінгі жас ғалымдар өз зерттеулерінде көрсетіп келеді. Осындай жаңаша зерттеу әдістерінің бірі тілдік бірліктерді санмен байланыстыра зерттеудің алғашқы үлгісі Құдайберген Жұбанов еңбектерінен табылған болатын. Асқар ағамыз өзінің әке жолын ұстап, осы бір жалынның ұшқынын үрлеп, одан әрі лаулата жандыруына, математикалық тіл білімі жолына түсуіне өзінің ағасы, ғалым Есет Жұбановтың да ағалық ақылының қозғау салғанын айтып отыратын еді[3.7]. Алғашқы уақытта тілді тек тілдік тұрғыдан зерттеу керек деген көзқарастағылар тілді математикалық есептеулермен байланыстыра қарастырудың қажеттілігін дұрыс сезіне алмай жатқан кезінде, яғни, бүгінгі таңда керекті ақпараттарды алу, не өз ақпаратымызды екінші бір жерге жіберу сияқты толып жатқан барлық іс-әрекетімізді автоматты түрде үйде отырып-ақ жүзеге асыратынымызды ойласақ, Асқар Жұбановтың бүгінде цифрлық технология деген жаңа атаумен бүкіл адамзаттың қажеттілігіне айналып отырған осы салаға қарай бұрылуын ғылыми көрегендік, батыл қадам, ғылымдағы сирек құбылыс деп те бағалауға болады. Себебі жаңа салаға сол саланың мамандары да батыл бара бермейтінін ескерсек, тіл саласына математик маманның келуі, сонымен бірге өз жұмысында бір елге жүк болатындай пайдалы іс жасау екінің бірі қолынан келе бермейтін шаруа деп есептейміз. Қазақ тіл білімінде алғашқы болып жаңа бір саланың іргесін қалап, оның ғылыми нәтижелерін ел игілігіне ұсынып, соңына ерген ізбасар ғалым шәкірттеріне жол көрсете білуі Асқар Жұбановтың ғылымдағы өзіндік дара жолын көрсетеді. Асқар Жұбанов тілдік қолданыста сөздердің жиі ұшырасуы адам ойын дәл, ұғынықты жеткізуге қаншалықты ықпал ететінін жиілік сөздіктерді түзу арқылы дәйектеді[3.8].

Әке жолын қуып, тіл саласына келген математика маманы Жұбанов Асқар Құдайбергенұлы 1967-1970 жылдары Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институтының күндізгі бөлімінің аспиранты болып, Минск қаласындағы Шет тілдер институты жанында ғылыми тәжірибеден өтіп, Мәскеу-Ленинградтың осы саладағы ғалымдарымен байланыс жасап тұрады. Тіл білімі институтындағы тілді зерттеуде математика мүмкіндігін пайдалануды іске асыратын жаңа бағыттағы «Статистика-лингвистикалық зерттеу және автоматтандыру» тобының кіші, кейіннен аға ғылыми қызметкері бола жүріп, тілдің сөз байлығын жаңа қырынан зерделеу жолында лингвистикалық сөздіктерді сандық және сапалық белгілеріне қарай математикалық статистика тәсілімен зерттеуді қолға алған алғашқы белгілі математик - ғалым Қалдыбай Бектаевпен бірлесе еңбек етеді. Асқар Құдайбергенұлы 1973 жылы физика-математика ғылымдарының кандидаты, филология ғылымдарының докторы Қ.Б.Бектаевтың және академик І.Кенесбаевтың ғылыми кеңесшілігімен «ЭЕМ көмегімен қазақ мәтінін статистикалық зерттеу» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғап, қазақ тілін математикалық әдіспен, яғни статистика мен ықтималдылықтар теориясы әдістерімен зерттеу жұмыстарын жүргізді. Қазақша мәтіндерді электронды есептеу машинасының көмегімен зерттеп, тұңғыш рет сөзформа, негіз сөз, әріп, әріп тіркесі, т.б. тілдік бірліктердің автоматтанған жиілік сөздіктерін құрастырудың алгоритмі мен бағдарламасын

жасап шығарады. Ал 2002 жылы А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Қолданбалы лингвистика» бөлімінің меңгерушісі қызметін атқара жүріп, сол мекеменің ғылыми кеңесінде «Қазақ мәтіні мазмұнын формалдаудың негізгі ұстанымдары» атты тақырыпта докторлық диссертация қорғап, филология ғылымдарының докторы ғылыми атағын алады. Ол қазақ тіл білімінің корпустық лингвистика деп аталған жаңа бағыттағы саласының бірден-бір білікті маманы ретінде өзіне ізбасар ғалым-шәкірттер дайындаумен шұғылданып, 1991 жылдан бастап А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Қолданбалы лингвистика» бөлімінің меңгерушісі, кейіннен жанаша аталымдағы «Компьютерлік лингвистика» ғылыми тобының бас ғылыми қызметкері міндеттерін атқарды.

Асқар Жұбанов статистикалық жолмен зерттеу нәтижесінде анықталған компьютер деректерін өзінің «Статистикалық лингвистика» атты оқулығында баяндайды[4]. Сөздердің тілімізде қолданыс табуы кездейсоқтық оқиға деп есептесек, оның заңды не заңсыз құбылыс екендігі тек ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика әдістері арқылы ғана анықталады. Тек осы сала ғана қайталанатын және біркелкілік сипаттағы оқиғалар аясымен шұғылдана алады. Статистикалық жолмен зерттеу нәтижесінде М.Әуезовтің «Абай жолы» романының мәтіні 465966 сөзқолданыстан тұратыны анықталды. Оның ішінде сөзтұлғалардың қайталануын қоса есептегенде 1-кітабында-105788, 2-кітабында- 124398, 3-кітабында- 112727, 4-кітабында-123053 сөзқолданыс бар екені есептеп шығарылды. Жиілік сөздігінде сөздердің орналасу тәртібі жиілік тәртібінің кемуіне қарай сәйкестеніп, бірдей жиілікті сөздер әліпби тәртібімен орналастырылады. Сөздердің бірлігі-«сөзтұлға», «сөз» арқылы, ал мәтін бірлігі «сөзқолданыс» термині арқылы түсіндіріледі. Компьютер деректерімен анықталғанындай, статистикалық жолмен зерттеу нәтижесінде М.Әуезовтің «Абай жолы» романының әрбір сөздігіндегі «сөзтұлға» саны мынадай: 1-кітап сөздігінде - 22642, 2- кітап сөздігінде – 26418, 3- кітап сөздігінде - 26530, 4- кітап сөздігінде - 27447 сөзтұлға, ал толық роман бойынша, яғни 5-сөздікте-61824 сөзтұлға бар екен [4].

Әкесі Құдайберген Жұбановтан дарыған дарындылығы, үлгі-өнегесі бар Асқар Жұбанов ерекше қабілетті, білімді азамат еді. Асқар Жұбанов «М.О. Әуезовтің толық шығармалар жинағы мәтінін ЭЕМ-ге енгізуге дайындау және сөзнұсқағыш-сөздіктерді құрастыру», «М. Әуезовтің 20 томдық шығармалары бойынша автоматтанған картотекалық қор жасау», «М. Әуезовтің шығармалары бойынша сөзформалар мен сөздердің жиілік сөздіктерін ЭЕМ арқылы құрастыру» атты ғылыми тақырыптарға жетекшілік етеді. Профессор Асқар Жұбанов корпустық лингвистиканың еліміздегі алғашқы ірі маманы ретінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филолог магистранттары мен студенттеріне математикалық және компьютерлік лингвистика пәндері бойынша дәріс беріп, осы салаға арналған жоғары оқу орындарына арналған оқулықтарын дайындап шығарады. Корпустық лингвистика маманы ғалым Асқар Жұбановтың жетекшілігімен осы саланың 5 кандидаттық және бірнеше магистрлік диссертациясы қорғалды.

Жұбанов Асқар Құдайбергенұлы өзінің ғалымдық еңбегі үшін «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» медалі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті Ғылыми кеңесінің шешімімен «Жұбанов» медалімен, Қазақстан Республикасының «Құрмет грамотасы», Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» медалі, «Еңбек ардагері» медалімен марапатталды. Корпустық лингвистиканың білгір маманы ретінде Асқар Жұбанов «Квантитативная структура казахского текста», «Куманша-қазақша жиілік сөздік» (құрастыруш. бірі), «М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері» (құрастыруш. бірі), «Основные формализации содержания казахского текста», «Қолданбалы лингвистика: қазақ тілінің статистикасы», «Қолданбалы лингвистика: формалды модельдер», «Қолданбалы тіл білімінің мәселелері», «Корпустық лингвистика», т.б. еңбектер жазып қалдырды. Асқар Жұбанов математика маманы ретінде тілге де математика жағынан келіп, тілдік бірліктердің сандық өлшемін есептеп, оны алгоритмдік негізде жүйелеуге, мәтінді электронды есептеуіш машина арқылы қарастырып, аударма жасау ісін де компьютерлік техника көмегімен жүзеге асыруға бағытталған жаңа ғылыми сала ретінде «қолданбалы тіл білімі» ғылымының аясында «математикалық лингвистика», «статистикалық лингвистика» деп түрліше аталған салаға көп үлес қосты деп айта аламыз. Қазіргі ғылыми-техникалық үдерістер заманында ақпарат көлемінің бұрын-соңды болмаған дәрежеде артуына байланысты қажетті мәліметтерді тез тауып алу бағытындағы ізденістер Асқар Құдайбергенұлының компьютерлік лингвистика саласындағы зерттеулерінде өз шешімін тауып, ақпаратты іздестіру, оны табу әрекеттері, аталған қызметтерді жүзеге асыратын құралдары мен әдістері, яғни ішкі жүйелерді жабдықтау түрлері, ақпарат іздестіру тілінің грамматикасы, қазақ тілінің компьютерлік қорын құрастыру, т.б. теориялық мәселелер қарастырылды. Бүгінгі таңда осы аталған саланың ғылым қуған жас мамандары ғалым Асқар Жұбановтың зерттеулері арқылы корпустық лингвистиканың ғылыми негіздерімен танысып, корпустық технологиялардың мәнін түсініп, корпустармен жұмыс істеу дағдысын меңгеріп жатыр. Асқар Жұбанов өзінің зерттеулерімен ғана айналысып қоймай, Құдайберген Жұбановтың еңбектерін насихаттау, зерттеу бағытындағы «Жұбановтану» саласындағы жас зерттеушілерге де да бағыт-бағдар беріп отыратын[5.134].

Қорыта айтқанда, Құдайберген Жұбановтың өз кіндігінен тараған сүт кенжесі, қазақ тіл білімі ғылымындағы толағай табыстарымен танылған Асқар Жұбановтың артында қалған ғылыми мол мұрасы, ғылыми зерттеу еңбектері, оқу құралдары, үлгі-өнегесі халқымыздың игілігіне қызмет ете береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жұбанов А.Қ. Компьютерлік лингвистикаға кіріспе: Оқу құралы.- Алматы: «КИЕ лингвоелтану инновациялық орталығы», 2013. -204 б.

2. Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә. Корпустық лингвистика. Оқу құралы. - Алматы. «Қазақ тілі» баспасы, 2017. – 336 бет.
3. Оразбаева Ф.Ш. Жұбанов тағылымының ұлағаты // «Жұбанов тағылымы-IX» дәстүрлі халықаралық ғылыми конференция материалдары жинағы. - Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе ӨМУ, 2017.- 5-9 б.
4. Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: Қазақ тілінің статистикасы. Оқу құралы – Алматы: «Қазақ университеті», 2007. -210 б.
5. Садуакас Н.А., Мирон М.О. Жұбановтану саласының жаңа беттері // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршы журналы. «Филология ғылымдары» сериясы, №3(73). - Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2020. -129-135 -б.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Садуакас Н.А.

TYPES OF INFORMATION TECHNOLOGY TEXTS AND TRANSLATION SIGNIFICANCE.

Zhumabayeva S., Tokpaganbet L.

K.Zhubanov Regional University of Aktobe

It was found that the texts intended for translation in the special sphere, are pragmatic and have the text of the following multi-layered language model: the first layer - a scientific language, except for the trivial names of specific and general words, the second layer is a professional spoken language (language of craft, a production language laboratory jargon), which primarily consists of loosely defined words and professional jargon, and serves mainly for everyday people working in this industry, and the third layer - the language of the distributor, here is the language vendors, the language of advertising.

There is a great variety of definitions of a notion "text". Let's give one of them as an example reflecting the essence of the text intended for translation. Text is an internally organized sequence of written piece or recorded or sounding speech fragments, relatively completed as follows from its content and structure. [1, 103].

Prior to working on the text, translator with a help of text analysis should determine the type of text he is to translate. The same goes for the assessment of translation. It is ultimately necessary to get a clear idea of the type that original text belongs to, in order to avoid evaluation of translation using incorrect criteria. There is a number of attempts to develop this kind of text typology that would allow us to make conclusions on translation principles or on the choice of a particular translation method. This leads us to understanding that methods of translation are determined not only by the readership and special purpose of translation.

Fundamental differences between pragmatic and literary translation are taken into consideration in the translation cases studies. Language in pragmatic texts is

primarily means of communication, data rendering facility, when in the fiction and poetry it serves as means of artistic presentation, esthetic significance media of the work piece. Pragmatic texts have a lot in common, it is indubitably necessary to take into account whether translation and evaluation goods specification, juridical document or philosophical research are carried out.

From the other side, when translating a fiction, numerous differentiating factors have the effect together with the general ones: the translation of stylistically polished essay is determined by laws other than translation of lyric verses. When translating plays, some requirements, that considered being uncountable during other types of the so-called literary translation, are brought to foreground. According to V.N. Komissarov, there are three types of texts:

1) technical and natural sciences texts, which could be characterized by the fact that the knowledge of the subject is more important than the knowledge of the language, which in its turn, should primarily be applied for knowledge of special terminology;

2) Philosophical texts, in which, besides the knowledge of special terminology translator should be able to follow the mental step of the author;

3) Literary texts, in which except for the content, artistic form is subject for determination as well; it should be recreated in the language of translation [2, 13]

Today, it is impossible to imagine the life of a modern person without the use of advanced developments in the field of information technology and software.

Most of all innovations in this field come from abroad, and therefore the user needs to translate instructions and technical documentation, as well as localize the software entering the IT market of our country.

This type of translation rightfully occupies a worthy place among the entire volume of written translation.

Types of professional IT translation:

- Translation of technical documentation for IT equipment.
- Translation and localization of computer games.
- Software Translation.
- Translation of specialized articles, press releases.
- Translation of comparative reviews for popular computer magazines.
- Translation and localization of websites.

The main directions of IT translation:

The most popular translation in the field of information technology in the following areas:

Translation of computer games.

As a rule, when a new foreign computer game appears on the domestic software market, there is a need for its localization and translation into Russian. Translating dialogues and game situations requires the translator to have a detailed knowledge of the game's plot and a good understanding of all the acting roles. The translation should be adapted to the target audience, taking into account the peculiarities of the language, and the speech of the characters should be conveyed as memorable and imaginative as possible.

Translation and localization of programs and applications.

When new computer programs and applications developed by foreign specialists appear, it will be necessary to translate and localize the main components for ease of use and perception of the program. The accompanying documentation, interface, menu buttons, and toolbar functionality all require translation into the language of the country where the program is planned to be distributed.

Translation of articles and press releases from the field of information technology.

Of great interest are foreign press releases of new software and hardware, which in turn requires the translator to pay attention to the development of the computer market, extensive knowledge of the history of each particular manufacturer in the world of the IT industry.

Translation of manuals and user manuals.

The translation of these materials takes a significant part of the translator's time, since they usually have a fairly impressive volume and are overloaded with a large number of complex terms.

Translation and localization of websites.

In addition to translating the text content of the pages, one of the main tasks is to change the software modules, graphic and functional elements of the site. Special attention is paid to SEO optimization of the site to adapt the source pages in search engines to the specifics of the translated language.

Features of IT translation:

The presence of abbreviations in the text.

In addition to the generally accepted abbreviations in a highly specialized text, there may be specific abbreviations that can only be understood and translated into a foreign language by a specialist who is well versed in this topic of translation.

Use of slang language.

With the development of the IT industry, the lexicon of IT specialists is constantly updated with new slang expressions that may not have their analogues in a foreign language. In this case, the translator must correctly choose the equivalent of this term or expression, which most accurately reflects the meaning of the transmitted information.

Widespread use of borrowed terminology.

This feature of translation in the field of information technology is to correctly identify the terminology borrowed from other industries that needs to be translated. After all, many terms are universal and do not require translation.

That is why you need to trust the translation of complex texts from the field of information technology only to specialists who, in addition to linguistic education, also have a higher engineering and technical education, which ensures the highest quality of translation. [3]

References:

1. Мыркин В.Я. Текст, подтекст и контекст. М.: Высшая школа, 1976.

2. Комиссаров В.Н. Теоретические основы методики обучения переводу. 1997.
3. <http://www.classic-perevod.ru/perevod-v-sfere-informacionnyh-tehnologij.html>

Scientific supervisor: Master of Humanities Kuchshanova A.N.

PECULIARITIES OF TEXTS TRANSLATION IN THE FIELD OF INFORMATION TECHNOLOGY

Kabdolla D., Khudaibergenov A., Zhaksybayeva A.
K.Zhubanov Regional University of Aktobe

Day by day English is becoming a global language. Almost in every sphere of our life we need English. According to the changes in the sphere of education in our country, studying and teaching becoming more and more popular. Because of all that interest people nowadays need more information about this language, its vocabulary, definitions of words and so on. There is no sphere of cultural life without translation. And here the knowledge of translators come. The purpose of translation is to introduce the original text to those who do not know the language. and translation means to convey the text presented by means of another language as completely and accurately as possible by means of another language.

The IT translation is a translation in the Information Technology field and IT documents are always full of terms. Nowadays IT technologies practically penetrated in all of human life`s area, and with rare exceptions, an any modern equipment, equiped with integrated computers, or allowed the possibility of integration with the computer-controlled system. The IT terminology, like a technical and scientific terminology, require accuracy in translating. Therefore, the documentation to this equipments has a specific terminology, what will be understandably only for IT experts, and will to make a problem for the ordinary technical translator.

It is believed that the first to transmit information using writing, began in ancient Mesopotamia. 3000 B.C., the Sumerians in Mesopotamia (what is today southern Iraq) devised cuniform. But as time went on, people came up with a new way to transmit and process information.

At the very beginning, the new information processing technology had no name. “It is composed of several related parts. One includes techniques for processing large amounts of information rapidly, and it is epitomized by the high-speed computer. A second part centers around the application of statistical and mathematical methods to decision-making problems; it is represented by techniques like mathematical programing, and by methodologies like operations research. A third part is in the offing, though its applications have not yet emerged very clearly; it consists of the simulation of higher-order thinking through computer programs.” [1]

This data processing technology has evolved, become more complex, and penetrated deeper into human life. For example, at the moment, it is difficult to meet a person who would not know what a computer is. The computer is an evolutionary stage in Information Technology.

With the development of information technologies and their introduction into everyday human life, there was a need to translate information into different languages, due to the emergence of special terminology in the field of IT. The use of highly specialized terminology and stylistic features make IT translation related to technical translation.

One of the features of IT terminology is the lack of translation standards, due to the fact that the IT field is constantly growing and developing. Any attempt to standardize IT terminology leads to an increase in the chance of errors during translations, since different large companies, such as Microsoft or Apple, use their own terminology that is understandable to everyone who works there.

Due to the excessively rapid development of the IT sphere, the terminology of this area was created spontaneously. Therefore, many terms could be created due to the appearance of a particular device, and not because of its practical part. Some terms were created on the contrary-depending on the functional application of a particular technology. The translation of this terminology into other languages may be successful if it is a new term, but it may also be unsuccessful, but it is simply long-established. An example is the translation of the term "shared memory" as "divided memory" in foreign languages which can be misunderstood as memory divided into parts. To avoid ambiguity, it would help to translate this term as "collectively used information" - but the first option has become generally accepted. For example, the term "hub" is not very successful when applied to hubs in local networks, while another term is used for switches - "switch". [2]

Information translation terminology falls into three groups. The first group includes specific computer terms used only by specialists, for example, a modem device that connects a computer to a telephone line to transmit computer information over the phone. The second group includes words borrowed from other areas that have acquired a new meaning in the field of information technology, for example, the word buffer, it was borrowed from technics and acquired a new meaning in information terminology "temporary storage of information". The third group includes general literary words that have acquired terminological meaning as a result of computer communication, for example, the word "bug" means "microbe, virus", at the same time in information translation this word means "failure, error".

The most popular types in the field of information technology translation:

- Translation of operating manuals
- Translation of computer games

Most of the work of an IT translator is the translation of operating manuals for hardware and software software, i.e. the translation of manuals. It is mistakenly assumed that IT is easy to translate manuals on IT terminology, but this applies only to manuals with simple terms for new users. Manuals for advanced users and specialists are very difficult to translate, because of the reasons described above, i.e.

because of the ever-updating list of terms in the rapidly developing field of information technology. After all, working as an IT translator is a painstaking job. The translator must keep up with the times, be adaptable in modern, rapidly changing conditions. [3]

Any kind of translation has its own characteristics defined by the relation of languages. These features make it necessary to translate the scientific classification of species and detailed study of the specifics of each species. In science, there are two types of criteria for the selection of translation: the nature of translated texts (literary translation and informative (special) translation) and the nature of speech acts of an interpreter in the translation process (translation and interpretation). Informative translation is a translation of texts, whose main function is to report any data, information, and the fall of artistic and aesthetic impact on the reader. These texts are all the materials of scientific and business nature. In the course of this research it was identified that the following composition of texts are intended for translation in any special sphere: contracts, correspondence with contractors and regulatory bodies, minutes of meetings, documentation of personnel (job descriptions, summaries, explanations), official notices and orders management, technical and economic justification, specifications, drawings, and descriptions of the rules of the order of execution of works, projects, production work, instruction manual instrumentation, installation of heating, ventilation, air conditioning, purchase orders, product descriptions and materials, including safety data sheets, reports of inspectors, plans, and test the defective sheets, materials for courses and coaching staff, rules and regulations, safety instructions, projects assessing the impact on the environment, descriptions of activities for environmental protection, correspondence with regulatory authorities, scientific and popular scientific articles and books.

References:

1. Jeremy G. Butler. A History of Information Technology and Systems. University of Arizona, 1997
2. Harold J. Leavitt, Thomas L. Whisler. "Management in the 1980's". Harvard Business Review, 2000
3. https://studbooks.net/2263022/informatika/osobennosti_perevoda

Scientific supervisor: Master of Humanities Kuchshanova A.N.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ

Кадралина А.

kadralina00@list.ru

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

Термин «языковая игра» был введен философом Л. Витгенштейном в труде «Философские исследования» (1953 г.) и был заимствован филологией.

[1.] В лингвистике предметом изучения языковой игры становится сравнительно недавно.

Доказательством возрастающего интереса к этой теме можно считать появление множества трудов, в которых она исследуется с разных точек зрения, а также с разной степенью глубины. Об этом Т. А. Гридина, известный исследователь игрового дискурса, пишет: «Современная лингвистика „с головой“ окунулась в изучение языковой игры. Если еще лет десять назад лингвистические работы, посвященные ЯИ, можно было перечесть по пальцам (имеются в виду работы концептуального характера), то в настоящее время, пожалуй, только „ленивый“ не пишет о ЯИ». [2, с.47-51.]

В Стилистическом энциклопедическом словаре русского языка мы находим следующее определение языковой игры: «определённый тип речевого поведения говорящих, основанный на преднамеренном (сознательном, продуманном) нарушении системных отношений языка, т.е. на деструкции речевой нормы с целью создания неканонических языковых форм и структур, приобретающих в результате этой деструкции экспрессивное значение и способность вызывать у слушателя/читателя эстетический и, в целом, стилистический эффект». [3, с.657-660]

На рубеже XX – XXI вв. языковая игра рассматривается как отклонение от литературной нормы, как семантическая аномалия, цель которой – «привлечь внимание к нарушаемому правилу, достигая этим комического или иного эффекта». [4, с.447]

Интерес к языковой игре в современной лингвистике, особенно в начале XXI века, необычайно возрос. После выхода в свет монографий «Языковая игра: стереотип и творчество» Т. А. Гридиной [5, с.5-32] и «Русский язык в зеркале языковой игры» В. З. Санникова [6], которые сегодня можно определить как классику теории языковой игры, появилось множество монографий, диссертаций, статей, где эта теория развивается и углубляется. О языковой игре пишется и в трудах, посвященных смежным или более общим темам. В то же время в описании языковой игры есть немало дискуссионного и неясного, «узких мест».

Вслед за Булыгиной и Шмелевым мы определяем языковую игру как «намеренное отклонение от литературной нормы, сознательный творческий эксперимент, который проводится с целью привлечения внимания и создания экспрессивного эффекта». [4, с.447]

В монографии «Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис» один из разделов называется «Производные, создаваемые с установкой на языковую игру». Авторы рассматривают ЯИ как словотворчество, целью которого является создание шутки, которая строго терминологически не определена. [7, с. 184]

Языковая игра создается разными средствами на различных уровнях языковой системы: фонетическом, графическом, морфологическом, лексическом и синтаксическом. Наиболее широкими возможностями для образования языковых игр обладает лексический уровень. Словарный состав

языка включает в себя сотни тысяч единиц, многие из них имеют несколько значений, поэтому игровые вариации здесь поистине безграничны. К лексическим средствам относятся: обыгрывание многозначных слов, омонимии, синонимии, антонимии; тавтология; паронимазия; литота, гипербола, перифраз, метонимия, олицетворение; обыгрывание прецедентных феноменов.

Первое место по количеству случаев на этом уровне занимают прецедентные феномены. Это не является случайным, так как они отражают культурные стороны определенного национально-культурного сообщества.

В филологии этот прием связан с аллюзией – (фр. Allusion –намеки, из лат .alludere – подшучивать, намекать) – стилистическая фигура, заключающаяся в соотнесении описываемого или происходящего в действительности с устойчивым понятием или словосочетанием литературного, исторического, политического, мифологического порядка. Намек на общеизвестный факт, сюжет, фильм ил фразу.

Материалом для нашего исследования послужили республиканские газеты «Караван», «Московский комсомолец в Казахстане» и местные газеты «Актюбинский вестник», «Эврика» «Диапазон». В данной статье мы рассмотрим способы создания языковой игры на лексическом уровне в структуре заголовка. Также приведем примеры создания языковой игры, основанной на обыгрывании прецедентного феномена. Они легко узнаваемы и воспроизводимы. Источники прецедентных феноменов разнообразны : названия фильмов и мультфильмов, названия известных стихотворений, строки из песен и стихотворений, известные выражения, пословицы и поговорки, фразеологизмы и др.

В статье «*Вагончик тронулся*» говорится о повышении цен на железнодорожные билеты. Новость не совсем приятная, но автор решил обыграть ситуацию, взяв строчку из известной песни «Вагончик тронется», которая прозвучала в известном кинофильме Э. Рязанова «Ирония судьбы, или с легким паром». Языковая игра построена на обыгрывании двух омонимов тронуться 1-3.Стать психически не совсем нормальным (прост.) и тронуться от трогаться 2.- Сдвигаться с места, направляться куда-нибудь. Налицо – каламбур. У читателя возникает ощущение двойственности : либо вагончик сошел с ума, либо... Автор статьи сохраняет интригу и дает возможность читателю самому домыслить и оценить ситуацию с повышением цен на билеты. («Эврика» от 24.01.21 №4

Заголовок статьи «*Золушка в солдатских сапогах*» уже привлек внимание читателей тем, что героиня сказки «Золушка» чаще всего ассоциируется с потерянной туфелькой. Одна из рубрик статьи носит название «Мужья и поклонники», которое основано на оригинальном названии пьесы А. Островского «Таланты и поклонники». Другая рубрика озаглавлена «На войне как на войне ». Крылатое выражение французского происхождения и означает «по-военному, по-солдатски, на войне нет места жалости, милосердия, приходится быть жестоким и беспощадным». Данная статья посвящена

известной советской и казахстанской певице Розе Баглановой . («Караван» от 29.01.2021, №4)

Заголовок статьи «*Постой, паровоз. Не стучите, министры*». В данном случае обыгрывается строка из известной песни композитора А.Зацепина «Постой, паровоз. Не стучите колеса», содержание которой связано с преступным миром. В статье говорится о предложении главы Агенства по противодействию коррупции карать чиновников за коррупционные преступления общественными работами. Автор намекает («Караван» от 5.02.2021, №5)

В следующем заголовке «*Дон Жуан понарошку*» («Эврика» №6 (1332) 12.02.20) обыгрывается пьеса «Каменный гость» из цикла «маленькие трагедии» А .С. Пушкина. С давних времен имя Дон Жуан стало нарицательным, и им называют мужчину - обольстителя и любителя дам. Дон Жуаном «понарошку» автор статьи назвал русского поэта Михаила Лермонтова, который не влюблялся, любил расстраивать готовящиеся браки. И делал он это ради забавы. Изображая из себя влюбленного в чужую невесту, он осыпал ее цветами, стихами, комплиментами и другими знаками внимания. А особо неподатливым дамам даже угрожал сделать с собой что-нибудь, если они выйдут за другого. Но как только девушка выказывала свое расположение, Лермонтов тут же признавался, что это был розыгрыш, и чувства его – абсолютная фикция.

В заголовке статьи «*Я казахский выучил только за то...*» (Актюбинский вестник, №116 от 20.10.2020) языковая игра построена на прецедентном феномене. Автор статьи в качестве заголовка использовал цитату из стихотворения "Нашему юношеству" русского поэта В.В. Маяковского. Оригинальная строка – «Я русский выучил только за то...». Слово «русский » заменено на слово «казахский». В статье говорится об итогах работы по бесплатному обучению государственному языку взрослого населения Казахстана.

Самыми распространенными случаями обыгрывания прецедентных феноменов в нашей работе являются неточная цитата из известных фильмов, строчки из советских песен, трансформация фразеологических оборотов и пословиц, изменение структуры названия стихотворения.

Использованные источники:

1. Витгенштейн Л. Философские исследования. Л. Витгенштейн // Философские работы : В 2-х ч. –М.: Гнозис, 1994.- Ч. 1. – С. 75-319.
2. Гридина Т.А. Прецедентный код языковой игры в рекламном тексте: проблема считываемости / Т.А.Гридина// Образ России и россиянина в словаре и дискурсе : когнитивный анализ. – Екатеринбург, 2011б.- № 4 (38). – С. 47-51.
3. Стилистический энциклопедический словарь русского языка. 2006 : 657660.

4. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматика) / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с.
5. Гридина Т.А. Логика языкового парадокса в детской речи [Текст] / Т.А.Гридина // Лингвистика креатива–2: Коллективная монография / под общ. ред. проф. Т.А. Гридиной. – Екатеринбург: ФГБОУ ВПО «Урал. гос. пед. ун-т», 2012. – С. 5–32.
6. Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры [Текст] / В.З.Санников. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 544 с.
7. Земская Е.А. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис [Текст] / Е.А. Земская, М.В. Китайгородская, Е.Н. Ширяев. – М.: Наука, 1981. – 276 с.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Свиридова И.И.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКЕ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОЙ СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Кайназарова А.З

sauirbaeva1996@mail.ru

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Мировая культура состоит из множества национальных культур. Ведущие страны мира относятся к поликультурным и полиэтническим сообществам. Необходимость обеспечить в этих странах толерантное сосуществование больших и малых этносов порождает потребность в поликультурном воспитании как инструменте и принципе образовательной политики. Культура двадцать первого века видится как процесс смешения различных этносов и культур. В результате человек в современной ситуации находится на рубеже культур, взаимодействие с которыми требует от него диалогичности, понимания, уважения к культурной идентичности других людей.

Все перечисленные аспекты указывают на острую необходимость поликультурного профессиональноориентированного воспитания будущих специалистов. Интерес к поликультурному воспитанию обусловлен расширением международного сотрудничества, усилением борьбы этнических и расовых меньшинств за свои права в сообществах с полиэтническим составом. В научный оборот все больше входят такие понятия, как поликультурное образовательное пространство, образовательный регион, поликультурная информационная среда, образовательные технологии и др. Это указывает на то, что система образования все больше ориентируется на диалог с культурой человека как субъекта, способного к культурному саморазвитию. Как писал М.М. Бахтин, только через диалог с другой культурой можно

достигнуть определенного уровня самопознания, так и двух культур – каждая сохраняет свое единство и целостность, одновременно обогащая друг друга. Поликультурное воспитание предназначено для того, чтобы устранять противоречия между системами и нормами воспитания доминирующих наций, с одной стороны, и этнических меньшинств – с другой. Оно предполагает адаптацию этнических групп друг к другу[1, с.46].

Поликультурность образования предполагает отражение всего содержания специфических особенностей различных культур, их диалога и взаимодействие в историческом и современном контекстах. Полиязыковая личность – это активный носитель нескольких языков, представляющий собой: личность речевую – комплекс психофизиологических свойств, позволяющих индивиду осуществлять речевую деятельность одновременно на нескольких языках; личность коммуникативную – совокупность способностей к вербальному поведению и использованию нескольких языков как средства общения с представителями разных лингвосоциумов; личность словарную – совокупность мировоззренческих установок, ценностных направленностей, поведенческого опыта, интегрированно отраженных в лексической системе нескольких языков.

В свою очередь, полиязычное образование – это целенаправленный, организуемый, нормируемый триединый процесс обучения, воспитания и развития индивида как полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности, а также в эмоционально-ценностном отношении к языкам и культурам.

В поликультурном этногеографическом пространстве, каким является Казахстан, значительная часть населения является двуязычной. По исследованиям последних лет, наряду с государственными казахским языком и русским языком, являющимся языком межнационального общения, коммуникация осуществляется более чем на 140 языках. В настоящее время по-новому ставится и решается вопрос о формировании новой личности, способной профессионально решать важные задачи в новых условиях развития общества, в условиях глобальных перемен. В век многоязычия и поликультурности главным требованием к любому специалисту является не только хорошее владение родным языком, но и знание иностранного языка.

Реалии современного этапа развития общества, языковая ситуация в многонациональном Казахстане в настоящее время диктуют необходимость разработки основных методических принципов и подходов к формированию коммуникабельной языковой личности. Нельзя не согласиться с утверждением казахстанских исследователей, «что процветание общества зависит не только от экономики и техники и даже не от общей культуры, а от культуры слова». И действительно, подготовка разностороннего специалиста, обладающего высоким уровнем культуры (в том числе и культуры слова) – главная проблема высшего образования сегодня. Реалии современного этапа развития общества, языковая ситуация в Казахстане, многонациональном государстве, с

многовековой историей, в которой переплелись народы, нации, культуры, в настоящее время диктуют необходимость разработку основных методических принципов и подходов к формированию коммуникативной языковой личности.

Обучение профессиональной лексике студентов технической специальности – процесс комплексный, и самое главное это добиться правильного произношения. Необходимо полное понимание природы языка, чтобы в дальнейшем понимать специфику лексики русского языка и самостоятельно обновлять и совершенствовать свои знания, обогащая свой лексический запас. Методика обучения подразумевает достижение максимального процента эффективности и качества полученных знаний, основ и разноплановой подачи материала.

Первая проблема, а соответственно и трудность, стоящая при обучении русской лексике, это большое количество слов. Так, 17-томный словарь русского языка насчитывает 250 тысяч слов, профессиональные словари, к примеру, словарь терминов и понятий медицины, – 900 тысяч слов. Понятно, что усвоить все слова, овладеть ими активно невозможно. Установлено, что словарь взрослого человека составляет 10% всего словарного состава родного языка. Вместе с тем национальная специфика и психологические особенности личности во многом определяет количество слов, необходимых для речевой деятельности.

Вторая проблема связана с тем, какие слова отбирать, т.е. проблема минимизации, отбора и организации лексического материала для овладения русским языком на разных уровнях. В методике разработаны принципы отбора, на основе которых проводится оценка лексики. Их можно разделить на три взаимосвязанные группы: статистические, методические, лингвистические принципы. Методические принципы ориентируются на цели обучения, на речевые темы, предлагаемые учебной программой. Важнейшим из них является принцип тематической ценности слова, что означает необходимость включения в обучение тех слов, которые соответствуют изучаемой тематике. Слова могут быть не частотными, но без них нельзя обойтись при построении высказывания.

Одна из задач лексического аспекта – обеспечить лексическое наполнение фонетического и грамматического материала. Для рационального выполнения первой задачи необходимо определить объем, границы лексического минимума, иными словами, минимальное количество слов, которое позволяет пользоваться языком как средством общения, с другой стороны, минимум – это максимальное число слов с точки зрения учебных возможностей человека и количества часов, отведенных на усвоение языка [2, с. 85].

Средством повышения мотивации студентов является четкая постановка целей и задач в процессе изучения русского языка. Таким образом, задачей преподавателя русского языка является обеспечение условий, повышающих интерес к учебному процессу. Занятия должны быть организованы таким образом, чтобы учащиеся четко видели перспективу использования языка в

своей профессии и осознавали необходимость владения данной языковой компетенцией.

Профессионально-ориентированное обучение в неязыковом вузе предусматривает формирование необходимых умений и навыков говорения и чтения с использованием аутентичных учебных материалов лингвострановедческого и социокультурного содержания[3, с. 15]. Профессионально-ориентированное обучение невозможно без обучения специальной лексике, которая играет в данном процессе существенную роль. Исследование процесса обучения лексике позволило выделить принципы обучения профессиональноориентированной лексике. К ним относятся:

- дидактические (принцип наглядности, принцип межпредметной интеграции, принцип сознательности);

- лингвистические (принцип минимизации языка, принцип концентризма), психологические (принцип поэтапности в формировании лексических навыков и умений);

- методические принципы (принцип обучения лексике в различных видах речевой деятельности, принцип дифференцированного подхода в зависимости от цели усвоения лексике, принцип профессиональной направленности обучения, принцип взаимообучаемости).

Последний принцип является характерным для обучения профессиональноориентированной лексике, поскольку в некоторых ситуациях студенты лучше владеют предметом своей специальности и могут корректировать преподавателя. Все вышеназванные принципы взаимосвязаны и дополняют друг друга.

Успешному усвоению необходимых знаний способствует использование инновационных методов, методов формирования интереса к обучению (познавательные игры, учебные дискуссии, создание проблемных ситуации и др.); внедрение в образовательный процесс преподавателями и студентами новых технологий (презентаций учебного материала, электронных пособий, аудио- и видеоматериалов и пр.). Все вышеназванное активизирует процесс языкового обучения и способствует эффективности усвоения ключевых понятий, которые лежат в основе формирования поликультурной личности, осваивающей три языка – казахский, русский и иностранный[4, с. 67].

Итак, языковая политика Казахстана выдвигает «разумную трансформацию языковой культуры на основе равноправного использования трех языков: государственного, межнационального и международного общения» и позволяет нам осуществлять постепенное вхождение в мобильный мегакультурный мир. Главная цель, стоящая перед преподавателями и студентами – это развитие поликультурной личности, способной на социальное и профессиональное самоопределение, знающей историю и традиции своего народа, владеющей несколькими языками, способной осуществлять коммуникативно-деятельностные операции на трех языках во всех ситуациях, стремящейся к саморазвитию и самосовершенствованию. Владение казахским, русским и иностранным языками становится в современном обществе

неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человека. Все это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, практически и профессионально владеющих несколькими языками и получающих в связи с этим реальные шансы занять в обществе более престижное положение как в социальном, так и в профессиональном плане. Разумное, грамотное и правильное внедрение трехязычия даст возможность выпускникам наших вузов и других учебных заведений быть коммуникативно-адаптированными в любой среде.

Использованные источники:

1. Тайчинов М.Г. Развитие национального образования в поликультурном, многонациональном обществе // Педагогика. – 1999. – № 2.
2. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного (нового): Учебное пособие для преподавателей и студентов. - М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2007.– С185.
3. Зиннурова Ф.М. Формирование профессионально-языковой компетентности студентов ССУЗ в полиэтническом регионе (на примере строительных специальностей): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Йошкар-Ола, 2006. – 25 с.
4. Бейсенбаева А.А., Убниязова Ш. Сущность понятия толерантности и ее характеристика // Материалы 10 Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – Новосибирск, 2009. – С. 67-71.

Научный руководитель: д.п.н, профессор Курманова Б.Ж.

ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ БАСТАУЛАРЫ

Калиева А.А., Шаймерден А.Ш.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Әдебиет – сөз өнері. Барлық әлем халықтарында өз әдебиеті, өз мәдениеті бар. Өйткені әдебиет-сол халықтың айнасы, бет пердесі, тұрмыс-тіршілігі, тіпті сол елдің жүріп өткен тарих соқпақтарын да әдебиеті арқылы білесің. Осы тұрғыда қазақ тарихын да, халықтың бастан кешкен сан қилы тағдырын көне дәуірден сыр шертетін «Күлтегін», «Тоныкөк» дастандарынан бастап, қара халықтың ауыр кезеңінен хабар беретін «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жырларынан, одан бері қарай тарқатсақ қуаныш пен күйінішті, сүйіспеншілік пен махабатты келістіре суреттейтін Абай шығармашылығынан анық көруге болады. Бұл ойды әдебиетші-ғалым З. Қабдолов «Әдебиеттің халықтығы – тарихи категория» [1] деп тұжырымдаған.

Әдебиет бар да сол әдебиеттегі көркемдік-идеялық бағыттардың ұлттық сипатын тарқатып, таратып айтатын арнайы ғылым саласы қазақ әдебиеттану

бастауларында кімдер тұр және олардың ой-пікірлерінің маңыздылығы мен салмақтылығына назар аударып, құнды пікірлерін жүйеге түсіру біздің зерттеу мақаламыздың басты мақсаты болмақ.

Қазақ әдебиеттану ғылымы деген сөзіміздің бастамасы әлбетте, Ахмет Байтұрсынұлынан басталады. Қазақ топырағында әдебиет және тіл ғылымдарының негізін салған А. Байтұрсынұлы екендігі кереғар саясаттың әсерінен көпке дейін мойындалмай келгені де ақиқат. 2013 жылы жарық көрген 15 томдық «Классикалық зерттеулер» [1] деген еңбектің алғы сөзінде ғалым-әдебиетші А. Ісімақова 1996 жылы жарық көрген З. Қабдоловтың «Көзқарас: талдаулар мен толғаулар» деген еңбегін талдай келе: «Осы зерттеуінде З.Қабдолов: «Демек, күні кешеге дейін кешең қалып келген әдебиет теориясы да бізде, туған әдебиетіміздің тарихы мен сыны секілді бүтінделеді. Әлгі бір Аристотель қалыптастырған ұғыммен тұжырап болсақ, бұл ғылым да бүтін: мұның да «басы, ортасы, аяғы» бар. Басы – жиырмамыншы жылдарда туған Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы»; ортасы – қыркыншы жылдарға таяу басылып шыққан Қажым Жұмалиевтың «Әдебиет теориясы» мен Есмағамбет Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелері»; аяғы – алпысыншы жылдардың ақырына таман жазылып бітіп, жарық көрген Зейнолла Қабдоловтың «Әдебиет теориясының негіздері. Бұрын атын атай алмаған, бірақ еңбектерін пайдаланып жүрген бүгінгі зиялы қауым ішінен З.Қабдолов бірінші болып Ұлт Ұстазы алдында кешірім сұраған тұлға. Сол сөздері үшін З.Қабдоловты бүгінгі заманның көп емес зиялыларының қатарына жатқызамыз. Ғалым: «Ахаң жоқта біздегі әдебиет теориясы басы жоқ кеуде секілді еді. Ал басы жоқ дене бола ма? Қайтейік, болады деп келдік...» Себебі, деп жалғастырады ғалым «С.Сейфуллиннің сөзімен айтқанда, «қазақ халқын байға, кедейге бөлмей, намысын бірдей жыртып, арын бірге жақтаған» Ахаңның араға алпыс жыл салып қайтып оралуы ақын-ойшыл-оқымысты ретіндегі өзге қырларын өз алдына қойғанда, біздің әдебиет туралы ғылымымызды, оның теориясын осылай бүтіндеді. Туған топырағымыздағы әдебиет теориясының басы болып табылатын «Әдебиет танытқыштың» айта қалғандай қадірі мен қасиеті, тарихи мәні мен маңызы дәл осы арада жатыр» [1, 11]. Ғалымның сөзін толықтай келтіріп отырмыз, өйткені дәл осы жолдарда ұлттық әдебиеттанудың бастау бұлағын дәл анықтап, нақтылап айтылған көркем ой тұжырымдалған. А. Байтұрсынұлы бас деп мойындаған З. Қабдоловтың да, соны әдемі ғып келістіріп жеткізген А. Ісімақованың пікірі де өте әсерлі шыққан.

«Әдебиет танытқыштың» бірінші бөлімі «Сөз өнерінің ғылымы» деп аталып, бірнеше шағын бөлімшелерге, баптарға бөлініп, олардың әрқайсысында нақты мәселе қаралады. Ұлттық әдебиеттану ғылымының іргетасы ретінде талданып отырған еңбекте ғалымның қазақ тілінің ұшан-теңіз байлығын өз сөз қолданысымен дәлелдеп, дәйектеп отырған. Тіпті осы еңбекте «эпитет» деген терминнің таза қазақша «айқындау» деп берілуі өте көңілге қонымды. Неге осы атаумен ғылыми айналымға түспейді деп те ойланасыз. Қазіргі әдебиеттерді қарап отырсақ, кейбір тұста эпитет, кейбір тұста айқындау деп ала-құла

қолданыстар кездеседі. А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегі-ұлттық сөз қолданыстардың шынайы үздік үлгісі. Бұл туралы да 3. Қабдолов таңданысын жасырмайды: «Таң қаласыз: ағындар таңдамалы, талғамалы... Не деген ағыл-тегіл байлық?! Туған тілінің хан-қазынасына еркін еніп, мұхитында балықтай жүзетін асқан білімпаз тіл маманы ғана іздеп тауып, тың мағына, нәзік түсінік бере алатын сөздер емес пе?!» [2,160].

Ұлттық әдебиеттануымызда келісті ой, көркем сөздің шебері, осы ғылымның қалыптасып, дамуына сүбелі үлес қосқан ғалым-Қажым Жұмалиев. Ғалым-әдебиетшінің «Әдебиет теориясы» еңбегі(1938)-атынан көрініп тұрғандай, әдебиеттің өз алдына жеке ғылым саласы ретіндегі орнын айқындауға арналған. Аталған еңбекте әрбір әдеби ұғым ақын-жазушыларымыздың шығармалары негізінде талданып көрсетілген.

Мысалы, әдебиеттің тарихылығына мысал ретінде ғалым мынандай деректерді алға тартады: «Оқушылардың барлығы жақсы білетін Махамбет өлеңдерінің негізгі көпшілігі Исатай, Махамбет бастаған шаруалар көтерілісінің тарихымен тығыз байланыста туды. Әйтсе де әдебиеттің тарихтылығын дәлелдеу үшін төмендегі мысалдарды келтіру орынды тәрізді. Ақын «Әй, Махамбет, жолдасым» деген өлеңнің бір жерінде:

Ауыр әскер қол ертіп,
Жасқұсқа барып төнгенде,
Арыстандай ақырған,
Айбатыма шыдамай,
Хан баласы жылады-ай,
«Жанымды қи» деп сұрады-ай

Исатай атынан айтылған осы монологты тарихи мәліметтермен салыстырсақ, поэтикалық шындық пен тарихи шындық дәлме дәл келіп, бірі екіншісін растай түседі» [3, 32-33б]. Бұдан басқа да ғалымның әр жылдары жазған «Қазақ әдебиетінің тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі», «Махамбет», «Стиль-өнер ерекшелігі» т.б. еңбектері ұлттық әдебиеттануда ойып орнын алған сүбелі зерттеулер болып табылады. Ойымызды тұжырымдасақ, «Қажым Жұмалиев бар өмірін халық мүддесіне арнағанын оның әдебиеттік туындылары, әдеби зерттеу еңбектері дәлелдеп келеді. Белгілі орыс ғалымы, Қажым Жұмалиевтің ұстазы және досы, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Н.Ф. Бельчиковтің: «Қ. Жұмалиевтің бейнесін тұтас алып қарасақ, ол көптеген әділ замандастарының көзінде талантты қазақ халқының жақсы өкілдерінің ішіндегі нағыз халықтық типін танытады. Ол халық шығармашылығының поэзиялық стихиясын өзінің еңбектерінде әдеби құбылыстарға ғылым тұрғысынан терең теориялық топшылау жасау әдісімен қиыстыра білді», - деуі де сондықтан болса керек»[4].

Ұлттық әдебиетіміздің бастау арналарына талдау жасағанмызда жоғарыда ұлт ұстазы туралы құнды пікірлерін келтірген Зейнолла Қабдоловқа соқпай кете алмаймыз. Көзі тірісінде «қазақтың Қабдоловы» атанып, біздер, жас зерттеушілер үшін өте құнды «Әдебиет – ардың ісі» атты афоризмнің

авторы, З.Қабдоловтың «Сөз өнері» (1970, 1973) кітабы – әдебиеттану ғылымының бүтін болмысына, қызметі мен орнына, даму бағыттары мен үрдістеріне, құралдары мен әдістеріне талдау жасалған бағалы еңбек. Ғалым Ж.Дәдебаевтың сөзімен айтсақ, «З.Қабдолов әлемінің эстетикалық категориялары әсемдік пен әдемілікті танудың әдістері мен тәсілдерін ғана айқындап қоймайды, сонымен қатар оларды бағалаудың да өлшемдерін белгілеп, жолдарын анықтайды. Бүгінде әдеби шығарманы, әдеби процесті, әдеби даму заңдылықтарын З.Қабдоловтың әсемдік әлемінің категорияларынан тыс танып, таразылау мүмкін емес. З.Қабдоловтың әсемдік әлемі сұлу, әдемі, келісті» [5, 21]. Шынында да, академик З. Қабдоловтың еңбектерін парақтай отырып, әрбір тұжырымы мен мөлтек ойлары ірі зерттеулерге бағыттайтынын анық байқауға болады:

- Әдебиет -әлемнің сырлы шежіресі;
- Әдебиет-халықтардың көркем тарихы;
- Әдебиет-адамдардың ары мен ажары;
- Әдебиетті білу- өмірдің мағынасын ұғу, өмір сүрудің мәнін түсіну;
- Әдебиет оқу - сананы сарабал ақыл мен ойға кенелту, кеудені уыздай дірілдеген тап таза ұятқа толтыру, қиялға қанат байлау, қияға құлаш ұру, алға, асыл мұратқа ұмтылу [6, 241];

- Абай-біздің рухани әкеміз;
- Ақын болу шарт емес, азамат болу міндетін [6, 228].

Кез келген халықтың әдебиеттану ғылымының тууын сөз еткенде, оның бастаулары болып табылатын әдеби-теориялық пікірлердің қай кезден басталатынын да ескергеніміз жөн. Әдебиеттанушы профессор Бейсембай Кенжебаев анықтағандай, ежелгі дәуір әдебиетінен нәр алған ХХ ғасырдың басына дейінгі мерзім қазақ әдебиеттануының бастау көзі болып табылады.

Екінші кезең — қазақ әдебиеттану ғылымының кәсіби қалыптасу кезеңі — 1905-1937 жылдар аралығы. 1926 жылы А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» жарық көрді. Бұл — қазақ әдебиеттануының қалыптасқанын нақты дәлелдейтін ғылыми дерек. Үшінші кезең — 1938-1956 жылдар кеңес кезіндегі қазақ әдебиеттануының қалыптасуы. 1957-1987 жылдар кеңес кезіндегі қазақ әдебиеттануының дамуы. Төртінші кезең — 1988 жылдан бері Тәуелсіздік кезеңінің әдебиеттануы орын алуда. Осы аталған кезеңдердегі қазақ әдебиетінің ұлттық сипатын ашуда біз сөз еткен еңбектермен қатар классик жазушыларымыздан бастап, әдебиетші-тілші ғалымдардың да өзіндік үлес қоспағандары кемде-кем. Солардың қатарында Мұхтар Әуезовті, Ғабит Мүсіреповті, Ісмет Кеңесбаевты, Әлікей Марғұланды, Мұхаммеджан Қаратаевты, Бейсенбай Кенжебаевты, Тұрсынбек Кәкішевті, Әбділда Тәжібаевты, Мәулен Балақаевты, Зәки Ахметовты, Зейнолла Қабдоловты, Мүсілім Базарбаевты, Рабиға Сыздықоваларды да айта аламыз. Егер сөзіміздің басындағы әдебиет – халықтың айнасы деген тұжырымға қайта оралсақ, аталған ғалымдардың еңбектерінен әдебиеттегі қоғам өмірінің суреті, соның ішінде ұлттық әдебиетіміздің ою-өрнектері, бағыт-бағдарлары туралы толық мәлімет ала аламыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Классикалық зерттеулер: Көп томдық.-Алматы: Әділет әлемі, 2013-412 бет.
2. Қабдолов З. Ахаңның әдеби қисындары: «Классикалық зерттеулер» атты кітапта.- Алматы: Әділет әлемі, 2013-412 бет.
3. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. Орта мектептің жоғары класс оқушыларына арналған оқу құралы.-Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1960-247бет.
4. Сұлтанғалиева Р.Б. Академик Қажым Жұмалиев зерттеулеріндегі әдебиет теориясы мәселелері: ұлттық әдебиеттанудағы әдебиеттің классикалық жанрлары. Орал қаласы: «Қ.Жұмалиев және қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» атты ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарында, 22 қараша, 2018.
5. Дәдебаев Ж. Зейнолла қабдоловтың әсемдік әлемі: ШІ Қабдолов оқулары. Қазіргі әдебиеттану мен фольклористиканың теориялық және методологиялық мәселелері. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 115 бет.
6. Қабдолов З. Шығармалар жинағы. 6 том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2014-310 бет.

Ғылыми жетекші: PhD., доцент Кушкимбаева А.С.

КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ И ЕГО РАЗЛИЧНЫЕ АСПЕКТЫ

Карасаева А.Т.

ainash_karassayeva@mail.ru

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

Для обыденно-жизненных представлений время – нечто известное и даже в какой-то мере очевидное. Однако если серьезно задуматься, что же такое время, то возникает множество вопросов. Неслучайно проблема времени с древности волновала человеческий ум и занимала философов различных эпох. Детальному исследованию понятие времени подвергалось и в естественных науках, и в лингвистике. Актуальность проблемы времени обусловлена не только тем, что существует очень много подходов к определению понятия времени, но и той ролью, которую это понятие выполняет. «Время – атрибут, всеобщая форма бытия материи, выражающая длительность бытия и последовательность смены состояний всех материальных систем и процессов в мире. Время не существует само по себе, вне материальных изменений; точно так же невозможно существование материальных систем и процессов, не

обладающих длительностью, не изменяющихся от прошлого к будущему» [1, 130].

Представление о времени изменялось на протяжении всей истории человечества. У древних греков оно ассоциируется с идеей «справедливости» или равновесия. Такое представление обязано своим происхождением наблюдаемой смене сезонов с попеременным столкновением теплого и холодного, влажного и сухого. Причем цель всего цикла – это установление «справедливого равновесия» [2, 42]. Платон считал время образом вечности. Вечность – идея, время выступает как реализация идеи; если время очень долгое, то в пределе оно есть вечность. Аристотель считал время числом любого движения, независимо от его специфики, а также указывал на то, что среди десяти выделенных им категорий – сущности, качества, количества, отношения, места, времени, положения, обладания, действия и страдания – категория времени занимает особое место. Он рассматривает ее в единстве с такими основополагающими атрибутами материи, как движение и пространство.

Средневековое время рассматривается, прежде всего, как понятие религиозное и церковное; наблюдается переход от циклического времени к линейному, поскольку рождение, смерть и воскресение Иисуса Христа не могли повториться. Время считается чем-то многообразным и не сводится к природным процессам.

В 14 веке наступил решающий этап в развитии как механического измерения (были изобретены механические часы), так и математической теории времени, были предприняты первые попытки в математическом анализе непрерывного изменения и в представлениях о времени как математической переменной, появилась и современная система измерения времени, когда день и ночь, сложив вместе, разделили на равное число «часов времени».

Большое влияние на развитие представлений о времени оказало изобретение маятниковых часов в 17 веке, в результате человечество овладело точным ходом часов, развивалось представление об универсальном времени, согласно которому время сопоставимо с непрерывной последовательностью событий. Основываясь на этом представлении, И. Ньютон вывел свои знаменитые законы движения и гравитации. Он предположил, что время является не только универсальным, но и «абсолютным», то есть существующим само по себе, независимо от процессов и событий. Хотя многие физики и высказались против данной концепции; Г. Лейбниц, например, подверг критике мнение И. Ньютона об абсолютности времени и идею о том, что моменты времени существуют сами по себе, однако в повседневной жизни людей стало крепнуть убеждение в том, что абсолютное время - это объективная реальность. На сегодняшний день Г. Лейбниц, представлявший моменты времени «классами» событий, связанных понятиями одновременности, и определивший время как порядок последовательности явлений, оказался ближе к истине, поскольку и мы считаем события одновременными не потому, что они

приходятся на один и тот же момент времени, а потому, что они совместно происходят.

Джеральд Уитроу отмечает, что «вплоть до начала 20 века время было подобно «движущемуся острию ножа», захватывающему все места Вселенной одновременно, и единственными элементами в математической формулировке времени считался выбор единицы его измерения и начала отсчета. За исключением этого время предполагалось универсальным и единым». Лишь теория относительности А. Эйнштейна в 1905 г. подорвала веру в универсальное абсолютное время и привела к полному отрицанию господствующего представления о времени. Согласно теории А. Эйнштейна, наблюдатели, движущиеся относительно друг друга, будут приписывать разное время одному и тому же событию. Изучив природу скорости света, А. Эйнштейн пришел к заключению, что измерение времени зависит от понятия одновременности, которое совершенно очевидно, когда два события происходят в одном и том же месте, но совсем не очевидно, когда случаются в разных местах [3, 56].

Диалектический материализм исходит, как известно, не из простой связи времени с движущейся материей, а из того, что это движение является сущностью времени (и пространства) и что, следовательно, материя, движение, время и пространство неотделимы. Порядок настоящее – прошлое – будущее, выражающий качественный аспект временной последовательности, служит определенным выражением структуры бытия как развивающейся материи [4, 102].

Философы разграничивают время на время бытийное как форму бытия и время, которое отражается в нашем сознании, культуре, обществе. Последнее известно как время перцептуальное, в основе которого нередко выступают эмоции, и поэтому З.Я. Тураева называет его еще временем эмотивным [5, 117].

Каждому из нас знакомо «чувство» времени, связанное со сменой ощущений, переживаний, мыслей, воспоминаний. Эти ощущения и образы сменяют друг друга в определенном порядке, одни явления мы ощущаем «раньше», другие «позже». С перцептуальным временем связано наше «чувство» настоящего, прошедшего и будущего, которое, заметим, не всегда соответствует реальному времени, связанному с порядком смены состояний природных явлений и измеряемому при помощи часов. Объективный ход реального времени, оставаясь неизменным в объективной действительности, в перцептуальном времени подвергается смещению-замедлению или ускорению. Например, в мгновение ока мы можем вспомнить всю нашу жизнь или в зависимости от состояния нашей нервной системы возникает расхождение между реальным и перцептуальным временем, если мы с нетерпением ожидаем какое-либо событие, нам кажется, что время «ползет», и наоборот, если мы заняты чем-то увлекательным, время «летит» незаметно.

Однако данные психологии и физиологии показывают, что перцептуальное время связано с протеканием реальных процессов и всегда основывается на объективных факторах и, следовательно, с реальным временем, что реальное и

перцептуальное время в основном соответствуют друг другу, поскольку порядок смены ощущений отражает порядок смены реальных явлений.

Такого же мнения придерживается диалектико-материалистическая концепция, согласно которой наши ощущения являются образами, копиями вещей, существующих объективно, независимо от нас, поэтому перцептуальное время отражает объективно-существующее, реальное время.

Перечисленные выше особенности перцептуального времени привели к суждению о биологическом и психологическом времени. Когда говорят о биологическом времени, имеют в виду «биологические часы», присущие живому организму, которые задают темп всех временных процессов в организме. При этом следует учитывать, что принцип действия биологических часов может существенно отличаться от принципа действия обычных физических часов. В ритме биологических часов физическое время как бы сжимается, а затем происходит активный перенос «спрессованных» ритмов протекшего внешнего времени, то есть живой организм как бы приспособливается к будущим событиям, спрессовывая прошлое в своей внутренней пространственно-временной организации, он живет и настоящим и будущим одновременно.

Проблема психологического времени – одна из важнейших и вместе с тем наиболее запутанных проблем, потому что неясно, какие явления обуславливают свойства психологического времени, и как оно соотносится с физическим временем. Стоит упомянуть также о наличии социального времени, к понятию которого имеются различные подходы в социологии и философии, но ни один из них пока не может считаться удовлетворительным, поскольку социальные явления включают в себя сложные переплетения психических явлений. Оно возникает как наложение друг на друга различных временных структур и изменяется на различных этапах человеческой истории.

Категория времени всегда была также одним из предметов изучения в классической традиционной логике – науке о формах мышления. Современная символическая логика пытается максимально формализовать свои положения и выводы по всем поднимаемым в ней вопросам и, в частности, относительно определения логических свойств времени. Выделяется даже отдельный раздел в современной неклассической логике, который изучает вопросы, связанные с проблемами временных отношений — логика времени (темпоральная логика, хронологическая логика, формальная хронология).

Как мы видим, исследование проблемы времени обладает богатейшей философской традицией. Представляя первоначально монополию естественных наук, проблема времени с течением веков стала одной из самых главных не только среди философов и физиков, но и среди лингвистов. Под лингвистическим аспектом времени традиционно понимают отражение некоторой модели реального времени в языке. Невозможно глубоко раскрыть общее понятие времени, не учитывая характер восприятия временных отношений человеческим сознанием и оформления их средствами языка. Время в языке можно отнести к числу категорий, с помощью которых определяется

соотношение между лингвистической и экстралингвистической деятельностью человека. Время относится к числу таких понятий, которые «не только описываются при помощи языка, а выявляются в нем самом, в его лексике и грамматическом строе» [6, 238].

С точки зрения Е.С. Яковлевой, особенностью русского языка является разветвленная качественная оценочность категории времени. Сравнивая русский и английский языки, она делает выводы, что, несмотря на внешнее сходство в организации синонимичных рядов слов-названий времени, эти языки являют собой разные «концепции времени» и в этом смысле - разные мировоззрения [6, 195].

М.М. Маковский, глубоко и всесторонне исследовавший лингвистическое время, назвал его «величиной весьма относительной». В зависимости от характера той структурной переменной, с которой тот или иной исследователь соотносит время и через которую мы в состоянии воспринять воздействие временного фактора на определенную языковую структуру, меняется наше представление о характере, природе и роли фактора времени в развитии языковых реалий. Согласно М.М. Маковскому, лингвистическое время – это естественная поступательная форма существования языковых структур, которая сама по себе не может служить непосредственной причиной языковых изменений и неравномерно проявляется в языковых континуумах в зависимости от их структурных свойств и действующих на них внутриязыковых, экстралингвистических и социальных факторов, ускоряя или замедляя эти процессы или нейтрализуясь ими. М.М. Маковский отмечал неравномерность развития различных языков. В частности, в одних языках на протяжении длительных периодов времени не происходит никаких изменений, в других же языках за короткий период отмечаются значительные структурные и формальные сдвиги. В одних языках изменения происходят на минимальной протяженности лингвистической структуры при максимальном времени, а в других языках - на максимальной протяженности лингвистической структуры при минимальном времени [7, 135].

Говоря о времени в лингвистике, необходимо, на наш взгляд, упомянуть о художественном времени, глубоко и всесторонне исследованном З.Я. Тураевой. Художественное время, по мнению З.Я. Тураевой, это «не взгляд на проблему времени, а само время, как оно воспроизводится и изображается в словесном произведении» [5, 120]. Автор рассматривает художественное время как форму бытия идеального мира эстетической действительности, как особую форму познания мира, сочетающую в себе особенности реального, перцептуального и индивидуального времени.

Как мы видим, проблема времени - многоаспектна. Комплексный характер проблемы времени, независимо от того, в рамках какой научной дисциплины оно рассматривается, выражается в его довольно сложной концептуальной структуре. Многочисленные аспекты категории времени привлекают сегодня ученых разных специальностей. Однако, несмотря на столь важную и постоянно возрастающую роль категории времени во всех сферах деятельности

человека, в отношении природы времени ученым еще далеко не все ясно. Само сущностное определение времени представляет трудности. До сих пор не существует универсального определения времени, которое соответствовало бы уровню развития современного естествознания и других наук.

Говоря о многоаспектности категории времени, мы имеем в виду физический, философский и лингвистический уровни ее определения. Каждый аспект выносит на первый план свою отправную точку в трактовке данной категории, рассматривая ее под своим углом и по своим собственным законам.

Использованные источники:

1. Нуртазина Б.М. Из опыта функционально-коммуникативного описания семантики таксиса // Функциональная лингвистика: состояния и перспективы. – Алматы, 2003. – С. 129 -137.
2. Жанпейісов Е. // Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары. ҚР БжҒМ мен ҰҒА Хабарлары. Филология сериясы. – Алматы, 2003. – №3. 41-50 б.
3. Амирова Т.А. Из истории лингвистики XX века. Структурно-функциональное языкознание (истоки, направления, школы): учебное пособие / Т.А. Амирова. – Москва: Изд-во МГЛУ, 2000. – 107 с.
4. Мурясов Р.З. Некоторые проблемы контрастивной аспектологии // ВЯ. – 2001. – № 5. – С. 86-112.
5. Тураева З.Я. От мастерства писателя к открытиям читателя. В поисках сущности текста. — М.: URSS, 2016 // Вестник РУДН, серия Лингвистика, 2016, том 20, № 1. – С. 117-123.
6. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / отв. ред. А.В.Бондарко. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 348 с.
7. Закамулина М.Н. Время как многоаспектная категория в свете идей Бодуэна де Куртене // Ученые записки КГУ. Том 143. - Казань: КГУ, 2002. – С. 134-137.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Кушкарова Г.К.

Қ.ЖҰБАНОВ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ МЕН ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ

Кеңесов Е.Ү., Жадрасинова Н.Ж.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Өткен ғасырдың алғашқы жартысында қазақ халқының рухани-мәдени өміріндегі аса зор әлеуметтік мәні зор жұмыстардың бірі - жазу, емле, термин туралы мәселенің басы-қасында профессор Қ.Жұбанов жүрді. Тіл тынысын аса бір құлшыныспен бақылап, оның сан-сапасын саралаған Қ.Жұбанов өзінің білімін туған халқын сауаттандыру жолына жұмсады. Тіл табиғатының қыр-

сырына терең үңілген ғалым қазақ тілі жазуы мен терминологиясына қатысты көптеген құнды еңбектер жазды. Қазақ ғылымы мен жазуындағы өзекті мәселе ретінде терминологияның, жаңа атаулардың дәл осы кезеңде кең көлемде дамуы қоғамдағы өзгеріс, дамуымен байланысты, яғни оның қоғамдық қажеттіліктен туындағаны сөзсіз еді. Ғалым «Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы» деген мақаласын Мемлекеттік терминкомның бюллетенінің 1935 жылғы №4 санында жариялаған[1.323]. Қазақ жазуы мен терминологиясы туралы ең алғаш рет 1924 жылы 12-18 маусым аралығында Орынборда өткен республикалық ғылыми қызметкерлерінің I съезінде сөз болған[2.125]. 1926 жылы Баку қаласында болған түркологтардың Бүкілодақтық I съезі тікелей осы мәселелерді қарастырды. Мұнда арнайы бес баяндаманың бесеуінде де қазақ әліпбиі, орфографиясы және терминологиясы сөз болды[2.127]. Осындай съездер мен газет бетіне шыққан мақалалар және ағартушылықпен айналысқан ардақты азаматтарымыздың еңбегінің нәтижесінде 1933 жылы Мемлекеттік терминология комиссиясы құрылған екен. Оның тұңғыш төрағасы Қ.Жұбанов, мүшелері Б.К.Асфандияров, Г.К.Бірімжанов т.б. болған. Алғашқы күннен бастап бұл комиссиясы қазақ тілінің терминологиялық жүйесін жасау, қалыптастыру жұмыстарымен айналысты. Сол мақсатпен 1935 жылы мәдени құрылыс қайраткерлерінің бүкіл- қазақстандық I съезі ашылар қарсаңында мемлекеттік терминология комиссиясы «Бюллетеннің» төрт саны жарық көрді. «Бюллетеннің» бұл сандарында алдағы зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар сілтейтін материалдар жарияланды[1.336]. «Бюллетеннің» 1935 жылы небәрі төрт-ақ саны шығып үлгерсе де терминология мәселесін үлкен әлеуметтік дәрежеге көтеріп тастады. Терминге арналған осы «Бюллетеннің» төрт санында 17 ғылыми мақала жарияланған екен. Термин сөздерге қатысты жеті-сегіз мақала арналса, ал қалғаны әліпби мен жазуды әңгіме етеді. «Бюллетеннің» алғашқы санының өзінде Қ.Жұбановтың «Қазақ әдебиет тілінің терминдері туралы» («Термины казахского литературного языка») деген атпен мақала екі тілде берілсе, «К пересмотру казахской орфографий» мақаласы орысша берілді. «Қосар ма, дара ма?» , «Қазақ тілінің емлесі мен әліппесіне кіргізілетін өзгерістердің жобасы» атты мақалалары жарияланған болатын. Ал екінші санды «Физика терминдері жайынан», «Математика терминдері жөнінде» атты мақалаларымен қоса тағы ғалымның екі тілде «Терминдердің спецификасы жөнінде», «Қазақ тілі орфографиясы мен алфавитіндегі өзгерістер жөнінде жоба» деген мақалалары басылған еді[3.125]. Осындай зерттеу еңбектерге зер сала отырып, профессор Қ. Жұбановтың өзі еңбек еткен сол кездің өзінде-ақ қоғамдық өмірдің сұранысын, мұқтажын өтейтін мәселелерді әлеумет талқысына салып, көпшілік назарын аудара білгенін байқауға болады.

Қ.Жұбанов 1929 жылы қазақ әліпбиі мен емле ережелерінің жетілдіретін жері көп екенін, бұл емле кейбір сөздерді бірнеше вариантта жазуға да жол бергенін, сондықтан дұрыс жазу талаптарына сай емес екенін көрсете келіп, емледе қазақ сөзін жазуға 12 ереже, термин сөзге арналған 18 ереже барын, осындай қарапайым ережеге қарамастан термин сөздерді ғана емес, төл сөздердің де дұрыс жазылмай жүргенін айтып, «..барлығы сауатты жазудың

орнына, нақты дерекке қарағанда, бәрі қате жазып жүр», - деп жазған еді [1.325]. Қазақ ғалымдарының ішінен термин сөздің тұңғыш рет ғылыми анықтамасын жасаған Құдайберген Жұбанов болатын. Ол терминжасам принциптерін алғаш дүниеге әкелген жан. осының негізінде бұдан былай қарай термин жасау белгілі бір жүйеге негізделіп, басқа да мәселелері жолға қойылған екен.

Қ.Жұбанов мемлекеттік терминология комиссиясына төраға ретінде жазу мен терминология мәселелеріне ерекше назар аударып, бір орталықтан басқарып, ұйымдастырып отыруы арқылы қысқа мерзімде-ақ нәтижелі жұмыстар атқарған еді. Қазақ жазуы мен терминология мәселесін жолға қою мақсатында Қ.Жұбанов шұғыл түрде мемлекеттік терминология комиссиясының «Бюллетенін» шығара бастады. Өкінішке орай, бұның тек қана төрт-ақ саны шығып, ары қарай жалғасын таба алмады. Әйтсе де осы аз санның өзінде басты мәселелер қозғалып үлгерді. Сонымен бірге ғылымның әртүрлі саласында бой көрсетіп жүрген терминдердің 50 мыңдайы осы комиссияның мәжілісінде талқыланып, бекітіліп, бюллетеньде жарияланды.

Сол тұста қазақ терминологиясында өзіндік басты мәселенің бірі оның принциптерін қалыптастыру болған еді. Қ.Жұбанов өзі қарап бекіткен 10 мыңнан аса терминдерді өзінің принциптерімен топтастырып, нақтылаған еді. Қазақ терминологиясының принциптері туралы өз ойларын Қ.Жұбанов 1935 жылы 20 мамырда Алматыда өткен мәдениет қайраткерлерінің бірінші құрылтайында баяндап береді. Ол съезде терминологияның 11 принципін ұсынады. Олардың жалпы мазмұны төмендегідей болды:

1. Көптеген әдеби тілдерде аударылмай қалыптасқан халықаралық терминдерді аудармай сол қалпында қолдану (*революция, совет, теория, практика, тенденция, хирургия, климат, абсолютный т.б.*).

2. Әдеби тілдер тәжірибесінде аударылып алынған халықаралық терминдер (*производство, труд, деньги, корень, стебель, мышцы, деление, умножение т.т*) қазақ тіліне де аударылады, егер аударма термин мағынасын дәл бере алмай, бұзатын болса, онда оларды (*сословие, состав, клетка, слет т.т*) орыс тілінде қалдыру.

3. Әр қилы пәнде бір мағынада білдіретін терминдерді бірегейлетіп алу: мысалы форма-форма (*философия, физика*), материя-материя (*физика, философия*), корень -түбір (*математика, ботаника, лингвистика*).

4. Білімнің әр саласына әр қилы мағына білдіретін терминдер (*мануфактура, продукт, легенда*) бір салада термин ретінде басқасында жай сөз ретінде қолданылады. Мысалы: *мануфактура* экономикалық даму кезінде термин болады, бірақ тауар түріне жатпайды.

5. Халықаралық сөздер түрінде қалыптасқан терминдер орыс тіліндегі үлгімен қабылданады (*пролетариат, физика, биология*).

6. Терминдерді түсініксіз етіп жіберетін жасанды сөзжасамға бармай-ақ, қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктеріне де, атаудың ғылыми мәнін де толық қамти алатын терминдердің (Мысалы: *беріліс-передача, көпкіл-многоугольник, тоқыма-текстиль, тәжірибе- практика т.б*) баламасын табу.

7. *-изация, -ификация, -ация* тәрізді формальды элементтермен

(машинизация, электрофикация, *объективация*) келетін сөздерді қазақ тіліндегі *материаландыру, электрлендіру, объективтенулер* түрінде қалыптастырулар келеді.

8. Қазақ тіліне халықаралық терминдермен ілесіп *-ист, -изм* қосымшалары және *ре, сиын, суп, де, анти, контр* тәрізді префикстер енгізіледі.

9. *-авто, -аэро, -авиа* сияқты қысқартылған формаларға қазақ сөздері бірігіп (*авиажол, эрошана, авиашана, автоқатынас*) жазылады.

10. Қаркөмір (Қарағанды уголь), Халкомжер (Наркомзем) т.т сияқтыларды қысқартып қолдану.

11. Бұрын терминологиялық қолданыстан шығып қалған *диктатура, ревалюция совет, теория, практика* деген терминдерді қазақ тіліне кері кіргізу[1.501].

Профессор Қ.Жұбанов ұсынған бұл принциптері съезде 10 пунктке шақталып негізделіп қабылданды. Бұл принциптер қазақ терминологиясының қазіргі дамуына негіз болғанын ешкім де жоққа шығара алмайды. Қазіргі таңда ғалым еңбектері де сұранысқа ие болып отыруы оның зерттеулерінің өміршендігін танытады. Сондықтан қазақ жазуын жүйелеп, терминологиясын қалыптастырудағы Қ.Жұбанов еңбегін ерекше құрмет тұтамыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Құдайберген Жұбанов. Шығармаларының толық жинағы.- Ақтөбе: «Жұбанов университеті» баспасы, 2019. -584 б.
2. Күдерина К. Қазақ жазуының теориялық негіздері. Оқу құралы.- Алматы: «Мемл. тіл. оқыту орт», 2010. -380 б.
3. Садуақас Н.А. Құдайберген Жұбанов және қазақ тілінің дыбыс жүйесі. - Ақтөбе: Ақтөбе МПИ, 2005.- 171 б.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Садуақас Н.А.

ОТРАЖЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПАНДЕМИИ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Клименко В., Юдакова А.

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

Год назад в истории человечества произошел сокрушительный поворот, повлекший за собой значительные изменения в жизненном укладе и мировосприятии людей и приведший к повышению смертности во всех странах мира. Поворот этот связан с коронавирусной пандемией, которая застала врасплох население всех частей земли, т.к. первоначально казалось, что это заболевание затронет только население Китая (там были зафиксированы первые случаи), как это уже неоднократно случалось (птичий и свиной грипп и т.п.).

Но неизвестная до того времени болезнь буквально захлестнула весь мир, заставив человечество жить и мыслить по-новому.

При этом пандемия не является чем-то новым и неизведанным для людей. Ещё в VI веке до н.э. была зарегистрирована первая эпидемия чумы под названием «юстиниановая», вспыхнувшая в эпоху расцвета культуры Восточно-Римской империи, при императоре Юстиниане, который сам стал жертвой «черной смерти».

Следующая волна страшной чумы охватила Западную Европу в 14 веке. Ее пик пришелся на 1346-1353 годы, жертвами болезни стали от 30 до 60% населения Европы. Слабо развитая медицина, густонаселенность Европы способствовали быстрому распространению практически неизлечимого заболевания. Но помимо неэффективной средневековой медицины, большую проблему создавала деятельность католической церкви, подогревавшая религиозный фанатизм и нетерпимость. Невежество прихожан, неверная трактовка христианских догм, приводили к распространению чумы и массовым заражениям. Отсутствие элементарных знаний в области медицины и санитарии в поисках защиты у всевышних сил сгоняло людей в церкви, в которых они подвергались еще большему риску заражения из-за скопления людей и выполнения различных обрядов (целование креста и икон и т.п.), якобы оберегающих верующих от болезни.

Ужасные события того времени, связанные с чумой, в частности, потеря отца и дочери, послужили для Джованни Боккаччо толчком к созданию «Декамерона», история создания которого относится к 1348-1351 годам, времени разгара пандемии. Трагическую картину эпидемии чумы в 1348 году в Италии Боккаччо нарисовал в первой новелле «Декамерона»: «Славную Флоренцию, лучший город Италии посетила губительная чума... От этой болезни не помогали и не излечивали ни врачи, ни снадобья... Так как для великого множества мертвых тел, которые каждый час подносили к церквам, не хватало освященной земли, то на переполненных кладбищах при церквах рыли огромные ямы и туда опускали целыми сотнями трупы. Во Флоренции умерло, как уверяют, 100 тысяч человек...» [1].

Дж. Боккаччо повествует о том, сколько простых и знатных людей умерло. Он дает понять, что деньгами и властью от страшной болезни не откупиться. Для нее все равны. Писатель указывает на быстротечность жизни, на то, что никогда и никто не знает, когда страшная старуха с косою придет за любимым. Герои «Декамерона», уединившись на лоне природы, говоря современным языком, самоизолировались и воссоздали по крупицам привычный порядок вещей, чем и спаслись от чумы.

Как известно, Боккаччо осуждал нелепое и бессмысленное повиновение церкви, принимая во внимание то, что массовые мероприятия вели к распространению «черной смерти». Некая параллель, связанная с массовыми скоплениями, проводится в первой новелле второго дня, рассказанной Неифилой. В новелле звучит также осуждение автором невежества и людской глупости. За вполне обычной историей скрывается прямое сравнение с

событиями того времени. Хотя в ней отсутствует прямое указание на наличие эпидемии во Флоренции, автор ссылается в новелле на главные причины распространения эпидемии, а именно массовые скопления людей в церкви и проведение обрядов, которые, действительно, способствовали распространению болезни. «Не помогали и умиленные моления, не однажды повторявшиеся, устроенные благочестивыми людьми, в процессиях или другим способом» [1]. Автор «Декамерона» осуждал нелепость религиозных обрядов, раболепное повиновение безграмотного населения, которые приводили к огромным жертвам.

Аналогичной проблеме посвящена и пушкинская мини-пьеса «Пир во время чумы», которую поэт написал, когда оказался запертым из-за эпидемии холеры в имении Большое Болдино. В 1830 году А.С. Пушкин прочитал произведение «Город чумы» Дж. Вильсона. Оно состояло из сцен, не связанных между собой. Александр Сергеевич выбрал эпизод про пир и обработал эту сцену в соответствии со своим пониманием поставленной проблемы.

Алина Чадаева в своей статье о «Маленькой трагедии А.С. Пушкина в наши дни» говорит о том, что: «Маленькая трагедия» А.С. Пушкина «Пир во время чумы» – предвидение и пророчество поэта о великой планетарной Трагедии – о духовной пандемии человечества и о проявлении «ГНЕВА БОЖИЯ» в форме вселенской физической смертоносной эпидемии» [2].

А.С. Пушкин показывает нам страх людей перед смертью. Перед лицом гибели от чумы люди ведут себя совершенно по-разному. Одни ищут утешения в Боге, другие переживают горечь разлуки с близкими в песнях, поэзии, а кто-то топит горечь утраты и страх в вине. Но есть и люди, которые делают вид, что смерти не существует. Они, намеренно бравидуя, наслаждаются жизнью, любят, пируют. Но смерть не даёт забыть о себе, когда телега с мёртвыми проезжает по улице. Оптимизм пиршества приглушается, смерть, словно нависает над героями, всем городом.

Можно выделить две основные вариации в трактовке «Пира». За исходную точку берется ситуация, заданная заголовком, т.е. в буквальном смысле пира во время самой настоящей чумы. Ситуация эта морально предосудительна и оставляет критику лишь две возможности: оправдания (вариация первая) или осуждения (вариация вторая) пирующих. Оправдательный тон задан был В.Г. Белинским. По его мнению, «основная мысль – оргия во время чумы, оргия отчаяния, тем более ужасная, чем более веселая <...> Песня председателя оргии в честь чумы – яркая картина гробового сладострастия, отчаянного веселья; в ней слышится даже вдохновение несчастья и, может быть, преступления сильной натуры» [3].

Ситуация, описанная в пьесе, подчеркнута условна. Действие происходит во время бедствия, которому не может противостоять человек, от которого нет ни спасения, ни возможности сбежать. Никакая бравада не может избавить героев от мыслей о «черной смерти».

О подобном же разгуле чумы писал Н. М. Карамзин в своем труде «История государства Российского»: «В 1349 году зараза из Скандинавии

пришла в Псков и Новгород. Болезнь обнаруживалась железами в мягких частях тела. Человек харкал кровью и на второй или третий день издыхал. Нельзя вообразить зрелища столь ужасного: юноши и старцы, супруги и дети лежали в гробах друг подле друга, в один день исчезали семейства многочисленные. Каждый иерей по утру находил в своей церкви тридцать и более усопших; отпевали всех вместе, и на кладбищах уже не было места для новых могил: погребали за городом в лесах... Одним словом, думали, что всем умереть должно». В эпидемию «черной смерти» XIV века погибли многие из коронованных особ, исторических личностей и аристократов [4].

Литература всегда откликалась на все события, которые происходили в мире. Не стали исключением и события, связанные с текущей пандемией. Конечно, в первую очередь откликнулась публицистика, как короткий и быстрореагирующий жанр.

В наше время повторяется печальный опыт прошлых веков, когда люди, не соблюдая элементарных санитарных правил, подвергают себя и своих близких риску, посещая массовые мероприятия. Несмотря на ограничительные меры и предусматриваемую уголовную ответственность за нарушение режима, люди продолжают посещать тои, поминки, праздновать свадьбы, нарушают правила дистанционирования, превышают положенное количество человек в закрытых помещениях. На сегодняшний день по данным ВОЗ (Всемирной организации здоровья) всего в мире подверглись заражению 121396573 человек, из которых 2684507 случаев оказались летальными [5].

20 марта 2020 года издание Daily Star сообщило о вопиющем случае, произошедшем в австралийском городе Сидней. Празднование свадьбы привело к заражению коронавирусом 31 человека. Марина Ваничкина от 20 июля 2020 года написала статью о свадьбе в Индии, празднование которой привело к заражению 80 человек: «Дикий случай фанатизма, который продемонстрировали семьи молодоженов, обернулся массовым заражением гостей. Несмотря на строгий запрет на проведение многолюдных мероприятий в Индии, родственники жениха и невесты решили проигнорировать решение властей, устроив пышную свадьбу» [6]. При этом жертвой массового скопления стал даже сам жених, умерший после заражения коронавирусом.

Не стали исключением и страны Средней Азии, обычаи которых ментально очень близки. Национальные традиции этих стран предусматривают обязательно многолюдное собрание на похороны, свадьбы, дни рождения. Для народов среднеазиатских стран недопустимо не оказывать внимание в печальные и радостные моменты в жизни человека. Естественно, что указанные выше мероприятия способствуют распространению коронавирусной инфекции, о чем неоднократно пишут представители медицины и СМИ.

Так, министр здравоохранения республики Узбекистан А. Шадманов сообщил, что одновременно 79 человек стали жертвами болезни после проведения свадебного торжества [7].

Казахстан занимает 57 место в мире по количеству заболевших коронавирусной инфекцией. Всего в республике насчитывается 226767 случаев заражения, из которых 2873 летальные.

В современном мире происходит то же, что и 675 лет назад. Мир переживает болезнь, которую невозможно игнорировать. Коронавирус сегодня сравнивают с «Юстиниановой» чумой. Весь мир надеется, что пандемия, которая охватила всю планету, обойдется меньшим количеством жертв, благодаря новейшим медицинским технологиям, самоотверженной работе медиков [8].

Но как мы и говорили, не стоит надеяться только на веру, как это было в «Декамероне» Боккаччо, или вести праздную жизнь и не думать о последствиях и сострадании остальным, как в пьесе А.С. Пушкина «Пир во время чумы». Потому что, как показано в произведении Н.С. Карамзина, вирус не щадит никого, будь ты хоть князь, хоть метрополит, хоть обычный юноша. И единственное, что следует делать, так это придерживаться санитарных норм и не посещать людных мест, будь то храм или чей-то праздничный ужин.

Обращение к произведениям мировой литературы помогает нам понять всю угрозу тяжелейшего заболевания, ответственность, которая стоит перед каждым человеком за здоровье свое и окружающих. Сопоставляя ситуации, смоделированные в классических произведениях, и современную пандемию, понимаешь, что здоровье нашей планеты во многом зависит от нашего разумного поведения.

Использованные источники:

1. Боккаччо Дж. Декамерон. – М.: Художественная литература, 1970.
2. Чадаева А. Русская народная линия. «Чума во время пира». – uskline
3. Белинский В.Г. Собрание сочинений в 3-х томах. – М.: ГИХЛ, 1978.
4. Карамзин Н.М. История государства Российского. – <https://www.prlib.ru/karamzin>
5. Коронавирус: статистика по странам. – minfin
6. Ваничкина М. Секретная свадьба... – Экспресс газета, № 3. [Электронный ресурс] eg.ru
7. Шадманов А. Новости Узбекистана. – Podrobno.uz.
8. Ганин В. «Война с черной смертью»: от обороны к наступлению. – [Электронный ресурс] m.nkj.ru

Научный руководитель: магистр г.н., ст. преп. Коробкова Т.В.

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЭВФЕМИЗМОВ В КАЗАХСТАНСКИХ СМИ

Котвицкая А.И., Зенина С.С.

kotviskaya_ana@mail.ru, svetlanazenina68@gmail.com

В последние десятилетия в СМИ активно употребляются новые эвфемизмы, связанные с различными сферами жизнедеятельности, прежде всего с политико-экономической и социально-культурной.

Понятие «эвфемизм» давно стало предметом пристального научного изучения, соответственно, в лингвистической литературе существует довольно много определений данного понятия. Так, О.С. Ахманова дает нам следующее определение: «Эмоционально-нейтральные слова, выражения, употребленные вместо синонимичных им слов или выражений, представляющихся говорящему неприличными, грубыми или нетактичными», например: рус. «пожилой» вместо «старый», «уклониться от истины» вместо «соврать...» [1, с.592]

Эвфемизмы характеризуются большой степенью подвижности. Ими заменяются также табуизированные названия, архаичные (рус. «хозяин» вместо «медведь», «шут с ним» вместо «черт с ним» и новые («летальный исход» вместо «смерть», «новообразование» вместо «опухоль»).

По определению Д.Н. Шмелева, эвфемизмы - это «слова и выражения, служащие в определенных условиях для замены тех обозначений, которые представляются говорящему нежелательными, не вполне вежливыми, слишком резкими» [2, с.402].

Б.А. Ларин считает, что по семантической структуре эвфемизмы - одна из разновидностей тропа, то есть метонимии, метафоры, синекдохи и др. Отличие этой разновидности в ее назначении и в сфере применения [3, с.112]. Эвфемизмы имеют целью не образное представление действительности, как тропы поэтического языка, а прикрытие неприглядных явлений жизни или нескромных мыслей, намерений.

Исходя из выше перечисленных дефиниций, мы предлагаем следующее определение: Эвфемизмы – стилистически нейтральные слова или выражения, используемые для смягчения грубых или непристойных слов или выражений, а также для маскировки, вуалирования или искажения определенных факторов действительности.

Целями эвфемизации являются:

1) Стремление избегать коммуникативных конфликтов, не создавать у собеседника ощущение коммуникативного дискомфорта.

2) Вуалирование, камуфляж существа дела, например, *упорядочивание* или *регулирование цен* (означает их повышение).

3) Скрыть от окружающих то, что говорящий хочет сообщить только конкретному адресату.

Эвфемизация характерна для всех сфер жизни человека, но более всего она присуща политической области. К примеру, в дипломатии часто используются камуфлирующие выражения типа *определенные круги, адекватные меры, непредсказуемые последствия* и т.п.; репрессивные действия власти обозначаются эвфемизмами: *высшая мера (смертная казнь), применить*

санкции (это может означать задержание, штраф, арест для физического лица или экономическую блокаду страны и т.п.).

Политические эвфемизмы используются в текстах политической коммуникации для того, чтобы смягчить негативные ассоциации, связанные с некоторыми фактами, часто это происходит за счет искажения смысла самого факта.

Н.Г.Заварзина считает, что чаще всего эвфемистические обороты в современной речи и в СМИ используются для обозначения:

- 1) органов власти и их деятельности («задержать» вместо «арестовать»);
- 2) военных действий и их участников («разработка необычных видов оружия» подразумевается «бактериологического оружия»);
- 3) экономических методов («финансовая пирамида» замена «финансовой аферы»);
- 4) национальных и социальных групп («афроамериканец») [4, с.54].

Эвфемизмы употребляются в различных сферах. С их помощью СМИ воздействуют на аудиторию путем изменения оценки определенных явлений, событий, подменой понятий в некоторых сферах жизни.

Проведя анализ казахстанских СМИ, мы выявили, что журналисты используют эвфемизмы в основном для смягчения грубых слов или вуалирования пугающих, нелицеприятных явлений.

Так, одним из наиболее используемых эвфемизмов стал *конфликт* в значении *локальная война, вооруженное столкновение*.

Для оправдания военных действий в другой стране используют словосочетание *«превентивная война»*.

Некоторые эвфемизмы связаны с социальными явлениями. К примеру, в характеристике казахстанских жителей сельской местности применяются термины и книжные слова: *«Создалась промежуточная маргинализирующая среда, которая теперь имеет более критический настрой по отношению к происходящему, более восприимчива к призывам о мобилизации»* (caravan.kz).

В этом примере речь идет о бедных слоях населения, не имеющих хорошего образования. Так вуалируется понятие «бедность».

Употребляются и другие эвфемизмы, скрывающие серьезные социально-культурные проблемы: *лицо без определенного места жительства (БОМЖ), снижение уровня жизни, социальная изоляция, недоступность бытовых благ, социально уязвимые слои населения и др.*

В экономической сфере также широко функционирует эвфемизация. Например, в статье «Более 70 человек стали жертвами финансовой пирамиды в ЗКО» (24.kz) используется эвфемизм «финансовая пирамида». Он был использован для того чтобы завуалировать значение «обман».

В правовой сфере также функционируют эвфемистические выражения, например, лексема «задержаны» употребляется вместо более негативного «арестованы». Так, в газете «Kazakhstan Today» журналист использовал следующий эвфемизм: *«Трое мужчин, из которых двое граждане Таджикистана и один гражданин Грузии, задержаны при подготовке к*

совершению тяжких и особо тяжких преступлений в отношении предпринимателей города». Или же, пример мошенничества: «В дежурную часть УП Туркестана обратился местный житель - знакомая обманным путем **выманила** у него крупную сумму денег». В статье был употреблен эвфемизм «выманила». Он был использован для смягчения более отрицательного слова «украла», что является синонимом данного эвфемизма.

Частотными являются эвфемизмы «люди с особыми потребностями» и «люди с ограниченными возможностями», которые заменяют лексему, имеющую негативную коннотацию - «инвалиды», например:

- «Сейчас во всем мире тенденция такова, что **люди с особыми потребностями** хотят и могут жить в равных условиях с остальными» (24.kz).

- «Вениамин Алаев - рассказывает о том, как бороться с правовыми пробелами, что нужно предпринимать, чтобы развивать инклюзивное образование и какие вопросы волнуют **людей с ограниченными возможностями**» (24.kz).

Эвфемизмы как в СМИ, так и в повседневной нашей речи имеют очень важную роль и ценность. Эвфемизмы необходимы для того, чтобы завуалировать, преобразовать грубые, бранные слова, а если в качестве образца брать политическую речь и политический текст, то они помогают прикрыть неприглядные явления жизни.

В современных условиях эвфемизация затрагивает различные сферы жизни, но самое актуальное направление - это социально-экономические темы, связанные с обществом и властью.

Использованные источники:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов.. – М., 1969. – 608 с.
2. Шмелёв Д.Н. Эвфемизм // Энциклопедия. – М: Рус. язык, 1979. – 806 с.
3. Ларин Б.А. Об эвфемизмах // Проблемы языкознания: сб.статей, посв. 75-летию акад. И.И. Мещанинова. – Л.: ЛГУ, 1961. – (Учен. зап. Ленингр. ун-та, №301. – Серия филол. наук. – Вып. 60. – С. 110 – 124.
4. Заварзина Н.Г. Эвфемизмы как проявление «политической корректности» // Русская речь. – 2006. – № 2. – С. 54 – 56.

ҰЛТ БОЛАШАҒЫН ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ҚАЗІРГІ МҰҒАЛІМГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Қадыржан Г.Н.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Ұстаз өмір бойы бала тәрбиесіне ықпал етуімен айналысады. Мұғалімнің беделді болуының алғы шарттары бірі – оның балаға үлгілі көрсетіп және тура жол көрсетуші болуы керек. Шебер педагог көзі қарақты, құлағы сергек,

көкірегі ояу, білім беру саласында атқарылып жатқан игі істердің қашанда куәсі. Сонымен бірге, жаныңды шуаққа бөлеп, үлкен үмітке жетелеуші, білім беру саласын, мұғалімдік мамандықтың сыры мен қырын шебер меңгерген, сол кәсіптің ыстығы мен суығын өзі басынан кешірген адам, нағыз ұстаз, шынайы бапкердей болады. Осы күнге дейін өз құндылығын жоймаған сөздердің бірі: «мұғалім ұлтты жасайды». Дәл осы даналық сөзде мұғалім жұмысының бүкіл әлеуметтік және тағылымдық мәні жатыр. Барлық заман мен халықтардың алдыңғы қатарлы мұғалімдерінің жұмыс принциптерін мұра ете отырып, мұғалім қазіргі қоғамдағы шығармашылық күш болып табылады. Мұғалім өз оқушыларына ғылым негіздерін үйретіп қана қоймай, олардың жан-жақты дамуына ықпал етіп, сонымен қатар оқушылардың еңбекке деген сүйіспеншілігін, рухын қалыптастыруға, оларды өз ізденісімен материалдық құндылықтарды құруға дайындауға арналған. Шын мәнінде мұғалім елдің өндірістік күштерін дамытудың, оның әлеуметтік қарқыны мен шығармашылық әлеуетінің бастауында тұр.

Өз мамандығы бойынша мұғалім – жасампаз, өйткені ол адамды тәрбиелеп шығарады. Мұғалімдік – бұл кәсіп. Оның мақсаты: білім, білік, дағдыларды қалыптастыру ғана емес, әр баланың жеке тұлға ретінде дамуына көмектесу, өз іс-әрекеттерін дұрыс бағалай білуін қамтамасыз ету. Мұғалім – бұл білімді сәтті беруге ықпал ететін бірқатар қасиеттерге ие кәсіби маман. Ол қажет болса, суретші, әнші де, жазушы да. Бұл балалардың шығармашылық қабілеттерін жетілдіруге жағдай жасай алатын, оларды материалды оқу процесінде өз бетінше ойлауға және сұрақтар қоюға, балалардың жеке бейімділігі мен дарындылығын дамытуға үйрететін адам. Елде, қоғамда болып жатқан өзгерістер қазіргі мұғалімге жаңа талаптар қойды. Бұл ғылым мен кішкентай баланың арасында тұрған жанды көпір. Ол білімді және өз пәнін терең біледі. Мұғалім мамандығында сәл тоқтап немесе аялдап шегіне жету мүмкін емес, үнемі өсіп, дамып отыруы керек. Бұны кеше ғана күллі адамзат басынан өткерген бүкіл әлемдік карантин сөзсіз дәлелдеді. Мұғалімнің орнын ешқандай техника да, технология да баса алмады. Мәңгіліктің мамандығы екендігіне барлығымыз шүбәсіз көз жеткіздік.

Қазіргі мұғалім – өз ісінің шебері болуы қажет. Оның қазіргі оқу әдістерін жетік меңгеруі шеберліктің бір қыры боп есептелінеді. Оған қоса, білім алушылардың іс-әрекетін қуаттау, бағыт-бағдар беру, белгілі бір мақсатты әрекетке ынталандыру да жаңа талаптардың бірі десек болады. «Оқыту – бұл адамның кез келген бір оқу мүмкіндігімен өзара әрекеттестік кезіндегі мінезін қалыптастыру үшін жинақталған бейімділік, өмірлік тәжірибе, әлеуметтік қатынастар, құндылықтар, пікірлер мен сенімдердің күрделі құрамы. Оны мектептен, жоғары оқу орындарынан және де өмірлік тәжірибеден жинақтауға болады. Адамзат уақыт талабынан қалмау үшін өмір бойына оқып өтуіне тура келеді» [1,45]. Оның ерекшелігі үнемі өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі сынау және жоғары мәдениетке деген ұмтылыс. Мұғалімнің еңбегі – шығармашылықтың қайнар көзі. Шеберлікті шыңдауда біз өз тарапымыздан мына қағиданы ұсынсақ дейміз: «Өзіңізді шектемеңіз. Көптеген адамдар өздерін қалай жасау

керектігін білетін нәрселермен ғана шектейді. Сіз көп нәрсеге қол жеткізе аласыз. Сіз тек не істеп жатқаныңызға сенуіңіз керек». Басты ұран ретінде бұл сөздерді алса, алар асуы мол болары анық, айқын. Жақсы мұғалім үшін тек жақсы білім ғана емес, сонымен қатар, мейірімді жан мен сезімтал жүрек болу шарт.

Қазіргі заманғы қарқынды тірлік бір орында тұруға емес, үнемі жетілдіруге мәжбүр етеді. Мектеп баланың білім алуға қызығушылық танытуы үшін жағдай жасалатын орын. Мұғалім баланың үстінен төніп, бұйырық беруші емес, жанында сырлас, дос ретінде де тұруы керек, оқушының іс-әрекетіне көмектесуі және қолдауы, бағыттауы және дұрыс ұйымдастыруы қажет. Оған қоса, мұғалім заманауи талаптарға сай болып, өздігінен кәсіби өсуі, өздігінен білім алуы, жаңа ақпараттық технологиялар саласында жан-жақтылық көрсетсе, шеберлік шыңына жақындай түседі. Жалпы қандай да бір қызметте сатылай өсу деген ұғымды әрбір жас маман тереңнен түсінген дұрыс. Мәселен, жапон дүниетанымында «шакунин» деген ұғым бар. Бұл өз кәсіпті ертең бүгіннен де артық меңгеріп, жұмыс сапасын күн санап жақсарту, нәтижесін сәт сайын сапалы ету деген түсінікке саяды. Осы көзқарас негізінде айтар болсақ, қазіргі заманғы мұғалім міндетті түрде алға жылжуы керек, өйткені мұғалімнің жұмысы шексіз шығармашылықтың сарқылмас көзі болып табылады. Біздің ойымызша, бүгінгі күні өзекті болып тұрған жаңа мектеп моделі – ең алдымен, мұғалімнің жоғары кәсібилігі, инновациялық бағдарламалар мен жаңа технологиялары ғылыми-әдістемелік тұрғыда дамып, жетілдіріліп отыратын зерттеудің аймағы болғаны дұрыс. Яғни, мектеп оқушының ғана емес, мұғалімнің өз ортасында кәсіби биіктікке қол жеткізуге мүмкіндік беретіндей жаңаша түрге көшуі тиіс. Қазіргі мұғалім уақытпен санаса өмір сүретін тұлға. Үнемі оқу қабілеті мен дайындығы – бұл мұғалім мамандығының ерек сипаты. Біз ақпараттық және коммуникативтік технологиялар ғасырының талаптарын ескерсек, мұғалімнің үздіксіз білім алуы мен тұлғалық жетілуін белсенді процесс ретінде жүйелегеніміз жөн болар еді деп ойлаймыз.

Сонымен, ХХІ ғасыр мұғалімі қандай болуы керек? Ең бастысы, ол қазақ әдебиетінде сан ғасырлардан бері айтылып келе жатқан, бақытты адам танымына, болмысына сай болуы шарт. Жалпы бала психологиясы тұрғысынан айтар болсақ, оқушылар өздерінің тәлімгерін жақсы сезінеді және олар өздерін қаншалықты жақсы көретінін де мөлшерлей алады да. Оған көптеген зерттеулер дәлел. Тағы бір ескерер жайт, мұғалім шынайы болуы керек, тіпті болса соған ұмтылсын. Біздің жасанды немесе виртуальды қоғамымызда бұл адами қасиеттерді бала барынша жоғары бағалайды. Оны үздіксіз педагогикалық тәжірибеде байқаған болатынбыз. Жақсы мұғалім әрқашан өз қателіктерін мойындауға да дайын болады. Егер біз қателіктерімізді мойындауды үйренсек, онда біз балаларымыздан мінсіз мінез-құлықты талап етіп, әуреге түспес едік. Ең бастысы, мұғалімнің жүрегінде өмірге, өзіне, пәнге және балаларға деген махаббат болып, жағымды ахуал (энергетика) болса болғаны. Сөзімізді В.А.Сухомлинскийдің келесідей пікірімен толықтырсақ

дейміз: «Балаға деген сүйіспеншіліксіз мұғалім – дауыссыз әнші, есту қабілеті жоқ музыкант, түстерді ажырата алмайтын суретші сияқты».

Мұғалім үшін бұл мамандық емес, бұл өмір салты болуы керек, ал шеберлік кездейсоқ сәттілік емес, жүйелі ізденіс пен жұмыс, көбінесе өрескел, күнделікті, мазасыз ойларға, сәтсіздіктер мен жеңістерге толы болмақ [2,63]. Мұғалімнің жетістігі неде? Біз бұл сұраққа Конфуцийдің сөзімен жауап бергіміз келеді: «Әлемдегі ең әдемі көрініс – сіз оған жол көрсеткеннен кейін өмір жолымен сенімді жүретін баланың көрінісі». Біздің ойымызша, мұғалімнің оқу процесін ұйымдастыра білудегі шеберлігі, баланың тәрбиесі мен қалыптасуына қолайлы жағдай жасау. Бүгінгі таңда қабілеттерді, тәуелсіздікті, қызығушылықты, ғылыми және моральдық мәселелер туралы ойлау қабілетін дамыту маңызды. Тәрбие жұмысын тиімді жүргізу – бұл патриотизм, азаматтық жауапкершілік сезімін қалыптастыру, ел тарихындағы жетістіктерді де, қателіктерді де талдай білу дегенді білдіреді. Мұғалім болу ұлт алдындағы өте жауапты кәсіп, өйткені ол балалар үшін адам мен азаматтың үлгісі, азаматтық міндеттерін орындау үлгісі болып табылады. Маңызды міндеттердің бірі ұлтты жеке тұлғалардан қалыптастыру. Ал ұлт деген не? Ұлт – адамзаттың тарихи қалыптасқан бөлігі, ол тілдің, аумақтың, экономикалық өмір мен мәдениеттің тұрақты ортақтығымен біріктірілген. Жалпы болашақ өз мамандығымыз бен ұлт келешегінің жайын сөз етер болсақ, бір мақаланың көлемі оны көтермесі анық. Біздің ойымызша, жан дүниесіндегі мұғалім ішінара бала болып қалуы керек: оның көзімен қоршаған әлемге қарап, таңдануға, онымен бірге жаңа нәрсені ашуға және біртіндеп үйренуге қабілетті болса дейміз. Қаншалықты қиын болса да, ол барлық проблемаларын мектеп табалдырығынан тыс қалдырып, оқушылардың жүрегі мен жан дүниесіне үміт пен ақылдылықты, мейірімділікті санасына егуге тырысады. Мұғалімнің рөлі көп қырлы. Бұл туралы белгілі жазушы-педагог С.Л.Соловейчик өте жақсы айтты: «Ол әртіс, бірақ оның тыңдармандары мен көрермендері оған қошемет көрсетпейді. Ол мүсінші, бірақ оның жұмысын ешкім көрмейді. Ол дәрігер, бірақ оның пациенттері оны емдегені үшін сирек алғыс айтады және әрдайым емделгісі келмейді. Күнделікті шабыт үшін күш қайдан алады? Тек өз ісіңнің ұлылығының санасында ғана». Жеке тұлғаны қалыптастыруда, біз мұғалімге жүздеген, тіпті мыңдаған талап қоюымызға болады, бірақ біздіңше ең басты талап ол – балаға, оның жаратылысына, болмысына деген шексіз құрмет пен жауапкершілік болып қала бермек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Боранбаев Ж., Омарова Л. Қазақ мектептерінде «Кембридж» тәсіліне негізделген жаңаша оқытудың бүгінгі баспалдақтары. – Алматы: Білім, 2012.-272 б.
2. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – Москва: Народные образование, 1998.-256 с.
3. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану.– Алматы, 2013.-448б.

КӨНЕ ҰЙҒЫР ЖАЗУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазиханқызы Г., Жанұзақова А.Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Жалпы, көне ұйғыр жазба ескерткіштері ертеректе Моңғолия, Шығыс Түркістан жерлерінен кездеседі және шамамен V ғасырда қалыптасқан. Бұл тарихи ескерткіштер жазудың төрт түрін, атап айтсақ, ұйғыр, санихей, араб пен руна графикасында болған. Осы уақыттарда Шығыс Түркістанда соғды әліпбиіне негізделген ұйғыр жазулары етек ала бастаған болатын. Ал оңтүстік Сібірден, Моңғолия және Жетісу жерлеріне дейін руна жазуы болып тарай бастаған еді. Осы мәселеге қатысты деректерді Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томановтың авторлығымен жарияланған «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» атты еңбектегі Ғ. Айдаров жазған «Көне ұйғыр жазу ескерткіштерінің тілі» бөлімінен оқуға болады [1.140-142]. Мұнда түбір сөздер, туынды сөздер, біріккен сөздер, күрделі сөздер, көптелу, тәуелдену, септелу, жіктелу категориялары әңгімеленеді. Ескерткіштерден нақты мысалдар келтіріледі.

Алдымен, ұйғыр сөзіне түсініктеме беріп өтсем. «Ұйғыр» атауының түркі халықтарымен етене байланысы бар. Бұл атаудың мән-мағынасының өзі ерекше бір мәнге ие. Яғни, бірігу және ұйысу. Деректерге сүйенсек, өткен ғасырдың отызыншы жылдары осы атауы қабылданып, жазбаларға енген-ді. Атауының қабылдануына сай, «Көне ұйғыр жазуының да» тарихы кеңге етек жайылғаны тайға таңба басқандай-ақ белгілі. «Көне ұйғыр жазуының» әліпбиінде 23 таңба 28 әріптің орнына жұмсалады [2.111]. Бес таңба дауысты дыбыстың, ал қалған он жеті таңба дауыссыз дыбыстың орнына жұмсалады. Жазылу тәртібінің өзі жоғарыдан төменге және солдан оңға қарай бағытталады. Ұйғыр әліпбиі өзінің жасалуы мен айтылуына қарай дауысты және дауыссыз дыбыстарға бөлінеді. Ескі ұйғыр ескерткіштерінің дауысты дыбыстарының жасалуы мен айтылуына байланысты ерте заманнан қалыптасқан заңдылықтары бар. Қазіргі таңдағы түркі тілдерінің көпшілігіндегідей ерін және тілдің қатысы жағынан бір-бірімен өзара үндесіп айтылады. Сондай ақ ұйғыр әліпбиі жоғарыдан төменге қарай, солдан оңға бағыттала жазылады. Әріп дыбыстардың таңбасы болғанымен, олардың саны сол тілдегі дыбыстардың санымен бірдей болуы қажет емес. Жеке тілдердің ерекшеліктеріне сәйкес, жазуға жеңілдік туғызу үшін жазу тіліндегі әріптер саны әр торлы болуы мүмкін.

Көне ұйғыр жазбалары ежелгі идықұт тіліне жақын, бірақ оның тармағына жатпайды. Бұл екі тіл Қашқариядағы Қарахан және Турфандағы Идықұт алпауыт жерлерде ұзақ уақыт қатар өмір сүрді. Ұйғыр-қарахан тілінде сөйлейтін М. Қашқари оны «хакани» деп атаған. Ұйғыр-қарахан тіліндегі,

негізінен діни мазмұндағы көптеген ескерткіштер бүгінгі күнге дейін сақталған. Ең қызықты ескерткіш-Юсуф Хас -Хаджибтің трактаты - «Құтағду білік» - 1070 жылдан басталған «бақыт әкелетін білім» кітабы еді. Идықұттардың саяси әлсіреуімен және оның шағатай мемлекетіне енуімен XIV-XV ғасырларда ұйғыр-Қараханид тілі іс жүзінде идықұт тілін ығыстырды, ол буддистер мен несториандық ұйғырлардың дін тілі болып қала берді, содан кейін Турфан мен кумул ұйғырларының исламға көбірек айналуымен мүлдем жоғалып кетті. Мавераннахрда 10-шы ғасырда Қараханидтер жаулап алып, иран тілдері басым болған ұйғыр-қараханид тілі біртіндеп Иран тілдерін ығыстырды, мұны Қашқари былай деп жазған болатын: «Қалаларда түркі тілінде көбірек сөйлейтін тұрғындар бар, тек түркі тілінде сөйлейтін тұрғындар бар, түркі және иран тілдерінде сөйлейтін тұрғындар бар, бірақ тек иран тілінде сөйлейтін тұрғындар жоқ». Ұйғыр-қарахан тілінің жалғасы ортағасырлық шағатай тілі, қазіргі жаңа ұйғыр және өзбек тілдері болып табылады. Қазіргі таңдағыдай, көне ұйғыр жазбаларындағы дыбыстардың да қыры мен сыры мол дүние. Оның да өзіндік ерекшеліктері мен заңдылықтары бар. Ескерткіштегі кез-келген дыбысты әрбір дыбыспен тіркестіруге болмайды.

Түркі тайпаларынан құралған Көне Ұйғыр қағанаты Көне Түрік қағанатының құлауы есебінен құрылған болатын. Көне Ұйғыр қағанатының құрылу мезгілі 741 жылдары деп есептеледі [3.67]. 95 жылдан кейін қырғыздар тарапынан көрген қысымнан соң Көне Ұйғыр қағанаты да өз дәуірін тәмәмдап, құлаған болатын. Ұйғыр қағанатының алғашқы қағандарының бірі әрі бірегейі Мойын Шор қағаны болды. Ұйғыр қағанаты Көне Түркі жазуын жалғастырып өтті. Мойын Шор қағанынан соң билік басына келген Бөгі қағаны еді. Бөгі қағанының бір ерекше тұсы, ол-Сирия жақтан жол түскен манихей дінін уағыздаушыларға құлақ түріп, солардың айтқанын бұлжытпай орындау болды. Манихей дінімен қоса манихей жазуы да ере келді. Манихей жазуы жаңа Соғды әліпбиі негізінде құрылған болатын. Манихей жазуы түрік тілінің дыбыс жүйесімен мүлдем сай келмейді. Ерекше жазудың әсері болар түрік тілі демде ығыса қойды. Аңғарғанымыздай, көне түркілердің ұрпағы есептелген Ұйғыр қағанаты дінін де, тілін де түбегейлі жаңартты.

Көне ұйғыр жазулары XI-XII ғасырлар шамасында араб жазуымен қатар қолданыста болды. Сөйтіп, ұйғыр жазуы Хорезм мен Орта Азияда XVI ғасырдың соңғы кезіне деін қолданыста болып, сары ұйғырлар XIX ғасырдың бас кезеңіне дейін қолданған болатын. Көне ұйғыр жазуымен жазылған ортақ түркі тілдерінде деректер көп және олардың қатарына манихей, христиан, будда мағлұматтары мен ұйғыр халқының өздеріне тән әкімшілік, шаруашылық, заңға байланысты ескерткіштері жатады. Әйгілі оқымысты Жүсіп Баласағұнның «Құтағду білік» атты еңбегінің бір нұсқасы да осы көне ұйғыр жазумен жазылған болатын [4.51].

Көне ұйғыр жазуымен жазылған ескі деректерге әр түрлі аударма, шолу, транскрипциялар жасауда С.Е.Малов, В.В.Радлов, Ф.В.Мюллер, А.Лекок, П.Пеллюю, В.Банг секілді бірқатар ағартушы ғалымдар еңбек сіңірген болатын. Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің фонетика, лексика, грамматика сияқты

айрықшылықтарын зерттеуде А.Фон.Габен, А.М.Щербак және Э.М.Тенишев сияқты ғалымдар зор үлестерін қосты. Көне ұйғыр жазуымен жазылған мағлұматтар жалпы барлық түркі халықтарына ортақ, алайда олардың ұқсас жақтары қазіргі түркі тілдеріндегіден өзгешелеу болып келеді. Мұндай ерекшеліктер жеке ру тайпалардың бірінен бірі аймақ, әкімшілік, т.б. жақтарынан бөлініп өз алдарына жеке дербес ұлт болып қалыптасуы мен олардың өзіндік даму ерекшеліктері бар. Жалпы, көне ұйғыр тіліндегі жазба ескерткіштер жетерлік және көлемі жағынан алуан түрлі. Солардың бірқатарына Алтун йаруқ, Құтағду білік, Хуастуанифт, Мираж-наме, Бахтияр-наме және Ғибатул хақайықты жатқызуға болады [4.51]. Бұл жазбалар тек ұйғыр халқының тарихын зерттеп қана қоймай, барша түркі халықтарының тарихын зерттеуде де құнды деректер болып есептеледі.

Көне ұйғыр ескерткіштерінің қатарына бұл айтылғандардан бөлек бірсыпыра жазбалар жатады. «Махаббатнаманың» «Оғызнаманың» бір нұсқалары ұйғыр жазуымен таңбаланған деген дерек бар. «Махаббатнаманың» ұйғыр тілінде жазылған қолжазбасы 1432 жылы, ал «Оғызнаманың» ұйғырша жазбасы ғасырлар IX-X төңірегінде жазылған деген болжам бар. Оғызнама ескерткішінің ұйғыр қолжазбасымен арнайы шұғылданған А.М.Щербак Турфан аймағын мекен еткен қарлұқ ұйғыр тілінің диалектісі түрінде қарайды.

Ұйғыр қағанатының адамдарының білімге деген құштарлығының жоғары екендігіне сай, жаңа тілді де жетік меңгеріп кетті. Тарих тағылымына көз жүгіртсек, 10 ғасыр бойы орын алған жазу араб жазуы келгенше Ұйғыр қағанатының айнасы есептеліп келді. Бөгі қағанның тағы бір даралығы- «Құдадғу білікті», «Оғыз намені» аудартып, халық арасында таратуы болды. Манихей жазуы, яғни, көне ұйғыр жазуы жоғарыдан төмен қарай бағытталып, сонымен қоса әліпбиінде 23 әріп болатын-ды. Таңғаларлық манихей жазуының ерекше тұсы-әріптің өзі сөз басында, ортасында, соңында жазыла беретін болған. Деректерге сүйенер болсақ, Араб саяхатшысы Мубарак шах дерегінде «Ұйғыр қағанатының бұл жазуды таңдауының қате болғандығын» хабарлайды. Дегенмен де, Шыңғыс ханның өзі манихей жазуын наймандардан алып, өз ұлысының жазуы деп жария етті. Моңғол жазуы- «Моңғол бітігі» деп атады.

Шығыс түркістандағы ұйғыр мемлекетіне (IX-Xғғ.) тән ескерткіштер мен турфан жазулары арқылы сақталған жазба ескерткіштер де бар[5.139]. Кейіннен XIII ғ. ұйғыр жазуын моңғолдар, ал олардан — маньчжурлар алған. XI-XII ғғ. Қараханидтер тұсында ұйғырлар бірте-бірте көне ұйғыр жазуын ығыстырған араб жазуын кеңінен қолдана бастады. Ежелгі югур алфавиті түркі тілінің дыбыстарын жеткізуге нашар бейімделген. Қажетті графикалық белгілердің болмауы жақын құралдардың арнайы артикуляцияларын беру үшін қолдануға әкелді, бұл дыбыстардың нақты айтылуы мен олардың графикалық белгіленуі арасындағы алшақтыққа әкелді. Үлкен мәдени және тарихи маңызы бар ежелгі ұйғыр тіліндегі ескерткіштердің едәуір саны сақталған.

Сонымен, қорытындылай келе біз көне ұйғыр жазуының терең тарихы бар ежелгі жазба ескерткіштер екенін байқадық. Аталмыш жазба біраз ежелгі

халықтардың ортақ мүдделерін біріктірген, әлі күнге дейін қолданыста бола алатын жәдігер екенін дәлелдей алды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. - Алматы: Мектеп, 1971. -272 б.
2. Айдаров Ғ. Орхон-Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. - Алматы: Рауан, 1995.-160 б.
3. Бүркіт О. Түркітану:Оқу құралы.- Алматы: Арыс, 2000.-140 б.
4. Сабыр М., Сәдуақас Н. Көне түркі тілі. Орал: Ағартушы, 2007.-160 б.
5. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. –Алматы: Арыс, 2004. -360 б.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Садуақас Н.А.

**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ («Ана тілі» газеті материалдары негізінде)**

Қайруллаева Г., Көшкінбай А., Ғани А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтаған тілдік мұрасы, рухани құндылықтары, қоғамның әлеуметтік сипаты, сөйлеу әдебі принциптері ұлтымыздың қазынасы – қазақ тілінде, оның тілдік құрылымдарында көрініс тауып, сақталып жинақталған. Еліміз егемендік алған бергі тұста қазақ тілінің бай мұрасын, халқымыздың тілдік ерекшелігін, ғылыми тұрғыдан одан әрі жан-жақты зерттеуге үлкен мүмкіндіктер туды. Осындай жаңа леп әкелген «Ана тілі» газеті болып табылады. Қазіргі кезеңде әлемде қалыптасып отырған гессаяси жағдайда халықаралық қауымдастық тарапынан елімізге оның өткен тарихына, мәдениеті мен өнеріне, тіліне деген қызығушылық артып келеді. Сондықтан «Ана тілі» газеті арқылы қазақ тіліндегі кірме сөздердің және термин сөздердің игерілуі, тіл мәдениеті мен сөйлеу мәдениеті, олардың қазақ тілінде көрініс табуы, қазақ тілінің болмысын, табиғатын, өзін тануға жол ашпақ. Аталмыш тақырыпта сөз қозғай отырып, тарихи-лексикологиялық, морфологиялық тілдік материалды дәстүрлі, салыстырмалы тарихи әдіспен қарау қажеттігі туып отыр. Атап айтқанда, осы зерттеу тілдік жүйені зерттеудің кейінгі дәуірде пайда болған түрлерінің бірі – қосымшалардың (басқа тілден енген) дамуын тереңдеп барлаудың бір жолы – оның құрылымын тек тілдің өз ішінде қараумен бірге, тілден тыс, яғни ақиқат өмірмен тығыз байланысты қарауды мақсат етеді. «Ана тілі» газеті арқылы ғасырлар бойы жер бетінде тіршілік ететін қай халықтың болмасын, оның ішінде қазақ халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, кәсібін ұлттық сана мен талғам негізінде басқа тілдерден енген қосымшалардың қолданысын бейнелейтін өзіне тән белгілері болатындығын сөз етуге болады. Осымен байланысты ұлттық

болмыс пен танымдық бейнелейтін қазақ тіліндегі сөз маржандарының табиғатын шолуда тіл байлығымыздың ең өзекті саласының бірі ретінде – «Ана тілі» газетіндегі қазақ тіліндегі сөздердің игерілуі, термин және аударма мәселесі, тіл және сөйлеу мәдениеті орыс тілі арқылы енген қосымшалардың қолданылу ерекшелігі болып отыр. Тілге өз әсерін тигізетін «төңкерісшіл» жағдаят, қоғамдағы жаңаша қарым-қатынастар қазақ тілінің жаңаша қолданысына, сөзжасамына өз әсерін тигізді. Ең алдымен тілге енген кірме сөздердің қолданысы меноны игеру мәселесі, стилистикалық көшірмелер /транспортировка/ жасау, деархизация үдерісі, қазіргі қазақ тілінің әр түрлі лексикалық топтарындағы өзгерістердің және т.б. тілдік құбылыстарды игеру.(1,2)Баспалар мен редакциялардың басшылыққа алуы міндет екендігі көрсетілмеген, қазақ тілінің қазіргі жазу тәжірибесінде, яғни қазақ тілі қолданылып жүрген барлық салада - Ережелердің жаңа нұсқасындағы қағидалар - ескерілмей, орфографиялық сөздіктерге енгізілгеніментасада қалып қойып жүрген бірер сөздің қатарлары бар. Бұның себебі неде? Барлық түйін - аталған құжат пен қазақ тілінің дамуы арасындағы алшақтықта, теория мен практиканың арасындағы сәйкессіздікте. Дей тұрсақ та, қазіргі жазу тәжірибесінде бекітілген ережелер мен қолда бар сөздіктерден алшақ, кейде тіпті кереғар жазылып жүрген сөздер легі баршылық. Бұның өзі қазақ емлесін, және қажетті анықтама құралдарды әлсін-әлсін жетілдіріп, қайта қарап отыруды қажет етеді. Емле жазу-сызу мәселелерін қолға ала бастағаннан бері бір сөздің немесе бір типтес сөздің өзін жазу, орфограммасын қалыптастыру әр кезде әр қилы айтылып, әр түрлі ереже қабылданып келеді. Айқындауды қажет ететін осы сөз сауаттылықтың көзі, оқырман қауымды білімге, көзі ашықтыққа және тіл мәдениетіне тәрбиелейтін құрал – күнделікті бұқаралық-ақпарат құралдары мен баспасөз беттерінде ала-құла жазылады. Атап айтарлық бір жағдаят, кірме сөздердің игерілуі басқа тілге дендеп енуі қалыпты тілдік құбылыс деп есептелінеді.Себебі тарихи өзгерістер мен қоғамдағы саяси-әлеуметтік ақуал ең алдымен сол тілдің сөздік қорынан көрінеді. Мысалы көне грек тілі мен латын тіліі кәрі құрлық деп аталатын Еуропада, славян әлемінде көне славян тілі, мұсылмандық Шығыста – араб тілінің әсері қандай болғанын тарихтан білеміз. Қандай халық болмасын оның тілінде кірме сөздер еген,болады және алдағы уақытта джа бола береді.Кірме сөздердің тілдегі ену үрдісін зерттеген тілші-ғалымдар мынадай қызықты жағдайды анықтап отыр. Мысалы, неміс тілінде кірме сөздер он мыңдап саналады,ал ағылшын тілінің жартысынан көбісі кірме сөдер екендігін анықтаған. Орыс тілі – ғалымдар орыс тілінің лексикалық қабатын кірме сөздер құрайтындығын айта келіп, шамамен 10 пайызы кірме сөздер деп есептеп отыр. Оның ішінде кірме сөздердің көпшілігі тек стилистикалық бояуы бар, сала арлық сөздер болып келеді. Мұдай сөздердің қатарына кәсіби сөздер мен варваризмдерді,термин сөзде мен спецификалық мәні бар кітаби сөздерді жатқызады.

Қазіргі қазақ тілінің даму барысында кірме сөздердің қолдану аясы мен игерілуі сөздік қордың баюына үлкен әсер етті,оны толықтырды.Сондықтан кіме сөздермен байып,толығып отырған қазақ тілі,қазіргі уақытта қазақ тілінің

грамматикалық және дыбыстық құрлымын сақтауға өз әсерін тигізуде. Сондықтан қазіргі қазақ тіл білімінде кірме сөздердің игерілуі туралы мәселе өзінің актуальдығын жойған жоқ. Алайда үстірт қарағанда қазақ тіліндегі кірме сөздердің енуі, игерілуі туралы мәселелер жан-жақты шешілген сияқты көрінгенімен, шын мәнісінде олай емес екендігі анық. Сондықтан кірме сөздерге қатысты сұрақтар әлі толық шешіліп бола қойған жоқ. Мысалы, кірме сөздер және олардың игерілуі дегенде көбіне – көп бір тілден екінші тілге енген сөздер деп қаралады. Алайда, кірме сөздердің енуі мен игерілуі туралы айтқанда ең алдымен тіл ғылымында аксиома сияқты қалыптасқан бір жақты пікір жоқ. Керісінше, кірме сөздердің әлеуметтік және тілтанымдық жағынан зерттеу мәселесі күрделі болып отыр. Сонымен бірге кірме сөздердің мәртебесін анықтау да оның үрдісі мен сөзжасамдық қабілеті туралы айтуды қажет етеді. Шындығына келгенде қазақ тіліне тән төл сөздер мен кірме сөздердің арасындағы айырмашылықтар мен ұқсаттықтарды айқындаудың өзі бір мәселе болып отыр. Себебі, қазақ тіліне тән төл сөздің жасалуы мен енуі қай тілден енді немесе жаңасөз қалай жасалды деген сұрақтар келіп шығады. Мысалы, қазақ тілінде толыққанды сөз болып қолданылып жүрген полк сөзі неміс тілінен орыс тілі арқылы біздің тілімізге енген. Кейбір жағдайларда кірме сөздердің кейбіреулері морфемалары да басқа тілден енген әрі ол морфемалары да әр түрлі топқа жататын немесе бір-біріне жақын тілдердің сөздері екендігі көрініп тұрады. Мысалы, қазіргі қазақ тілінің айналымында жүрген *лифтер сөзін алайық. Бұл сөздің түбірі* – ағылшын тілінен енген «**lift**» сөзі, **-ер** суффиксі француз тіліндегі **-eur** қосымшасының бірігуінен жасалған, орыс тілі арқылы қазақ тіліне енген. Мұндай сөздердің қатарына қазақ тілінде айналымда жүрген минер, тапер, режиссер сияқты сөздер де кіреді. Бұл сөздердің бойындағы тағы бір ерекшелік, олардың ағылшын тіліндегі түбір сөз бен француз тіліндегі қосымшаның бірігуі арқылы жасалғандығы деп есептейміз. (1,2,3,4) Мұндай сөздердің қолданысына байланысты да орыс тіл білімінде бір ізділік жоқ. Мысалы, орыс ғалымы А.В.Калинин: «Конечно, странно слышать, что дрижер, радиопьеса, кинопрограмма – русские слова. Но если это странно слышать, то считать их заимствованными было бы неверно с научной точки зрения» - деп көрсетеді. (5,64) Қазақ тілінде де өзіндік мәні сақталған, алайда шығу тегі жағынан басқа тілден енген кірме сөз болып саналатын және де өзінің бойында шетелдік тілдік элементтерді сақтап қолданылатын сөздер қазіргі уақытта көптеп кездеседі. Мысалы: «Диалог» сөзі «конфликт жағдайларды бейбітшілік жолмен шешу» деген мағынада қолданылады «Диалог» - сөзінің қолданыс шеңберінің кеңеюі, оның мағыналық бояуына да, реңкіне де өз әсерін тигізуде. Баспасөз тілі мен теледидар тілі өткен ғасырдың 80-ші жылдарының аяғы мен 90-шы жылдардың басы аралығында қазақ тілінің дамуына ерекше әсер еткенін байқауға болады. Біздің байқауымызша «диалог» сөзі тағы да мынадай мағынада жұмсалады: а) дискуссия ә) келісім б) пікір алысу Ал іскери топтардың және іскери адамдардың арасында «диалог» сөзі - еңбектестік, ынтымақ, ынтымақтастық, қызметтестік мағынасында да қолданылады. Бұқаралық – ақпарат

құралдарының тіліне сол кезде үлкен өзгерістер енді. Қазақ тілінің әр түрлі қабаттарындағы өзгерістер, әр түрлі жоғары және төменгі деңгейдегі қолданыстағы жаргон сөздер, ауызекі сөйлеу тіліндегі дөрекі, тұрпайы сөздерде өзінің «азаматтығын» алып қолданысқа енді. Жеке тұлғалар қоғамдық құбылыс ретінде семантикалық құбылыс болып семинар қызмет атқаруы. Саяси баға беруде және оларға қатысушыларды жеке тұлғаларды көрсетуде семантикалық құбылыс жеке адамдардың айтуына қатысты болып келеді. Себебі мұндай сөздер қазақ тілінде шетелден енген әрі оның тілдік элементтері шетелдік сөздер болып келетін сөздер көптеп кездеседі. Сондықтан мұндай сөздер қазақ тілінің топырағында жасалып, қазақ тілінде «азаматтық алған сөздер».

Мысалы, қазақ тіліндегі сын есімнің –лық, -лік, -дық, -дік, тық, -тік жұрнақтары дервациялық мағынаға ие болып отыр. Мысалы, тарихилық, аристократиялық, романтикалық, сатиралық, географиялық, модельдік және т.б. (8,9,10) Мұндай сөздердің сөзжасамдық жасалу үлгілері мынадай болып келеді: сөзжасамдық үлгі + туынды негіз + морф + –лық, -лік, -дық, -дік, тық, -тік жұрнақтары болып келеді. Қазақ тіліндегі кірме сөздер туралы сөз қозғағанда – калька туралы айтпай кету мүмкін емес. Калька сөзі қазақ тіліне француз тіліндегі /calque/ сөзі орыс тілі арқылы енді. Мысалы, водород, кислород – латын тіліндегі *hydrogenium* және *oxideenium* деген сөздерден жасалған. Қорыта айтқанда, баспасөз тілі, нақтырық айтсақ «Ана тілі» газетіндегі тілдік материалдарды алып қарайтын болсақ, мынадай тілдік материалдарды қамтитындығын көреміз:

- кеңес дәуіріндегі шындық өмірдің көріністерінің деактуализацияға ұшырауы;
- қазақ тілі лексикасының деидеологиязацияға ұшырауы;
- лексикалық кейбір топтардың саяси мәнге ие болуы;
- саяси терминдердің кейбіреулерінің десаяси терминдерге айналуы;
- семантикалық үлгілердің /модельдердің/ белсенді қызмет атқара бастауы, кейбір жеке тұлғалардың қоғамдық өзгеріс ретінде қабылдануы;
- қоғамдық-саяси жағдайларды бағалаудың метофаризациялық өзгеріске түсуі;
- саяси лексикадағы қалыптасқан бұрынғы мағынаның коррелляцияға ұшырауы және жаңадан пайда болуы;

Қолданылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Ахмет Байтұрсынұлы және термин жасау ісі. // «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, №7-8, 1997 ж. /
2. Әбдуали Қ. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы, «Ана тілі», 1998, 303 бет.
3. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. А., 1990, 33 бет.
4. Қайдаров Ә.Т. Қазақ терминологиясына жанаша көзқарас. А., 1993.
5. Калинин А.В. Лексика русского языка. -М., 1978, стр.64. /
6. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі: қазақ терминологиясының негіздері. -Алматы, Рауан. 1997-240б.

7. Кеңесбаев І., Балақаев М., Қайдаров Ә., Сарыбаев Ш. Қазақ әдеби тілі тарихының зерттелу жайы мен міндеттері.// Қазақ әдеби тілі тарихының проблемалары.-Алматы:Ғылым,1987.
8. Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы.Алматы.2002ж.
9. Мемлекеттік тілді үйрету жолдары:теориясы мен тәжірибесі. Астана,2004ж.
10. Қазақ грамматикасы. Алматы,2000 жыл
11. Қайдаров Ә. «Тіл байлығы рухани қазына» «Қазақ тілі мен әдебиеті журналы» 1991 ж.,№7,3-10 беттер.
12. «Ана тілі» газетінің 2010-2018 жылдардағы басылымдары

Ғылыми жетекшіі: ф.ғ.к., доцент Н.М.Алдашев

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕРДІ ЛЕКСИКАЛЫҚ- МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ИГЕРУ

Қасанова М., Құрманғазиева Д., Сәліш Г., Тағыберген А.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазақ тіліне енген кірме сөздер ең алдымен сол тілдің грамматикалық заңдылықтарына бағынады. Қазақ тілінде жоқ немесе тілге тән емес жұрнақтар түсіп қалады немесе қазақ тілінің жұрнақтарымен алмасады. Сонымен бірге басқа тілден енген сөздердегі суффикстер өзінің алғашқы қосымшалық мағынасынан айырылып, тұтас бір сөз болып жұмсалады. Мысалы, *gradus, notarius, aquifrium, colloquium, градус, нотариус, аквариум, коллоквиум*. Кейбір француз және неміс тілінің сөздері орыс тілінде сол тілдің флексиялық заңдылықтарын қабылдап, қазақ тілінде де сол дайын тілдік формада қолданады. Мысалы, *die Bucht - бухта, die Rakete – ракета*. Кірме сөздердің қазақ тіліне келіп енуі кезеңінде ол сөздердің қосымшалары өзінің алғашқы формаларын сақтайды. Мысалы, *пленум, консилиум, форум, госпиталь, фартук, галстук* және т.б. Кейбір кірме сөздер өзінің алғашқы жекелік немесе көпшелік мағынасын өзгертеді немесе сақтап қалады. Мысалы, неміс тілінде қолданылатын *локон, клапан* деген сөздер көптік мәнді білдіретін сөздер болып жұмсалса қазақ тіліне енген кезде бұл сөздер зат есімнің жекелік мәнде қызмет атқарады. Кейде кірме сөздер өзінің грамматикалық тұлғалануы мүлдем өзгеріп кетеді, яғни ол сөздер алғашқы тұрған сөз табынан екінші сөз табына ауысады. Мысалы, *кворум* - сөзі көптік мағынада родительный падежінде тұрса, қазақ тілінде бұл сөз зат есімде тұрып қызмет атқарады. Ескеретін бір жағдай, кірме сөздердің барлығы бірдей өзгеріске түспей өзінің алғашқы фонетикалық және грамматикалық формаларын сақтап қалады. Мысалы, аталье, полонез, коктейль, майонез, термос, радио, какао, оазис, кино, пальто, кофе, мини, плиссе, хаки және т.б. Әсіресе, қазақ тілінде белсенді қызмет атқарып жүрген ИНТЕРНЕТ сөзінің жасалу үлгісі мен қызметі ерекше. Осы ИНТЕРНЕТ сөзі

көпшілікке түсінікті, кең қолданыста бар сөзге айналды. ИНТЕРНЕТ сөзді қазақ тілінде жұмсалғанда ең алдымен қазақ тіліне тән қосымшаларды қабылдап қызмет атқаруда, алайда осы сөзді жазу емлемемізде әт түрлі жазылып, қосымшалар да әр түрлі формада жалғанып келеді: Мысалы, баспасөз беттерінде ИНТЕРНЕТ сөзі латын тілінде немесе орыс тіліндегі үлгімен де жазылуда. ИНТЕРНЕТ-пен, ИНТЕРНЕТ-тен, ИНТЕРНЕТ-тің, ИНТЕРНЕТ-ке және т.б. ИНТЕРНЕТ сөзіне қатысты орыс тілінде оны сөздік құрамына енгізген. Ресей Ғылым Академиясының Лингвистикалық зерртеулер институтының «Жаңа сөздер сөздігі» бөлімінің маманы Е.А.Левашованың айтуынша ИНТЕРНЕТ сөзі орыс тілінің сөздік құрамына зат есім, мужской род етіп енгізілген және де орыс тілінде бұрыннан да бар, жалпы халыққа түсінікті сөз ретінде қабылданып отыр. Сондықтан жоғарыда атап өтеніміздей Е.А. Левашованың көрсетуінше ИНТЕРНЕТ сөзі орыс тілінің сөздік қорына еркін еніп отыр. Қазіргі қазақ тілінде де осы үрдісті байқаймыз. 2007 жылы жарық көрген орфографиялық сөздікте ИНТЕРНЕТ сөзі реестрге енгізілген. Қазіргі қазақ тіліндегі кірме сөздердің лексикалық тұрғыдан игерілуі дегенде ең алдымен кірме сөздерді лексикалық бірлік (единица) тұрғысында қарастырамыз. Кірме сөздердің лексикалық тұрғыдан игерілуі дегенде біз заттың, ұғымның нақты атауын білдіретін және де сол сөздің бойында кірме сөзге ешқандай белгілердің қалмағандығын көрсеткенде ғана оны толық игерілген сөз деп есептейміз. Мысалы, қазақ тілінде қолданыста жүрген *пальто* сөзі – француз тілінен енген сөз. Алайда белгілі бір заттың атауын білдіріп тұрған бұл сөз біздің күнделікті өмірімізге толық енгендігі соншалық, оны француз тілінен енген кірме сөз деп қарамаймыз. Сол сияқты *спорт* сөзі ағылшын тілінен енді. Қазіргі уақытта спорт сөзінің қазақ қоғамында айналымға енгендігі соншалық оны ағылшын тіліне қатаысты немесе ағылшын спорты деп қарамайтындығымыз анық. Демек, *пальто және спорт* сөзі қазақ тілінде толық игерілген сөз деп танымыз. Сонымен бірге қазақ тіліндегі көптеген кірме сөздер лексикалық тұрғыдан игеріліп болды. Мысалы қазіргі қазақ тілінің айналымында жүрген *пиджак, комбаин, кекс, ринг, теннис, волейбол, рельс* сияқты сөздерді ағылшын тілдікі, *галстук, фартук, локон*, сияқты сөздерді неміс тілдікі, *балет трюмо, котлет* француз тілдікі деп айта қою мамандар болмаса жай қарапайым халық үшін күнделікті аталдық айналымда жүрген сөз болып есептелінеді. Сонымен бірге қазақ тілінде лексикалық тұрғыдан игерілген сөздер мен қатар экзотикалық мәні бар сөздерде кездеседі. Мысалы, *сейм, пиала, лаваш, хурал, сантим, кюре, қышлақ, фрау, джок, зурна, гонак* және т.б. Бұл сөздердің ерекшелігі сонда олар қазақ тілінде қолданылады, алайда мағынасында қазақы азаматтық алған мағынасы жоқ. Оның орнына шетелден енген кірме сөз екендігі сақталынып тұр. Қазіргі қазақ тіліндегі экзотикалық мәні басым кірме сөздерді басқа сөздермен алмастыруға келетін немесе келмейтін сөздер деп топтауға болады. Тіліміздегі алмастыруға келетін сөздердің қатарына мағынасына көп нұсқан келмей қолданылатын сөздер жатады. Мысалы, *мистер-господин – мырза, фрау – госпажа – ханым* және т.б. Экзотикалық мәнге ие болып отырған мұндай сөздердің бойында ұлттық

бояу, коллорит сақталады. Ал аударуға немесе басқа сөзбен алмастыруға келмейтін экзотикалық мәні бар сөздердің жұмсалу аясы басқаша болып келеді. Мысалы, *франк-рубль*-сөздерін теңге сөзімен алмастыруға келмейді. Сол сияқты қазақ тілінде қолданыс та бар *сари, иен, доллар* деген сөздерді де алмастыруға болмайды. Мұндай экзотикалық сөздерден варваризм сөздерді айыру қажет. Себебі варваризмдер толқ мәнді кірме сөздер, қазақ тілінде өзіндік бояуға ие болып жұмсалады. Варваризм сөздер көркем шығармааларда жергілікті халықтың ұлттық бояуын, коллоритін көрсету мақсатында да жұмсалады. Қазақ елінің тәуелсіздігін алған өткен ғасырдың аяғындағы әлеуметтік саяси және қоғамдық өзгерістер қазіргі қазақ тілінің үлгілеріндегі қолданылып келген әр түрлі сферадағы сөздік құрамға өзінің үлкен «төңкерісшіл әсерін» тигізді. Бұл – қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамына, тіл дамуына әсер ететін сыртқы жағдаяттардың, яғни экстралингвистикалық факторлардың әсері болып табылады. Қоғам өзгерісінің, ғылым мен техниканың, мәдениет пен шаруашылық салаларындағы жаңалықтардың негізгі үлгілері еңбек үдерісінің күрделенуі, еңбекке қатысты мамандықтар мен кәсіптердің құрал-жабдықтардың жаңаша өркендеуінің ықпалынан пайда болды. XX ғасырдың 90-шы жылдарында қазақ тілінде нақты семантикалық үдеріс көрініс берді. Себебі осы кездегі тілдік құбылыстарды зерттеген қазақ тілші ғалымдары осындай құбылыстарға талдау жасай келіп, ең алдымен қазақ лексикасындағы семантикалық өзгерістердің үдерісін «қайта құру», басқа тілдерден әсіресе орыс тілінен енген кірме сөздер «орысша термин» ыңғайында бағаланды. Қазақ тілінің лексикалық жүйесін жаңаша қалыптастыру және ғылым мен техника әр алуан саласының негізгі тілдік тамыры – жаңа сөздерді төл тіліміздің өз әлеуетіне негіздей отырып жасау қажеттілігі туындады. Сонымен бірге әліпби мен графикаға өзгерістер енгізу туралы айтылып, ұсыныстар жасала бастаған тұста кірме сөздерді «қазақыландыру» бағдары бойынша осы қайта құру «төңкерісшіл» бет бұрыстың екпінімен кірме сөздердің және терминдердің қазақша үлгілері жасала бастады. [10,11]

Тарихтан белгілі болғандай, сол қоғамдағы көптеген әлеуметтік, мәдени және қоғамдық-саяси өзгерістер көптеген кеңес заманын бейнелеген сөздердің қазіргі тілдік айналымда деактуализацияға ұшарағаны байқалуда. Бұл- заңды құбылыс, тілдік үдеріс деп қабылдауымыз қажет. Бұған дәлел, сол кездердегі белсенді қызмет атқарған, қазіргі кезде ондай актуалдығынан айрылған, семантикалық архаизмге айналып бара жатқан сөздер. Кеңес заманы кезеңіндегі «*аванс, құн заңы, деколонизация, демпинг, ақша рентасы, КССР-дағы өндірістің заемдік құралдары*» деген ұғымдар өзінің актуалдығынан айырылды. Мысалы, сол кезеңдегі контексте қолданыста жиі қолданылған «*халық шаруашылығын жоспарлы түрде басқару, пропорциональды дамыту заңы, еңбегіне қарай бөлу заңы, социализм кезіндегі баға заңы және т.б.*» деп айтылған әрі солай жазылған сөз тіркестері мен сөз үлгілері қазіргі уақытта жаңаша пайымдаулар мен тұжырымдамаларды қажет етіп отыр. Мысалы, Компания басшысымен кездесті. 2008 жылдың 8 қазанда ҚР Премьер-Министрі «Русал» бірлескен компаниясының бас директоры, басқарма төрағасы

Александр Булыгинмен кездесті деп хабарлады Премьер- Министрдің баспасөз қызметі.«ЕҚ»газ.,8.10.2008ж. Тараптар әлемдік қаржы рыногындағы жағдайдың одан әрі дамуы мен оның Екібастұз бассейніндегі «Богатырь» және «Северный» көмір разрездерін басқару жөніндегі бірлескен кәсіпорындарының жұмысына әсері жайын талқылады. «ЕҚ»газ.,8.10.2008ж. Премьер - Министрдің баспасөз қызметі.«Электронды үкімет» дамытылмақ. Кеңес барысында ақпараттық- коммуникациялық технологияны (АКТ) және «электронды үкіметті» (ЭҮ) дамытудың әлемдік көрсеткіштері қаралды.Сонымен қатар бұл жеке жобаларға *инвестиция* тарту үшін, сондай-ақ осы заманғы әлемде Қазақстанның бәсекелестігіне ықпал ететін сапалы экономикалық негіздеме әзірлеуге мүмкіндік туғызатынын атап өтті. Сол себепті, «бірлескен компаниясы, қаржы рыногы, акционерлік қоғам, электронды үкімет, инвестиция тарту, ақпараттық- коммуникациялық технология, сапалы экономикалық негіздеме» деген қазақша үлгіде жасалған сөздер мен сөз тіркестерінің семантикалық құрылымы айқын көрініп тұр. . «халық шаруашылығын жоспарлы түрде, пропорциональды дамыту заңы ,еңбегіне қарай бөлу заңы, социализм кезіндегі баға заңы және т.б.» деген сөздердің мағаналарының белсенділігі төмендеп,бұл үлгілердің өз қызметінің бәсеңдеп, деактуализацияға ұшарай бастады. Сол сияқты «колхоз, совхоз, социалистік жарыс» деген сөздің мағынасы, семантикалық өрісі тарылып,, қазіргі уақытта еліміздегі әртүрлі компаниялар,холдингтер, ұлттық қорлар, бірлескен кәсіпорындар мен жауапкершілігі шектеулі серіктестіктердің атауларының алмастырғандығын көреміз.Мысалы, Биыл «Богатырь Аксес Көмір» ЖШС –ның жарты акциясын мемлекет меншіктегені белгілі. Өздеріңізге мәлім, Қызылорда облысындағы энергетика дағдарысының дүрбелеңі жөнінде бұдан бұрын да жазғанбыз. Холдинг ахуалы талқыланды.«Қызылорда электр жүйесін реттеу компаниясы» (КРЭК) мамандарының берген уәждеріне назар аударалық. Сонымен, венчурлық қорлар құрылғалы бері не бітті? «Ұлттық инновациялық қор» АҚ басқармасы төрағасының міндетін атқарушы Әуелбек Тоғжанов./ «ЕҚ»газ.,17.09.08. / Бұл даму кезеңіне Қазақстан Республикасы Алматы қаласының қаржылық орталығының қызметін реттеу агенттігі (АӨҚО ҚРА) екі жылдық өнімді қызметінің арқасында қол жеткізді. Айтылған екі жылдың кем дегенде жартысын АӨҚО халықаралық қаржы нарықтарының ретсіз дамуы жағдайларында өткізді, биыл өз кезегінде өңірлік қаржы орталығының стратегиясы анықталды../ «ЕҚ»газ.,17.09.08. / «ҚазМұнайГаз» ұлттық компаниясының өзіне еншілес «KazMunaiGaz РКOP Investment B .V» компаниясы арқылы 2,5 миллиард доллар несиеге қол жеткізді. Шетелдік банктерден алынатын несие жөніндегі бұл келісімге қыркүйектің басында қол қойылды.Сондықтан да қазіргі басты мәселелердің бірі- замануи технологияларды енгізу болып табылады. «ЕҚ»газ.,17.09.08. /

Тағы бір айта кететін мәселе қысқарған сөздердің мерзімді баспасөз тілі экономикалық терминдерді қолданғанда оған қажет ететін үнемдеу заңдылығына толық жауап береді, яғни баспасөз тілі өзінің стильдік табиғатына

сай аз сөзбен кең көлемдегі ақпаратты жеткізуге ұмтылады. Бұл үшін экономикалық терминдерді күрделі атаулардың қысқартылған үлгісін пайдаланады. Бір контекстегі күрделі атаудың немесе буындық қысқарған үлгісі сол күрделі атаудың жанында жақша ішінде беріледі де, әрі қарай қысқарған сөз күрдел атауды ығыстырып, қолданыстан шығарып, яғни мерзімді баспасөз тілінің дағдылы лексикалық единицаларының қатарына қосылады. Айта кету керек, мұндай сипат өзге стильдердің табиғатына да тән. Сонымен қатар ғылыми-техникалық салаларда, қоғамдық-саяси аяларда қолданылатын тікелей орыс тілінен қабылданған қысқартуларды қазір қазақ әдеби тілі ең алдымен қысқарымға тірек болатын күрделі атауды тәржімалап, содан кейін оны — қазақшаланған күрделі атауды қалыптасқан сөз қысқарту әдістеріне орайластыра қысқартып жазып келді. Қазіргі қысқартымдарды жасау үстінде осы әдістер басшылыққа алынады: мысалы, ТМД-Тәуелсіз Мемлекеттердің Достастығы, ЕАО-Еуропа –Азия Одағы, БСҰ-Бүкілдүниежүзілік сауда ұйымы, РӨБ- Республикалық өндіріс бірлестік, ӨБ-өндірістік бірлестік, ЭЫҰ-экономикалық ынтымақтастық ұйымы, ЕЫХҚ-Европалық Қауіпсіздік және ынтымақтастық қоғамы, ИКҰ-ислам конференциясы ұйымы, және т.б. Бұндай қысқартулар әсіресе актілерде, жарлықтарда, жарғылар мен өкімдер де, дипломатиялық стильді крайтын нота, меморандум, сондай-ақ ресми ақпарат материалдарында, экономикалық мағынасы мен мәні бар атаулар мен терминдерді беруде кең қолданылады. Бұлар көпшілік жағдайда түсіндірмелі әдіспен, яғни күрделі қазақша атауы қоса көрсетіліп беріледі. Немесе тексте ең алдымен күрделі атау толық жазылып, оның жаңадан жасалған қысқартылған үлгісі жақша ішінде беріледі де, баянрдауда одан әрі қарай күрделі атау түсіріліп, бірыңғай қысқартылған тұлға қолданылады. [10]

Сол сияқты *актив, пассив, аукцион, жалға беру аренда, банк, валюта, валюта курсы, ипотека, акционерлік қоғам және т.б.* деген экономикалық мағынасы мен терминдік мәні басым осындай сөздер қазіргі уақытта жалпы халыққа мағыналары түсінікті әрі күнделікті тілдік айналымда актив қолданылатын сөздер болып табылады. Сонымен бірге және т.б. экономикалық мағынасы мен терминдік мәні басым осындай сөздер сөздер мен сөз тіркестері жарыса қолданылып келеді. Бұл да қазіргі қазақ тіліндегі жаңа бір семантикалық үрдістердің бір көрінісі деп қарауға болады.

Қорыта айтқанда, азіргі қазақ тіліндегі жаңа семантикалық үрдістер ғылыми тіл айналымында толыққанды үлгідегі сөздер болып жұмсалып келеді. Сонымен бірге күнделікті ауызекі сөйлеу тілімізде сөздік құрамға еліміздің экономикасының қарқындап дамуының көрінісін бейнелей алатын сөздердің маңызы үлкен екенін байқауға болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі: қазақ терминологиясының негіздері. - Алматы, Рауан. 1997-240б.

2. Құрманбайұлы Ш.Қазақ тілі лексиканың терминдеуінің үрдістері: филол.ғыл.док...автореф.Алматы,1999.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (ред.А.Ы.Ысқақов)//10т.Шығ.Ғылым. 1976.Т.2-695б.
4. Аманжолов К.Тасболатов А.Қазақша әскери терминдердің түсіндірме сөздігі.-Алматы:Білім 1999-92б.
5. Баскаков Н.А. Система спряжения или изменения слов по лицам.Сб.Исследования по сравнительной грамматике тюрник языков.Морфология,II 1956,стр.276-277.
6. Крысин Л.П. Словообразование или займствование?Займствование в русском языке // Русский язык в школе.-1997.-№6,стр.84-88.
7. Концевая Г.М.,Концевой М.Б.Интернет в зеркале языка.//Русский язык и литература.-1998.-№2.
8. Русский язык:энциклопедия/под ред.,Ф.П.Филина –м.,1979.
9. Словарь иностранных слов.-М.,Русский язык,1980.
10. Толковый словарь русского языка конца XX века.Языковые изменения/под ред.,Г.Н.Скляревской РАН,Институт лингвистических исследований.-СПб.Из-во «Фолио-Пресс»,1998.

КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫҢ БІЛІМ БЕРУДЕГІ МАҢЫЗЫ

Қуанғалиева Т.Қ.,

tolganay.kuangaliyeva@bk.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Критериалды бағалау – білім алушылардың оқу жетістіктерін білім беру процесінің барлық қатысушыларына бұрын белгілі болған және білім беру мақсаттары мен мазмұнына сәйкес келетін, ұжымдық әзірленген критерийлермен салыстыруға негізделген және білім алушылардың оқу-танымдық құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін процесс. Сондай-ақ, критериалды бағалауға оқушылардың академиялық белсенділіктерін бағалауды да жатқызуға болады және бұл заманауи оқыту жүйесінің өзекті талаптарының бірі. Күнделікті сабақтарда қолданылатын тәсілдердің нәтижесінде біз оқушылардың үлгерімі мен оқуына баға алу мүмкіндігіне қол жеткіздік. Оқытуды тиімді бағалау білім беру мен оқытудағы маңызды кезең болып табылады. Өйткені, бұл оқу барысында оқушылардың алға жылжу және нәтижелерге қол жеткізу үшін нақты қадамдар жасауына ықпал ететін күш. Күнделікті сабақта оқушылар топтық жұмыста өздерін бағалай алады. Олар әр жұмыстың өзіндік критерийі бар екенін түсініп, оны салыстыра отырып, объективті бағалауды талап ете алады. Бұл мұғалім мен оқушы арасындағы байланысты нығайтады және сабақ деңгейін жоғарылатады және әр оқушы өзін көшбасшылар қатарына қоя алады.

Заманауи білім беру жүйесінің ерекшелігі – оқушының кез-келген қызметке құзыреттілігін қалыптастыру, жетілдіру және дамыту. Біз оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыруды оның білімін, іскерлігін және дағдыларын бағалау негізінде бағалауымыз керек. Басты рөлді оқушылардың білімі ғана емес, сонымен қатар олардың жеке қасиеттерін дамыту, сыртқы әлеммен дұрыс қарым-қатынас жасау, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу сияқты мақсаттар қояды. Сондықтан оқуға деген көзқарас өзгеріп, оқу нәтижелерін бағалауда жаңа бағыт алынады.

Критериалды бағалауды білім берудің мақсаты мен мазмұнына негізделген білім алушылардың оқу-танымдық құзыреттілігін қалыптастыруда салыстыру және қол жеткізу процесі ретінде де қарастыруға болады. Критериалды бағалауды енгізудің мақсаты жаңа процесс шеңберінде оқыту сапасын арттыру болып табылады. Бұл оқушылардың білімінің халықаралық стандарттарға сәйкестігі. Қалыптастырушы бағалау мұғалімге оқушылардың мектептегі мақсаттарына жету процесін бақылауға мүмкіндік береді және оқу процесіне уақтылы өзгерістер мен түзетулер енгізуге көмектеседі, ал оқушы өзінің білімі үшін жоғары жауапкершілікті сезінеді. Ол күнделікті тәжірибеде қолданылады, студенттер үшін де, оқытушылар үшін де қолданылады. Осы бағалау іс-әрекетінің көмегімен мұғалім пәнді оқу мақсатын нақты анықтай алады, оқушыға тақырыпты бір, үйлесімді үлгіде ұсынуға, нәтижелерді бақылаудың тиісті әдістерін анықтауға және жоғары деңгейге жетуге көмектеседі. Сабақтарда қалыптастырушы бағалауды қолдану оқытушы мен студент арасындағы сыртқы кері байланысты ішкі кері байланысқа көшіру болып табылады, бұл білім беру субъектісінің деңгейін арттыруға ықпал етеді. Оқушы өзін басқарады, өз іс-әрекетінің тәсілдерін таңдайды және нәтижелерін бағалайды. Осылайша, оқушы өзінің негізгі құзыреттіліктерін мақсат қою, күтілетін нәтижені жоспарлау және оны басқару тәжірибесін жинақтау арқылы қалыптастырады. Мұғалімдер оқу үшін бағаларды қолданғанда, оқуды бағалаумен қатар, бағалау оқытудың ең пайдалы құралына айналады. Бағалауда күмәнді ойларды тудыратын сәттер бар. Оқушының өзін-өзі бағалауы кейде шындыққа жетпейді. Бірақ бұл жағдайда оқушының сол сәтте жақсы қадам жасауға мүмкіндігі бар. Сыныптастарды бағалау оқушылар арасында маңызды рөл атқарады, өйткені ол мотивация деңгейін арттырады, сынға ықпал етеді және өзіне деген сенімділікті арттырады.

Дәстүрлі түрде білім беру орындарында, соның ішінде мектептерде оқушыларды төрт балдан тұратын жүйеге негізделген бағалау жүйесі сақталған: 2 ("қанағаттанарлықсыз"), 3 ("қанағаттанарлық"), 4 ("жақсы"), 5 ("өте жақсы"). Теориялық тұрғыдан алғанда, оны бір нүкте деп қараймыз, бірақ іс жүзінде бұл нүкте қолданылмайды. Тізілімде атап өткен мұғалім бірқатар позицияларға бағытталған, нәтижесінде әр нүкте деңгейлердің интегралды индикаторына айналады: оқушы белгілі бір стандартқа қатысты, оқушы тұтастай сыныпқа қатысты, алдыңғы кезеңде оқушы өзіне қатысты, ал бұл факторларды белгіленген белгіде тек мұғаліммен сөйлесу арқылы бөлуге болады. Қазіргі бағалау жүйесі, жоғарыда айтылғандай, үш функцияға ие. Осы функцияларға

сүйене отырып, бағалау жүйесі мәселені шешуге ықпал ететін бірқатар мәселелерді анықтадық. Бағалау жүйесі: оқу материалы қаншалықты тиімді меңгерілгенін, практикалық дағдылар қалыптасқанын анықтауға; әрбір студенттің жалпы біліктілік деңгейінің өзгеруін, сондай-ақ оның танымдық іс-әрекеттің әртүрлі салаларындағы табыстылық серпінін тіркеуге мүмкіндік беруге тиіс; олардағы ақпаратты барабар түсіндіру мүмкіндігі жасалды, ол үшін бағалау жүйесі ағымдағы және қорытынды бағаларды бөлу мағынасында толығымен ашық болуы керек; білім алушының жетістіктерін өзін-өзі бағалауды, сондай-ақ оқу іс-әрекеті процесінде онымен болып жатқан оқиғалардың көрінісін жеңілдететін және дамытатын механизм жасалды. Мұғалімдер, оқушылар, ата-аналар, сынып жетекшісі, сондай-ақ әкімшілік пен мектептің педагогикалық ұжымы арасында тұрақты байланыс қамтамасыз. Осы талаптарды дәйекті қолдану бағалау жүйесінің функционалды маңыздылығын өзгертетінін байқауға болады. Ақпараттық-диагностикалық функция күшейтіледі, реттеуші функцияның мазмұны өзгереді, қылмыстық ынталандыру функциясынан ауытқу орын алады.

Критериалды бағалауды бір жағынан жетістіктер мен сәтсіздіктер туралы ойлануға мүмкіндік беретін жеткілікті күшті құралға жатқызуға болады. Бірақ бұл максималды нәтижеге жету үшін жеткіліксіз, студент рефлексиялық дағдыларды дамытуы қажет. Мазмұнды да, эмоционалды да көрініс кез-келген жұмыстың міндетті қорытынды кезеңі болып табылады. Рефлексия оқушыға орындалған жұмысты түсінуге көмектеседі, орындалған жұмысты бағалауды білдіруге итермелейді, мұғалім үшін кері байланыс құралы болып табылады, бұл орындалған жұмыстың күшті және әлсіз жақтарын анықтауға мүмкіндік береді. Рефлексия екі жолмен жүргізілді: жазбаша сауалнама және ауызша пікір алмасу.

Критериалды бағалауда біраз қиындықтар да туындауы мүмкін және олардың деңгейлерінің сипаттамалары прогрестің нақты анықтамаларын бермеген немесе нақты прогреске сілтеме жасамаған кезде пайда болуы мүмкін. Мысалы, Кокс (1995) Англиядағы ұлттық оқу бағдарламасындағы деңгейлердің сипаттамаларын сынға алды, өйткені олар сенімді түсіндірулерге мүмкіндік беру үшін қажет болатын нақты прогрессияға ие емес деп санайды. Кокс олардың тым жалпы және дерексіз екендігіне шағымданды. Мысалы, сандар мен алгебраның үшінші деңгейінің сипаттамасына енгізілген критерийлердің бірі "ақыл-ой стратегиясын дамыту" болды. Кокс бірқатар түсіндірулерден аулақ болу үшін және прогрессияны анықтау мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін мұндай өлшем неғұрлым нақты анықталуы керек деп сендірді. Сейнсбери мен Сизмур (1998) бірізділікті сақтау үшін деңгейлік сипаттамалардың сөздерінен тыс, жалпы "критерийді" әзірлеу үшін мұғалімдер арасында бар түсінікке қарау керек деп ұсынды. Уильям атап өткендей (1993), содан кейін оқу бағдарламаларын жасаушылар мен тест жасаушылардың іс жүргізу құқығы дамиды. Бұл топтарға "мұғалімдерді" қосуға болады, өйткені олардың іс жүргізу құқығы оқыту, оқыту және бағалау кезеңінде жасалады.

Әр деңгейде қандай өлшемдерді қарастыру керек екендігі туралы шешім қабылдаған кезде, деңгейлер баланың емес, өнімділікті сипаттайтынын есте ұстаған жөн. Тиімділік деңгейлерін анықтау кезінде тәсілдердің бірі қанша деңгей болуы керек екендігі туралы шешім болуы мүмкін, оны бірқатар білім беру, саяси және әлеуметтік себептермен қабылдауға болады. Бастапқы нұсқаулық ретінде мұғалімдермен кеңесу кезінде критерийлер жобасын таңдауға болады, содан кейін олардың әр деңгейіне қанша бала қол жеткізе алатындығын ұсынуға кеңес беріледі. Содан кейін бұл критерийлер алдын-ала тестілеу арқылы бағаланады. Критерийлердің жобасын жақсарту үшін балалар жұмысының нақты нәтижелері (мысалы, сұрақтарға жауаптар, сонымен қатар бағалауды бөлу) қолданылады. Әр деңгейдегі орташа балға ие адамдардың өнімділігі осы деңгейдегі өнімділікті анықтау үшін пайдаланылуы мүмкін. Алдын-ала тестілеу деректері алдын-ала тестілеумен қамтылғандарға деңгей критерийлерін тым тар шектеуге жол бермеу үшін сыныптағы үлгерім туралы ақпаратпен қамтамасыз етілуі мүмкін. Бастапқы нормативтік тәсіл масштаб анықталғаннан кейін критериалды байланыстыруға жол беруі мүмкін.

Қорытындыласақ, білім алушылардың оқу жетістігін бағалау – қай кезде де маңызды мәселе. Мектепте ата-аналар мен мұғалімдердің арасында оқушылардың бағасы жөнінде дау туып, ата-аналар балаларының бағаларының төмендігіне, «баға әділ қойылмады», - деп мұғалімдерге қарсы келіп жатады. Бұл келіспеушіліктің алдын алудың бірден-бір жолы оқушылардың білімін критерий арқылы бағалау. Критерий арқылы бағалауды пайдаланғанда, мұғалімдер мен оқушының арасында ашық қарым-қатынас болады да, ата-ана мен мұғалімнің арасындағы түсініспеушілік жойылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Нұрболатқызы И.Г. Критериалды бағалауды қалай түсінуге болады? 2018.
2. Hattie J., Timperley H. The power of feedback. Review of Educational Research, 2007. 81-112p.
3. Ақтамбаевна И.А. Критериалды бағалау - сапалы оқытудың кілті, 2017

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., аға оқытушы Қондыбай Т.Қ.

THE IMPORTANCE OF USING GAMES IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE

Құрымбаева Ж.Б.

kurymbaeva99@bk.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Abstract

The aim of this paper is to investigate how games are relevant and successful in EFL classrooms. In this analysis, two types of qualitative research methods were used: semi-structured interviews and observation. This research makes extensive use of multi-method triangulation. The data was collected using an audio-recorded interview and observation. It is a case study in which two undergraduate students are taught English using an adapted game named 'Twister.' Based on the data, it was decided that games should be used in second language learning classrooms to provide an environment for learners that is enjoyable, motivating, and conducive to high learning success.

1. Introduction

Games are one of EFL's most crucial components. They include activities that have goals and rules while remaining enjoyable. Games are "an activity with rules, an objective, and an element of fun," according to Hadfield (1990; cited in Deesri, 2002, p.1). Language games, according to some scholars, should be incorporated into the core of the foreign language teaching program rather than being viewed as an afterthought because, in addition to being enjoyable, they involve goals and are governed by rules (Haldfield, 1999). According to S. M. Silvers, author of *Games for the Classroom and English Speaking Club*, games are frequently agreed upon by many teachers as resources that avoid monotonous repetitions in the lesson and are used to fill time (Silvers 1992). He believes that many teachers overlook the fact that real learning can take place in a comfortable setting, and that learners can use the target language that they have previously been exposed to and studied. Greenall's concept states that games encourage positive competition among students participating in a language activity (Greenall, 1990). The fact that games provide numerous benefits to students demonstrates support for using games in the classroom. Many seasoned writers agreed that games are beneficial to education. Each of the following reasons is addressed by Lee (Lee, 1995): Games provide an opportunity to break away from an unusual routine, but they are also frequently critical in terms of encouragement and challenges. Furthermore, games provide learners with motivation to engage and communicate effectively, as well as the persistence to continue the effort of learning and build a framework to use the language meaningfully, reducing anxiety and allowing learners to study in a comfortable and enjoyable environment. Games have numerous advantages for both language teachers and students. They assist learners in learning the target language when they engage in games and have fun while learning the target language, and it is also a pleasure for the teacher that he presents the language in an enjoyable environment, which strengthens the job. This point is emphasized by McCallum (1980, p. ix), who claims that "games automatically attract student interest, and a properly introduced game may be one of the most motivating techniques." Another advantage is that they help clarify the stress of situations by using games in a foreign language environment. In a language learning environment, a stress free environment should be provided. Games are very helpful at the moment because students feel unprotected and their positive feelings and trust increase because they do not fear punishment or criticism, and learn the language openly (Crookal, 1990). The purpose of this paper is to demonstrate the

value of EFL games. In the following section, the role of games in EFL courses is discussed in greater detail.

2. Literature Review

Games are one of the key elements in EFL classrooms. They include events that have objectives and rules, but are still pleasant. Games are "activity with rules, objectives, and an element of fun," according to Hadfield (1990; cited in Deesri, 2002). Federal language games could be seen as a framework for the development of a concrete context for language acquisition. The students can develop an understanding of written and spoken English through games according to Constantinescu (2012).. Games help students to learn the terms and structures and to practice proper utterance and orthography. Although most teachers do not know this as an apprenticeship strategy, games play an important role in language learning classrooms. However, the learner process has many advantages. For starters, games prevent a worldly and repetitive lesson. In contrast, they promote a fruitful and supportive atmosphere in the classroom where students are the focus for their learning.

Games are often fun for students so that they pick up more than traditional lessons. The students learn the language with the help of games and still have fun in their classroom. And they are favored by shy and tentative children (Mei & Yu-Jing, 2000). This increases the enthusiasm of children, because they play as an alternative option, allowing students to continue working in the classroom. This reduces the burden of foreign language learning (Mei & Yu-jing, 2000).

Games have different advantages to promote target-language learning in EFL classrooms. One of the advantages of games is that students' concern for learning languages decreases when playing games. Language class teachers believe that in the target language they don't know they must succeed. Moreover, students were seriously distressed by their instructor's criticism and discipline when they were making a mistake. Games enter the picture at this time because they minimize fear, increase positive feelings and increase confidence, because learners do not fear punishment nor critique when they openly practice their target language (Crookal, 1990).

Since students take part in games actively, they are called events centered on learners. Crookall says it does (1990). Through sport, the position of learners and teachers is reversed and inspires the students to participate actively in their education. This means that games allow students to learn themselves. Another advantage of games from an educational point of view is their ability to provide a meaningful language framework. Teachers can make games to create various environments in which students can learn unconsciously because the focus is not on the language or message. As a result, when you focus on a game, you acquire the target language in a manner which is unconscious in acquiring its mother tongue (Cross, 2000).According to Constantinescu (2012), the following are some of the benefits of games:

- “Games help students develop their English repertoire in a familiar and relaxed setting (even for students with special needs), where they feel secure. Furthermore, English is commonly used for computers.

- Games increase enthusiasm and the ability to better oneself.
- Challenge and competitiveness are essential components of any game, and students concentrate more on completing the challenge.
 - An interdisciplinary approach is used.
 - Students apply experience from other courses as well.
 - Games help students develop their observation skills.
 - Games have well-defined rules and goals. Games foster critical thinking, problem solving, and creativity.
 - Games include modern and dynamic means of teaching/practicing that can be used in place of conventional worksheets.
 - Games can be tailored to various levels of experience.
 - Educational games are simple to understand and implement.
 - Educational games in the classroom do not take long to play.
 - There are numerous free online educational games available.
 - Immediate reviews for both students and teachers.
 - The outcomes are more evident (and, in some cases, both visual and acoustic) and have a greater effect.
 - The working time is normally defined from the start and is strictly adhered to.
 - Games foster group learning while also allowing students to learn at their own pace and cognitive level; games can be used as student incentives in the classroom.”
 - Students may be able to play games solely for amusement.

Teachers, however, need to be persuaded to play games for more reasons. Teachers should be extremely cautious with regard to the games to use, how to connect them to the curriculum, the textbook, and especially how useful it is. Teachers must be extremely careful when selecting and altering EFL classroom games. In the selection of language games, teachers must look at a number of factors according to Constantinescu (2012):

- “Games should have a goal. They are used to inspire pupils, not just for entertainment, and should emphasize the use of language.
- Students must read, practice, or refresh language components by their own means.
 - The material should be suitable. It should be acceptable for the curriculum, right from all angles, and not encourage negative values (e.g. violence).
 - Games in the classroom should be technically simple to use.
 - Games should be appropriate for the students' age and level of knowledge, and they should keep all students involved.
 - It is best to use short games; otherwise, students will lose interest.”

Besides these benefits, the motivation of learners is another important aspect to consider because they are much more motivated to learn the language when students are playing a game. "Games attracted students' curiosity so quickly, and a properly implemented game might be one of the highest motivation techniques" according to

McCallum (1980, p. ix). "Games spur the motivation of the students and the competition in games, but they strive to be more active in games than in other courses, according to Avedon (1971; cites in Deesri, 2002)." This increases the participation of students in the classroom activities and therefore increases students' enthusiasm and desire to learn. Aside from the numerous benefits, there are several drawbacks of using games in EFL classrooms. According to Stojkovic and Jerotijevic (2011), some drawbacks of games are as follows: "

1) Disciplinary issues; students can become overly noisy."

2) Deviating from the primary goal of the game-play operation, possibly as a result of insufficient rule guidance, resulting in excessive play and a lack of learning

3) If the games are already familiar or repetitive, students can not participate as entirely.

4) Some students, especially teenagers, can regard games as unnecessary and childish."

Teachers usually use games at the ends of the lesson or warm-up exercises if time is permitted. Teachers use games to disassemble the book's monotony, fill in extra time and review the examination. Lee (1979) reports that games should not only be used when the teacher and the students have nothing to do but rather be at the heart of the language learning process (As cited in Uberman, 1998). They have a greater influence than fun in the classroom on the teaching of students. They are important for English students in terms of education and benefit. In addition, Rixon (1979) states that games can be used at all levels, if they are carefully selected and appropriate (As cited in Uberman, 1998).

In conclusion, games offer language teachers a great pedagogical value with many advantages if they are introduced in classrooms in foreign languages. The study of language-games shows that games play a crucial role in teaching and learning contexts in a wide range of fields in foreign language.

Methology

In this qualitative case study, semi-structured interviews and observation were used as data recovery methods. The reason for using a case study is that it enables the researcher to explore more deeply and collect rich and useful information from participants. Yin (1984, p.23) describes the case study research method as an empirical study that examines a contemporary phenomenon within their context in real life; does not clearly identify the limitations of the phenomenon and the context and uses multiple sources of evidence. Many researchers (Miles and Huberman 1994; Debreli 2012; Silverman 2011) believe that the collection of extensive context data through flexible questions or close observation of incidents and occasions is more flexible in terms of quality research. The objective of this study was to study the impact of the Twister game on vocabulary learning in students outside EFL in English Preparatory Schools so a thorough review of the learning process of the participants would be necessary. This resulted in the selection of qualitative data gathering tools to enable the students to study and learn more in detail. Many people think that sports, interviews, reflective reports and observations are the most commonly used data collection tools (Cohen, Manion & Morrison, 2012). Kopinak

describes multi-method triangulation as "gathering knowledge of the same phenomenon with more than one method to determine whether the results of research are convergent and therefore more valid" (Kopinak, 1999). More instruments will provide more comprehensive and multilevel knowledge of the reality being analyzed according to Kopinak.

The current analysis does not plan to generalize significantly and it is not interested in disclosing statistical data for comparisons, which are another great reason for using a qualitative research design. It aims to provide a more comprehensive photograph by providing a comprehensive picture from a few people. The following sections provide more detailed information about the participants and instruments used in this analysis for data collection.

3.1. Data Collection Instruments

One of several qualitative data collection tool discussed in this analysis was chosen for play, observation and interview instruments. Since the objective of the study was to discover Twister's positive effects on elementary-level EFL students, Twister Game was considered a qualitative tool. Semi-structured interviews and observations were the other tools after Twister. The following two paragraphs discuss these three approaches in detail.

Game (Twister)

Games in the classroom are particularly useful because they provide students with multiple opportunities to learn the language. Accordingly, there are three necessary stages, according to Carrier (1980) as mentioned by Sánchez, Morfn, & Campos 2007, in which games can be used, i.e. as an introduction, as a creator, and as a conclusion. The lesson begins with stimulation when games are used as an icebreaker. The interest of the students has been shown since the beginning of the lesson. Moreover, the degree of students plays a critical role. In addition, previous activities can be tested by games. Moreover, games are included to highlight an item that the instructor considers necessary for review or practice after the lesson has been done. At the end of the course, a relaxing conclusion will be provided by games. The students therefore have the chance to practice the studied item, and the teacher determines whether the item is done well by the students. Games have a positive impact at every point in the lesson according to Sánchez, Morfn and Campos (2007), since they allow students to enjoy learning a language in secret practice.

Twister is an American traditional game. It consists of a board of directors and a pointer. The board has four sections: right foot, left leg and right hand. The board has four sections. There are four colorful circles in each area: green, red, yellow and blue. It has six rows in green, red, yellow and blue. The Twister mat is very wide.

The aim of this study was to evaluate its impact on EFL basic language learning of students in a common game activity called "Twister." Twister is a game which is commonly used in EFL lessons, but has still to be empirically demonstrated in its effects. This report examines the effectiveness of this game, used as a data collection tool and as a game for evaluation.

3.1.2. Semi-Structured Interviews

In this analysis a half-structured interview is preferred because the interviews ask questions and gather oral data (Kuale, 2006). One of the main reasons why semi-structured interviews are preferred over structured interviews is that they provide more comprehensive data since they include inquiries for further exploratory information. The use of semi-structured interviews is also justified by a thorough understanding of perceptions, behavior and feelings of those interviewed. The rationale for interviews was that scientists wanted to see unconsiderable variables, such as behaviour, expectations and opinions of the students (Mackey & Gass, 2005). Non-participant observations have also been used to collect data on attitudes and acts of participants in the study EFL context (Mackey & Gass, 2005).

In this research, a semi-structured interview with students was conducted with the aim of learning English vocabulary in games. With this objective in mind, researchers created an interview form. After all game tasks had been completed, four participants were interviewed and allowed to say that their identities were kept confidential and that their statements were only used for research purposes.

Conclusion

They wanted to figure out if using games was valuable in ESL classrooms. According to the research, having fun while learning a language is associated with gaming results in higher motivation as well. Without a doubt, games help in reducing anxiety when speaking the target language. Games are very useful in teaching English because they not only allow students to have fun and an abundance of entertainment, but also enable them to put their new words and concepts to the test. And finally, games can be seen as resources for vocabulary instruction and training. Playful learning in the ESL classrooms (Uberman, 1998).

In summary, it is apparent that games are great for both learners and teachers, provided they have an educational objective.

References:

1. Avedon, M.E., & Brian, B. S.(1971). *Learning Through Games*. The Study of Games. John Wiley & Sons. Bartle, R. (2004).
2. *Designing Virtual Worlds*. Indianapolis: New Riders. Carrier, M. (1980).
3. *Games and activities for the language learner*. Nelson. Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2011). *Research Methods in Educations*, Routledge. Constantinescu, R. S. (2012).
4. *Learning by playing: Using computer games in teaching English grammar to high school students*. Education Source. 110-115. Crookal, D. (1990).
5. *Simulation, gaming, and language learning*. Newbury House. Cross, D. (2000).
6. *A practical handbook of language teaching*. Longman. Debreli, E. (2012).
7. *Change in beliefs of pre-service teachers about teaching and learning English as a foreign language throughout an undergraduate pre-service teacher training program*. *Procedia Social and Behavioral Science*, 46, 367-373. Gee, J. (2003).

8. What video games have to teach us about learning and literacy. Macmillan. Greenall, S. (1990). Language games and activities. Hulton Educational Publications Ltd. Hadfield, J. (1990).
9. An Collection of Games and Activities for Low to Mid- Intermediate students of English Intermediate Communication Games. Thomus and Nelson and Sons Ltd. Huyen, N. T. (N.D). L
10. Learning Vocabulary Through Games. Asian EFL Journal . Kawulich, B. B. (2015). Participant Observation as a Data Collection Method. Forum: Qualitative Social Research . Lee, W.R. (2000).
11. Language teaching games and contests. Oxford University Press. Mackey, A., & Gass, S. M. (2005). Second Language Research. Routledge Malarcher, C. (1997).
12. Index Cards: A Natural Resource for Teachers. Forum, from McCallum, G. P. (1980).
13. 101 word games: For students of English as a second or foreign language. Oxford University Press. Mei, Y.Y., & Yu-jing, J. (2000).
14. Using games in an EFL class for children. Daejin Univeristy ELT Research Paper. Meijer, P. C. (2002).
15. Multi-Method Triangulation in a Qualitative Study on Teachers' Practical Knowledge: An Attempt to. Kluwer Academic Publishers , 145-167.
16. Miles, M., & Huberman, A. (1994). Qualitative Data Analysis. Sage Publications. Patton, Q. M. (2002).
17. Qualitative Research & Evaluation Methods. Sage Publications. Rixon, B. D. (1979).
18. Communication Games. NFER & Nelson for the British Council. Sanchez, M. M. M., Morfin, A. P., & Campos, V. E. P. (2007).
19. Interactive games in the teaching-learning process of a foreign language, Teoría y Praxis, 4, 47-66. Silverman, D. (2011).
20. Interpreting Qualitative Data. Sage Publications. Silvers, S. M. (1992).
21. Games for the classroom and English speaking club.
22. English teaching forum. Stojkovic, M. K., & Jerotijevic, D. M. (2011).
23. Reasons for Using or Avoiding Games in an EFL Classroom. From <http://eca.state.gov/forum/vols/vol33/no1/p35.html>. Uberman, A. (1998).
24. The use of games for vocabulary presentation and revision. Forum, from <http://exchanges.state.gov/forum/vols/vol36/no1/p20.htm> Yıltanlılar, A. & Caganaga, K. C. (2015).
25. THE ROLE OF USING GAMES IN ELT: TEENAGERS. International Journal of Innovative Education Research , 15-25. Yin, R. K. (1984).

Ғылыми жетекшісі: Амиргалиева Ж.Н.

В.М. КОЖЕВНИКОВТЫҢ «ҚАЛҚАН МЕН ҚЫЛЫШ» РОМАНЫНЫҢ МАЗМҰНДЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қытайбек З.С.

zabira.sultanbekovna98@gmail.com

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

XX ғасырдың 80-ші жылдары кеңес жазушылары Ұлы Отан соғысы тақырыбында көптеген шығармалар жазды, бұл тақырып кеңес әдебиетінде ең өзекті тақырыптардың бірі болды. Шығармалардың сюжеттері өскелең ұрпақтың бойында отансүйгіштік сезімді оятып, ел мен жерді қорғау дәріптелді. Сол тұста осы тақырыпта қалам тербеген әйгілі, талантты кеңес жазушылары мен журналистерінің бірі, КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты және Социалистік Еңбек Ері Вадим Кожевников болды.

Әдеби шығарма турасындағы әңгімені тақырыптан бастаған жөн, себебі тақырып – өнер туындысының іргетасы болып табылады. Үйдің қабырғасын қалап, төбесін жаппас бұрын іргетасы қаланатыны секілді, көркем шығарманың туу процесі де тақырыптан басталатындығы даусыз. «Әуелі тақырып пайда болады, - дейді Валентин Катаев, - пайда болады да, жазушыны азапқа сала бастайды. Тақырып санаға сіңіп, ойға орныққан сайын, адам, зат образдары, болашақ пейзаж жұрнақтары туып, тұтаса береді [1, 160 б.]. Осы тұста шығарма атауын бір-біріне кереғар, қарама-қарсы ұғымдармен берер болсақ, оқырманды елең еткізері анық. Атауына қарап шығарманы оқуға еліре түсесің. Сондай бір шығармалардың қатарында В.М.Кожевниковтың «Қалқан мен қылыш» романын атай аламыз. Демек оксюморон әдеби кеңістікте ең әуелі прозалық шығармалардың атауы ретінде кездеседі. Оксюморон - ең тиімді көркемдеуіш құралдардың бірі... логикалық тұрғыдан бір-біріне сәйкес келмейтін кереғар сөздердің тіркесуі [2, 128 б.]. Бұл атаулар көркем шығарманың композициялық құрылымын, көркемдік табиғатын айшықтай түседі. Роман өз атауын қалқан мен қылыш бейнеленген мемлекеттік қауіпсіздік органдары эмблемасының арқасында алды – қылыш жауды жойса, ал қалқан адамдарды қауіп-қатерден қорғайды.

Жазушы творчестволық процестің алғашқы кезеңінде өмірдің әр алуан құбылыстарын зерттейді, тексереді. Әрине, бұл құбылыстардың ішінде ірісі де, ұсағы да, маңыздысы да, маңызсызы да, күрделісі де, кездейсоғы да...- бәрі де бар. Осының бәрі - болашақ шығарманың матриалы. Бастапқыда Вадим Кожевников кеңес барлаушысы, полковник Рудольф Иванович Абельдің (шын аты Уильям Генрихович Фишер) Америкадағы өмірі турасында кітап жазуды армандады. Бұл туралы АҚШ-та тұратын жазушының қызы Надежда Кожевникова өз естелігінде айтады. 50 жылдардың аяғына таман Кожевников тіпті Америкада бірнеше ай өткізіп, онда ол Абельдің Америкадағы өмірін зерттейді. Еске салайық, 1957 жылы Абель АҚШ-та тұтқындалып, 30 жылға сотталды. 1962 жылы ол 1960 жылы мамырда КСРО әуе кеңістігінде атылған

американдық ұшқыш Фрэнсис Пауэрске айырбастау нәтижесінде КСРО-ға оралады.

Бірақ сол жылдары әлемдегі саяси жағдай өзгергендіктен, Кожевниковке кітапта американдық емес, неміс кезеңіндегі оқиғаларды көрсетуге кеңес берілді. Осылайша автор Ригадан келген немістің басшылығымен неміс барлаушына қызмет ететін кеңестік барлаушы туралы роман жазуға мәжбүр болды. 1965 жылы "Знамя" журналында алғаш рет басылып шыққан бұл шығарма соғыс жылдарында әскери барлау туралы кеңестік әдебиеттерде өз орнын берік алды. 1965 жылы «Жеңістің 20 жылдығына» Ұлы Отан соғысы туралы көптеген кітаптар жарық көргенімен, Вадим Кожевниковтың "Қалқан мен қылыш" романы оқырмандар тарапынан сұранысқа ие болды, себебі кітап кеңес халқының жауларын айна-қатесіз шынайы түрде көрсеткен алғашқы адал романдардың бірі болды. 2021 жылы Вадим Кожевниковтың әйгілі "Қалқан мен қылыш" романының жарияланғанына 56 жыл толады, ол жазушының ең танымал шығармаларының бірі болды.

Роман мынадай жолдармен басталады: "1940 жылдың жазында Ригада кеңес азаматы өлтірілді, ұлты неміс...", [3, 6 б.] - романды детектив жанрының санатында қарастыруға әдбен болады, сонымен қатар ол жаудың артындағы кеңестік барлаушылардың жұмысына негізделген шытырман оқиғалы сюжетті алып жүрді. Детективтік әдебиет (ағылш. detective - әйгілеу, әшкерелеу) - шытырман оқиғалы қылмысты істерді ашуға құрылған шығарма. Детективтік әдебиет сюжеті жұмбақ қылмыс саларын логикалық пайымдаулар арқылы ашып көрсетуге арналады. Басты кейіпкер ретінде із кесуші заң қызметкерлері немесе тыңшы, барлаушылар мен қылмыскер алынып, алуан түрлі оқиғалар арқылы екі жақтың ашық та астыртын қақтығыстарынан соң қылмыс әшкереленеді [4]. Алайда автор романның мазмұнын ең бай өмірлік материалмен қамтамасыз ете отырып, кейіпкердің өмірбаянын ұрпақ пен бүкіл халықтың өмірбаянымен үйлестіруді негізгі мақсат етіп қойды. Бұл шығарма - Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі аса қауіпті кеңестік барлау жұмыстарына құрмет ретінде жазылған шығарма.

1940 жылы Ұлы Отан соғысы басталмас бұрын романның негізгі кейіпкері - кеңес барлаушысы Александр Белов Ригадан Германияға неміс репатрианты Иоганн Вайс деген атпен өзінің досы, этникалық неміс Генрих Шварцкопфпен бірге кетеді. Қызмет көрсету міндеті бойынша Белов-Вайс Кеңес Одағының жауы болуы керек. Ол Үшінші Рейхтің басқа өкілдерінен айырмашылығы болмас үшін өмір салтын өзгертуі тиіс болды. Бұл кеңестік барлаушы үшін өте қиын сынақ болды, алайда қиындықтың бәрін жеңіп, сынақтан мүдірмей өтті.

Романда Иоганн Вайстың бүкіл мансап жолындағы өсуі суреттеледі: солдаттан бастап жоғары лауазымды офицерге дейін. 1944 жылға қарай Вайс Абверде СС гауптштурмфюрер дәрежесіне көтерілді және Берлинге СД қызметіне ауыстырылды. Ол барлық офицерлер мұқият тексеруден өткізілетін Абверде осындай жоғары лауазымға қалай қол жеткізді? Бұл оның кәсіби жетістігі! Қызмет түріне сәйкес ерекше тапсырмалар орындайтын офицер Вайс фашистік Германияның құнды құжаттарына қол жеткізді. Ол Германияның қак

ортасында кеңестік барлау желісін құра алды. Оған Химмлер мен Шелленберг сияқты саяси тергеуші әрі тыңшы мамандар сенім артты.

Көркем әдебиеттегі жинақтау – типке әкелсе, даралау – мінезге әкеледі. Образ осылай туады [1, 111 б.]. Көркем әдебиет – шындықты образ арқылы танитын идеологияның бір түрі. Жеке оқиғаны таңдап алып, сол арқылы образдың бетін ашып, жазушы өзінің идеясын беру деген өте қиын жұмыс. Жазушы Вадим Кожевников бар ерік-жігерін салып, логиканы жұмылдыра және барлаудың негізгі міндеттерін түсіне отырып, кеңес қолбасшылығына Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашизммен күресуге көмектесетін барлаушының мінезін шебер, жоғары кәсіби түрде жасай білді.

Шығарманың ерекше, моральдық мәні - онда басты кейіпкердің ержүректігі мен қайсарлығы қалай суреттелгендігінде. Белов-Вайстың әр күні міндеттердің шамадан тыс жүктелуімен әрі сол міндетті абыроймен атқарып шығуымен ерекшеленеді. Кез келген жауынгердің солай жасайтындығы белгілі. Оқырман оның жанының қалай өмір сүретінін, жамандықты жазалауға, оның көмегіне мұқтаж адамдарға көмектесуге қабілетсіздігінен қалай зардап шегетінін сезінеді. Романда екінші бір адамның тағдырына әсер етерліктей сәттер ерекше, Белов-Вайс өз мүмкіндіктерін батыл және ақылды қолдана отырып, адамдарды құтқарады және оларға антифашистік күреске қосылуға көмектеседі. Роман тек бір агент Белов-Вайстың әрекетін ғана емес, сонымен бірге оның екі отандасы Эльза мен Зубовтың іс-әрекеттерін де ашып көрсетеді, олар күн сайын өз өмірлерін Отан игілігі үшін қатерге тігеді, біреуі фашистердің сенімін ояту үшін ампутацияға (қол немесе аяқ секілді дененің бір бөлігін хирургиялық жолмен алып тастау) дейін бел буады. Тек бұл ғана емес, романда лагерь өмірінен көріністер, балаларды азаптау, әскери тұтқындар көрсетілген...

Романның ең бір әсерлі тұсы – Белов – Вайстың көз алдында чекист Бруноның КСРО-ға шабуыл жасағалы жатқандығын ескерту мақсатында өзін құрбан етуі. Сонымен қатар Иоганн Вайстың басқа фашистермен бірге балалар концлагеріне келген кезде, онда балаларға түрлі изуверлік тәжірибелер жүргізілгендігін де айта аламыз. Алла Демидова есімді кейіпкер таусылған, аш балаларға шоколад салынған қорапты ұсынады. Балалар бізге кәмпиттерді улау мақсатында беріп жатыр деген оймен алып, жерге жата бастайды: « Бұның тіпті ауырғанын да сезбей ұйықтап кетесің» [3, 143 б.]. Екінші бір эпизод, Вайс және оның достары концлагерьдің миналанған қақпасына жақындап, әртүрлі тілдерде тұтқындарға тордан мүмкіндігінше алыстауды ескертеді. Жарылыстан соң ауыр вагонетканың адамдарға қарай бет алғандығын көрген Саша Белов оның астына түсуге дейін барады. Мінекей, осы сынды эпизодтарды оқып отырып денең түршігеді, кейіпкерлермен бірдей күй кешесің. Осы тұстардан автордың сөз саптауы, уақиғаны суреттеудегі асқан шеберлігі ерекше көрінеді.

Қорыта айтқанда, «Қалқан мен қылыш» романы шығарма атауының үдесінен толық шыға білген, романтикалық реализмнің суреттерін айқын бейнелей білген, адамзат игілігі үшін ерік-жігерін аямаған жандар ерлігін шынайы көрсете білген көркем шығарма болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. Оқу құралы. — Алматы: Мектеп, 1970. — 380 б.
2. Введенская Л.А. Стилистические фигуры, основанные на антонимах // Учебные записки Курского и Белгородского пед. ин-тов. Краткие очерки по русскому языку. – Т. XXV. – Вып. 2. – Курск, 1966.
3. Щит и меч / В. М. Кожевников — «Азбука-Аттикус», 1965 — (Русская литература. Большие книги)
4. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. ISBN 9965-26-096-6

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., проф. м.а. Әділбекова Л.М.

ОБРАЗ ГОРОДА АЛМА-АТА В ЛИТЕРАТУРЕ

Лизунова Д.И.

diana.lizunova@yandex.kz

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

«Города подобны книгам – их нужно научиться читать. Научившемуся они говорят правду даже тогда, когда пытаются солгать», - сказал Мишель Бютор в своей книге «Роман как исследование» [1, с. 27].

Семиотика как наука о знаках и знаковых системах выставляет на первый план категорию текста как знакового образования. На уроках литературы в общеобразовательных школах именно тексты являются предметом осмысления. Многие города, даже где мы никогда не бывали, сразу приходят на ум благодаря определенным, знаковым произведениям литературы, искусства и кинематографа. То есть стоит лишь услышать название какой-либо местности или города, как в памяти всплывают ассоциации с тем или иным художественным произведением.

В русском литературоведении специальных исследований о городе как художественном пространстве сравнительно немного. В основном исследователи рассматривают эту проблему в связи с выяснением его роли в формировании поэтической манеры, стиля художника. При этом основным объектом внимания, в силу своей политической и культурной значимости, становятся две столицы — Петербург и Москва, ибо именно там культивировались духовные и художественные традиции эпохи.

В казахстанской литературе — как в казахской, так и русской — образ города и в особенности старой столицы — Алма-Аты не занял должного места в художественной эпической прозе. Наиболее значительным является обращение к этой теме Домбровского, создавшего облик «необычайного города» Алма-Аты 30-х гг.

Актуальность данной научно - исследовательской работы обусловлена тем, что до сих пор нет ни одной весомой работы на русском языке о социально-культурном пространстве южной столицы Республики Казахстан, об «алма-атинском тексте», как о литературоведческой категории.

Приведем, краткую историческую справку о городе Алма-Ата. Как административный и экономический центр Алматы сформировался примерно в X веке, – утверждал академик-археолог Карл Байпаков [2, с. 36]. На территории современной южной столицы Казахстана археологи нашли остатки крупного города: кузнечную мастерскую, гончарные изделия, которые могли производиться только в крупных ремесленных центрах. И самый важный артефакт – существовавший в этом городе крупный монетный двор. На найденных двух десятках монет написано на арабском, что они чеканились в 1271–1272 годах в городе Алматы. То есть уже в XIII веке город носил то же название, что и теперь.

Доктор исторических наук, знаток древнемонгольского языка Зардыхан Кинаятулы [3, с. 184] утверждал, что местность Алматы существовала, возможно, и гораздо ранее XIII века. Этот факт зафиксирован в “Тарих-и Рашиди” тюркского государственного деятеля Мухаммада Хайдара Дулати [4, с. 18].

В Позднее Средневековье в этом районе существовала стоянка тюркских и монгольских кочевников — Алма́ту, позже обнаруженная археологами, 1854 — на её месте заложено военное укрепление Заили́йское, затем Ве́рное, 1867 — Алма́тинское, 1867—1921 — Ве́рный, с 1921 — Алма́-Ата́, с 1993 года государственными органами Казахстана на русском и казахском языках город называется Алма́ты. С 1927 по 1936 год Алма-Ата была второй столицей Казахской АССР, с 1936 по 1991 годы столицей Казахской ССР, с 1991 по 1997 годы первой столицей Республики Казахстан. В 1997 году столицу перенесли в Акмолу (с 6 мая 1998 — Астана, в настоящее время г. Нур-Султан), однако, за Алма-Атой закрепляется статус «Южной столицы Казахстана». Сейчас Алматы — крупнейший город Казахстана. По данным на начало 2020 года в мегаполисе проживает почти 2 миллиона человек.

Если обратиться к вопросу о происхождении названия города, то в казахском языке, как и в ряде других тюркских языков, "Ата" в сочетании с каким-нибудь определяющим словом переводится не как "Дед", а придаёт смысловую окраску словосочетанию. Когда к слову или к имени прибавляют "Ата", то, значит, хотят выразить уважение и перевод здесь уместен смысловой - "старейшина". Получается в названии "Алма-Ата" отнеслись с уважением к яблоне. "Алматы" переводится, как "Яблоне́вый", "Яблочный".

Миф о происхождении названия от казахских слов «яблоко» - «алма́» и дед - «ата́» (в советских изданиях использовали оборот «Отец Яблок») появился в попытке объяснить этимологию названия, придуманного 5 февраля 1921 года на собрании Президиума ЦИК Туркестанской АССР в тогдашнем Верном. Именно на этом совещании и было закреплено наименование «Алма-Ата» в качестве официального названия.

Обобщая сказанное, можно сделать вывод, что на протяжении тысячелетней истории города менялось и графическое написание его названия, и орфоэпическая норма его произношения.

О городе Алматы (Верном, Алма-Ате) написан ряд знаковых произведений, начиная с путевых записок П. П. Семенова-Тян-Шанского и Чокана Валиханова, сделанных при самом зарождении будущей столицы Казахстана.

В городе работали десятки талантливых людей, оставивших свой след в истории и культуре Алма-Аты: писателей, художников, ученых и журналистов. Но все это, в основной своей массе, были документальные, исторические, публицистические, мемуарные и научно-популярные произведения. Художественных творений, создавших литературную ауру города и приобретших статус знаковых для города Алма-Аты не так уж и много. Это работы, формирующие так называемый «алма-атинский текст» - труды Дмитрия Фурманова, Петра Краснова и, в особенности, Юрия Домбровского.

Дмитрий Андреевич Фурманов известен нам, прежде всего, как комиссар легендарной Чапаевской дивизии, автор знаменитого в советское время романа "Чапаев". В Верный он приезжает в 1920 году, участвует в подавлении мятежа Верненского гарнизона. Эти события и стали ядром его романа "Мятеж". Первое издание, которого вышло в 1925 году. По словам автора, из Ташкента с его фруктовыми садами, жарким солнцем, голубым прозрачным небом и разноцветными халатами местных жителей до Верного путь занимал около восьми сотен верст, часть из которого можно было преодолеть на поезде: «По железной дороге можно было тогда ехать до станции Бурной, а дальше – верст шестьсот – на перекладных, на тройках. <...> Только возле киргизских поселков и раскиданных здесь и там угрюмых серых юрт – одиноко, сиротливо чернеют какие-то чахлые незнакомые деревца. Узбека здесь не встретишь, ютятся только киргизы» [5, с. 16].

С современной точки зрения роман "Мятеж" выглядит устаревшим, тенденциозным и однобоким, но он был распропагандирован на весь СССР, издавался десятки раз, был экранизирован еще в 1928 году, по нему ставились театральные постановки, телеспектакли и даже опера. Именно благодаря ему в тот период времени жителям в разных республиках СССР запомнился город Верный. На данный момент это произведение остается одним из самых известных об исследуемом городе.

Следующий автор, чьи произведения прославили Семиреченский край, – это известный военачальник Первой мировой и Гражданской войны, генерал Петр Николаевич Краснов. Литературное наследие его достаточно велико, он оставил потомкам множество документальных, художественных и мемуарных произведений о крае. Но только одна из его "семиреченских" книг добилась значительного успеха – это авантюрно-приключенческий роман "Амазонка пустыни". В нем читательское восприятие будоражит яблочный образ Алма-Аты:

« - Попробуйте, Фанни. Яблочный кисель был перед ней.

— Откуда у вас эта прелесть?

— Специальное изобретение города Верного. Яблочный порошок» [6, с. 106].

Юрий Осипович Домбровский со своей знаменитой диалогией "Хранитель древностей" – "Факультет ненужных вещей" доказал, что семиотическое поле города Алма-Ата оказывает влияние на формирование специфического социально-культурного пространства. Вообще-то сама диалогия Домбровского это вовсе не произведение о городе, а о совсем других вещах – о вечных человеческих ценностях, любви, предательстве, свободе духа в условиях тирании, о выживании рядового советского человека в гнетущей атмосфере всеобщей шпиономании и доноительства. Но Алма-Ата фоном проходит через все это произведение, действие которого разворачивается в этом городе у подножия хребта Заилийского Алатау.

Образ города Алма-Аты врывается в сознание читателя с первых же строк романа "Хранитель древностей": «Впервые я увидел этот необычайный город, столь непохожий ни на один из городов в мире, в 1933 году и помню, как он меня тогда удивил. Выезжал я из Москвы в ростепель, в хмурую и теплую погоду. <...> А здесь я сразу очутился среди южного лета» [7, с. 6].

Затем автор дает развернутое поэтическое описание Алма-Атинского тополя: «А над садами тополя. Потом я узнал – они и есть в городе самое главное. Без них ни рассказать об Алма-Ате, ни подумать о ней невозможно. <...> Алма-атинский тополь – замечательное дерево. Он высок, прям и всегда почти совершенно неподвижен. Когда налетает буран, другие деревья, гудя, гнутся в дугу, а он едва-едва помахивает вершиной. Не дерево, а колоссальная триумфальная колонна на площади (не забудьте, каждому из этих великанов по доброй сотне лет). Но нет дерева более живого и говорливого, чем тополь. От самых корней до вершин он полон живой мелкой листвой, шумит, пульсирует, переливается серебром и чернью» [7, с. 8].

Читая это описание, сразу вспоминаешь легенду о Байтереке: мир стоит на горе Кок-Тобе, на ее вершине растет огромное дерево Байтерек. В его кроне священная птица Самрук откладывает золотое яйцо — Солнце, которое регулярно съедает дракон Айдахар. Так идет смена дня и ночи, лета и зимы... Это яркий пример календарного мифа. Стоит отметить, что гора Кок Тобе расположена в самом центре Алматы.

Затем автор в "Хранителе древностей" автор пишет: «И вдруг произошло чудо: я пересек улицу и очутился в совершенно ином городе. Улицы здесь были широкие, мощные, дома многоэтажные, изукрашенные сверху донизу» [7, с.9]. Здесь читатель уже видит лик города Верный, сотворенный зодчими Зенковыми. Павел Матвеевич Зенков первый глава Верного разработал первоначальную прямоугольную планировку города. Его сын - Андрей Павлович Зенков - стал выдающимся архитектором, одним из основоположников сейсмостойкого строительства. Построенные им здания, в том числе одна из визитных карточек Алма-Аты Вознесенский кафедральный собор, выстояли во время сильнейшего землетрясения 1911 года. Андрей

Павлович Зенков писал «При грандиозной высоте, собор представлял гибкую конструкцию. Колокольня гнулась и качалась, как вершина высокого дерева, и работала, как гибкий брус» [7, с. 14]. Эту цитату приводит в своей книге и Домбровский. История создания собора и его использования в конце 1920-х — начале 1930-х годов очень ярко описаны в романах Юрия Домбровского «Хранитель древностей» и «Факультет ненужных вещей».

В романе неповторимо передана аура города – читатель как бы видит перед собой, словно воочию, Алма-Ату тридцатых годов XX века, город, в котором, несмотря на произошедшие глобальные потрясения революции и социальной ломки, осталось еще очень многое от века XIX и от старого патриархального Верного. Любовь к Алма-Ате Домбровский пронес через всю свою жизнь.

Роман был написан через тридцать лет после обозначенной писателем даты, и эти годы жизни Юрия Осиповича вместили в себя и высылку его, урождённого москвича и московского студента, из Москвы в Алма-Ату, и кратковременный арест в Алма-Ате в 1937-м, и два новых ареста при попытках выехать из Алма-Аты в Москву в 1939 и 1949 годах с последующими лагерными сроками на Колыме и в Тайшете. Любой другой человек, казалось бы, должен был ненавидеть Алма-Ату как город-тюрьму, Домбровский же безумно любил ее. Вернувшись после реабилитации в Москву, все свои московские годы вплоть до кончины в 1978-м, он регулярно приезжал и подолгу жил в Алма-Ате. И главное - одарил казахстанцев двумя великими романами, значащими для южной столицы нашей страны примерно то же, что пушкинский «Медный всадник», романы Достоевского, стихи Ахматовой и Бродского - для Петербурга, булгаковские «Белая гвардия» и «Дни Турбиных» - для Киева, а его же «Мастер и Маргарита» - для Москвы.

Конец 1980-х – начало 1990-х годов прошлого века стали временем пиковой популярности "алма-атинских" романов Юрия Домбровского. Без преувеличения можно сказать, что Юрий Осипович Домбровский прославил в своих романах любимую им Алма-Ату по всему миру.

На основе аналитического прочтения произведений Д. А. Фурманова, П. Н. Краснова и Ю. О. Домбровского выявляются типологические признаки семиосферы южной столицы. Благодаря проделанному анализу произведений, в которых Алма-Ата является центральным образом-топосом, можно утверждать, что критериями выделения «алма-атинского текста» служит лексический состав произведений, составляющий художественный код прочтения:

— слова с семантикой цвета (слова-доминанты белый, розовый, голубой, пестрый, серый), вкуса (вкусный, острый, свежий, душистый, сладкий), запаха (ароматы яблок, яблонь, тополя), звука (шум города, плеск волн Алмаатинки);

— слова-топонимы (Алмаатинка);

— слова, обозначающие специфику алматинского ландшафта (горы, изгиб реки, кривые улицы и переулки, захолустная сторона, заглохлые сады, старые заборы, высотные дома);

— образ толпы.

Использованные источники:

1. Бютор М. Роман как исследование – Москва: Издательство Московского университета, 2000, 208 с.
2. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI - начало XIII в.) - Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР. 1986
3. Зардыхан Кинаятулы. К переосмыслению монгольской эпохи в истории Казахстана // Отан тарихы. 2003. № 1;
4. Мухаммад Хайдара Дулати. “Тарих-и Рашиди” // <http://www.vostlit.info>
5. Фурманов Д. А. Мятеж - М. : Правда, 1980. - 304 с.
6. Краснов П. Н. Амазонка пустыни // <https://www.litmir.me/br/?b=133223&p=1>
7. Домбровский Ю.О. Хранитель древностей: Роман, новеллы. – Алма-Ата: Жазушы, 1989

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Идрисова Э.Т.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН БЕЙНЕ КЛИПТЕРМЕН, ТЕЛЕДИДАРМЕН, БЕЙНЕ ЖӘНЕ YOUTUBE МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРМЕН ОҚЫТУ

Меделбаева Е.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Ақпараттық технологияның қарқынды дамыған кезеңінде қоғам болашақ мамандарға білімді өз бетінше алу үшін дағдыларды меңгеру, оларды түрлі мәселелерді шешуде тиімді қолдана білу, деректерді жинау және талдау, дәлелді қорытындыларды жинауды атқару талабын қойып отыр. Табысты болу үшін коммуникабелді болу, түрлі жағдайда бірлесе жұмыс жасау, қазіргі ақпараттық технологияны пайдаланып, пайда болған мәселелерді шешу жолдарын таба отырып, сыни және шығармашылық тұрғыдан ойлау, өзінің мәдени деңгейін көтеру үшін өз бетінше жұмыс істеу сияқты міндеттерді қоя бастады. Оқу процесінде аталған дағдыларға ие болу, оны дамыту белсенді оқыту технологиясының көмегімен жүзеге асады.

Қазіргі уақытта жаһандық компьютерлену адамның бүкіл іс-әрекет саласын, оның ішінде ғылым мен білім беруді де қамтып отыр. Интернеттің дамуы мен оқу процесін жеңілдететін компьютерлік бағдарламалардың көптігі шетел тілін үйренудің тиімділігін арттырды. Компьютерлік оқу бағдарламалары оқытудың дәстүрлі әдістеріне қарағанда көп артықшылыққа ие. Олар тікелей аудиовизуалды интерактивті өзара әрекеттің құралдары болып табылады. Оларды дәстүрлі тәсілдермен қатар қолдану сөйлеу қызметінің түрлерін жаттықтыруға, тілдік және сөйлеу дағдыларын автоматтандыруға,

оқушының өзіндік жұмысын белсендіруге мүмкіндік береді. Тіл үйренушілердің танымдық белсенділігін, білім сапасын, мотивациясын арттыруға әсер етеді.

Компьютерлік коммуникациялық технологиялар оқушылардың шығармашылық белсенділігін көтеретін әдістерді жаңаша жүзеге асыруға көмектеседі. Олар түрлі білім беру сайттарында, тақырыптық форумдарда басқа да оқу орындарының оқушыларымен виртуалды пікірталасқа түсе алады. Сондықтан оқу процесінде заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдануды оқуды жекелендірудің белсенді формасының бірі деп қарастыруға болады [2. б.103-104].

Жаңа технологияның интерактивтілігі, полимодалдық, мультимедиалық, мазмұнды визуализациялау сияқты ажырамас бөлшектері оқыту процесінде маңызды рөл атқарады. Мұғалім бүгінде компьютерді түрлі формада ақпаратты беру, оқушыларда пәндік және арнайы білім мен дағды қалыптастыру, алған білім деңгейін бақылау және түзеуді жүзеге асыру, оқытудың түрлі формаларын ұйымдастыру, оқыту процесін бақылау сияқты практикалық міндеттерді шешу үшін қолданады. Компьютер оқу процесінің кез келген сатысында қолданылуы мүмкін. Сандық технологияны барлық жерге енгізу тұтас білім беру жүйесіне кешенді ықпал етіп жатыр. Олар барлық пән мамандарының оқыту қызметінің ажырамас бөлшегіне айналды, бұдан «Ағылшын тілі» пәні де шеттеп қалмады.

Ағылшын тілі сабақтарында және класстан тыс жұмыста оқытушылар Интернет-қорларды, коммуникация құралдарын, электронды оқыту бағдарламаларын және т.б. қолданады. Бұл қатарда мультимедианы ерекше атаймыз, ол ағылшын тілін оқытуда қолданылатын компьютерлік технологияның құрамдас бөлшегі болып табылады.

Шынайы қарым-қатынасты көрсететін оқыту процесінің белсенді, сан алуан тілдік мультимедиалық бағдарламалары оқушыларға нағыз, шынайы сөйлесуге жақын коммуникативтік жағдайды жасап береді. Мультимедиалық технологияның мүмкіндіктері сөйлеудің түрлі үлгілерін беріп қоймайды, сонымен қатар түрлі, динамикалық, статикалық жағдайларын жасайды.

«Мультимедиа» ұғымын анықтайтын анықтамалар өте көп. Бірақ оларды біріктіретін пікір – мультимедиа дегеніміз түрлі тәсілмен ұсынылған мәтіндік, графикалық, анимациялық, видео және дыбыстық ақпарат.

Н.А.Савченконың пікірі бойынша, мультимедиа – бұл бір ақпараттық ортаға жиналған түрлі мәліметтермен (графика, мәтін, дыбыс, видео) диалогтік тәртіпте жұмыс жасауға мүмкіндік беретін аппараттық және бағдарламалық құралдар кешені; анимациялық компьютерлік графикамен, мәтінмен, сөйлеумен, жоғары сапалы дыбыспен жұмысты қамтамасыз ететін интерактивті біріккен жүйелер; Қозғалмайтын бейнелер мен қозғалыстағы видеолар; түрлі типтегі ақпаратты өңдеу құралдарын қолдану; үш нәрсенің синтезі: сандық сипаттағы ақпарат (мәтіндер, графика, анимация), визуалды бейнелік ақпарат (видео, фото, картиналар және т.б.), дыбыстық ақпарат (сөйлеу, музыка, басқа да дыбыстар); ақпараттың ерекше жалпылама түрі дәстүрлі статистикалық

визуал (мәтін мен графика) мен түрлі типтегі қозғалыстағы ақпаратты (сөйлеу, музыка, видеолар, анимация) біріктіреді [1. б.32].

Кей ғалымдар мультимедианы бір сандық көріністегі мәліметтердің бірнеше түрінің үйлесімі деп түсіндіреді. Кейбіреулері бұл жалғыз ақпараттық ортада ұйымдасқан түрлі мәліметтермен (графика, мәтін, видео, дыбыс) диалогтік тәртіпте жұмыс жасауға мүмкіндік беретін бағдарламалық және аппараттық құралдар кешені деп есептейді. Басқа ғалымдар мультимедиа – компьютерде әдеттегі ақпаратты дыбыс пен қозғалыстағы бейнелерді бағдарламалау мен техникалық құралдар арқылы біріктірген арнайы технология деген пікірді ұстанады.

М.А.Богатыреваның пікірі бойынша ағылшын тілін оқыту процесінде мультимедианың маңызды рөлі келесі қызметтерді атқарумен қамтамасыз етіледі:

1) түрлі ақпаратты бір нысанға (мәтін, дыбыс, видео және т.б.) біріктіріп, адамның түрлі сезім мүшелеріне әсер ететіндей ұсыну;

2) сыни ойлауды дамыту;

3) когнитивтік процесті ынталандыру;

4) оқушылармен интерактивті өзара әрекетті жүзеге асыру;

5) оқушының сұранысына бейімделу;

6) оқу процесін жекелендіру;

7) мультимедиалық ортада топтық жұмысты ұйымдастыру;

8) топта жұмыс істеу дағдысын дамыту;

9) тұрақты мотивацияны қалыптастыру;

10) оқу және кәсіби дағдыларды дамыту үшін шынайы өмірге жақын орта қалыптастыру (виртуалды зертхана, экскурсия, мұражай және т.б.) [1.б.33].

Тілдік мультимедиалық бағдарламалардың осы әдістерінң барлығы оқушыларда ағылшын тілі үшін коммуникативтік артықшылық қалыптастыру керек. Шетел тілінің коммуникативтік құзыреті алты құрамдас бөлшектен тұрады: лингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық, әлеуметтік мәдени, әлеуметтік, дискурсивтік, компенсаторлық.

Жоғарда айтылғандарға сүйенетін болсақ, мультимедиалық оқыту келесі қағидаттарға сәйкес болуы керек:

- тұтастық қағидасы, яғни нақты дидактикалық жүйенің шынайы қызмет етуі мен дамуын қамтамасыз ететін оқытудың мақсаттарының, әдіс-құралдарының, формаларының, талаптарының қалыпты жүйесін жинақталған күйде көрсететін бағдарлама;

- жаңғырту (қолдану) қағидасы, яғни белгілі педагогикалық ортаның ерекшелігін ескере отырып, ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдану оқытудың алға қойған мақсатына жетуіне көмектеседі;

- бейімделу қағидасы, яғни оқыту процесінің оқушының тұлғасына бейімделуі. Оқыту процесі кішкене процестерден тұруы керек, олардың өз кезегінде нақты оқушының танымдық қажеттілігіне жауап беретін ерекшеліктері болуы тиіс;

- ақпараттың көптік қағидасы. Бұл ұсынылған білімді меңгеру үшін оңтайлы талаптарды жасайтын оқушыға ақпаратты беру процесін жеңілдететін технологияны жасауды талап етеді.

Оқытудың мультимедиалық құралдарын жіктеудің бірнеше түрі бар. Жіктеу критерийі ретінде оның функциялық және әдістемелік негізі қолданылады.

Сонымен біз мультимедиалық оқыту деп түрлі ақпаратты жиынтық ретінде ұсынуға, оны мақсатты қолдана білуге мүмкіндік беретін компьютерлік технологиялар қолданылатын білім беру процесі деп түсіне аламыз. Мультимедианы бұлай түсіндіру шетел тілін оқыту тұрғысынан оңтайлы және практикада зор маңызға ие.

Мультимедиалық мүмкіндіктер оқушыларға сөйлеуді үйреніп жатқан тілінде тыңдауға, оны өз қабылдау деңгейіне сай бейімдеуге көмектеседі, дыбысталу жылдамдығын реттей алу мүмкіндігі сөйлемдерді жеке сөздерге бөлуге мүмкіндік береді. Бұл сөздердің айтылуы мен жазылуын салыстыра отырып, өзге тілді түсінудегі қиындықтарды жеңілдетеді. Микрофонды қолдану мен сөздің дыбысталуын бақылау жеке жұмыс жасауға, фонетикалық дағдылардың қалыптасуына әсер етеді [1. б.36].

Компьютерді қолдану арқылы ағылшын тілін үйрену бірқатар артықшылықтарға ие:

1) оқушының компьютерге қызығушылығы оқыту процесіне барынша келуге көмектеседі;

2) оқушылар компьютермен диалогты қуана жүргізеді, оларда ортақ, компьютерлік, тілдік мәдениет қалыптасады;

3) оқыту жекеленеді;

4) тікелей қайтарымды байланысты қамтамасыз ету мүмкіндігі;

5) компьютер қателіктер қайталанғанда теріс эмоция білдірмейді;

6) бағаның объективтігі;

7) жаттығулар мен тапсырмалардың тиімді орындалуы байқалады.

Мультимедиалық оқытудың маңызды ерекшелігі жекелік және тұлғаға бағытталған әдістерін жүзеге асыру болып табылады. Қазіргі уақытта шетел тілдерін электронды оқыту жүйесін жетілдіру білім беруді модернизациялаудың болашағы бар, дамып келе жатқан бағыты. Ол мұғалім мен оқушыға сабаққа берілген уақытты сауатты пайдалануға, өз бетінше жұмыс істеуге көп уақыт бөлуге мүмкіндік береді.

Бұдан басқа мультимедиалық оқыту ағылшын тілінен болатын түрлі емтихандарға дайындық процесін түзеуге көмектеседі, себебі мультимедиалық технология мұғалімге оқытудың құралдары мен әдістерінің кең таңдауын ұсынады.

Мультимедиалық құралдар арқылы ағылшын тілін меңгеру сапасын арттыратын табиғи тілдік орта болмаған жағдайда шетел тіліндегі шынайы тілдік ортаған жақын ортаны жасауға болады. Тақырыптық жаңалықтарды, оқу видеоматериалдарын, Интернет-мақалаларды, көркем фильмдерді қарау, мультимедиалық бағдарламаларды, электрондық оқулықтарды,

мультимедиалық анықтамаларды, энциклопедияларды, сөздіктерді қолдану сабақты қызықты етуге, сол арқылы оқушының тілді үйренуге деген қызығушылығын арттыруға көмектеседі. Оқушылардың өзіндік жұмысы үшін үйде компьютермен жұмыс істеуге арналған электронды сөздіктерді пайдалануға болады.

Әрине бұл жерде мұғалімнің қызметі компьютердің мүмкіндіктері мен оның тоқтаусыз жұмыс жасауына байланысты. Сонымен қатар оқу процесінің топтық және жарыстық сипатын сақтау маңызды, яғни оқушылар өз жетістіктерін өзінің сыныптастарының жетістіктерімен салыстыра алатындай мүмкіндікке ие болуы керек екенін ұмытпаған жөн.

Компьютер көмегімен оқытудың кемшіліктері де жоқ емес. Мысалы компьютердің тиімділігін асыра пайдалану, өте жарқын суреттер; дайын сандық бағдарламаларды дәстүрлі сабаққа бейімдеу қиын болып жатады. Себебі олар оқытудың мектептік бағдарламасына, әдістемелік мақсатқа, дидактикалық қағидаларға сәйкес келе бермейді.

Сонымен қандай мультимедиалық технологиялар оқушыларда сөйлеуді дамыту үшін пайдалы екенін және оны қалай қолдану керектігіне тоқталайық.

Бүгінгі күні мультимедиалық технологияның ең көп қолданыстағы өнімі мультимедиалық презентациялар болап табылады. Оларды қолдану ағылшын тілі сабағында класстың белсенді жұмыс істеуінің әрекетті тәсілі болып келеді. Олар көрнекілік мүмкіндіктері мен аудио-видео материалдарды, графикалық және анимациялық суреттерді, мәтіндік материалды үйлестіру арқасында материалды тиімді меңгеруге әсер етеді. Мультимедиалық презентацияны қолдану қағидасы экран-тақта арқылы көрсету, проектор мен компьютер болып табылады.

Бұл жердегі мәселе мультимедиалық презентация біздің білім беру саласында оқытудың ажырамас бөлшегіне әлі айналып үлгермеді. Оның ақпаратты қабылдау мен меңгеру уақытын қысқартатын тиімділігі ескерілмей келеді. Ал оны құру кезінде оқушы оның мазмұнымен жұмыс жасар еді: қажетті, басты нәрсені таңдап алып, логикалық құрылымдарды біріктіріп, жүйелеп, жүзеге асырып үйренер еді. Мультимедиалық презентацияларды жасау технологиясын оқыту қажеттілігі сауатты құрылған презентациялар өзіне назар аудартып, оқу-танымлық әрекеттің өнімділігін арттырып, мотивацияны жоғарылатар еді.

Мультимедиалық презентация – бұл компьютерлік Power Point бағдарламасы арқылы жасалған, түрлі көрнекілікті – мәтінді, видеоны, аудионы, суретті үйлестіретін арнайы оқу материалдары. Ол стандартты презентациядан видео, аудио, 3Д үлгілер, суреттер, фотолар, мәтін, анимация, навигация элементтері болуымен ерекшеленеді. Бұл элементтердің үйлесімі нақты жағдайға байланысты әр жағдайда әртүрлі болуы мүмкін.

Ағылшын тілі сабағында мультимедиалық технологияның мүмкіндіктері мен функциялары мультимедиалық презентация көмегімен жүзеге асытынын көрдік. Осы жерде қорыта кетсек,

- лексика мен грамматиканы үйренуде көрнекілік тиімділігі мен эмоциялық қабылдануына әсер етеді. Бұған берілген тақырыпқа сәйкес ақпаратты әдемі жеткізу мүмкіндігі;

- өзіндік жұмыс немесе үй жұмысын тексеру ретінде белсенді қолдануға болады;

- берілген шығармашылық тапсырма бойынша топтық жобаларды жасау кезінде виртуалды орта жасау құралы;

- тек графикалық емес, аудиовизуалды формада берлігендіктен лексикалық және грамматикалық материалды қабылдауды жеңілдетеді [1. б.41].

Мультимедиалық презентациялар ақпараттық технологияның білім беру процесінде қолданылатын бағдарламалық құралы болғандықтан оны көрсетуде де, дайындау кезінде де белгілі компьютерлік қорлардың болуы маңызды. Мультимедиалық презентациялар арқылы ақпаратты таңдау, өңдеу және ұсыну үшін кең таралған компьютерлік бағдарламалар қолданылады:

1) Microsoft Word – қажетті мәтінді форматтайды.

2) Microsoft Power Point- анимация, сурет, дыбыс қолданған, видеороликтері бар түрлі слайдтарды жасауға көмектеседі. Бұл бағдарламаның басты артықшылығы – артық білім мен дағдысыз түрлі аудитория мен мақсатқа сай презентацияға оңай өзгеріс енгізуге болатыны.

3) Windows Media-мультимедиалық презентацияға салынған аудио және видео файлдарды ойнатуға мүмкіндік береді.

4) Internet Explorer-мультимедиалық презентацияларда гиперсілтеме арқылы берілген web-парақшаларды қарауға арналған стандартты браузер.

Мультимедианың үлкен мүмкіндіктері мен қолданудағы қарапайымдылығы оқытушыдан сабаққа дайындалу кезінде жалпы ережелерді сақтауды талап етеді:

- презентация слайдтарын оқушыларға түсінікті болатындай ретте құру;

- презентацияны үлкен экранға дайындау кезінде оқушы мен экран арасындағы ара қашықтық ескерілуі керек. Мәтін өте ұсақ болмауы керек және артындағы фон көзге ұрмайтындай болуы керек.

- презентациямен жұмыс уақытын есептеу.

Сөйлеу дағдысын қалыптастыру мен дамытудың қуатты құралының бірі педагогикалық процеске видеоматериалдарды қосу болып табылады. Видеосабактарды қолдану оқудың негізгі қағидаларын жүзеге асыруға көмектеседі: шынайы, коммуникативтік бағытты, көрнекі, ситуативті, мәдениеттер диалогі және мәдени қабылдау.

Видеосабактар аудиовизуалды көрнекілігі арқылы оқушыға әсер ету дәрежесін күшейтеді, мұны сөйлеу дағдысын дамыту және сөз қорын бекіту үшін қолдану қажет. Оқытудың кең таралған әдістерінің бірі ретінде видео сабақтар материалды жақсы береді. Мақсаты- тілдік және коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру, бекіту.

Оқыту процесінде видеоны қолдану сонымен қатар білім беру материалдарының қол жетімділік стандарттарына сай болуы керек. Оқыту видеоларының әдістемелік әлеуеті әлі толықтай талданбаған, әлі де болса нақты

білім беру міндеттерін шешудегі оның артықшылықтары мен кемшіліктерін бағалау жұмыстары жүріп жатыр. Заманауи ақпараттық-коммуникативтік технология негізінде шетел тілін оқыту процесін ұйымдастыру техникалық, сонымен қатар әдістемелік мағыналарды талап етеді. Қазіргі уақыттың қажеттілігі – оқытуға арналған дайын мультимедиалық өнімдерді рәсімдеу мен ұсынудың нұсқаулығын жасау болып отыр.

YouTube видеохостингі ағылшын тілін үйренудің пайдалы қоры болып табылады. Себебі видеоматериалдар шынайы, күнделікті өмірге бағытталған. Сондықтан хостинг бүкіл әлемде танымал.

Видео сабақтарға тапсырма ретінде оқушыларға сабақта тыңдалғаннан «скрипт» жазу, белсенді лексиканы көшіру, қаралған видеоматериалдар тақырыбына толық хабарлама дайындау сияқты тапсырмалар беруге болады. Одан басқа эпизодты қарауға, тақырыптық лексиканы қолданып эпизодты қайта қарау кезінде оны өз бетімен дыбыстауға да болады. Сонымен қатар оқушылар видеоның бір бөлігін қарап, оқиганың ары қарай өрбуін өздері құрастыруына болады. Оқушыларға бірнеше видеоэпизод ұсынып, оларды логикалық тұрғыдан ретімен құрып шығуды ұсынуға болады. Соңында қаралған эпизод тақырыбы бойынша видеода көрсетілген дәлелдерді міндетті түрде қолдану арқылы дөңгелек үстел немесе пікірталас ұйымдастыруға болады.

Қазір мультимедиалық технология оқу процесін ақпараттандырудың перспективалық

бағыттарының бірі. Оның ішінде ағылшын тілін меңгеруге қолдану өзінің тиімділігін дәлелдеп келеді. Себебі мультимедиалық технологияның арқасында ауызша тіл статикалықтан динамикалыққа ауысты, яғни үйренген нәрсені қолдануға мүмкіндік туды. Мультимедиалық технологияны қашықтықтан жеке оқытуға да, топпен оқытуға да қолдануға болады.

Интернет қорларын пайдалану ағылшын тілі сабағында өте қажет. Интернетте уақыт пен кеңістік тұрғысынан шектеу жоқ, оны қолданушылар тараптар үшін қызықты тақырыптарда шынайы қарым-қатынас жасай алады.

Қазіргі уақытта білім беру саласындағы мультимедианы қолданудың түрлі аспектілері белсенді зерттеліп жатыр, мультимедиалық технологияның техникалық, психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері бөлініп, орта және жоғары мектептегі оқыту- тәрбие беру процесінде мақсатты және өнімді қолдану қажеттілігі баса көрсетіліп жүр. Көптеген педагогтар мен психологтар заманауи ақпараттық технология оқушылардың қолын ақпараттың дәстүрлі емес көздеріне жеткізді деп қорытты.

Мультимедиалық технологияны қолданудағы басты нәрселердің бірі бұл технологияны қолданудың шекарасын нақты түсіну болып табылады. Оқу процесін толығымен көңіл көтеретін нәрсеге айналдырып жібермеу керек, оқыту тиімді болу керегін естен шығармаған жөн. Мультимедиалық технологияны шамадан тыс қолдану оқушыларға психологиялық, эмоциялық тұрғыдан күш түсіруі мүмкін. Бұл оқу процесінің тиімділігін кемітеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Мультимедийное обучение говорению при подготовке к Единому Государственному экзамену по английскому языку. Екатеринбург, 2018. - 31-59 б.
2. Иновационные технологии обучения иностранному языку в вузе и школе: Реализация современных.- ФГОС. Воронеж. Издательский дом ВНУ, 2019. - 103-104 б.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, г.ғ. магистрі Уайс А.А.

ИЗ ИСТОРИИ РОССИЙСКОЙ РОК-ПОЭЗИИ

Мурзагалиев Т.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Явление рок-культуры с давних пор привлекает внимание культурологов и социологов. Это касается как, например, иностранных, так и российских учёных-исследователей. Как контркультура, она возникла в пределах полувека назад, а в настоящее время рок – неотъемлемая часть мирового музыкального искусства.

Впервые термин «рок-поэзия» был использован в антологии «The Poetry Of Rock» в 1969 году, в русский язык его ввел в 1982 году А. Троицкий на страницах самиздата «Ухо». С этого момента термин стал академически использоваться. Полуподпольный статус рок-музыки в 1960-е – 1980-е годы привлекал в ее ряды талантливых поэтов и музыкантов, желающих донести до слушателей порой запретные идеи. Если в западной субкультуре рок был прежде всего альтернативная музыка со словами, то в СССР слова рок-композиций играли ведущую роль, впрочем, как и в бардовской песне.

Именно это способствовало особому интересу к авторской рок-поэзии как со стороны слушателей, так и со стороны филологов. Складывается особая, не имеющая полновесных иностранных аналогов «рок-филология», в рамках которой песенный текст исследуется как с литературоведческой, так и с лингвистической позиций.

Интересные исследования рок-текстов были сделаны И. Кормильцевым, О.Ю. Пановой (Суровой), Ю.В. Доманским и др. в сборнике «Русская рок-поэзия: текст и контекст» [1]. Ученые подвергают анализу совершенно с разных сторон стихотворные тексты рок-песен.

В 50-60-е годы 20 столетия, во времена «оттепели», поэтическое искусство пошло в массы: поэты выступали на стадионах, на площадях, в больших залах (Р. Рождественский, Ев. Евтушенко, Б. Ахмадулина и др.), в то же время авторская (бардовская) песня стала стирать границы между поэтическим и музыкальным искусством (А. Галич, Б. Окуджава, В. Высоцкий, Н. Матвеева, Ю. Ким, Ю. Визбор, Е. Клячкин, А. Городницкий). Всё это подготовило почву

для появления на культурной арене Советского союза рок-музыки, для которой глобальная публика и влияние на слушателя через музыку и литературный текст в одно и то же время стали характерными чертами.

Термин «рок» длительное время не употреблялся применительно к музыкальной культуре в СССР, поэтому первые рок-группы классифицировались аббревиатурой ВИА (вокально-инструментальный ансамбль). Репертуар первых рок-групп существенно отличался от привычных советскому человеку эстрадных групп, которые исполняли допущенные официальной цензурой песни («Самоцветы», «Ариэль», «Синяя птица», «Песняры», «Поющие сердца»). И только к 1980 году власти принимают определение «рок» и тем самым признают культурное явление рок-музыки в СССР. В это же время в Москве был официально зарегистрирован первый рок-клуб, а в Тбилиси проведён первый в стране Советов рок-фестиваль «Весенние ритмы». И уже в 1990-е годы рок-поэзию начали серьезно исследовать как отдельное музыкально-поэтическое явление, в связи с чем на филологическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова даже изучался отдельный специальный курс «Русскоязычная рок-поэзия».

Родоначальником советской рок-поэзии считается Андрей Макаревич (в настоящее время заслуженный артист России), создавший в 1969 году существующую и по сей день группу «Машина времени». Макаревич в то время был еще учеником 19-й московской школы, увлечённым битломаном. В первый состав группы вошли одноклассники Макаревича: Юрий Борзов, Игорь Мазаев, Павел Рубин и Александр Иванов. За все время существования группы ее состав неоднократно менялся, но Андрей Макаревич оставался неизменным членом группы «Машина времени».

Официальное признание группа получила в 1979 году, а в 1980 году – заняла первое место на премьерном всесоюзном рок-фестивале в городе Тбилиси.

Особой чертой творчества Макаревича считается хитросплетение мотивов бардовских песен и ритмов рок-музыки, его иногда именуют рок-бардом. Неслучайно Макаревич нередко выступает перед публикой лишь с гитарой, без аккомпанемента группы. Его песни большей частью философские («Костёр», «Вагонные споры», «Но путь зовёт нас», «Бег по кругу»), но временами многие пытаются найти в песнях группы политический подтекст: «Марионетки», «Поворот», «Не надо сгибаться под меняющимся миром».

Говоря о российском роке, невозможно не упомянуть еще одного «дедушку» русского рока – Бориса Гребенщикова, также известного как БГ. Он в 1971 году основал ленинградскую рок-группу «Аквариум». Название группы символично указывает на существование особого мира для рок-музыкантов. Творчество «Аквариума» всегда отличалось эксцентричностью и смелостью. Герой песен Б. Гребенщикова, живущий в мире полуснов, погружен в свой обособленный мир, который пытается сохранить и защитить.

Конечно, самой феноменальной фигурой русского рока является Виктор Цой – общепризнанная величина в мировой рок-музыке. В. Цой основал

группу «Кино», которая покорила музыкальный рок-Олимп в 1981-1990-х годах. В. Цой стал символом перестроечного времени, времени перемен. Его песни звучали с какой-то особой обостренностью. Советские люди были готовы услышать порой незатейливые тексты певца, в которых звучали, как тогда всем казалось, призывы к новому. Илья Кормильцев сказал о поэзии В. Цоя: «Поэзия Цоя – это точный слепок с определенного пласта подростковой психологии. В его текстах – максимализм, агрессия, педалирование темы войны и войны всех против всех, сражения без цели и смысла – это состояние войны, вечного противостояния, в котором подросток находится по отношению к миру» [2]. Из более 300 песен В. Цоя особую популярность получили песни «Звезда по имени Солнце», «Группа крови», «Восьмиклассница», «Кукушка», «Время есть, а денег нет», «Пачка сигарет», «Черный альбом», «Хочу перемен!» и мн. др.

Нельзя представить российский рок без группы «ДДТ», основанной в 1980 году Юрием Шевчуком. Тексты песен ленинградской рок-группы отличаются особой поэтичностью, образностью, метафоричностью. Ю. Шевчук – любимец современных ценителей рока. Публике особенно полюбились песни группы «ДДТ»: «Мне досталась эта роль», «Мажоры», «Черный пес Петербург», «Не стреляй», «Ты не один», «В небе вороны», «Храм», «Я зажег все свечи в церквях».

Безусловным прорывом в российском роке можно считать творчество группы «Наутилус Помпилиус». Лидером, появившейся в 1982 году рок-группы, стал композитор и поэт Вячеслав Бутусов, а автором большинства текстов песен Илья Кормильцев. Группа просуществовала до 1997 года и запомнилась своими хитами: «Скованные одной цепью», «Шар цвета хаки», «Последнее письмо (Прощай, Америка!)», «Я хочу быть с тобой», «Хожение по воде» (Апостол Андрей), «Тутанхамон», «Крылья», «Дыхание». Философский характер песен «Наутилус Помпилиус» притягивают к себе слушателей.

Многие известные российские рок-группы своим рождением обязаны провинциальным городам, отдаленным районам. Например, Юрий Шевчук начинал свое творчество в Уфе, а Вячеслав Бутусов – в Екатеринбурге.

В связи с этим хочется отметить рок-группу из казахстанского г. Актобе «Адаптация». Увлеченный творчеством Егора Летова молодой артист Ермен «Анти» (Ержанов) в 1992 году собирает друзей-единомышленников в группу и начинает выступать сначала в Актобе, а затем группа гастролирует по всему постсоветскому пространству.

«Адаптация» мгновенно делается ядром актюбинского панк-клуба. Животрепещущие слова песен, балладная распевность и энергетика Ермена привлекают внимание публики. В песнях группы поднимаются общественные проблемы, поэтому многие критики относят «Адаптацию» к «протестному року». В жанровом отношении музыка группы – это жёсткий панк-рок.

С 2014 года работа рок-группы была перенесена в Санкт-Петербург. «Адаптация» – ядро независимой сцены Актобе, в которую входят такие исполнители как «Западный Фронт», «Белканов-Бэнд», «Крестовый поход

детей» и др. Без сомнения, «Адаптация» – самая известная рок-группа Казахстана, которая долгие годы функционировала в России. Музыка и слова песен Ержанова, зачастую строгие и бескомпромиссные, снискали группе популярность. Осенью 2020 года Ермен Ержанов объявил о роспуске «Адаптации», объяснив это усталостью и желанием побыть с семьей.

В настоящее время рок-музыка в России представляет собой сложившееся культурное явление, которое по сути является протестным. Русская рок-культура расширила свои границы и влияет на процессы, происходящие в стране. В связи с этим обращают на себя слова В. Н. Сырова о том, что рок-культура давно перешла в «в культуру общечеловеческую», расширяющую «границы духовного мира и открывающему дорогу к внутреннему самопознанию человека» [3].

Использованные источники:

1. Русская рок-поэзия: текст и контекст. // Сборник научных трудов. – Екатеринбург: УГПУ, 2011.
2. Жбанков М.Р. Контркультура // Социология: энцикл. / сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – Минск: Книжный Дом, 2003.
3. Сыров В.Н. Об одной антиномии рок – культуры. // Гармония и дисгармония в искусстве. – Нижний Новгород, 2007.

Научный руководитель: магистр г.н., ст. преп. Коробкова Т.В.

СОВРЕМЕННЫЙ МЕДИАДИСКУРС КАК СЛОЖНОЕ КОММУНИКАТИВНОЕ ЯВЛЕНИЕ

Муханбетқалиев М.

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

Базовым дискурсивным определением является понятие дискурса, хотя его единого определения до сих пор не существует. Это связано с тем, что дискурс является междисциплинарным предметом изучения. Изучается дискурс в лингвистике, семиотике, компьютерной лингвистике, литературоведении, психологии, логике, социологии, философии и др.

Вся информация сегодня доступна каждому. Основной источник информации - СМИ. Через средства массовой информации человек узнает много нового о мире и фактах.

Большинство ученых отмечают возрастающее влияние средств массовой информации из года в год. В результате появилось много статей по теме СМИ. Итак, в 20 веке медиалингвистика начала заниматься вопросами, связанными с языком СМИ. Т.Г. Добросклонская выделила термин «медиалингвистика» как

самостоятельное научное направление [1]. Предмет исследования выступает функционирование языка в области массовой коммуникации.

Ключевыми понятиями медиалингвистики являются медиадискурс и медиатекст. Эти две основные формы языка СМИ находятся в центре ее изучения и по настоящее время функционирование и соотношение данных понятий остаются актуальными.

Хотя дискурс не имеет точного определения, охватывающего все его характеристики, он, тем не менее, остается многомерным феноменом. Поскольку дискурс используется во многих областях науки, таких как социология, лингвистика и т. п., что позволяет проводить всесторонний анализ.

В 1952 г. данное понятие было введено ученым Дж. Хабермасом для обозначения формы речевого общения, требующей рационального рассмотрения правил и ценностей, а также норм общественной жизни. В то же время коллега Я. Хабермаса Э. Бенвенисте представил свою теорию определения термина «дискурс» и определил этот термин как язык, приписываемый говорящему.

По мнению ученого, понятие дискурса представлено как сложное коммуникативное явление, отражающее зависимость языковой работы от определенного количества экстралингвистических знаний о мире, установок и конкретных целей говорящего как автора текста, а не просто акт его создания.

Ученый Т. Ван Дейк также представил свою концепцию дискурса и дискурс-анализа [2]. Концепция включает прагматику дискурса и грамматику текста, ряд неязыковых факторов, таких как этнический статус говорящих.

Итак, концепция Т. Ван Дейка помогла сделать вывод о том, что, если мы полагаемся только на буквальное значение, мы не можем понять суть утверждения.

Термин «дискурс» пришел к нам в 80-е годы, но точного определения до сих пор нет. Многие ученые описывают дискурс как одну из форм онлайн-разговора, отражающего определенный тип деятельности человека, а также как сложный коммуникативный феномен, который включает экстралингвистические факторы, такие как установки и цели адресата, знания об окружающем, помогающие ему понять текст.

Определение В.В. Красных принято считать самым приемлемым. Оно при объяснении дискурса сосредотачивается на его временном объеме и структуре в целом, а не только на лингвистических факторах. Ученый определяет дискурс как вербализованную деятельность лингвистического мышления, понимаемую как целостность результата и процесса, имеющего экстралингвистические и языковые планы.

При исследовании дискурса необходимо знание его типологии. Существуют следующие типы дискурса - устные и письменные, которые отличаются друг от друга в зависимости от основного канала передачи информации. Акустический канал преобладает в устном дискурсе, а визуальный канал - в письменном. По сути, основной формой существования

языка является устный дискурс, а письменный дискурс рассматривается как его производное.

Ввиду того, что общение происходит во многих сферах жизни человека, дискурс различается и по способу использования. Примерно также и Э. И. Шейгал определяет типы дискурса. Одним из видов дискурса выступает медиадискурс. Е.А. Кожемякин определяет его так: медиадискурс - это языковая и вербальная деятельность, тематически ориентированная и социокультурно обусловленная в общем медиапространстве. Он бывает вербальным и невербальным и, как упоминалось выше, устным или письменным, прагматичным по отношению к другим факторам, выраженным в средствах массовой информации в виде новостей и представленным как действие, которое отражает механизм сознания говорящего. Мы разделяем позицию Т.Г. Добросклонской [1] в определении медиакурса. Медиакурс – это совокупность продуктов и процессов языковой деятельности в сфере общения «во всем богатстве и сложности их взаимодействия». При этом вопрос о том, как классифицировать типы медиадискурсов, остается открытым. Ученый Н. Н. Оломская выделила типы дискурса, исходя из его коммуникативных функций: рекламный дискурс, PR-дискурс, журналистский дискурс. Она предположила связь медиакурса с жанрово-функциональными характеристиками перечисленных выше видов дискурсов.

И.Клушина, которая рассматривала медиакурс в традиционной русской стилистике, отмечала, что его можно анализировать как ветвление публицитической и информационных подстилей. Которые отражается в рамках газетнопублицистического стиля, и выделила три основных типа субдискурса: информационный, публицистический, а также субдискурс развлечения [4]. И нужно отметить, что в данную типологию не включены политический, религиозный и рекламный дискурс. Они не являются дискурсами в чистом виде, а представляют собой определенные зоны пересечения деятельности средств массовой информации, политических, религиозных и экономических институтов.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что медиакурс, это производное дискурса которого можно описать как речемыслительная деятельность, которая реализуется только в массмедийном пространстве. Если мы рассматриваем текст как – продукт дискурса, то можно говорить то что, медиатекст – продукт медиадискурса. Эти явления можно рассматривать только в вместе со всеми экстралингвистическими факторами, а не только в языковой системе. Все эти понятия: текст-дикурс, а то что медиатекст – медиадискурс, связаны между собой и имеют многие схожие признаки. И следовательно из за этого, они не могут быть противопоставлены, и отмечать их как близкие понятий по многим параметрам. И поэтому следующем параграфе будут рассмотрены понятия медиатекста как одного из элементов медиадискурса, и его общие характеристики и специфики.

Н.И.Клушина, рассматривая медиакурс в традиционном понимании русской стилистики, обнаружила, что его можно анализировать как

разветвление подстилей публицистики и информации [4] . Это отражено и в газетном и журналистском подстиле, где выделяются три основных типа субдискурса: информационный, журналистский и развлекательный. Поэтому следует отметить, что эта типология не включает политический, религиозный и рекламный дискурс, поскольку они не являются дискурсами в чистом виде, а представляют собой определенные пересечения деятельности средств массовой информации, политических, религиозных и экономических институтов.

Из всего вышеизложенного можно резюмировать, что медиакурс является производным от дискурса, характеризующимся как языково-мыслительная деятельность, реализуемая только в сфере СМИ. Если рассматривать текст как продукт дискурса, можно заключить, что медиатекст является продуктом медийного дискурса. Эти явления можно рассматривать только с учетом всех экстралингвистических факторов.

Использованная литература:

1. Добросклонская Т.Г. Язык средств массовой информации / Т.Г. Добросклонская. – М.: КДУ, 2012. – 116 с.
2. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. / Т. А. ван Дейк / Пер. с англ.– М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
3. Кожемякин Е.А. Массовая коммуникация и медиадискурс: к методологии исследования / Е.А. Кожемякин // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – №2 (73). – 2010. – Вып.11. – С.13-21.
4. Клушина Н. И. Интерпретация как стратегия имплицитного убеждения / Н. И. Клушина // Вестник Московского университета. Сер. 10. Журналистика. – 2008. – №4. – С. 34 – 41.

Научный руководитель: к.п.н., доцент Куздыбаева А.А.

ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘНІ ЖӘНЕ НЕГІЗДЕРІ

Мыңжасарова А., Сейілхан А., Қазиева Б.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазақ тіл білімінде әлеуметтік лингвистика ғылымы тілді зерттеудің бір саласы ретінде қалыптасқандығы белгілі. Бұл бағыттың қазақ тілінде негізі бар екенін А.Байтұрсынұлы еңбектерінде айтылғанын көреміз. А.Байтұрсынұлының тілге берген анықтамасы лингвистикалық сипатты анықтама болды: “Тіл — адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі”, - деді [1,141]. Тіл білімі, әлеуметтану, әлеуметтік психология және этнография ғылымдарының түйіскен жерінде дамитын, тілдің: әлеуметтік

табиғаты мен қоғамдық қызметін, әлеуметтік фактордың тілге әсер ету тетігін және қоғам өміріндегі тілдің атқаратын қызметін зерттейтін ғылым.

Ономастикалық лингвокультуремалардың ұлттық мәдени ерекшеліктерін танытуда атқаратын қызметі ерекше. Ономастика лингвистикалық, тарихи-әлеуметтік, өркениеттік және мәдени деректерді жинаған ерекше лингвомәдени бірліктер жүйесі ретінде халықтың бітім болмысы мен өмірге қозғарасынан хабар береді. Антропонимдер халықтың тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсетеді. Қазақ тіл біліміндегі сөйлеушінің мәдениетімен, тарихымен, т.б. тығыз байланысты зерттейтін антропоцентристік бағытқа, әлеуметтік лингвистика, этнолингвистикаға сай келеді. Кез келген халықтың дәстүрлері мен кісі аттарының арасында байланыс бар екені ономастика саласында дәлелденген. Мысалы, қазақ халқының ұлттық әдеті бойынша жас келіндер күйеуінің жақын туыстарының, ата-енесінің аттарын атамайтын. Сөйтіп жас келін күйеуінің ағасын, інісін я қарындасын тура атымен атай алмай, жанама ат қойып алатын. Атап айтқанда, қайынсіңлілерін — шырайлым, бикеш, бойжеткен, әке қыз, еркем, ержеткен, ерке қыз, ал ер адамдарды төрем, шырақ, мырза жігіт, молда жігіт т.б. деп атайды. Қазақ жалқы есімдерін зерттеуші және қазақ антропонимикасының негізін салушы профессор Т.Жанұзақ қазақ әйелдерінің адам аттарын өзгертіп, Төрем, Шырақ, Жарқын, Тетелес, Мырзажігіт, Шырайлым, Бикеш, т.б. деп атауын осындай тыйым құбылысымен байланыстырады [4,566].

Қазақ тұрмысындағы кісі аттарының әлеуметтік сипаты антропонимдердің лингвомәдени, әлеуметтік т.б. аспектілерінің архетиптік деңгейін көрсететін эвфемизм мен табудан да байқалады. Эвфемизм - бір затты немесе құбылысты тікелей өз атымен емес басқа сөзбен атау. Мысалы өтірік айту - қосып айту, ұрланыпты - қолды болыпты, өлді қайтыс - болды, үзілді т.б. Табу ерте замандардағы адамдардың мифтік танымына сәйкес кейбір заттардың аттарын тікелей айтуға қорқып, тыйым салынуынан қалыптасқан. Бұл құбылыс өдетте табу деп аталады.

Бұл проблеманың қазақ және түркі тілдегі табиғаты, тілдік көрінісі проф. Ә.Ахметовтің еңбегінде арнайы зерттеліп, дәстүрлі мәдениетпен сабақтастығы, оның генезисі анықталады. Тіл және әдебиет – лингвистермен қатар тарихшылардың, философтардың, психологтар мен этнографтардың, мәдениетшілердің, әдебиетшілердің де назарын аударып келе жатқан көп салалы проблемалардың бірі. Тіл білімінде бұл сауалға тарих пен мәдениеттің, этнография мен лингвистиканың ортақ мәселелерін сөз ететін пәнаралық этнолингвистикалық зерттеулер, ізденістер жауап береді. Қазіргі лингвистикадағы антропо және этноцентризм қағидаларына сүйенетін лингвоелтану, этномәдени және этнолингвистика салалары тіл табиғатын оны тұтынушы халықпен бірге қарастыруды мақсат етіп келеді. Лингвистикалық мәдениеттану тұрғысында лингвистика тұрғысында лингвистика ғылымында ұлттық мәдениет пен ұлттық тілдің өзара байланысы туралы көптеген тұжырымдар кездеседі. Қазақ тіл білімінде лингвистикалық мәдениеттану

мәселелері түрлі аспектіде қарастырылып келеді, тіл мен этностың мәдени бірліктердегі көрінісі (Ә.Қайдар, М.Манкеева); акын-жыраулар поэзиясындағы этномәдени дереккөздер (Р.Сыздық); этномәдени атаулардың этимологиялық негіздері (Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, А.Алдашева, Г.Смағұлова, Р.Авакова, З.Ахметжанова, М.Копыленко, Г.Сағидолда), көркем шығармалардағы ұлттық мәдениеттің тілдік көрінісі (Г.Снасапова, Қ.Қайырбекова, Ж.Нұрсұлтанқызы), тұрақты тіркестердің этимологиялық сипаты мен ұлттық-мәдени негізі (Қ.Ғабитханұлы, Б.Ақбердиева). Лингвомәдениеттану бағытының ұлттық тілдің болмыс-бітімін, дүниетанымын айшықтап көрсетудің, дамытудың негізі екенін соңғы жылдары Г.Смағұлова, А.Алдашева, Ж.Манкеева, А.Салқынбай, А.Сейсенова, Г.Қажығалиева, Н.Аитова, А.Сейілхан т.б. ғылыми- зерттеу жұмыстары дәлелдейді. Тіл мен мәдениетті сабақтас зерттейтін ғалымдар соның ішінде қазақ ғалымдары марқұм Ә.Қайдаров және тілші ғалымдар Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Г.Смағұлова т.б.мәдениетті тілден бөліп алып қарамай, тіл - мәдениеттің бір көрінісі, ол екеуінің ара қатынасы ерекше де маңызды деп санайды. Себебі, кез келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнелеп көрінетіні, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетіні белгілі. В.Гумбольдт айтқандай: «Ұлттың өзіне тән, ішттей дамиды рухы бар, сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш — тіл». [6,3496] Қазіргі қазақ тіліндегі антропонимдерді тарихи-этномәдени, әлеуметтік тұрғыдан анықтап, зерттеу олардың тамырының басқа халықтарымен мәдени-тарихи байланысын, қарым-қатынасын да деректейді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы, 1999. - 141б.
2. Жанұзақ Т. Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы, 1988. - 56б.
3. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. Алматы, 1995.
4. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. Москва, 1985. — С 349
5. Қайдар Ә. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. - Алматы: Ғылым 1988. - 7-39 б.
6. Манкеева М. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері II Тілтаным, Алматы. - 2001. - № 4. - 39-43 б.
7. Сұлтан Ж.И. Тілтанымдағы антропологиялық парадигманың Қ.Жұбанов мұраларындағы көрінісі. Фил.ғыл.канд. ғылыми атағ.алу үшін дайындаған диссерт.авторефераты, Алматы,2007.
8. Сағынова Б.Ұ. Қазақ тіліндегі адам интеллектісіне қатысты лексика. Фил.ғыл.канд. ғылыми атағ.алу үшін дайындаған диссерт.авторефераты, Алматы,1999 .
9. Жұмағұлова Ж.Ж. Қазақ тіліндегі этноәлеуметтік атаулардың лингвомәдени сипаты. Фил.ғыл.канд. ғылыми атағ.алу үшін дайындаған диссерт.авторефераты, Алматы,2006.
10. Иманбердиева С. Тарихи ономастикалық кеңістік. Алматы, 2010.

11. Момынова Б. Тілдегі жаңа бағыттар мен типтік қатынастар. Алматы, 2012.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Н.М.Алдашев

COMPARATIVE THEMATIC ANALYSIS OF KAZAKH ENGLISH FOLK TALES

Myrzagulova Z.Zh., Zhetesova Zh.A.

zarina.myrzagulova@icloud.com

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Before comparing Kazakh and English fairy tales, it is necessary to say a few general concepts. In general, the main scientific, systemic issues of fairy tale folklore are studied. Heroic songs and ritual songs of each country have similarities in their heritage, especially in fairy tales and legends. Such genres and universals are not uncommon in Kazakh and English fairy tales. The main reason for these similarities is that when the economic, social and cultural conditions are to some extent similar, each of these countries creates similar works on its own soil. After that, the economic relations are mixed, and the fairy tales of neighboring countries alternate. For example, there are many fairy tales common to the Kyrgyz, Uzbek, Uyghur, Turkmen and Kazakh peoples. Similar fairy tales abound in Europe. Comparative and thematic analysis of Kazakh and English fairy tales of this article shows the relevance of the study.

Thus, it is often the case that the tales told by all the peoples of the world are not only tales created by that people themselves, but are the property of many other peoples. For example, in the fairy tales of each country there are many brave heroes and just khans and princesses. At the same time, another main point is that in order for a fairy tale to be tested in the folklore of a country, it does not have to be a fairy tale born in that country. Many folk tales have become fairy tales of the peoples of the world and are used in the field of common folklore. Even in the modern world of the film industry, it is easy to see that these tales are presented in a new version, reworked, and transmitted through the culture and customs of each nation. Along with the writers, there were philologists and scientists who opposed the images created by the people, but preferred their imaginary worlds. In order not to recognize the first-born characters, they collected the memoirs and early works of many British folklore and studied their dialectics and ethnographic differences.

Basically, it is enough for a people to tell and tell a fairy tale in their own language, no matter where they were born or where they come from. In this nation, he will study, check and recognize the fairy tale as a fairy tale. In addition to checking the well-known fairy tale in the Kazakh fairy tale, it is necessary to say what language it came from. If a fairy tale is common to many peoples, it is worth noting which people tell it more and more beautifully. For example, how do the

peoples of the East tell the story of "A Thousand and One Nights" and "Forty Chapters of the Parrot"? What news do the countries of Central Asia add to the peoples of the East? Which countries, such as Uzbeks, Kazakhs, Kyrgyz, and Turks, have more rich and artistic conversations? Or a legend that is common to all these countries - a funny story. It is the honorable duty of a scientist studying folklore to check all this and get to know it. Fairy tale genre of Kazakh oral literature Aimautov Zh., Auezov M., Zhumaliev K., Gabdullin M., Margulan A., Berdibayev S., Kaskabasov S., Korabay S. etc. was considered by scientists. Consideration of fairy tales as a genre in the Kazakh oral literary genre was an opportunity for a final study during the Soviet era [1,2]. The collection of the first collections of English folk tales began in the late XIX century. Between 1854 and 1916, the first two volumes of English folk tales belonged to Joseph Jacobs [3, C.134]. However, there is evidence that the collection and recording of fairy tales in England began much later than in Russia, Germany and France.

The accumulation and development of folk tales in the British Isles coincided with the most difficult historical period. The people of that time believed in and developed fairy tales, myths and religious rites performed in them. This is the beginning of the Christian worldview. In English folk tales, there lived a just prince and princess, imaginary giants in the fight against evil, kind animals, gods or just peasants. At one time, it was very difficult for Joseph Jacobs, the president of the English Folklore Club, to collect English folk tales, because most of the tales were forgotten. Like the German brothers Grimm, the French Charles Perrault, or the Russian A.N Afanasyev, Joseph Jacobs did not edit fairy tales. He set himself the goal of telling fairy tales to his listeners in the same way that people created them. What satisfied many prose writers, poets and playwrights was the popularity of English folk tales in England, which is very rich in domestic folklore. Among the Albanians who gave their poetic inspiration for this genre in the XIX-XX centuries were: Charles Dickens, William Makepis Tuckerrey, Lewis Carroll, Edward Lear, Oscar Wilde, Rudyard Kipling, Beatrice Potter and Pamela Travers, James Barry. Beautiful images from the people were the basis for the birth of the images of Alice, Mary Poppins, the happy Prince and Peter Pan, the teddy Winnie-the-Pooh and the good-natured dwarfs, who were on the other side of the mirror. In England, as in other countries, the interest in fairy tales has developed in different ways since the time of Romanticism.

In general, in Kazakh and English fairy tales there are many fairy tales about characters, legends, villains, kind people, magicians, angels, mermaids, imaginary animals that continue to live among the people. Thus, another subtle stylistic form of folklore emerged in the middle of the processed and first-born works. That is, fairy tales are rewritten in the form that preserves the original characters. Publishers and translators have done the greatest work. People liked the works of translators. General English was used in the translation to make the tales easier to read and understand.

If we compare Kazakh and English fairy tales, there are some differences. For example, in an English folk tale, a character who fights against cannibals and dark

forces is introduced as Jack, the son of an ordinary peasant. Such fairy tales about cannibals do not appear in the list of Kazakh fairy tales. Jack was called a national hero because he was very strong, hardworking, kind, honest and truthful. In the fairy tale "Adventures of Jack the Giant-Killer", Jack becomes a revolutionary who fought for the freedom of his homeland [3, p. 174]. And we did not meet the character in the English fairy tale, who caused a lot of humorous fairy tales in the Kazakh fairy tale "Kozhanasyr".

Some characters can be identified by comparison with their own good and bad qualities. For example, the characters in English folk tales do not always become such heroes, and sometimes they are portrayed as unscrupulous capitalists. Such characters are compared to the capitalists of the first stage of development of bourgeois capitalism in England. For example, Molly, the girl who cheated on cannibals in Molly Whuppie, and Jack, the girl in Jack and the Beanstalk, bring happiness to their loved ones, friends, and everyone around them [3, 1756].

We can also find funny characters of English people in these fairy tales. English folk tales end very happily and eloquently, if you have noticed all the time. Characters in fairy tales avoid suffering at the end of the fairy tale. At the end of the story, he never uses bad motives. All this has a positive effect on the education of fairy-tale students. Like fairy-tale characters, they dream of achieving their goals. In addition to fairy tales, we also examine the legacy of some people in history who have become legends. We include this group in this group, especially because of the uncertainty of their history and the fact that their stories are told in a fairy-tale, free-spirited way. In the world of science, the classification of fairy tales in terms of type and genre has not yet been systematized. Russian scholars classify fairy tales in different ways when examining them. Prof. N.P. Andreev created an index of Russian fairy tales on the basis of Arne's international catalog of fairy tales. This index tests all the classifications of previous Russian fairy tales and divides the fairy tales into three main thematic groups:

- I. A fairy tale about zoos.
- II. A real fairy tale
- III. Funny words

The second group is divided into four groups:

- a) a fantastic fairy tale.
- b) a fairy tale.
- c) a fairy tale.
- d) a fairy tale about a foolish devil [5].

According to Andreev, these classifications have not yet been fully studied and scientifically proven, and are based on preliminary signs. In connection with the preparation of these Kazakh fairy tales for publication, we have divided it into four thematic areas:

- 1) fairy tales;
- 2) critical fairy tale;
- 3) funny fairy tale;
- 4) false fairy tales.

However, in connection with the writing of the first volume of the history of Kazakh literature, the specifics of our fairy tales were examined in more detail, the classification of which was divided into three main topics:

- 1) fantasy fairy tale;
- 2) a fairy tale about an animal;
- 3) critical tales.

And because critical fairy tales are the most common in Kazakh folklore, their types are also diverse. Therefore, critical tales are divided into three thematic groups:

- a) fairy tales;
- b) funny fairy tales;
- c) a fairy tale.

Of course, we do not consider this thematic classification to be a definitive law of literature; only the results of the first inspection, control, based on the available material.

There are two distinct branches of fairy tales. One of them is a native of Kazakh antiquity. The second type is fairy tales, which have traveled to many countries in different ways. In short, a fairy tale is a folk art, a folk heritage. However, the above analysis shows that fairy tales are published in connection with certain historical events and social traditions (ideas) in different epochs. In fairy tales, people have old beliefs, concepts, beliefs about the unseen. It is also clear that the fairy tales were influenced by the ruling classes (khans, rich people, mullahs). Today's society recognizes and reads critically the truth and the old fantasy told in fairy tales. Fairy tales are an ancient cultural heritage.

Used literature:

1. Gordon D. Therapeutic metaphors: proving by other means of the mirror. - St. Petersburg: White Rabbit, 1999, - 252p.
2. Ismailov E, Kazakh fairy tales / Literary field. 1939. No1. Pp. 139-148. Kenzhebaev B. About Kazakh fairy tales / Literature and art. 1940. No1. Pp. 78-86.
3. Auezov M. Kazakh fairy tales // History of Kazakh literature. 1-t. Almaty, 1949. pp. 58-100. Literature and art. No2, 3. 1956.
4. Jacobs D. English fairy-tales. - UK, - 1999, - 208p.
5. Andreev NP The narrator of fairy tales on the Arne system. Publication of the State Russian Geographical Society. L., 1929.

COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE CONCEPT «FAMILY» IN RUSSIAN AND ENGLISH

Minsizbayeva E.A.

Aktobe Regional university named after K. Zhubanova

A characteristic feature of the modern science of language is the anthropocentric orientation of linguistic research—the manifestation of a special interest in a person, his language and their interaction.

A person, on the one hand, uses and changes language in the course of his life, on the other — he himself is influenced by language, since language, reflecting all spheres of the material and spiritual world of society, forms the mentality and worldview of a person in the process of becoming and socializing a person.

In this regard, a significant place in modern linguistic research is occupied by the study of concepts—as a reflection of generalized concepts that exist in a particular culture, as a reflection of the national character and thinking. The concept is called «discrete mental education, which is the basic unit of human thinking, has a relatively ordered internal structure, is the result of cognitive (cognitive) activity of the individual and society and carries complex information about the reflected object or phenomenon» [1, p. 24].

The concept is a key concept of cognitive linguistics and is considered as part of the model of the world, reflected by a variety of linguistic means. And, of course, one of the most important, primary, fundamental concepts in almost any culture is the family. The family as the basic unit of society and the oldest social institution is rightfully considered one of the most important values of human existence in the world. In most cultures and, without a doubt, is of interest as an object of research for the humanities in general and linguistics in particular. The concept of «family» is one of the most significant fragments of the world picture of any linguistic culture, since it contains information about traditions, customs, values, morals, national character — concepts that are necessary for the study and knowledge of effective intercultural communication.

Due to the importance of describing the fundamental cultural concepts, the study of the national specifics of the concept of «family» expressed by certain linguistic means is relevant.

The object of our research is the expression of the concept of «family», as a fragment of the linguistic picture of the world. The subject of the research is the phraseological fund of the English and Russian languages, which describes the chosen concept. The purpose of this article is to investigate and compare the features of the national specifics of the phraseological units of the English and Russian languages that represent the concept of «family».

By phraseological units (hereinafter referred to as FE), we mean a stable combination of lexemes with a fully or partially reinterpreted meaning [2, p. 31-32].

Phraseological units carry in their semantics the most valuable information about the history, culture, traditions and mentality of the people. From generation to generation, they transmit the experience of the people, ideas about morality, norms of behavior, phenomena of the surrounding world and their assessment. The study of such concepts and their linguistic representation is necessary for the acquisition of knowledge about the socio-cultural specifics of the country of the language being studied.

At this stage of the development of phraseology, more and more attention is paid to the study of the semantics of individual thematic, synonymic and antonymic series of FE, which determined the methodological basis of our research.

The choice of methods for studying the language material is of a combined nature. The semantic field method makes it possible to systematically represent the semantic relations of the FE of the studied field. The phraseosemantic field (hereinafter referred to as the FSP) is a set of FES related to one conceptual sphere (in our case, to the concept of «family»), united by the principle of presence common elementary units of meaning (semantic or differential features) [3, p. 82]. Semantic fields consist of components — two or more microfields, have a core and a periphery [4, p. 30-31]. The method of component analysis of the value allows you to describe the relationships within the FSP, based on the fact that each FE that is part of the field differs from another member of the field, at least one seme. When constructing the studied FSP, we used the semantic-logical criterion, in which the FE.

They are classified based on an extralinguistic study of the concept being studied. When dividing the language material, we rely on the opposition based on the typology of family relations in sociology [5, p.50-51].

So, at the top level of the division we have identified subpos «The nuclear family» type (including phraseological units, reflecting the attitudes of parents, children and spouses), «Family of the extended-type» (including phraseological units, reflecting the relationship between multiple nuclear families — distant blood relatives and relatives by marriage), «Without specifying the type of the family» (phraseological units, reflecting the extended family values).

As a result of studying the FE layer of English and Russian languages that reflect the concept of «family», we have identified interesting features of the studied linguistic cultures.

Thus, the analysis «of the children/parents» microfield makes it possible to talk about the difference in the issues of raising children in English and Russian families. The traditions of the education of the English-speaking linguistic culture, reflected by means of paroemias, seem rather harsh; spoiled children in the English cause disapproval: «spare the rod and spoil the child» — «you will regret the rod — you will spoil the child», «when children stand quiet, they have done some harm» — if the children are quiet, it means they've done something wrong, «mother» s darlings make but milk-sop heroes " - from the mother's sons of heroes will not come out. While the FSP of the Russian-language concept «family» includes parodies that characterize parents who can afford to turn a blind eye to certain pranks and shortcomings of their children: «дитя хоть и криво, да отцу-матери мило - the child, though crooked, but the father-mother is cute», «Дети есть дети - Children are children», «Чем бы дитя ни тешилось, лишь бы не плакало - Whatever the child may be amused by, as long as it doesn't cry». Thus, the paremia describe parents belonging to the Russian linguistic culture as more liberal, soft, while native English speakers-parents more strict and demanding.

At the same time, the analysis showed that a different assessment of the same

phenomenon can, oddly enough, be present in the framework of the FSP of one language. For example, Russian proverbs objectifying the microfield «wife/husband»: «Муж в доме, что глава (что крест) на церкви» (главенствующее положение мужа) - The husband in the house, that the head (that the cross) on the church» (the dominant position of the husband), «Муж — голова, жена — шея, куда захочет, туда и повернет» (главенствующее положение жены) - The husband-the head, the wife-the neck, where he wants, there and will turn» (the dominant position wives), «Муж и жена — одна сатана» (некоторое равноправие) - Husband and wife are one Satan" (some equality); «Жена без мужа — всего хуже» (плохо женщине без мужа) - A wife without a husband is the worst» (bad for a woman without a husband), «Стужа да нужда, а лучше худого мужа» (лучше без мужа совсем, чем с плохим) - Cold and need, but better for a bad husband» (better without a husband at all than with a bad one).

Compare also the ideas about the continuity of generations: «Каково дерево, таков и клин, каков батька, таков и сын» (дети переняли от родителей те или иные качества характера (чаще всего об отрицательных чертах)) - Like a tree, like a wedge, like a father, like a son» (children have adopted certain qualities of character from their parents (most often about negative traits), «И от доброго отца родится

бешеная овца» (положительные качества характера родителей не передались детям — отсутствие преемственности) - And from a good father will be born mad sheep» (the positive qualities of the parents ' character were not passed on to the children — the lack of continuity). Such examples, although they create contradictions, are ubiquitous in the Russian language. However, the analysis of the selected research material revealed the absence of such cases in English. It can be assumed that such results are a marker of the different national character of the representatives of the two studied linguistic cultures and the native speakers of Russian the English as people who are emotional and have a fickle character, and the English as people who value stability and constancy. Quantitative analysis of the FE of the studied FSP allows us to identify some other significant differences between the English and Russian linguistic cultures. The FSP «family» of the Russian language has a much larger number of FE reflecting the interpersonal relationships of representatives of an extended family, i.e. a family consisting of three or more generations, including distant blood relatives and relatives by marriage. Compare 15 FE of the English language (for example: «second cousin once removed», «by (or on) one"s (or the) father" s (or paternal) side», «the distaff side») against 32 FE of modern Russian phraseological dictionaries [6; 11] (for example: «to live in one house», «to the seventh generation», «neither a matchmaker nor a brother» or «neither a godfather nor a matchmaker», «a poor son-in-law and father-in-law are not happy» , and others). This result was quite predictable, since it is known that the English kinship terms are inferior in the number of Russian (for example, one of the English lexical unit «mother-in-law" has two Russian-speaking «in-law", «mother-in-law», etc.), it is also interesting to note that the number of FE objectivebrowser interpersonal relationships in the family of the extended-type old Russian

phraseological dictionaries (for example, the section Family-Kindred in the dictionary «Proverbs of the Russian People» by I. V. Dal [7, p. 412-421]) exceeds the number of similar phraseological units in modern dictionaries by more than five times. This state of affairs, apparently, can be explained by the gradual death of kinship terms in the Russian language. The results of research (for example, [8, p. 73-74]) show that few of the younger generation of native speakers of modern Russian can correctly indicate the meanings of all kinship terms. The analysis of the theoretical material showed that the law the field organization of the system of any language involves the intersection of various semantic fields [4, p. 30-31]. The preliminary results of our research work show that the periphery of the FSP «family» of both Russian and English languages is superimposed on the FSP «human character». Consider, for example, the following FE of the English language: «be pinned (or tied) to one «s mother» s apron strings (or apronstrings)» - hold on to the mother's skirt, do not dare to take a step without a mother (reflects the personal trait of a person's character «lack of character»); «have too much of his mother «s blessing» - meaning literally, a young man «waiting for a mother's blessing» (to be excessively shy); «When Adam delved and Eve span who was then a (or the) gentleman?» — When Adam plowed and Eve spun, where did the family tree stand then? (in modern language, this expression is said ironically to a person who boasts of his origin, which in turn indicates the recipient's desire to show his superiority, i.e. characterizes him as a man of vanity).

The analysis has been found characteristic FE and the Russian language, «Though native, and evil» — the English equivalent of «kith More than kind» (Proverbs, representative sample of the quality of a person's character «angry»); to do it, «the daughter-in-law revenge» — to get even with someone (FE characterizing a person as a vengeful); to stay with someone «related leg» i.e. to be friendly to anyone, so how to relate to family and the native people. Primary comparative analysis of the FSP «family» It allowed us to identify the most striking coincident and different evaluative characteristics of the fundamental fragment of the world picture of the English and Russian linguocultures-the concept of «family». In the future, the results of the work will serve as the basis for a deeper structural and semantic analysis of the presented FSP.

Literature:

1. Попова, З. Д., Стернин И. А. Когнитивно-семантический анализ языка. Монография. — Воронеж: Издательство «Истоки», 2006. — 226 с.
2. Кунин, А. В. Курс фразеологии современного английского языка. — Дубна: Феникс+, 2005. — 488 с.
3. Сабурова, Н. А. Структура фразео-семантического поля пространства //Филологические науки. — 2002. —№ 2. — с. 81–88.
4. Стернин, И. А. Лексическое значение слова в речи. — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. — 138 с.
5. Антонов, А. И. Социология семьи: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. М.: ИНФРА-М, 2007. — 640 с.

6. Маргулис, А., Холодная А. Русско-английский словарь пословиц и поговорок / Russian-English dictionary of proverbs and sayings. — Jefferson, North Carolina and London: McFarland and Company, Inc., Publishers, 2000. — 487 p.
7. Даль, В. И. Пословицы русского народа. — Москва: В университетской типографии, 1862. — 1159 с.
8. Кошелева, Е. Ю. Терминология родства в русском языке// Альманах современной науки и образования. — Тамбов: Грамота, 2009. — № 2 — с. 73–74.
9. Lubensky, S. Russian-English dictionary of idioms. — Revised Edition. — New Haven and London: Yale University Press, 2013. — 1020 p

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА YOUTUBE ПЛАТФОРМАСЫН ПАЙДАЛАНУ

Назданов Нұрлан

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Технология адамдардың күнделікті өмірінде маңызды рөл атқарады және білім беруде әр түрлі аспектілерде тиімді қолданыла алады. YouTube веб-сайты дәстүрлі ағылшын сабақтарына кіріктіруге болатын бір онлайн материал ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, бұл оқыту мен білім беру саласында маңызды рөл атқара алатын желідегі материал көзі болып саналады. Бұл мақалада ағылшын тілі курстарын оқытудың жаңа режиміне жарық түсіріліп, YouTube ішіндегі көптеген видеолардағы мультимодальды мәтіннің қосымша материал ретінде ағылшын тілін оқытуға арналған тиімді рөлі қарастырылған. Бұл зерттеу YouTube ағылшын тілі сабағын енгізу үшін жақсы материал бола алады және сабақты түсінуге көмектеседі деп қорытындылады. YouTube-ті пайдалану оқушылардың ағылшын тіліндегі сабақтарын түсінуіне, олардың жұмысын жақсартуға және ағылшын тілін түсінуіне ықпал етуде маңызды рөл атқара алатындығы анықталды. Сонымен қатар, YouTube-тегі мультимедальдық мәтін оқушыларға ағылшын тілі сабағын түсінуге көмектесуде жетекші рөл атқара алады. Алайда, бұл жұмыста зерттеу нәтижелеріне сәйкес бірқатар ұсыныстар болды. Сонымен қатар, кейбір болашақ зерттеулерді жүргізу ұсынылды, әсіресе студенттердің YouTube-ті қолдануға деген көзқарасы және оқушылардың жаңа тілдерді үйрену кезінде туындаған жағымсыз мәселелерін немесе YouTube бейнелерін пайдалану арқылы мұғалімдердің тәжірибесін қолдану.

Технология қоғамда маңызды рөл атқарады және оны күнделікті өмірдің көптеген аспектілері үшін қолдануға болады. Мысалы, көптеген адамдар технологияларды жұмыс іздеу, іскерлік операцияларды аяқтау немесе ақпарат жинау сияқты жұмыстар үшін пайдаланады. Шын мәнінде, технологиялар оқушыларға көптеген веб-материалдарды, мысалы, оқытуға арналған веб-

сайттарды ұсына алады және оларға керемет ақпарат көзін ұсынады. Дегенмен, YouTube веб-сайты сияқты дәстүрлі ағылшын тілді сабақтарына кіріктіруге болатын онлайн-материалдардың едәуір саны бар. YouTube оқыту мен білім беру саласында шешуші рөл атқара алатын желідегі материалдардың көзі болып саналады. Ол адамдарға, әсіресе ересектерге көбірек танымал болды. Бұл веб-сайт студенттерге күнделікті бейнероликтер мен ағылшын тілі сабақтарында олардың түсініктерін жақсартуға көмектесетін видеороликтер арқылы жағдайларды ұсына алады. Көптеген зерттеушілер байқағандай, оқушылар ағылшынша клиптерді көргенде оң көрсеткіштерге қол жеткізе алады. Ағылшын тілі сабағын қосымша материал ретінде оқыту үшін YouTube бейнелерін қолдану студенттерге өздерінің дәрістерін жақсы түсінуге және білуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл оқу үдерісін көңілді әрі мағыналы етуі ықтимал. Сонымен қатар, бұл студенттерге сабақтарын оңай есте сақтауға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеу мұғалімдер, студенттер және білім беру процесі үшін бірқатар мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған. Осы мақсаттардың бірі - YouTube бейнелерін ағылшын тілін оқытуда қолдану және курстарға қосымша материал ретінде қосу. Келесі кезекте, бұл зерттеу студенттерге заманауи технологияларды қолдана отырып, ағылшын тілін үйренуге және YouTube-тегі онлайн-бейнематериалдар көзіне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, курстағы негізгі тақырыптарды оқыту үшін YouTube бейнелерін пайдалану білім алушыларға оқу бағдарламасын дәл және тез аяқтауға көмектеседі. Сонымен, сабақта YouTube клиптерін пайдалану оқушыларға сабақтан тыс уақытта оқуға мүмкіндік береді және ағылшын тілін түсінуге көмектеседі. Келесі мақсат - оқушылардың оқу процесінде белсенділігі мен тәуелсіздігін арттыру. Зерттеудің тағы бір мақсаты - лекторлар мен оқытушыларға технологияны ағылшын тілі сабағында қалай қолдануға үйрету. Тағы бір мақсат - студенттер арасындағы қарым-қатынасты дамыту және олардың сабақтарын жақсы түсіну үшін шынайы жағдайлар мен әңгімелер ұсыну үшін YouTube бейнелерін пайдалану. Соңғы мақсат - мұғалімдерге көптеген тапсырмаларды тиімді және сапалы орындауға көмектесу.

YouTube веб-сайты, ақысыз қол жетімділік және пайдалану ыңғайлылығы. Осылайша, көптеген тіл оқытушылары веб-сайттағы бейнелерді ағылшын тілін үйрету үшін қолдана алады. YouTube әлемдегі ең танымал веб-сайттардың біріне айналды. Әлемдегі көптеген студенттер тілдік бейнелерді ұнатады және көптеген клиптер миллиондаған рет қаралды. Мысалы, «Ағылшын тілін тыңдау дағдыларын үйрен» атты бейнеролик он миллионнан астам қаралды; Тағы бір себебі - дәстүрлі түрде оқуда оқушыларға туындайтын жағымсыз мәселелер. Көрнекілік ретінде ағылшын курстарын оқыту күрделі болуы мүмкін және оқушыларға сабақты жеңілдету және оларды жақсы түсіну әдісі қажет. Сонымен қатар, оқушылар дәстүрлі оқыту режиміне сәйкес дәріс оқуда немесе сабақ беруде қиындықтарға тап болуы мүмкін; олар ағылшын тілін үйренудің басқа режимін таңдауы мүмкін. Сондай-ақ, оқушылар сабақтан қалуы немесе сынып мазмұнын естімеуі немесе түсінбеуі мүмкін. Алайда, YouTube

бейнелерін пайдалану арқылы студенттер оқу процесін белсенді ететін көптеген артықшылықтар мен мотивтерге ие бола алады. Сонымен қатар, бұл мұғалімдерге бірқатар жағымсыз мәселелерді шешуге және оқушыларды оқытудың жана әдісіне тартуға мүмкіндік беруі мүмкін. Бұл тәрбиешілерге өз сабақтарында қолдануға пайдалы құрал бола алады. Сондай-ақ, тіл мұғалімдері оқыту мақсатында YouTube бейнелерінің оң әсері туралы білімдері мен білімдері жеткіліксіз болуы мүмкін.

Көптеген зерттеушілер YouTube-тағы видеолардың сыныптарда оқыту мен оқудағы маңызды рөлін жарықтандыруға тырысты. Бастапқыда, Берк YouTube бейнелерін қолдану арқылы колледж сыныптарында тілді оқытудың шешуші рөліне баса назар аударды. Зерттеуші бейнежазбаларды оқытуда неге қолдану керек екендігіне қатысты 15-тен астам артықшылықтарды атады. Сейлстадтың тағы бір зерттеуі Мароккодағы ағылшын тілді студенттерге сабақ берудің жана әдісі ретінде YouTube клиптерін қолдануды зерттеді. Зерттеулер көрсеткендей, YouTube бейнелерін пайдалану өзекті және нақты оқу материалын құрудың қарапайым стратегиясы болып табылады. Оқушылар сауалнамасының нәтижелері, студенттердің алдыңғы семестрлердегі қорытынды бағаларымен салыстыру және жеке рефлексия формалары YouTube бейнелерін пайдалану тиімділігіне жарық түсірді. Пренский YouTube-тегі бейнелерді оқытуда қолданудың тиімділігін дәлелдеді, өйткені онда ірі ғалымдардың, авторлардың, теледидар жаңалықтары, саясаткерлердің және басқа да теледидарлық бағдарламалардың видеолары бар. Зерттеуші YouTube видеолары тек бейнеде қол жетімді және баспа түрінде кездеспейтін маңызды ақпаратпен байланысудың стандартты құралына айналды деп қосты.

Интернеттің, оның ішінде веб-сайттар мен қосымшалардың сұранысы мен керемет қолданылуы артып келеді. Интернетті білім беруде пайдалану оқыту мен оқыту процесіне, әсіресе сыныптарда жағымды әсер етеді. Зерттеушілер Интернеттегі бейнероликтердің тиімді қолданылуын тексеріп, бейнематериалдарды білім беруде қолданудың тиімділігіне назар аударған бірнеше бағыттар мен тәсілдерді ұсынды. Сонымен қатар, зерттеу барысында бейнелер мен олардың қосымшаларын ағынмен қамтудың түрлі тәсілдері мен механизмдері қарастырылды. Алайда көптеген зерттеушілер интерактивті теледидар мен видеоға негізделген ақпарат құралдарының студенттер мен оқытушыларға әсерін байқады. Зерттеушілердің пікірінше, бейнематериалдар оқу жетістіктеріне жағымды әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, зерттеушілер видео қосымшалардың білім алушылардың әлеуметтік ғылымдар мен ғылымдардағы жетістіктеріне оң әсер ететіндігін көрсетті. Алайда, YouTube-тегі бейнелерді оқытуда пайдалану технологияға қызығушылық білдіретін оқытушылар үшін пайдалы және пайдалы. YouTube ғаламдық білім беруге үлес қосатын тартымды әлеуметтік орта болып саналады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Berk R. A. Multimedia Teaching with Video Clips: TV, Movies, YouTube, and mtvU in the College Classroom // International Journal of Technology in Teaching and Learning, 2009. - #5. – pp. 1-21.
2. Bonk, Curtis J. The world is open: How web technology is revolutionizing education. San Francisco: Jossey-Bass, 2009
3. Boster, F, Meyer, G, Roberto, A., Inge, C & Strom, R. Some Effects of Video Streaming on Educational Achievement 1, This project was supported by a contract from United, Learning Corporation, now Discovery Education. Communication Education, 2009. - 55(1), pp.46--62.
4. Duffy, P. Engaging the YouTube Google-Eyed Generation: Strategies for Using Web 2.0 in Teaching and Learning, 2008. - pp.173--182.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, г.ғ. магистрі Уайс А.А.

ЛАТЫН ӘЛІПБИІ – МАҢЫЗДЫ БЕТБҰРЫС

Наужанова С.Ж., Қалдыбайқызы А.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Кез келген мемлекеттің рухани әрі мәдени құндылығында тіл мен ділдің алар орны ерекше. Бұл ұлттың, соның ішінде халықтың болашағы деп сеніммен айтсақ қателеспеген болар едік. Әсіресе, ата-баба мұрасын ұрпақтан ұрпаққа жекізуде ұлттың ұлт екенін айғақтайтын аманаты – жазу таңбасы үлкен маңызға ие. Белгілі ғалым Ә. Қайдаровтың сөзімен айтсақ, «жазу – өткен мен бүгінгіні, бүгін мен келешекті жалғастыратын алтын көпір». Сондықтан жазу таңбасы, яғни емле, орфография және ережені қарастыратын лингвистика саласына немқұрайлы қарамаған жөн.

Осы тұрғыда қазіргі таңда өзекті болып отырған мәселелердің бірі – әліпбиі реформасы, 1940 жылдардан бері қарай қолданыстағы кириллица жазуын латын графикасына өзгерту. Бұл осы кездегі шешуді талап етіп отқан маңызды тақырып болғанымен, оның басы сонау 1920-1930 жылдардан басталғанын барлығымыз білеміз. 1929 жылы үкімет қабылдаған шешіммен латын әліпбиі жасалып, біршама қағаз беттері осы жазу таңбасы бойынша жазылған еді. Алайда, жоғарыда атап көрсеткендей, 1940 жылы латын қарпі тез арада ауысып, орыс алфавитіне негізделген кириллица жазуы бірауыздан мақұлданып, қазақ әліпбиіне айналды. Бұл, әрине, кеңес өкіметінің саяси идеологиясының көрінісі еді. Қазақ жазуын латынға көшіру қажеттігі айтылып, нақты бетбұрыс жасауға бағыт берген еңбек тұңғыш Президент Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы еді[1].

Латын негізді қазақ әліпбиі туралы айтпас бұрын, жалпы бізге, біздің жазуымызға реформа керек пе деген сауалға жауап іздеген дұрыс болар. Қазақ жазуы онсыз да талай реформаны бастан кешіп, қаншама өзгерістер орын алды. Енді тағы да халықтың үйреншікті әліпбиін жаңартқан қаншалықты тиімді?

Осы тұрғыда тіл ғалымдары, тіпті халық арасында біршама қарама-қайшылықты көзқарастар қалыптасқан болатын. Бірі «үлкен кісілерге үйрену өте қиын», «реформа жасау барысында қоржындағы барлық қағазды өзгертуге тура келеді, бұл ел экономикасын босқа шашу» десе, енді бір осы ойды қостап «өзгертулер барысында қаншама кітаптар оқылмай қалады» деген пікірден ары аса алмады. Әрине, «Оқылатын кітап қандай жазу болса да оқылады, оқылмайтын кітап қалай жазылса да оқылмайды» деген сөз еске түседі. Ал жаһандануды жарқын жол деп қараушылар латын қарпіне негізделген жазуды дұрыс деп санап, өз нұсқаларын айтып та, беріп те үлгерді. «Бір әліпбиден екінші әліпбиге көшу, әлбетте кейбір қиындықтар тудыруы мүмкін. Бірақ осыны желеу ететіндердің тарихқа көз жүгірткендері абзал деп білеміз. Қазақ ашаршылдық жылдары араб әліпбиінен латынға, соғыс жылдары латын әліпбиінен кириллицаға көшкенде аса оңай болмаған шығар. Бүгінгі күніміз сол жылдардан әлдеқайда шүкіршілік ететіндей емес пе?! Қазіргі компьютер заманында, қоғамның едәуір бөлігі латын әліпбиіндегі таңбаларды тани, оқи алатын мейлінше өркениетті, ілгері қоғамда «қиын болады», «сауатсыз болып қаламыз» деу – тауықты түйеге, түйені тауға теңегенмен бірдей. Сондықтан өзімізді шаршатпай, өзгелерді тура жолдан айнытпай, жаңаны қабылдаған жөн» деген Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы» АҚ-тың атқарушы директоры Ербол Тілешовтың сөзін орынды деп санаймыз[2]. Бірі маңызды қадам, енді бірі заман талабына балаған әдіпби мәселесінен дамыған 30 елдің қатарына кіруге ниет етіп отырған Қазақстанның ұтары бар ма? Біріншіден, латын жазуын әлем елдерінің 80 пайызы қолданып отыр, яғни ол бүгін-ертең маңызын жоғалтар «өлі тіл» емес. Ол – өркениет тілі. Екіншіден, соның негізінде мемлекеттілігі бар түркі тілдес ағайындарымызбен ара-қатынасымыз одан әрі жақсарады. Түбі бір түркілердің тілдік жазулары да байланыста болар еді. Үшіншіден, IT заманында технологияларды қолданғанда, мысалы, әлеуметтік желі немесе т.с.с. пернетақтада тіл ауыстырып отырудың қажеті болмайды. Бұл бір жағынан уақыт үнемдесе, екінші жағынан үш тілділік, яғни ағылшын тілін меңгеріп келе жатқан жастар үшін өте қолайлы. Төртіншіден, ол еліміздің әлемдік аренаға шығуына мүмкіндік береді. Ұлттық құндылықтарымызды шет елдіктерге аудармасыз, тікелей түсінуге жағдай жасайды. Қарапайым мысал, Қазақстанға келген шетелдік латын қарпімен жазылған көше атауын оп-оңай оқып, керегін тауып кете береді. Бесіншіден, ең маңыздысы латын жазуына негізделген әліпбиде кірме дыбыстардың болмауында. Сондықтан оның артықшылығын сезінгеніміз жөн. Осындай артықшылықтарды көре білген Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев 2006 жылы Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында: «Қазақ әліпбиін латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керек. Бір кездері біз оны кейінге қалдырған едік. Әйтсе де латын қарпі коммуникациялық кеңістікте басымдыққа ие және көптеген елдер, соның ішінде посткеңестік елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес. Мамандар жарты жылдың ішінде мәселені зерттеп, нақты ұсыныстармен шығуы тиіс. Әлбетте, біз бұл жерде асығыстыққа бой алдырмай, оның артықшылықтары мен кемшіліктерін

зерделеп алуымыз керек», - деген еді[3]. Ал кейін «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек» деп, латын қарпіне ауысуды мақсат етіп беріп, көптеген тапсырмалар жүктеген болатын. Соның негізінде бірнеше әліпби нұсқалары шығып, оның артықшылығы мен кемшілігі талқыланды. Тіпті бүкіл Қазақстандық болып тәжірибелік нұсқадағы латын жазуымен диктант жазып, сынақтан өткізген де болатынбыз. Әрине, мұның барлығы дұрыс әліпби, А. Байтұрсыновша айтсақ, жақсы емле жасаудың баспалдағы.

Қ.Күдеринаның айтуынша, латын әліпбиінің алғашқы нұсқалары сонау араб пен латын графикасының таласқа түскен сәттерінде, 1927-1928 жылдары жарияланған. Ол емле 24 әріп пен 1 дәйекшеден тұрған. Бұл сол кездегі теориялық ережені дұрыс қамтыған емленің бірі болды. Кейін Н. Төреқұлов 28 әріптен тұратын өзінің нұсқасын ұсынды. Бұл емлені Т.Шонанұлы, Е. Омаров, Қ. Кемеңгеров, Қ. Жұбанов, Е.Д. Поливанов т.б Қызылорда төрінде талқылап, жетілдіре түсті. Ал С. Аманжолов латын қарпімен таңбаланатын қазақ жазуының мынадай қателіктерін көрсеткен болатын: «1. Әліпбиде х, f, v таңбаларының болмауы; 2. «И, у» таңбаларының жоқтығы, соның салдарынан миссисипи, миссури сияқты сөздердің б, 7 әріптің орнына, 13-19 әріпке дейін жазылуы; 3. Фонетикалық принциптің ұсталынуы; 4. Кірме сөздердің әртүрлі орфограммалануы (келі, динамы); 5. Сөз ішінде екі дауысты дыбыс қатар келмейді деп, зоология, биология, театр сөздерінің зоологыйа, быйалогыйа, тыйатыр болып таңбалануы...»[4]. Осындай олқылықтардың болмауы үшін белгілі ғалым Қ.Жұбанов: «Қазақтың әдеби тілінде ұстап-тұтынылатын сөздердің бәрі де дұрыс жазылып, әрқайсысының өзіне меншікті тұрақты таңбасы болуы керек те, сол тұрақты түрден айнып, басқаша жазылған жазудың бәрі де қате делінетін болуы керек. Бірақ ол үшін мына сөз «таза қазақша», мынаның «тегі жат» деп, сөз-сөздің тегін қосып жатудың қажеті жоқ; тегі қайдан шықса да бәрі бір, қазақ тіліне кірген сөздің бәрі де қазақтың өз сөзі делінуі керек» деп, латын графикасы жөніндегі ғылыми зерттеулерін маңызды ақпарат ретінде қосты[5]. Әсіресе, Қ. Жұбанов өз кезінде халықаралық мәні бар сөздерді дұрыс таңбалау мақсатында қазақ әліпбиіне «ф, х, h» әріптерін енгізу туралы ұсыныс білдіреді және қазақ тілінде ешқашан дауысты болмаған «и, у» әріптері жайлы сөз қозғап, «ұу, үу» және «ый, ій»-лердің қос әріппен таңбалануына қарсы болады [5, 345]. Бұл пікірі қазіргі латын әліпбиінің соңғы нұсқасында ескеріледі. Осылайша 2025 жылға дейін көшіп болуды көздеген жаңа емленің бірнеше варианты шығып, әрқайсысы фонетикалық, морфологиялық тұрғыдан қарастырылды: бірі қос таңбалық ережені ұстанып жасаса, енді бірде апострофтарды қолдану тәсілі берілді және кейінгі нұсқасында бұл екі әдісті біріктіріп жаңа емленің түрін ұсынды. Бұл халық арасында біршама пікірлер қалыптастырған болатын. Мысалы, «Ashana» сөзін кей адамдар «Ашана» деп оқыса, енді бірі «асхана» деп дұрыс қалпында қабылдады. Осылайша халықты екіжақты көзқарасқа әкеліп тіреді.

2021 жылдың 28 қаңтарында қазақ жазуының жаңа нұсқасы бекітілді. Ол латын алфавитінің негізгі 31 таңбасынан тұрды және қазақтың ерекше

дыбыстары жекешеленіп белгіленді: ә (ä), ө (ö), ұ (φ), ү (ü), ғ (ğ), ш (ş). Қазақ лингвистикасына елеулі үлес қосып, жаңа әліпбидің қыр-сырын зерттеп, соған сай өз көзқарастарын білдіріп үлгерген тұлғалар да бар. Филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері Ә. Жүнісбек: «28 қаңтарда ұсынған әліпбидің 95 пайызы дұрыс. Сондай нұсқаны 90 жылдардың басында академик Әбдуали Қайдар ұсынған. Жаңа нұсқаның түрік әліпбиіне ұқсауы артықшылық. Біздің тіліміз жақын, дыбыстарымыз бір. Бұл тек біздің ұлттық мәдениетімізді дамытуға бағытталған амал», -деп, жаңа нұсқадағы емлені қолдап, латын әліпбиін қабылдағаннан жинаған әдебиеттеріміз ешқайда жоғалып кетпейді деген пікірімен бөлісті. Өз кезегімізде біз де реформаланған жаңа әліпбидің нұсқасын қолдаймыз. Себебі, біріншіден, оқуға да, жазуға да өте қолайлы. Екіншіден, бір таңба – бір дыбыс теориясына сай, үшіншіден, басы артық кірме дыбыстардың жоқтығы. Бұл – қазақ халқының төл дыбыстарын беруде және орфографиялық, орфоэпиялық талаптарға сай жасалған деген көзқарастамыз.

Қорытындылай келе, латын қарпі негізіндегі қазақ жазуы – заман талабы. Бәсекеге қабілетті 30 елдің ішіне кіруге әрекет жасап жатқан Қазақстанның рухани жаңғыру аясындағы бірден-бір оңтайлы шешімі. Латын әліпбиіне өтудің қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесін көтеруге ықпалы зор. Себебі тіліміз басқа елдердің тілдерімен бір деңгейде тұрады, оған қоса, өзге елдермен және шетте жүрген қандастарымызбен қарым-қатынас жасауда тиімділігін көрсетеді [6]. Сондықтан жалпы халық болып жаңа әліпбиді үйреніп, жазуға машықтанғанымыз абзал. Ал қазақ жазуына жасалып отырған бұл реформа соңғы әрі нақтысы болады деген сенімдеміз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»// //Егемен Қазақстан газеті. №70 (29051).12 сәуір,2017 жыл. <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru> 26.04. 2017.
2. <https://old2.aikyn.kz/2018/06/12/56106.html>
3. Назарбаев Н.Ә. Әрқашан бірге, әрдайым алда болайық.// Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзі. //Егемен Қазақстан. 2006. 25 қазан.
4. Күдеринова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010, 144-б.
5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999, 337-б.
6. Сайлауқызы С. Өлі тіл деп есептелген көне иврит жазуы тірілгенде, жаны бар қазақ тілі неге жанданбасқа? – Егемен Қазақстан, 2008ж, 23 қаңтар.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к, доцент Садуақас Н.А.

ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕРТЕГІ ДИСКУРСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Нияр Г.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Дискурс талдау теориясы лингвистиканың жеке саласы ретінде қалыптасқан ғылым, өзіне тән зерттеу нысаны мен ғылыми аппаратына, ғылыми зерттеу әдістемесіне ие. Дискурс талдау теориясы пәнаралық сипаттағы ғылым деп есептелетіндіктен, дискурсты лингвистикалық бірлік ретінде тану және оның өзіндік белгісін ажыратуға негіз болатын көрсеткіштерін айқындау – тілтанымдағы проблемалардың бірі. Жалпы дискурс талдау теориясы аталғандардан бөлек төмендегідей де жіктеліп жүр: лингвистикалық бағыттағы дискурс теориясы (У.Лабов, Э.Гоффман), семиотикалық бағыттағы дискурс теориясы (Р.Барт, П.Серио), коммуникативтік-семиотикалық бағыттағы дискурс теориясы (Е.Шейгал, О.Русакова), коммуникативтік-мәдени бағыттағы дискурс теориясы (В.Красных, В.Карасик).

«Дискурс» сөзі бізге француз тілінен енген және сөзбе-сөз «диалогтық сөйлеу» деп аударылады [8, 89]. Бұл анықтама дискурс тұжырымдамасының алғашқы және жиі қолданылатын түсіндірмесі болды. Бірақ 19 ғасырда бұл термин полисемияға айналды. Джейкоб Вильгельм Гримнің 1860 жылғы «Deutsches Woerterbuch» неміс тілінің сөздігінде «дискурс» терминіне келесі анықтамалар берілген: 1) әңгіме, диалог; 2) сөйлеу, дәріс [9, 35].

Тіл білімінде дискурс ұғымы әр түрлі жолдармен анықталады. Жалпы, ауызша дискурсты “Не туралы айтылды, нені меңзеді және не істелінді?” сұрақтарымен анықтауға болады. Дискурс тұжырымдамасын көптеген түсіндірмелерін егжей-тегжейлі талдаған В.И. Карасик өз еңбектерінде былай деп жазған: «Көптеген зерттеу жұмыстары дискурсты зерттеуге арналған, олардың авторлары бұл құбылысты соншалықты әртүрлі ғылыми жүйелерде түсіндіреді, сондықтан «дискурс» ұғымының өзі «тіл» ұғымына қарағанда кеңірек болды» [16, 5]. Еуропалық зерттеу дәстүрінде ұзақ уақыт бойы «дискурс» және «мәтін» ұғымдары синоним ретінде саналып келді. Дискурс категориясын алғаш рет американдық лингвист А.Харрис 1952 жылы жарнама тіліне арналған мақаласында анықтады [21, 2].

Бірақ та лингвистикада "дискурс" ұғымын қолдануға баса назар аударылады. Тіл білімінде қазірге дейін дискурс зерттеуінде біржақты және бірдей пікір келтірілмеген. Шетелдік зерттеулердегі дискурсты лингвистикалық түсіну бір мәнді емес. Мысалы, П. Серио 1999 жылы дискурс анализіне арналған мақаласында “дискурс” терминінің бірнеше мағынасын анықтайды:

- "сөйлеу" ұғымының баламасы, яғни кез-келген нақты тұжырым;
- сөйлесудің негізгі түрі;
- тілдік бірліктерді қолдану, олардың сөйлеу актуализациясы;

- әлеуметтік немесе идеологиялық тұрғыдан шектеулі мәлімдеме түрі, мысалы, әкімшілік дискурс;
- мәтінді жасау шарттарын зерттеуге арналған теориялық құрылым [20, 413].

Ал ресейлік ғалым М.Л.Макаров дискурсты формальды, функционалды және ситуациялық интерпретация жағынан анықтады. Контекст дискурс белгісі ретінде зерттеушілердің назарын не айтылды және шынымен не айтылғысы келгенінің қарама-қайшылығына, яғни коммуникация жағдайына аударады[15, 280].

Волгоград мектебінің өкілі Н.Д. Арутюнова дискурсты талдаудың екі аспектісін анықтайды: коммуникативті (дискурс экстралингвистикалық мәліметтер мен әлеуметтік әрекет ретінде) және когнитивті (дискурс сананың механизмі ретінде). Лингвист дискурсты «экстралингвистикалық-прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және басқа факторлармен үйлескен мәтін; оқиға аспектісінде алынған мәтін; сөйлеу мақсатты бағытталған әлеуметтік іс-әрекет ретінде, адамдардың өзара әрекеттесуінде, олардың сана механизмдерінде (танымдық процестерде) қатысатын компонент ретінде қарастырған [6, 207].

Э.Д.Сүлейменова қазақстандық лингвистиканың дискурсындағы дискурсты зерттейді, атап айтқанда, ол өз зерттеулерінде былай деп атап көрсеткен: «Тілді оның нақты өзгеріп жатқан әлеммен және жаңа технологиялар әлемімен динамикалық өзара әрекеттесуінде зерттеу, жеке тұлғаның және жалпы қоғамның ақпаратты қабылдау, сақтау және беру мүмкіндіктері кеңейе түсті, мәтіндердің жаңа түрлерінің пайда болуы және ескі жанрлар мен стильдердің жаңаруы өзекті болды[3, 26].

С.С.Исакова ғылыми дискурсқа қатысты жазылған ғылыми мақаласында «Дискурс жанры ұжымдық және жеке тілдік тәжірибеге байланысты қалыптасады. Әрбір дискурстық жанрдың ерекшелігі оның мақсатымен, принциптері мен нормаларымен анықталады» деген пікір білдіре отырып университеттік дискурстың ерекшелігін, яғни бір жағынан теориялық білім беріп қоймай, практикалық мәнге де ие дейді[5, 98].

Қ.Б.Күдерінова “Қазақ дискурсының ұлттық және заманауи ерекшеліктері» атты мақаласында дискурсқа мынандай анықтама береді: Дискурстың ең қарапайым түсінігі – тілдік қарым-қатынас шегіндегі қанағаттану сезімі. Коммуникацияға қатысатын бір субъектінің тілдік қатынастан қажетті түсінік алуы, енді бір субъектілердің өзара білім алуы, келесі бір субъектінің өз білімін өзгеге бергенінен өзіне риза болып, көңілі толуы, біреуге ақпарат не білім бере отырып, өз сөзін жарыққа шығару барысында өзі үшін де жаңа білімге ие болуы, білімін толықтыруы – міне, осы айтылғандар дискурстың мақсаты да болып табылады” деп дискурсқа анықтама бере отырып, сөйлеу дискурсының маңызды екенін атап көрсеткен[11, 55].

Әдебиеттерге шолу жасау арқылы дискурс терминінің көп қырлы, күрделі екендігін көрсетуге болады, өйткені ол тілдің негізгі аспектілерін қамтиды: когнитивті (адамның сөйлеу-ойлау қызметі) және мәтіндік (қоғамның да, жеке

адамның да тілді қолдануы). Осыдан дискурс ұғымының кең екенінің түсінуге болады.

Ертегі дискурсы лингвистерді және әдебиеттанушылардың назарын зерттеуде күрделігімен және көп қырлы объект болуымен аударды. Зерттеудің теориялық негізі Н.А.Акименко, В.И.Карасик, О.А.Плахова, В.Я.Пропп, Т.Ван Дейк және тағы да басқа ғалымдарының еңбектерінен құралады. Көптеген ғалымдардың пікірінше, ертегі зерттеу пәні ретінде жеке ғылыми пән емес, тәуелсіз ғылым бола алатын ақпарат көзі болып табылады.

Ертегілер оқырманға халықтың аңыздарымен, наным-сенімдерімен және дәстүрлерімен танысуға мүмкіндік береді. Ертегілерді түсінудің негізгі факторы мәдени дәстүрлерді білу болып табылады, олар өз кезегінде әрбір нақты қоғамда адамгершілік нормаларының қалыптасуына негіз болады. Ертегі дискурсы кез-келген адам санасының ажырамас бөлігі болғандықтан, ұлттық өзіндік сана-сезімді қалыптастыратынын да айта кеткен жөн.

Ю.С.Городова 2017 жылы өзінің “Специфика сказочного дискурса в англоязычном эпосе” диссертациялық жұмысында зерттеу барысында ағылшын тіліндегі ертегі дискурсындағы ертегі мәтіндерінің лингвомәдени ерекшеліктерін қарастырады. Ертегі дискурсы - бұл қиялмен құрылған кейіпкерлер мен олармен байланысты ертегі оқиғаларынан тұратын виртуалды кеңістіктер жиынтығы. Автор ертегі мәтіндерін талдай келе ертегілердегі жиі кездесетін ертегі дискурсының жетекші стратегияларын ашып көрсетті: жануарлар туралы ертегілерде - бұл адамгершілік стратегиясы, қиял-ғажайып ертегілерде - ғажайыпты растауға бағытталған стратегиялар, және эпикалық поэмалар мен аңыздар - батырды дәріптеуге арналған стратегиялар [19, 69].

Н.А.Акименко “Лингвокультурные характеристики англоязычного сказочного дискурса” автореферат диссертация жұмысында ертегі санатының негізгі параметрлері - бұл қиял-ғажайып, аксиология (құндылықтардың болуы), анық емес хронотоп, құрылымдық және семантикалық қайталануы туралы зерттеген. Автор зерттеу жұмысында ертегі дискурсы ертегі контекстінде жазылған коммуникативті процесс ретінде түсіндіріледі және оның нәтижесі - ертегі санатының нақты параметрлерін (ғажайып, аксиология, бұлыңғыр хронотоп, құрылымдық және семантикалық итерация) бейнелейтін мәтін болып табылады [2, 23].

Ертегі дискурсының мақсаты - сатиралық немесе дидактикалық әсерге қол жеткізуге арналған қиял-ғажайып ойдан шығарылған оқиғаны эстетикалық қабылдау. Ертегі дискурсындағы қарым-қатынас арнасы ауызша немесе жазбаша, контактілі немесе алыс, тікелей немесе делдалдық болып табылады. Қарым-қатынас реңктері ертегі дискурсының жанрына байланысты өзгеріп отырады. Қиял-ғажайып ертегіде ол көркемдік, эстетикалық, аңызда ақпараттық, тағылымдық, күнделікті өмірде әзіл-қалжыңға толы. Ертегі дискурста әмбебап ерекшеліктермен бірге (қатысушылар, мақсаттар, стратегиялар және т.б.) спецификалық ерекшеліктері де бар: эпикалық, баяндау, көркем шығармаға деген көзқарас, эстетика, ойын-сауық. Ертегі дискурсының ерекше қасиеттері - зерттелетін объектінің әлеуметтік сипаттамаларын

көрсететін тұрақтылық, уақыттылық, әмбебаптылық деп ашып көрсеткен болатын [1, 130].

Н.В.Мамонова “О специфике британского сказочного дискурса ” ертегі дискурсының ерекшеліктері туралы зерттеулерге қысқаша шолу мақаласында ертегі дискурсы көп қырлы ұғым ретінде көрсеткен. Ертегі дискурсының ерекшелігін түсіну үшін пайда болу тарихын және фольклорда ертегінің басты жанр ретінде дамуын ескеру керек. Автордың ойынша британдық ертегі дискурсын британдық фольклордың негізгі компонент ретінде көрсетуге болады. Ертегі дискурсы - бұл, мысалы, педагогикалық, саяси немесе кез-келген басқа дискурс сияқты құбылыстармен бірдей емес құбылыс. Ол көркем дискурсмен терең байланысты (және оның ерекше түрі), бірақ сонымен бірге көркем дискурс (егер біз бұл арқылы көркем әдебиеттің дискурсын айтсақ) көбінесе жеке шығармашылық болып табылады, онда жеке мағына жүзеге асырылады. Ертегі дискурсында әрқашан ұжымдық маңызы ерекше орын алады [14, 153].

Д.В.Бережкова “Понятие «доброта» в концептуальном пространстве английской народной сказки”мақаласында ертегі дискурсының белгілеріне мыналарды жатқызады: әмбебап белгілер – ұжымдық, мақсаттылық, тақырыптық, аксиологиялық, стратегиялар, сюжеттердің кейбір түрлері, кейіпкерлер, белгілі бір құрылымның болуы, ал спецификалық - эпикалық, баяндау, көркем шығарма, қиял-ғажайыпқа бағытталған, эстетика, ойын-сауық және дидактикалық[3, 26].

У.В.Каримова “Лингвокультурологические характеристики сказочного дискурса” мақаласында қиял-ғажайып ертегілерде ғажайыптың параметрі аксиологиялық және анық емес хронотоппен үйлесетінін зерттеген. Ертегі дискурсының өзегіне анималистік және кумулятивтік ертегілер кіреді, мұнда ертегідегі қиял-ғажайып, аксиологиялық және қайталанатын параметр басым болады. Аңыздар мен “Le Morte d'Arthur” ертегі дискурсының жақын перифериясына жатады. Ағылшын ертегілері реалистік ерекшеліктерімен және анекдоттарға ұқсастығымен ерекшеленетінін атап көрсеткен. Лингвомәдени ұғым ретіндегі ағылшын ертегілігі шындық ерекшеліктері мен нақты кеңістіктік-уақыттық сипаттамаларына ие, бұл британдықтардың рационалды табиғаты туралы айтады. Тұрмыс-салт ертегілерде реалистік типі басым болады. Осы типтегі ертегілер ағылшын лингвомәдениетінің ұлттық ерекшеліктерін бейнелейді, мұнда басты құндылықтардың бірі және коммуникативті этномәдени тәртіп нормасы әзіл болып табылады. Мақсаты мен функционалдық ерекшеліктері бойынша тұрмыс-салт ертегілер ағылшын анекдоттарымен әзіл-сықақ дискурстың жанрларына жақын келеді [13, 82].

Соборная И.С. “Этнокультурные особенности сказочного дискурса” лингвориториялық аспект еңбегінде ертегі дискурсының поэтикасы халықтың мәдени тәжірибесінің, ұлттық дүниетанымы мен менталитетінің көрсеткіші ретінде зерттелген. Ертегінің фольклорлық жанр ретінде ұзақ тарихы бар. Оның пайда болу кезеңі архаикалық қоғам дәуірі болып саналады, өйткені ертегі көне мифтермен, ырымдармен, тайпалық әдет-ғұрыппен байланысты сюжетпен

құрылған. Шынымен ертегі миф сияқты, көне әдет-ғұрыптар, халықтық әдет-ғұрыптар, мифология шеңберіндегі әрекеттер негізінде пайда болды. Кейінірек мифологиялық мағынасы жоғалады және нақты ертегі дискурсының қағидалары біртіндеп дами бастады. Әр түрлі ғылыми пәндердің дамуына байланысты ертегі зерттеу нысаны ретінде филология, тарих, фольклор, этнология, дін тарихы және басқа ғылымдар үшін қызықты болғандығын атап көрсетті [10, 156].

Қазақ, ағылшын тілдеріндегі ертегі дискурсының зерттелуіне шолу жасай келе, дискурс ұғымы кең және күрделі екенін көруге болады. Соның ішінде көп қырлы болып табылатын ертегі дискурсы халықтың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесінен тұратынын атап кеткен жөн. Бұл антропологиялық ұғымдардан бөлек, жақсылық пен жамандық, ақиқат пен шындық, махаббат пен жеккөрушілік, зұлымдық пен әділдік ұғымдарының болуымен расталады. Ертегі дискурсының ең басты ерекшелігі қоғамда адамгершілік нормаларының қалыптастыруы. Ертегі дискурсының өзектелуіне әлеуметтік талаптар себеп болды. Дамудың алғашқы кезеңінде бәрімізге белгілі ертегі дискурсы ситуациялық рөлдік ойын түрінде өтті, оның тікелей өзінің баяндаушылары және тыңдаушылары болды. Ауызшадан жазбаша қарым-қатынасқа көшу ертегіде елеулі өзгерістер тудырды. Біртіндеп ертегі дискурсы барған сайын эстетикалық құндылыққа және моральдық қасиеттерге толы бола бастады. Қорытындылай келе, ертегі дискурсы бұл күрделі лингвомәдени құбылыс. Әрбір халықтың тілдік тұлғасының этикалық, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Астафурова Т.Н., Акименко Н.А. Лингвокультурное пространство англосаксонского сказочного дискурса // Вестник ВолГУ. Серия 2: Языкознание, 2007. – № 6. – С.130-136
2. Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики англоязычного сказочного дискурса: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2005. – 23 с.
3. Бережкова, Д. В. Понятие «доброта» в концептуальном пространстве английской народной сказки: автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 2011. 26 с.
4. Сүлейменова Э. Дискурс в дискурсе казахстанской лингвистики. – Алматы, 2006. – 69 с.
5. Исакова С.С. Университеттік дискурстағы терминдердің қолданылу принциптері // «Дискурс теориясының өзекті мәселелері» Халықаралық электронды ғылыми конференция материалдары. – Ақтөбе, 2011. – 98 б.
6. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 207 с.
7. Антипова А. М. Система английской речевой интонации. – М., 1979. – 129 с. Аппатова В. С. Атрибутика персонажей Британской народной

- волшебной сказки (Семасиологическое исследование): Автореф. дис... канд. филол. наук: - Одесса, 1990. - 21 с.
8. Большой энциклопедический словарь / под ред. А.М. Прохорова. – СПб.: Норинт, 2004. – 1456 с. (БЭС)
 9. Deutsches Woerterbuch / ed. by J. Grimm. Leipzig S. Hirzel, 1860. – 718 p. (DW)
 10. Соборная И.С. Этнокультурные особенности сказочного дискурса: лингвориторический аспект (на материале русских, польских и немецких сказок): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Сочи, 2004. – 156 с.
 11. Күдеринова Қ.Б. Қазақ дискурсының (ауызша) ұлттық және заманауи ерекшеліктері // «Дискурс теориясының өзекті мәселелері» Халықаралық электронды ғылыми конференция материалдары. – Ақтөбе, 2011. – 55 б.
 12. Пропп В.Я. Структурное и историческое изучение волшебной сказки. – М.: Академический проспект, 2001. – 702 с.
 13. Каримова У.В. Лингвокультурологические характеристики сказочного дискурса.: автореф. дис. ... канд. филол. наук.- Ташкент, 2013. – 82 с.
 14. Мамонова Н.В. О специфике британского сказочного дискурса. - Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 37 (328). Филология. Искусствоведение. Вып. 86. С. 153–155.
 15. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – Москва: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.
 16. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2000. – С. 5-20.
 17. Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики англоязычного сказочного дискурса: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2005. – 23 с.
 18. Дейк Т. А. ван Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. / Сост. В. В. Петрова; под ред. В. И. Герасимова; вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. В. Петрова. - М.: Прогресс, 1989. - 312 с.
 19. Городова Ю.С. Специфика сказочного дискурса в англоязычном эпосе: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Белгород, 2017. – 69 с.
 20. Серио П. Квадратура смысла: французская школа анализа дискурса. – М.:Прогресс, 1999. - 413 с.
 21. Harris Z. Discourse analysis // Language. 1952. V. 28. № 1. P. 1–30

Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор Исакова С.С.

GENERAL FEATURES OF ONOMASTICS AND THE IMPACT OF FAIRY TALES ON THE DEVELOPMENT OF A PERSONALITY

Nugmanova A.S., Zhetesova Zh.A.

aina.nugmanova99@gmail.com

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Onomastics is a branch of linguistics that studies proper names, the history of their emergence and transformation as a result of long-term use in the source language or in connection with borrowing from other languages. In a narrower sense, onomastics are proper names of various types, a set of onomastic words, - onomastic vocabulary.

The features of onomastic research are diverse. For example, there are such types of onomastics like: descriptive onomastics, represent the objective base of onomastic research, giving a generic philological analysis and linguistic elucidation of the collected material, theoretical onomastics, studies common patterns of development and functioning of onomastic systems, applied onomastics is related to the convention of naming, the functioning of names in existing speech and the difficulties of naming and renaming and giving useful advice to cartographers, biographers, bibliographers and lawyers, onomastics of works of art, which is a subdivision of poetics, historical onomastics studies the chronicle occurrence of names and their manifestation in the names of realities of different eras, ethnic onomastics studies the occurrence of the names of ethnic groups and their position in relation with the history of ethnic groups, as well as, the percentage of ethnonyms with names of other types along with the development of ethnonyms that leads to the creation of various toponyms, anthroponyms, zoonyms and also the link of ethnonyms with the names of languages.

One of the most important areas of research in modern linguistics is the study of the problems of nomination. So, many researchers note the special position of proper names among the units of the nominative class. Traditionally, it is argued that the specificity of onomastic units is due to both their linguistic status and extralinguistic factors that influence the formation of the semantic structure and functioning of onyms. At the same time, scientists often also emphasize the functional and aesthetic value of a proper name in a literary text.

Many names of heroes of folk tales are either "speaking" name, the sense of which the child should catch easily while reading, or are based on onomatopoeia, that also allows the child to associate easier heroes with any action, event or even a sign of an animal. (Перевезенцевой Н.В. «Особенности перевода имен собственных на примере сказок»: <http://nauka-shop.com/mod/shop/proper/names/43303/.html>).

The fairy tales not only aid children in the process of development of their personality through narratives, as they are also essential in the development of child's imagination. They not only help to understand the world around them better but they also tell the children about the importance of the reading and education.

According to Bettelheim, fairy tales have a unique significance, as they “offer new dimensions to the child’s imagination,” and the shape and arrangement of these tales “suggest images to the child by which he can structure his daydreams and with them give better direction to his life”. [77]; [7].

An important feature of these stories is how they represent protagonists that children can relate to, and show how those heroes overcome the obstacles they face, obstacle children are afraid of having to face themselves. Hearing these stories give the children reassurance that even though the situation seems desperate, the clever and dexterous child can take care of himself. The protagonist displayed in fairy tales is often the youngest child of the family or a stepchild, and, as a result, is often isolated from his other siblings or from his parents, even ill-treated and deprived. The central characters are generally small, seemingly unable to take care of themselves and have to rely on others, but over the course of the story manage breakthrough their hardships. Grimm’s “Cinderella” is a clear example of such an act. The story revolves around a young girl named Ella, who’s being oppressed enslaved by her stepmother and stepsisters, left with no love and the feeling of amity. Eventually, she has risen from the ashes of the blaze and marries a prince, with the help from her godmother and her magic that is a characteristic feature of a fairy tale. Cinderella’s transition from a battered, defeated young girl into a princess is also characteristic of a fairy tale central character. The story underlines the changes a child has to go through in order to become an adult. Children learn that a painful process like that is not necessarily a bad thing, as it’s the way of life.

Aside from being a lesson for the child, some fairy tales are built in such a way that they teach some lessons to the parent as well, Snow White is one of the examples. Beauty is a essential part in the story; it is the origin for the self-centered personality of the step mother and the reason for a detrimental jealousy that threatens to eradicate possible rivals. In psychology, this is viewed as the self-involved parent who feels that his aging, as his child becomes an independent person apt to replace his parent in the society. The way it builds psychological issues, the Snow White tale offers this as an age-old phenomenon (Bettelheim). As Snow White reaches adolescence, she’s also enchanted by beauty and material things and this could have cost her life when she took the laces and the comb from the hands of the malevolent queen. Children are shown that pride and love for trivial things is badly chastened. [15; 16]

I deem the outcome to be beyond satisfactory as regardless of age, occupation or gender, fairy tales have a great impact in people’s lives. They are not only the first encounter with the world of literature but also one of the most important associations we have with the real world. They allure our perception, as well as, emotions and leave their trace forever. As fairy tales disclose to us the complex reality, provide answers for unspoken inquiry and state the others the things we preserve deep inside our minds, things that may be adverse, they remind us of our childhood, they bring us joy and feel us with the sense of purity, they help us escape the reality into a world of dream and fantasy.

Literature:

1. (Irene, Koutsompou. (2016). The Child and the Fairy Tale: The Psychological Perspective of Children's Literature. International Journal of Languages, Literature and Linguistics. 2. 213-218. 10.18178/IJLL.2016.2.4.98.
2. Leilani VisikoKnox-JohnsonEnglish 345/University of Hawai i at Hilo HOHONU 2016 Vol. 14. The Positive Impacts of Fairy Tales for Children [77]
3. Bettelheim, Bruno. The Uses of Enchantment. New York: Vintage Books, 1989. Print [7]
4. Grimm, Jacob and Wilhelm Grimm. "Cinderella." World of Tales. Web. 14 March 2014
5. Ritgerð til BA-prófs í ensku Helga Benediktsdóttir Maí 2014- The Impact of Fairy Tales. An Exploration of the Relationships of Parents and Children in Selected Fairy Tales [10]
6. Bettelheim, Bruno. 1976. The uses of enchantment: The meaning and importance of fairy tales. The Atlantic, Boston
7. Bettina Boka -LUCRARE DE LICENȚĂ. The Psychological Impact of Fairy Tales and Their Evolution from Oral Folktales to Cinematographic Masterworks [15; 16]
8. <http://nauka-shop.com/mod/shop/proper/names/43303/.html> - (Перевезенцева Н.В. «Особенности перевода имен собственных на примере сказок»)

Supervisor: **Lecturer, Master of Pedagogics and Psychology
Zhetessova Zh.A.**

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

Нүрғазина Р.А.

nurgazyna@mail.ru.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

В то время как философы акцентируют внимание на характер и качество критическое мышление как продукт, психологи подчеркивают когнитивные процессы, компоненты и приложения, используемые для изучения практических проблем. Критическое мышление включает в себя три компонента: 1) посткомпоненты; 2) компоненты производительности; и 3) компоненты получения знаний. Компоненты Post - это исполнительные компоненты интеллекта, используемые для проектирования. Компоненты производительности помогают реализовать инструкцию post components. Они-исполнительная часть интеллекта. Компоненты получения знаний относятся к способности к изучению и использованию языка. Поэтому они помогают

людям использовать знаки для решения проблем и получения новой информации. Согласно этим компонентам критического мышления, каждый должен распознать природу проблемы, попытаться ее решить, подготовить дизайн и проверить его сообщения и обратную связь.

Психологи пытаются установить связь между критическим мышлением и навыками высокого уровня, но большинство из них предпочитают использовать высокие навыки вместо критического мышления и делают акцент на навыках критического мышления. В результате можно утверждать, что консенсус педагогов-психологов должен оспаривать идеи учащихся, но это невозможно сделать без навыков критического мышления. Большинство когнитивных психологов делают акцент на тестировании когнитивных схем среди начинающих и специалистов в различных областях. Исследования, проведенные о структуре когнитивных навыков, показывают, что, как процесс решения проблем меняется, увеличивая знания и опыт, но развитие психологи делают акцент на обучении навыкам критического мышления.

Литература показывает, какие они осуществлялись в разные эпохи. В первую эпоху исследователи уделяли внимание логике, дискуссии и рассуждениям, а также чувствам и привязанностям. Рассуждения и логика на этой стадии были отрывочными, поэтому произошел разрыв между формальной и неформальной логикой. У учащихся было много проблем в интерпретации и понимании критического мышления, когда они определяли его как логику и анализ. Результаты показали то, что один или два отдельных предмета не могут изменить критическое мышление студентов, а критическое мышление не может быть должным образом преподано в конкретном классе, было положено начало второму этапу исследований. На втором этапе важным было обучение когнитивным навыкам критического мышления, а не запоминанию фактов, но специалист по учебной программе не знал, как они могут использовать эти навыки в учебниках. На этом этапе они делают акцент на когнитивных навыках психологии, поэтому обучение критическому мышлению на других специальностях было мотивировано. На третьем этапе исследователи попытались устранить слабость первая и вторая эпохи. На первом этапе исследования использовались эмпирические исследования и содержание логики; на втором этапе они были сосредоточены на эмпирических навыках и исследованиях; однако тенденции критического мышления были результатом третьего этапа. На третьем этапе были важны такие элементы, как этические рассуждения, эмоции, понимание, ценности и эмоциональные области.

Обучение студентов критическому мышлению должно включать в себя предоставление им возможности прийти к собственным выводам. Подразумевается, что учитель обязан обучать студентов, чтобы они могли обеспечить эффективную программу развития критического мышления, которая создает культуру мышления в группе. Для этого педагогическая программа должна обеспечивать модели хорошего рассуждающего поведения. Цель критерия модели состоит в том, чтобы убедиться, что учащиеся

обеспечены примерами того, как мыслительные диспозиции выглядят на практике; программа также должна давать прямые объяснения о цели, понятиях и методах хорошего рассуждения. Другими словами, студентам следует объяснить, почему важно хорошее рассуждение, и непосредственно обучить некоторым ключевым понятиям и ходам рассуждения; программа обучения рассуждению должна предоставлять много возможностей для взаимодействия сверстников вокруг рассуждения. Это взаимодействие, в котором студенты рассуждают вместе, обсуждают рассуждения друг с другом, оценивают рассуждения вместе и так далее. Цель этого критерия состоит в том, чтобы оживить мышление студента, закрепив его в значимых межличностных взаимодействиях; и последнее, но, безусловно, не менее важное, программа должна предоставлять множество возможностей для формальной и неформальной обратной связи вокруг мыслительных диспозиций. Благодаря обратной связи с преподавателем, обратной связи с одногруппниками и обратной связи с самим собой студенты должны узнать о сильных и слабых сторонах своего рассуждающего поведения. Кроме того, студенты должны быть привлечены к критичности, и это может быть сделано только путем оповещения их о социальных условиях, которые привели к этому. Короче говоря, мы можем сформулировать проблему следующим образом: утверждение критического мышления, по сути, состоит в том, чтобы научить критически мыслить .

Всякое образование состоит в передаче студентам двух различных вещей: что думать и как думать. Мы отлично справляемся с первым, однако нам не удалось научить студентов критически мыслить о представленном нам содержании [[1-http://psihdocs.ru/kriticheskoe-mishlenie.html](http://psihdocs.ru/kriticheskoe-mishlenie.html)] . Если мы не учим студентов критически мыслить, мы неявно приводим их к вредному мышлению—в частности, к нелогичному мышлению и эмоциональному мышлению. Первое понимается как ошибочное рассуждение, подкрепленное неадекватным или ненадежным рассуждением, а второе—как эмоциональное мышление, которое опирается на эмоции для поиска и открытия истины или знания. Критическое мышление предполагает, что человек отвергает мнения и предположения, которые были доказаны как неправильные. Бесспорно, что дети не рождаются с способностью критически мыслить. Это приобретенная способность, которой нужно обучаться. Люди с рождения приучены следовать за авторитетными фигурами и не подвергать их сомнению, поскольку цель образования—привить традиционные ценности, такие как уважение к авторитету, настойчивость, верность долгу, уважение к другим и практичность. Такое обусловливание осуществляется родителями и учителями с использованием широкого спектра методов позитивного и негативного подкрепления. Результат такой обусловленности противоречит тезису как научного исследования, так и критического мышления. Чтобы развить способность критически мыслить, предлагаются следующие стратегии:

1) аннотирование, которое относится к подчеркиванию ключевого слова, написанию комментариев, постановке вопросов на полях, заметкам всего, что

кажется вам интересным, заключению в скобки важных частей или выделению важных частей;

2) предварительный просмотр, который помогает иметь предварительное представление о том, о чем текст и как он отформатирован. Таким образом, критическому мыслителю предлагается бегло просмотреть текст и взглянуть на картинки (если таковые имеются), заголовки отрывка, чтобы уловить молчаливое понимание текста;

3) контекстуализация, которая относится к понятию, что, когда человек читает текст, для него критически важно читать его через свой объектив. Мышление будет иметь решающее значение, если студенты обеспечат связь между тем, что находится в их фоновом режиме, и тем, что находится в тексте. По сути, это подразумевает коммуникативную перспективу, что смысл находится не в тексте, а в сознании студентов. Мы считаем, что эти три стратегии могут быть объединены, если они сопровождаются постановкой Сократических вопросов со стороны студентов и укреплением студентов в выражении своих мыслей. На первых этапах роль преподавателя, как подмостка во взаимодействии с аудиторией, является ключевой. Чтобы научить студентов быть критическими мыслителями, преподаватели должны помочь им озвучить свои слова, то есть позволить им говорить с их позиций. Постепенно педагог может держаться на обочине и выступает в роли фасилитатора процесса обучения. Здесь Сократическое вопрошание постепенно прививается учителями. Сократическое вопрошание может быть использовано для того, чтобы преследовать мысли во многих направлениях и для многих целей, в том числе: исследовать сложные идеи, постигать истину вещей, открывать вопросы и проблемы и т. д. Искусство Сократического вопрошания тесно связано с критическим мышлением, потому что искусство вопрошания важно для совершенства мышления. Слово "Сократ" придает искусству вопрошания систематичность и глубину в оценке фактов и мнений. И критическое мышление, и Сократическое вопрошание имеют общую цель. И те и другие находятся в погоне за смыслом и истиной. Короче говоря, в преподавании учителя могут использовать Сократическое вопрошание по крайней мере для двух целей :

1) помочь студентам начать различать то, что они знают, или то, чего они не знают; 2) развить у студентов способность задавать Сократические вопросы, помочь студентам приобрести мощные инструменты Сократического диалога, чтобы они могли использовать эти инструменты в повседневной жизни. С этой целью учителя могут моделировать стратегии опроса, которые они хотят, чтобы студенты подражали и использовали. На самом деле критическое мышление с помощью Сократического вопрошания учит студентов копать под поверхностью идей. Она учит нас ценности развития вопрошающего ума в развитии глубокого обучения. В том же направлении некоторые из Сократических вопросов, которые при осторожном использовании, безусловно, помогут студентам развить свое критическое мышление, заключаются в следующем:

1) заставить студентов прояснить свое мышление, например: "почему вы так говорите?";

2) бросить вызов студентам относительно предположений, например: "всегда ли это так?";

3) альтернативные точки зрения и перспективы, например, " в чем заключается контраргумент?", и самый тщательный

4) вопрос, например, " почему вы думаете, что я задал этот вопрос?"

В основу технологии критического мышления легли идеи свободного воспитания и творческого саморазвития личности (Ж. Ж. Руссо, Л. Н. Толстой, Дж. Дьюи, Ж. Пиаже, М. Монтессори), деятельностного подхода к обучению (Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн), принципы личностно-ориентированного образования (Э.Фромм, К. Роджерс). Проблему развития критического мышления разрабатывали зарубежные ученые Брюшинкин В. Н., Загашев И.О, Калинин Л. А., Соруна Г. В., Темпл Ч., Мередит К., Стил Дж. Содержание критического мышления определяется с трех научных позиций, философского, когнитивного и прикладного. «Философский подход сводится, главным образом, к обоснованию теоретических основ изучения и описания термина «критическое мышление», его задач, целей, выполняемых функций. Когнитивное направление носит описательный характер и сосредоточено на проблеме самой природы критического мышления, на выявлении и описании психологических механизмов, интеллектуальных навыков и умений, составляющих его основу. И третье, прикладное направление, имеет своей целью разработку методик и тренингов формирования и развития критического мышления. Все три подхода тесным образом взаимосвязаны и взаимозависимы, поэтому большинство современных исследований стремится к разработке единой целостной концепции с учетом всех составляющих» [2-<http://facultycenter.ischool.syr.edu>]. Идеальное критическое мышление человека обычно связано:

– с любознательностью,

– хорошей осведомленностью,

– непредубежденностью,

– гибкостью,

– справедливостью в оценке,

– честностью в столкновении с личными убеждениями,

– благоразумием в суждениях,

– желанием пересматривать, прояснять проблемы и сложные вопросы,

– тщательностью в поиске нужной информации,

– разумностью в выборе критериев,

– постоянностью в поиске результатов, которые являются столь же точными, как использованные первоисточники. Анализ психолого-педагогической литературы позволил рассматривать содержание критического мышления как совокупность компонентов:

– внутренняя мотивация, установка на развитие критического мышления;

– интеллектуальные навыки и умения, что включает способность к распознаванию проблемы, систематизации собранной информации, распознавании научных и оценочных суждений; формировании собственной системы убеждений на основе объективных суждений о явлениях повседневной жизни;

– сформированные знания и накопленный опыт. Основным направлением нашего исследования является изучение процесса организации и осуществления производственной практики студентов как формы учебной деятельности, способствующей развитию стремления обучающихся к глубокому пониманию проблемы с учетом особенностей реальной ситуации, к поиску новых гипотез, альтернативных решений, к осознанию собственных убеждений, поиску аргументов и обоснованных доводов в защиту собственной позиции.

Использованные источники:

1. Критическое мышление как образовательная ценность [Электронный ресурс] Н. Л. Московская, В. П.Муякина. Режим доступа: <http://psihdocs.ru/kriticheskoe-mishlenie.html>
2. Шаферсман, С. Д. (1991). Введение в критическое мышление. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://facultycenter.ischool.syr.edu/WP>

Научный руководитель: д.ф.н., профессор Курманова Б.Ж.

АР-ҰЯТ КОНЦЕПТІСІ

(қазақ-ағылшын тілдері материалдары бойынша)

Нұрлыбай Айдана

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Ар ұят – адам бойындағы адамгершілік қасиеттің өлшемі, тұлғаның өз әрекеті мен ниеті үшін жауапкершілігін сезінуі және адамның өзін-өзі ұждан тұрғысынан баға бере білуін бейнелейтін эдептанулық категория [1, 2003-1076.]. Этикалық әдебиетте «ар» туралы көптеген анықтамалар мен ережелер кездеседі. Діни танымда оны адам бойындағы имандылық деп қарастырады. Мұхаммед пайғамбар хадистерінде «кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ» деген пікір қалдырған. Ал, ағылшындар этикасында ардың беделшілдік және гуманистік түсініктері айқындалған, біріншісі сырттан танылған құндылықтарға икемделумен байланысты болса, екіншісі адамның өзін-өзі тәрбиелеуіне қатысты

«Can lose Money and, conscience you will lose trouble you will learn» ақшанды жоғалтып алғаның ештеңе емес, бастысы арыңды жолғалтпа. «We all know how painful and toothaches it is, to get rid of them and how much they exhaust a person»

арлы болу – ең бастысы. Біз тісіміз ауырғандағы қиналыстан оңай құтыламыз, ал ар алдындағы қиналыстан мәңгі тұтыламыз. Ардың тазалығы – адамның іс-әрекетін сүзгіден өткізетін шынайы көрінісі. Ар алдында жауап беру – екі дүниеге де тән. «A bad conscience keeps you awake, the meaning of the proverb is that if you did some bad deed then it will remain on your conscience and you will have to remember and reproach yourself about it all the time» - таза емес ар тіпті саған ұйықтауға мүмкіндік бермейді [2, 189-203].

Қазақ халқының дәстүрлі әдеп жүйесінде ар ұғымы жоғары бағаланды. Кісіліктің негізгі қасиеттерінің бірі – арға кір түсірмеу. «Малым - жанымның садағасы, жаным - арымның садағасы» дейді халық мақалы. Қазақта «Ұят кімде болса, иман сонда» деген мақал бар. Абай арды «надандық ұят және шын ұят» деп екіге бөледі. Надандық ұят дегеніміз – жас баланың сөз айтудан ұялғаны сияқты ақылы қысқа, өрісі тар, ойы таяз жанның ұялмайтын нәрсеге ұялуы. Ал шын ұят – шарифатқа, абыройға теріс, ақылға сыйымсыз сөкет қылықтан ұялу. Бұл – есті адамға тән қасиет [3].

Абырой – адамның өзіне деген айырықша моральдік көзқарасын білдіретін этикалық категория. **Абырой** - 1. Ар, ұят. 2. Атақ, дәреже, бедел, атақ. **Абырой алды** {тапты, әперді әкелді, берді} – құрметке бөленді, беделге ие болды. **Абыройға бөленді** – даңқы артты, атын шығарды. **Абыройдан айырды** - беделі түсті, ұятқа қалды, масқара болды. **Абыройын{айрандай} төкті** – ар-ұяттан жұрдай болды. **Абыройы артты {асты}** – атағы елге жайылды, беделі өсті. **Абыройы ашылды** – тәні көрініп, ұятқа қалды. **Абыройын алды {кетірді}** – беделін түсірді, қадірін кетірді. **Абыройын аяққа басты** – масқара етті, қоралады. **Абыройын жапты** – намысын қорғады, ұятқа қалдыр қалдырмады. **Абыройы түсті {кетті, жойылды}** – қадір-қасиетінен айрылды, бағасы түсті. **Абырой-атақ** – ел таныған ізгі қасиет, бедел. **Абыройлы** – абыройы бар, қадірлі, беделді. **Абыройсыз** – беделсіз, қадірсіз. **Абыройсыздық** – беделсіздік, қадірсіздік. [4, 2008- 968 б.]

Т.Жанұзақов «Қоянды қамыс өлтіреді, ерді намыс өлтіреді» дегендегі «**Намыс**» - арлы адамның өзіне, айналасына ұлтына кір келтірмес үшін күресте бойына қайрат беретін сезімі екенін айтады [5]. Қазақ халқы ұлттық намысқа ерекше мән беріп, халықтық тілім- тәрибе жүргізеді. «**Ұждан**» дегеніміз – адамның өз мінез – құлқын бақылау, қадағалау, оған белгілі бір шек қойып, мүлтіксіз орындау қабілетін бейнелейтін әдептану санаты [6, 16 б.]. Ұстаздың абыройы болмаса – шәкірті оның сақалымен ойнайды. Нысап пен ұят әділеттен шығады. Бір аяқ сусын – екі кісінің құны: су табылмаса, шөлдеген өледі, ұяттан тауып бермеген өледі. Арынды сатып тапқан мал – харам. Пайда ойлама – ар ойла. Ар- намыссыз – ұлттық сана мен ұлттық намыс та тұл. [7, 2-3 б.]. Өлімнен ұят күшті. Арсыз – жеңдім дейді, арлы - көндім дейді. Жарлы болсаң да, арлы бол. **Ары таза** - **Кінәсі жоқ**, ешкімге қиянат жасамаған **Арын арлады** - Намысын жыртып. **Намысын (жыртысын) жыртып** [жоқтады] – Арын қорғады: есе-кегін, ар-кегін іздеді. Бір жақтағы Матай қызының намысын жыртып, жөн-жосығын білмейтін жат біреумен арандасудың саған орны жоқ [8, 36 б.]. Оразекең ел намысын жоқтап, Көкшенің жаңағы еліне сөз салыпты.

Намыс көрді - ар-ұят деп есептеді, мін санады. **Намысқа тиді** – ар-ұятына тиді. **Намысқа шапты** – намыс қуды. **Намыс қылды [шақырды]** – намысы қозды. **Намыс қысты [буды]** – ұяттан қорланды, арланып қорланды. **Намысты қолдан бермеді** – намыс бермеді. **Намысын жібермеді [қорғады], намысын қоздырды** – қыздырды, оятты. **Ұятқа қалды** – ұят арқалады, ұяттан аттады. Өз атына кірді, ұятты жиып қойды. **Жаман жігіт**- жолдасын, өзін ұятқа қалғызар. **Ұяттан атттап кете алмады** – ар-намысты сақтады. **Ұятты шүберекке түйді** - ар-намысқа нұқсан келер істен шімірікпеді. [9, 531 б.]

The purpose of our work is to describe the concept of conscience verbalization in English consciousness. «**Conscience**» - is a moral responsibility in our understanding the need to give an account to someone in their actions. - torments eats and kills. A clear conscience is the best pillow. « Who ever has a clear conscience has peace of mind» Our calmness and happiness depend on a clear conscience, because there is no reason for anxiety and fear of punishment [10]. Ар – адамзат баласының кеңесшісі. Егер сен арсыз жаман қылық жассаң, ол ешқашан ұмыта алмайды, арыңның алдына бетпе-бет келгенде есіңе оралып, әр уақытта күйінетін боласың.

«**Conscience**- loyal adviser.» After all, so why teach proverbs about «**conscience** -correctly to the fact that it needs to be protected, even if the dress is black, but the conscience is bleached» About material analysis, we took to the conclusion of the idea of conscience in the English picture of the world connected by a sense of responsibility to people around the convictions of a person by his purity and kindness [11, 248 б.] .

Біздің ар ұғымын талдау нәтижеміз қазақ халқында және ағылшын халқының түсінігінде орынын айқындауға тырыстық. Қортынды жасай отыра айтарымыз, Ар – адамның екі дүниені тең ұстауын қажет ететін таразысы.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Кеңесбаев І. Фразелогиялық сөздік- Алматы: «Арыс» баспасы, 2007.
2. Baron- Cohen S. { 2011 }, Ann. N. Y.
3. Абайдың қара сөздері.
4. Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. - Алматы: Дайк- Пресс.
5. «Ана тілі» газеті. 2019 жыл.
6. Кенжеахметұлы С. « Жеті қазына».- Алматы, «Ана тілі», 2002
7. Назарбаев Н. А. Стратегию 2030 претворять молодым/// «1998
8. М. Әуезов, Абай жолы – Алматы: Жазушы, 2003 жыл.
9. Кеңесбаев І. Фразелогиялық сөздік - Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 бет.
10. Zero Degrees of {2011 }
11. Teaching II (London. Longmans Green, 1885) 248

Ғылыми жетекші: аға оқытушысы, г.ғ. магистрі Кенесов Е.Қ.

ТОБЫҚ ЖАРМАҒАМБЕТОВТІҢ «ОТАМАЛЫ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ТАБИҒАТТЫҢ ТЫЛСЫМ КҮШТЕРІНІҢ БЕЙНЕЛЕНУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Орынбаева А.Р.

orynbaevaa.97@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

Жас кезінен шығармашылықпен айналысып, артына мол мұра қалдырған Тобық Жармағамбетов еңбектері шеберлікпен суреттелген.

Автордың көпшілікке танымал шығармасы – Отамалы деп аталады. Бұл атаулы шығармасын Нобель сыйлығының лауреаты Э.Хемунгуейдің шығармаларына пара-пар әлем әдебиетінің алтын қорына қосылуға лайық дүние деп бағалады. Бұл шығарманың құнды әрі бағалы екеніндігінің айғағы. Ол алғашқы повесімен-ақ бүкіл әлемге жарқырап танылды. Кітаптары оқырмандар қолына тие бермейтін, іздеп оқитын асыл дүниеге айналған.

Өмірден ерте озған Тобық жазушының өз уақыты мен тұтас бір ұрпақтың ғұмырнамасын арқау еткен «Қарала сиыр», «Қара жаңбыр», «Жан», «Қызыл ай», т.б. әңгіме-хакаяттарында шынайы шындықпен суреттелген нәзік мұң, сәулелі романтика өлеңдей егіз-қатар өрбіп отырады. Ішкі лирикалық иірімінің әсер мен күш қуаты жөнінен бұл жинаққа енген туындылардың қай-қайсысы да прозадағы поэзия іспеттес.

Тобық Жармағамбетов аңыз-әңгімесінде қой-ешкіні қазақ халқының төл түлігі, мал баққан халықтың өмір салты ретінде таңдап алды.

«Отамалы» шығармасын оқыған оқырманның назарын «отамалы» сөзі аудартатыны рас. Бес күн соққан боранды біздің халық «Отамалы» немесе «Бесқонақ» деп атап кеткен. Бұл қазақтың даласында сонан бері жылда сол уақытта бір соғып тұрады екен.

Қазақтың көне даласы осы аңызды жыл сайын қар еріп, жер аяғы кеңігеннен кейін ызғырақ қайта соққанда бір естиді. Сонда осы аңызды кәрі жусандар зарлап айтқанда, байғұс қияқтар мұңға тұншығады екен. Сонда төбелер егіліп, ашуға булыққан өзен кемерінен асады екен, — деседі қариялар.

Сатирик-жазушы Табыл Құлияс пікірінше: «Отамалы негізінен батыс өңірінде болады. Үш-төрт облысына тән құбылыс. Отамалы өтпей малшылар сақтығын жоғалтпайды. Бұл қыс пен көктемнің алмасу кезеңі» деп пысықтайды.

Біз талдап отырған «Отамалы» сөзі «Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында да кездеседі. «Жазғасалымның ең жайсыз кезін әнеукүні әжесі «отамалы» деп атап еді.

– Осы «отамалы» немене? Не деген сөз өзі? – Абай соны сұрады. – Отамалы көкек айының он бірінде кіріп, он жетісінде шығады. Желсіз, борансыз өтпейді. Қыстың ең соңғы зәрі сонда. Отамалы деп атанғаны – бір байдың Отамалы деген қойшысы болған екен. Сол пақыр күн қайырады екен-ау! Көкектің суығы басталған уақытта, әлгі, қойды жайылысқа шығарайық, боран

болады. Қойдың қыстан титықтап шыққан кезі, малыңнан айырыласың десе, байы бір діні қатты кәпір екен. Сен тоғышарлық қылып алдап отырсын деп, Отамалыны сабап-сабап, қойды жайылысқа шығартады. Сол күні, құдай көрсетпесін, бір қатты боран басталып, тақ үш күн, үш түн соғып, бар қой ығып кетіп қырылыпты да, қойдан қалмаймын деп, Отамалы пақыр да үсіп өліпті. Көкектің суығы – «отамалы» атанғаны содан дейді. Әжең пақыр соны біледі ғой, – Қарабас». [3] Бұл әңгіме Тобық Жармағамбетовтың «Отамалы» желісі арқылы айтылғаны мәлім.

Шығарманың бастауы «ертеде қазақ даласын борандар мен аңыздар, жұт пен қасқырлар, сосын... аздаған қазақтар жайлайтын. Қазақтың даласы төбелерден тұратын. Әр төбенің баурайында тілін жалаңдатып жұт жортатын. Әр төбенің ар жағынан қамшыдай суырылып шығып боран ышқынатын. Әр төбенің астында қасқыр жататын. Сол көп төбелердің бірінің баурайында Отамалы деген қойшы өмір сүрген екен...» делінген.

Бұл аңыз арқылы табиғаттың тылсым дүниелерін, үздіксіз соққан долы желін, қылышын сүйреген қысты шынайы сезініп, денең құдды бір қыстың қытымыр аязында қалып қойғандай күй кешеді. Сондай-ақ солтүстіктегі мәңгі мұз тауларының арасында ұмыт болып қалған аңызды сары далаға қайта айдап әкеледі. Сондағы қаптай жауған қар қиыршықтарының әрқайсысында осы аңыздың мұз боп қатқан түйіршіктері ұшып жүреді. Сол кезде аңыздың әлсіреп жеткен мұң-зары кең даланы тұмандай бүркеп кетеді. Бұл мұң біресе жусан басына соғылып, біресе қияқты тұншықтырады. Біресе жазыққа жайылып, біресе бұлтқа сіңеді. Биік құздың басынан жел болып құлап, сай-салаға тығылады. Өзен бетінде шыны толқын болып ойнайды. Жер үсті, аспан асты жүрек зарына толып, төбелердің баурайын қайғы шарбысы қоршап алады. Бұл бейне дәл қыстың қақаған аязын, ырғарлы желін, ысқырық жел - боранын дәлме-дәл суреттеп тұр.

Жазушы Тобық Жармағамбетов шығарма желісін жалғыз басты Отамалыны басты кейіпке енгізіп, бар өмірін малға бергенін және күн-райының мінезін аңқарғанымен қызықты еткен. Иә, ол жалғыз басты. Үйленген жоқ. Отыз жыл бұрын, жігіт кезінде үйлендіреміз деп істі қолға алғандар болған-ды. Кейін ұмыт қалып, бітпеген істей қалған. Алайда мұның басты себебі, өміріне жетер мал-мүлкі, ризығы болмағасын деп түсінуге болады. Оның бары- әкесі, шешесі де, сүйген жары да - жайлаудағы өзен-төбелер, қырқа-сайлар, жусан, қияқ, дала гүлі еді. Романында табиғат көрінісі қаһарманның көзімен, көңіл түйсігімен орайлас беріледі. Баяндау арқылы кейіпкердің көңіл күйі астарласа, қатарласа жүріп отырады. Көлемі шағын романға бір Отамалы кейіпкердің өмірі мен тәжірибесі, тағдыры мен күрес-тайталасы, өздігінен қылышты, бораны уытты қыспен арпалысқан бейнесін көруге болады. Жайылымға қойларын айдаған Отамалы жаны үшін емес жауапты етіп берген өз ісінің адалдығы үшін күресін байқатқан шығарма автордың шынайы шеберлігін дәлелдеген. Оқырман көңілінен орын тауып, бар болмысты дәлдеп көрсетіп, өзі үшін емес өзге үшін күрескен бейне арқылы көп нәрсені түсінуге болады.

Жазушы әр детальды мұқият таңдайды. Жеті қат көктегі жұлдыздар жердегі өсімдіктей тоңып тұрғаны Отамалының басына үйірілер, өлімге итерер дүлей зұлматты астарлайды.

Тобық Жармағамбетов қаламының күдіреті сол, жан-дүниесіндегі қазақы ұлы мейірімін боранда ыққан панасыз малға арнайды. Ол малдың үскірікке ұрынуын трагедиялық биікке көтерген. Қой екеш қойды адамдай, жаңа туған қозысын нәрестедей көріп, аяп, үсік ұрған сайын жаны қалмай елжіреп, құсадан егілетін кім? Отамалы. Отамалыны тірілткен Тобық емес пе! Егіліп шер жұтқан Тобықтың өзі. «Қойлардың жалынышты маңырағаны ертіп келе жатыр оны», «Ызғырық желдің өтінде екеуі шоңқиып қала берді». Қойшы көкірегі зар жылайды. «Отамалы бүкіл денесімен селкілдеп, дірілдеп кетті. Ерні кемсең-кемсең етіп, түсі бұзылып қоя берді. Қойлардың жаппай қоздайтын уақыты жеткен екен ғой. Қазір дүниеге келген жас қозыларымен бірге қатып жатыр!». Бейнетқор, адал қойшы қара басын емес, қорғансыз, кенет долданған қу далада пана таппай қырылуға айналған қайран малды ойлап жаны түршігеді, сол үшін түңіле азап шегеді. Әзиз жаны кейіп, малды жайылымға зорлықпен жіберген ашкөз байды қарғайды.

Шығарма желісі қызықты. Зейнолла Серікқалиевтің сөзімен айтқанда «Қазақстанның сонау қиыр батысынан- Ақтөбеден жазатын Тобық Жармағамбетов дейтін бір талантты жігіттің халық аңызы негізінде туған «Отамалы» әңгімесі осылай басталады, аза бойынды тік тұрғызып, оқушыны бірден баурап алады» деген. «Отамалы» шығармасында адамзат аңсай беретін мейірім кені жатыр. Қазақ халқының рухани болмысын еректеп тұратын жан иесіне мейірбандық, рақым, жанашырлық, биік адамшылық гуманизм – поэтикалық-мифтік әңгіменің алтын өзегі. Ақ өлеңдей әр сөйлемі көркем, екшеп алуға татиды. Тобық Жармағамбетов дүниені құрсаған мұзды жібітер мейірімді жырлады. Отамалы өзін мен демей, үшінші жақтан атап «Отамалы» деп жас балаша сөйлеуі тектік нышан, әңгіменің аңыз жанрында екенін экспрессивтік күшейте түседі. Отамалының құла түзде мың қоймен жалғыз өзі ығып, сұрапыл суыққа ұрынуын Тобық жазушы мифологиялық үлгіде берген. «...бір мыжырайған төбенің бауырынан ызғырық жел кенеттен қойлар мен Отамалыға тап берді» деген сөздер жазушының қаһарлы ойынан туғандай.

Әдебиетімізге «таныс, бейтаныс» болып енген кей тұлғаның бірі - Жапан. Шығарма желісінде ол қара мұртты, зеренге мұртын малып шұбат ішіп отқан кейіпте бейнеленген. Отамалы осы байдың малын бағушы шопан еді. Әр кейіпкерді детальды түрле бейнелеуінің құпиясы - жазушының сендірмей қоймайтын көркем шындыққа жетуінен, тұлғаның түсін де, ісін де шеберлік аша білуінен.

Ауа райының қолайсыз тудыруын алдын ала сезе отырып, қойлары үшін жайылымға шыққан Отамалы ақыр соңы аяқ асты соққан долы жел мен құйыннан жан-жаққа ыдыраған қойларының басын біріктіріп әлек. Әйтсе де боранмен арпалысып, қойларын панасына жеткізбекші оймен болған Отамалыны тек бұл соққы боран емес Оның көңілін теңіздей шайқайтын,

жүрегін сыздататыны өзінің де жалғыз лашығы еді. «Лашығым көміліп қалды-ау» деп көз алдында әр нәрсені бір елестетеді.

Отамалы боранмен емес өмірмен алысты. Арпалыс үстінде, өткен өмірін ойша бір сүзіп, «адам дегеннің өмірі жыланнның бойындай қысқа екен ғой. Бірақ соның өзі тұнып, тұрған азап, азап, азап...» деп күрсінеді. Әрине, өмірмен алысу, оның ыстық-суығын сол күйінше қабылдау әсте қиын. Қылышын сүйреткен аяз Отамалыны шынымен де сермегендей. Ұлы Абай ақын қысты суреттеуінде «Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды, Үсті-басы ақ қырау, түсі суық, Дем алысы – үскірік, аяз бен қар» деп кейіптеп, кәрі құда, беймаза шалға теңейтін. Тобық Жармағамбетов ежелгі халық қиялы эпикалық құлашпен қисындап, жаратылыс нышанын кісі бейнелі етіп, метафоралық тілмен жұмбақтай кескін деген табиғи құбылысты нысан етіп дәл таңдады. «Отамалының» кереметі, жыл мезгілінің құбылмалы кезеңін, табиғат тосын құбылған, қыс пен көктем таласқан алмағайып мезетті тұлғаландыра, нандыра суреттеуінде. Жыл он екі айда тайғақ кешу, бесқонақсыз болмайды. Жазушы қар аралас жаңбыр, көктемнің басқы салқын ауа-райының ең жайсыз жаламыр мезгілін образ арқылы суреттеуі – космогониялық портрет, оның прозалық теңдесі жоқ көркем үлгісі.

Шығарманың басы «Ертеде қазақ даласын борандар мен аңыздар, жұт пен қасқырлар, сосын... аздаған қазақтар жайлайтын. Әр төбенің баурайында тілін жалаңдатып, жұт жортатын» деп басталатын. Отамалы – қойшы. Жазушы жалшының қара мұрт Жапан байдың үйіне келген сәтін бейнелегенде Шықбермес Шығайбай еске түседі. Тобық аға әңгіме тініне фольклорлық негізді дәл енгізгені ғажап. Ол ноғайлы жырауларының тұяғы, психологиялық параллель арқылы жер-көкті орап суреттейді: «Намаздыгерде Отамалы етігін жамайды, байеке намазын оқиды, қарға ұясына кіреді». Отамалы өзін мен демей, үшінші жақтан атап «Отамалы» деп жас балаша сөйлеуі тектік нышан, әңгіменің аңыз жанрында екенін экспрессивтік күшейте түседі. [4]

«Жұлдыздарға да қиын-ау, жап-жалаңаш, – деп ойлады Отамалы бір мезет». Асанқайғы, абыз толғау. Отамалы ауылдан ұзап кеткендегі төбелерді жазушы «қара жаулық жамылып» деп суреттейді, себебі оқушы жүрегі трагедиялық таңбаны сезінуі керек. Отамалының құла түзде мың қоймен жалғыз өзі ығып, сұрапыл суыққа ұрынуын Тобық аға мифологиялық үлгіде берген. «...бір мыжырайған төбенің бауырынан ызғырық жел кенеттен қойлар мен Отамалыға тап берді». [4]

«Алғашқы қозыны көргенде Отамалы өзін ұмытып кетті. Бишара саулық қозысының денесін жалағыштап жатыр екен. Бірақ оның да әлі жоқ. Отамалы қозыны көтеріп алды да, икемсіз қолдарымен шекпеніне енгізді». [4] Қозы әлі тайған, жансызданған қойшы қолынан сусып түсіп, көбік қарға тұншығып өлді, терең қардан аршып, арашалай алмай қалды. Ол қой жаппай қозылай бастағанда сұмдық қатты қиналады. Отамалы, халық «бесқонақ» атайтын мезгіл – көктемгі мал төлдейтін уақытқа дәл келеді. Мұндай зарды ешкімнің басына бермесін. Өлген мұз қозысын жалаған саулық. «Отамалының жүрегі қарс айрылды». Есі шыққан қойшы боран, жел, табиғат құбылысына айбат

шегеді, Тәңіріге нала айтады. «–О, тәңірі! Не істегенің? Не қылғаның? Көкек айы, сенің айдарың жұлынсын!» деген Отамалының күйініші көркем кейіптеу. Айнала жас өлім. Оның бешпентін шешіп, лақтыра салуы өлімге мойынсұнғаны. Басындағы тымағын жел ұшырды. Есі кетіп, етіксіз, шұлғауы шешіліп, тәні бір қар, бір мұз болып қайғылана асып барады.

«Аспан іріп кеткен», «...құстар ұшуын, кесіртке жорғалауын, өзен ағуын қояды».[4] Автордың шеберлігі қиямет-қайымды еске түсіреді, тозақты бейнелеуде алдына жан салмайтын католик классик ақындар болатын.

Табиғат құбылуын суреттегенде жазушы «...су өгіздің ыңыранғанындай дыбыстарға толып кетеді», «Суық жел мыңдаған жыландарға айналып барады» [4] деп мифологиялық қанық бояумен беруі құнарлы.

Қойшының жан тәсілім етер сәті, ол – Отамалының таусылар тұсы, Құдай айдап әкелгендей құлпытасқа тап келуі. Өлерінде ол өзінің ұшып келе жатқан қазаны мен ошағын жанған отымен бірге көреді. Отамалы аруаққа айналды. Дүниеғайып. Қыс жеңілді, жазғытұрым келді. Отамалы да өтті.

Отамалыны кейіптеген Тобық та өмірінен ерте озған. Оның жазары көп еді. Айтары көп. Алайда Мұхатр Құрманалин тілімен айтсақ, «ол табиғат әлемінде жарқ етіп көрінді де, жанып үлгере алмай, берерінің бестен бірін бере алмай, ерте дүние салды. Табиғаттың өзі толғатып туған тамаша таланттың бар асылы бойында кетті. Соңғы сөзі қаламының ұшында қалды» деп қалам тербеген еді. Шынымен де қаламы ұшталмаған жазушының бізге берері көп. Артына қалдырған шығармалары әсем сөздермен көмкеріліп, бар

Қазіргі қазақ санасында Тобық Жармағамбетов әңгімесінің алтын шуағындай төгілген шынайы мейірім азайып, сарқылып барады. «Тобық Жармағамбетов — қазақ ұлтының кешегісі ғана емес, ертеңімен де қол ұстасып бірге кететін тұлға.» деп жазушымен дәм-тұздас болған Сәбит Баймолдин сол 1994 жылы осылай пікір қалдырған екен.

Тобық жазушы өте ерте яғни отыз тоғыз жасында кетті. Данте айтқан «жер ортасы» – отыз үш жас – ойлы адамның не бұдан әрі өрлей түсетін, не кері құлдырайтын межесі. Тобық Жармағамбетов те осы бетбұрыс, жолайрық кезеңінде сынған секілді. Ең басты себебі, жаңа айтқанымыздай, ұлттық танымның тұсаулы өрісі, саяси-әлеуметтік көзқарастың дүдәмал қалыбы. Жазушының атын естіген бойды «Отамалы» шығармасы да еріксіз еске түседі. Сонымен қатар нәзік үнмен жазылған – «Нәзік бұлттар» шығармасы да таңдамалы шығармасының бірі.

Талантты жазушы Тобық Жармағамбетов бұл атаулы шығармасын 1966 жылы жарыққа шығарған. Оның жазылу ерекшелігін «Тіл мәдениеті жоғары, суреттері айшықты, бейнелері – шынайы, нақты. Түнгі дала кейпі, ауылға – жаздық жайлауға демалыста келген студент жігіттің көңіл ауаны – жетілген, қас суреткердің қолтаңбасын танытады» деп суреттеушілер көп. «Нәзік бұлттар» атты повестен біздің көретініміз Теміржан, Күнсая, Илия сияқты қазіргі жастарымыздың батыл әрі арманшыл, ер тұлғасы. Сонымен қатар олардың нәзік сезімінің куәсі бола аламыз. Кең дархан даламыздың сұлу көркі мен әсем

табиғатымен сусындаймыз. Повестің тілі нәрлі, бояулы. Оқиғасы тартымды әрі оқырман қауымы үшін қызықты.

«Нәзік бұлттар» шығармасы ХХ ғасырдағы қазақ прозасының алдыңғы таңдамалы беттерінің қатарында. Аталмыш роман тұтастай алғанда ескірмейтін, кейін де сұраныспен оқыла беретін сапалы бір шығарма.

Ал «Отамалы» аңыз-толғауы біздің классикалық әдебиетіміздің өзгеше бір үлгісі болып қала бермек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. <https://kk.wikipedia.org/wiki>

2. Әуезов М.О. Абай жолы: роман-эпопеясы. – Алматы: Жазушы, 1989. – 1-кітап. – 605 б.

3. Жармағамбетов Т. «Отамалы». Құраст. Е.Дүйсенбайұлы, Алғы сөзін жазған З.Серікқалиұлы. Алматы, «Раритет», 2002, -212 б.

Ғылыми жетекші: PhD., доцент Кушкимбаева А.С.

ДЕЛОВОЙ ЭТИКЕТ КИТАЯ 中国的商务礼仪

Оспанова У.М.

murabekovna07@mail.ru

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

介绍在大多数具有丰富商业经验的国家/地区，有许多严格的礼节规则，违反这些礼节可能会损害商人的形象。商业礼节知识是成功开展业务的关键。商业成功的主要指标是实际结果的实现，即获利，生产增长，专业满意度，在社会中树立正面形象，对商业伙伴的尊重，公司或企业的可靠性。为了取得成功，您需要了解业务关系的技术，能够进行谈判，遵守商业沟通的道德规范，不断从事营销，开发有效的广告，研究需求和销售问题，克服语言困难，了解银行业务，不断提高您的专业资格，监控他们的正面形象等等。这项工作的目的是确定中国谈判 和基本原则。

会议和问候 在中国进行商务问候时，通常的方式是略微鞠躬，尽管握手也很普遍。有时，问候语伴随着反复的鞠躬。年龄较小的人首先打招呼。在中国进行商务会议期间，首先进入会议室的人是主要老板。问候时，您应该首先与最高层的人握手。中文以严格和正式的方式呈现。姓氏通常放在第一位，名字放在第二位。通常，姓氏由一个象形文字组成，名字由两个象形文字组成。在自我介绍时，请忽略中间名，这可能会引起混乱。最好以简短的形式给出名称，以便更容易发音和记住。会议时，您应该交换名片。前往中国商务旅行时，应事先准备中英文文本的名片。交换名片时，请双手握住您的名片，使其面对您正在与之交谈的人。名片是一对一地亲自交换的。切勿将名片穿过桌子或将其扔在桌子上-这被认为是不礼貌的。双手接受名片也是值得的。应该立即

查看它，然后将其放在您前面的桌子上，并在谈判结束时将其取走。不要尝试直接建立非正式关系，因为友谊不会立即形成。

服装和外观 初始阶段是中国对每个谈判人员的地位进行评估。非常注意伙伴的外观，他们的行为方式以及代表团内部的关系。中国人主要是面向地位较高的人。最好不要在中国使用“到处都是年轻人”的原则。对于中国人：代表越大，他就越明智。中国人的衣着很简单，商人的衣着奢侈可能会导致中国谈判伙伴的反应不足。对于正式活动，您必须穿夹克和领带，西装或正装。不要试图脱颖而出。但不要害怕看起来很富有-财富和昂贵的东西在中国非常有名。基本上，中国人注重鞋子，所以昂贵的高品质鞋子比衣服更能说明您的身份。商务配件也是如此。尽量坚持一种商业风格，避免衣服和珠宝上的装饰。商业女性应避免过分张开领口和短裙。

寻找合作伙伴 中国人对做生意极为不信任，特别是如果涉及商业风险时。尽管城市人口众多，各种商业结构的密度很高，但在中国很难找到有价值的合作伙伴。欧洲人的任何提议都被中国人视为“一个诡计”。在中国，人们经常会面对陌生的欧洲人的公开敌视。因此，需要通过咨询公司，旅行社或个人熟人来寻找中介。

如果您想找到一个活泼而狡猾的伙伴，可以完全理解您并准备轻微违反法律，那么您应该在中国北方省份寻找他。华南地区将为您提供更加文明和守法的合作伙伴。拥有的经验，博学，商业素养和意识为南方人在与您的谈判中赢得了王牌。

谈判地点中 中国人喜欢在他们的办公室或各种公共场所（餐厅，酒店）的会议室中指定一个聚会场所。他们通常将谈判与随后的待遇结合在一起。不接受拒绝，您可能不会被理解。在中国吃食物是谈判过程的一部分；拒绝吃食物可被视为一种侮辱。中国人对计划中的联合餐没有提前通知，这也严重违反了包括中国人在内的礼节。通常会事先与外国客人讨论这类活动。如果没有明确划分选择当事方之间谈判地点的责任，那么最好找到符合欧洲人习惯的东西。谈判的进一步进程和中方的态度在很大程度上取决于第一次会议的地点。如果中国人知道您为租房而花了很多钱，或者会议在外交机构的领土上举行，这不仅使中国人有义务认真对待您，而且还会给您带来更多的心理影响力王牌。与您的合作伙伴联系，并根据需要促进谈判过程。对于任何中国人来说，他工作所在公司的声望都超过了他个人的成功。在中国，由于该集团成员之一的家庭，工作集体或公共组织的不当行为，可能会失去整个集团的声誉，因此，在任何情况下，中国人都试图举止得体。在中国，不习惯在年龄，职称，职称和职位上与老年人争论。这不会被视作严重违反礼节，而应视为整个民族传统。如果您仅打算与中方建立业务关系，最好使用可以正式代表您的公司并充当交易担保人和担保人的中介机构的服务。中国人一直在努力确保希望与他们合作的公司的信誉，因此对您的公司提出很好的建议将是非常合适的。与俄罗斯相反，中国的商务关系本质上更加正式，不包括更紧密的联系（餐厅，剧院，咖啡厅，俱乐部等）。这是由于中国人对商务和个人交流之间的区分持谨

慎态度。与中国合作伙伴进行业务往来时，值得耐心等待，因为中国的官僚机构庞大，而且该国各种问题的协调需要大量的时间和精力。另外，中国人是非常谨慎的人，他们没有对案件的各个方面进行透彻的研究就不会做出决定。因此，在谈判中，值得让高素质的专家了解该问题的所有复杂性，并由一位懂特定术语的优秀翻译来进行。在商务谈判中通过个人交流赢得中国人的同情是不值得的，因为中国人在外国合伙人中看到的不是一个人，而是公司的代表。清楚地说明问题的实质，比欢迎，友好的交流要有更好的结果。然而，中国人努力与外国人建立友好的非正式关系，通常对家庭和儿童问题感兴趣，并真诚地这样做。排名在中国的商业文化中起着巨大的作用。因此，最好是与公司负责人一起参加谈判，而不是与公司的助手或副总裁一起参加谈判。任何重要的商务会议都应提前几个月进行计划和谈判。达成协议后，您可以发送有关公司的完整信息以及与即将进行的谈判有关的任何文件。因为准时在中国被认为是美德的象征，所以开会迟到将被视为一种侮辱。因此，最好比指定时间早些参加会议。在欧洲，许多人认为中国人很狡猾和无赖，因为在东方，做生意的方式在许多方面与欧洲人在风格，策略，学习伙伴的方法上有所不同，并且在世界的古老地区被认为是不可接受的。 。我们需要将中国文化的这些特征视为民族把戏，冷静地运用它们，为我们自己谋取利益。在中国的把戏中，可以注意到他们对商务或商务谈判失败的装腔作势的冷漠。这些技术仅用于使合作伙伴担心并做出让步，尤其是在价格方面。中国人甚至可以刻画控制愤怒，这是为了检验伙伴的神经，他们愿意在恐惧时放弃价格。中国人还可以利用粗俗的奉承来实现自己的目标。人们应该效法中国人的榜样，保持冷静和耐心，讨价还价，但要记住，妥协对中方的重要性，传统上将妥协视为谈判的实质。为了使您在中国被认为是您所在领域的专业人士，您需要具备：恒心，耐心，谨慎，恒心和安宁。中方将永远高估其支出和收入，低估其利润和贡献，而且绝对不会因虚假信息 and 事实而感到尴尬。因此，请为这一轮事件做好准备，并努力检查来自第三者的任何信息。“精疲力尽的战术”。最终决定的通过将以各种借口推迟到最后。延迟谈判的目的是引起外国伙伴的不耐烦和恼怒。中方努力确保合作伙伴在谈判中率先“张开自己的牌”-表达观点，提出关键建议等。在评估对方的能力之后，他们自己在谈判结束时做出让步。**中国人**对商业极为不信任，因此在这个国家很难找到一个好的商业伙伴。事实是，欧洲人提出的任何商业建议都被中国人视为一个诡计多端的建议，需要对其进行计算并加以支持。在该市场已经运营多年的咨询或翻译公司可以为在中国寻找业务合作伙伴提供良好的帮助。他们的经验可以指导您的意图，并保护**您免受**专业骗子的侵害，而在中国，骗子已经绰绰有余。**今天与中国合作**为每个人开辟了独特的视角。全世界这个国家的兴趣每年都在增长。如果您打算在中国做生意，请尝试从一开始就了解居住在中国的人，并尽一切努力正确地了解您。在中国，他们珍视恒心，耐心，谨慎，恒心和安宁。了解中国礼节的复杂性，世界观的特殊性，行为举止将有助于成功地在东方开展业务。

Использованные источники:

1. Лавриненко В.Н. Психология и этика делового общения: учебник для вузов. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005.
2. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. -М.: ВШ, 1989.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Г.И.Унгарбаева

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ЛИТЕРАТУРЕ В ШКОЛЕ

Плеханова А.

coldalena.13@gmail.com

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова

Особенности активизации обучения в современной школе предполагают реализацию субъектного подхода в организации учебных коммуникативных взаимодействий школьников с использованием интерактивных методов на уроках литературы. Важность подхода современного учителя при этом - сделать процесс обучения искусству слова интересным и актуальным для учащихся.

Одним из направлений развития активного обучения является интерактивное обучение. Панина Т.С., Вавилова Л.Н. определяют сущность термина: "Понятие "интеракция" (от англ. Interaction – взаимодействие) возникло впервые в социологии и социальной психологии. Для теории символического интеракционизма (основоположник – американский философ Дж. Мид) характерно рассмотрение развития и жизнедеятельности личности, созидание человеком своего "Я" в ситуациях общения и взаимодействия с другими людьми» [1, с.7].

По мнению психолога Бадмаева Б.Ц. интерактивное обучение, это «обучение, которое основано на психологии человеческих взаимоотношений и взаимодействий» [2, с.74].

Сафонова Л.Ю. акцентирует внимание на том, что обучающиеся «оценивают действия других и свое собственное поведение, погружаются в реальную атмосферу делового сотрудничества по разрешению проблемы» [3, с.9].

По сравнению с активными методами, интерактивные направлены на более широкое взаимодействие обучающихся не только с учителем, но и друг с другом и на преобладание активности школьников в процессе изучения литературы.

Интерактивное обучение использует следующую логику образовательного процесса: «не от теории к практике, а от формирования нового опыта к его теоретическому осмыслению через применение»[4, с.16]. В

таком обучении участники берут на себя часть обучающих функций педагога, что является стимулом для активизации и повышения мотивации обучения.

Таким образом, использование на уроках интерактивных методов рассматриваются как способы целенаправленной деятельности учителя и учащихся по организации межсубъектного взаимодействия всех участников образовательного процесса. При этом создаются определенные условия и для формирования и развития навыков общения.

Интерактивное взаимодействие на уроке литературы – это процесс взаимодействия и учителя и учащихся, значимыми признаками которого являются:

- пространственное и темпоральное взаимодействие участников, когда осуществляется личностный контакт между ними в процессе анализа художественного текста;
- представленность общей цели, запланированной результативности, заинтересованности участников в реализации задач обучения;
- формативный контроль, необходимость коррекции и координации действий с использованием эвристических вопросов разборе текста;
- применение коллаборативных форм, распределение обязанностей в группах и индивидуально;
- обязателен межличностный контакт в доброжелательной атмосфере сотрудничества в постижении литературы.

В таком взаимодействии учащиеся вовлечены в процесс активизации, познают и рефлексуют относительно выполненной самостоятельной работы. Каждый из учеников в процессе постижения литературного текста, его глубокого понимания вносит свой индивидуальный вклад по интерпретации, а также происходит взаимообмен сведениями, идеями, способами деятельности. Важна атмосфера поддержки, сопереживания, что акцентирует внимание не только на получении новых знаний, но и на развитии познавательной деятельности в целом и способах взаимодействия с использованием различных методов.

Интерактивное обучение, соответственно, способствует развитию следующих аспектов:

- навыки и умения в формах речевой деятельности(монологические высказывания, беседа и др.);
- позитивное эмоциональное взаимодействие между участниками обучения;
- воспитательная функция(командное взаимодействие, чувство сопричастности в выполнении общей работы, уважение к позиции и идеям одноклассников и др.)

Интерактивное взаимодействие – это интенсивная деятельность участников образовательного процесса, многообразие и смена форм, видов и способов деятельности.

Формы и методы интерактивного обучения подразделяются на:

1) дискуссионные: диалог, групповая дискуссия, разбор ситуаций из практики, анализ ситуаций этического выбора и др.;

2) игровые: дидактические и творческие игры, в том числе деловые (управленческие) игры, ролевые деятельностные игры.

Самые распространенные интерактивные методы в школе включают:

— «Мозговой штурм» (мозговая атака, брейнсторминг) - широко распространенный метод для поиска новых способов решения практических проблем. Цель мозгового штурма - групповая мыслительная деятельность, связанная с поиском путей решения проблем.

— «Деловая игра» — метод, который предполагает имитирование ситуации, воспроизведение учебной деятельности в игровой форме по установленным критериям и правилам.

— «Круглый стол» — это метод активного обучения, один из видов организационных форм познавательной деятельности учащихся, который предоставляет возможность фиксации приобретенных прежде знаний, компенсировать недостающие сведения, выработать умения решать проблемы, обучить культуре обсуждения вопроса.

— «Микрофон» - это разновидность большого круга. Обучающиеся быстро по очереди высказываются по определенной проблеме, передавая друг другу воображаемый «микрофон».

Применение интерактивных методов обучения одновременно решает три задачи:

1) учебно-познавательную (в соответствии с целью урока);

2) коммуникационно-развивающую (в соответствии с различными формами и видами обучения);

3) социально-ориентационную (в соответствии с применением в дальнейшем).

На педагогической практике в процессе изучения литературы в 8 классе, мы использовали дискуссионные и игровые методы интерактивного обучения, так как они не только способствовали пониманию изучаемого материала, но и обучали школьников культуре дискуссии, правильному, логичному изложению своих мыслей, получению нового социального опыта и живому обмену мнениями в ходе дискуссии или имитационной игры.

При изучении темы «Новый тип героя В.М.Шукшина» на примере рассказа «Чудик» был использован метод «Деловая игра». Задание было сформулировано следующим образом: «Все события показаны глазами Чудика. Попробуйте теперь пересказать произведение от имени его жены, брата, снохи. Хорош ли Чудик как муж, брат, деверь?» [5, с.84]. В ходе урока ученики были распределены по трём ролям, указанным в задании (жена, брат, сноха). Каждый ученик воспроизводил содержание рассказа с позиции выбранных ими ролей. Ученики, имитируя события рассказа с точки зрения разных персонажей, ответили на главный вопрос задания: хорош ли Чудик как муж, брат, деверь. Данный игровой метод был применен для того, чтобы получить более детальную характеристику главного героя.

При изучении темы: Мир «маленького человека» в рассказе А.П.Чехова «Справка» был использован метод «Круглый стол». Так как тема «маленького человека» довольно обширная, данный метод является релевантным ввиду предоставления всем ученикам возможности высказать свое мнение и обсудить его в кругу одноклассников. Целью урока было составление характеристики главного героя произведения как «маленького человека». В ходе урока класс был разделен на 3 группы, и каждой группе соответственно были даны следующие вопросы для обсуждения:

- 1) Почему чиновник не имеет имени?
- 2) Представьте внешность и манеру поведения чиновника.
- 3) Какое чувство у вас вызывает чиновник?[там же, с.60]

Для обсуждения этих вопросов группам было дано двадцать минут. По истечении времени группы учеников по очереди презентовали результат своих обсуждений. На основе выступлений каждой группы был сделан вывод, что чиновник в рассказе «Справка» является «маленьким человеком». Таким образом, данный метод интерактивного обучения позволил ученикам высказать своё мнение по каждому поставленному вопросу и прийти к единому выводу относительно характеристики главного героя.

В целом, различные методические подходы в использовании интерактивных методов закрепляли теоретические знания по учебной информации, формировали практические навыки в разнообразных видах речевой деятельности школьников. Включение учащихся в различные формы проведения дискуссий и игр способствовало устойчивой мотивации к коммуникативному взаимодействию, а также мыслительной активности школьников. Систематическое использование интерактивных методов на уроке создавало благоприятные условия для формирования у школьников позитивной мотивации учебной деятельности и реализации общеобразовательных умений.

Использованные источники:

1. Современные способы активизации обучения/ под ред. Т. С. Паниной. — М., 2008.
2. Бадмаев Б. Ц. Методика преподавания психологии — М., 2001
3. Методы интерактивного обучения: методические указания/Л.Ю.Сафонова -Великие Луки, 2015.
4. Халимуллина Н.Р. Интерактивное обучение в профессиональном образовании студентов-филологов» -Актобе, 2018.
5. Русская литература. Учебник для 8 класса общеобразовательной школы: в 2 частях/Г.З.Шашкина и др. -Часть 2 -Алматы: Мектеп, 2018.

Научный руководитель: к.п.н., доцент Халимуллина Н.Р.

«ЗЕРКАЛЬНОСТЬ» КАК ПРИНЦИП ОТРАЖЕНИЯ И ПЕРЕСОЗДАНИЯ РЕАЛЬНОСТИ В САТИРИЧЕСКИХ ПОВЕСТЯХ М.А.БУЛГАКОВА

Сагындык А.Е.

saggyndykova@mail.ru

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Как известно, зеркало отражает и искажает реальность – в этом состоит главный парадокс, сокрытый в самой его природе. Собственно, само представление о том, что за зеркалом существует некая реальность, иной мир и иная жизнь, весьма древнее. Его истоки – в сознании мифологическом. «Зеркало – символ связи нашего мира с параллельным. Первобытная магия предостерегала человека от вглядывания в свое отражение. Считалось, что призрачный двойник способен его погубить, утащив в зазеркалье» [1, с.184].

Можно заметить, что зеркало воспринималось как граница между реальностью земной и инобытийной. Известно, что у зеркала тьма модификаций: существуют фотография, живопись, кинематограф, другие способы портретирования. В этом же ряду могут находиться глаза – в них можно увидеть свое отражение; может быть водоем, эхо, ртуть. К разряду зеркал часто относят и лицо, например, говорят: «Лицо – зеркало души» и т. п. Другой ассоциативный ряд составляют наши слова, реплики, реакции, дела, в которых, бесспорно, отражается сам человек. Зеркало двойственно, дуалистично, симметрично. Зеркало видит реальный мир и воспроизводит его. Вместе с тем сотворяемый в его глубинах образ подобен призраку: он неуловим, неосязаем, противоречив. Живой, он одновременно бестелесен и холоден, что делает его из реального ирреальным. Зеркало – это душа, это судьба, это нечто потустороннее.

И до, и после М.А. Булгакова литература часто обращалась к зеркалу. Это связано, прежде всего, с тем, что свойства его предоставляют огромные возможности для творческого воображения. Однако нас в данном случае интересует зеркальность как способ изображения двойственности внутреннего мира человека.

Соединяя в себе архетипическое из коллективного бессознательного, нарушение в чувстве реальности и мифологизированное сознание, зеркальность в художественном произведении может усложняться изображением особенностей внутреннего мира героя. Через отражение, т.е. внешнее, художником раскрываются скрытые чувства и переживания персонажа, т.е. внутреннее. Зеркальность расширяет не только границы художественного пространства, но и предоставляет автору многообразные возможности моделирования внутренней жизни своих персонажей. Принцип прямого отражения – зеркальность – противопоставлен кривозеркальности, намеренному искажению, в котором привычное выглядит иначе [2].

Зеркальность есть соотношение объекта и его отражения. Причем отражение в зеркале – это копия внешнего вида оригинала с точностью до наоборот. Она всегда содержит в себе два, противоположных с точки зрения философии начала: идеальное (отражение) и материальное (оригинал), которые находятся в полной обоюдной зависимости. Зеркало, таким образом, обладает уникальной возможностью создавать зрительно осязаемый идеальный образ (отражение) материального оригинала. Этим зеркальность отличается от двойничества, при котором два предмета материальны и могут зависеть друг от друга, а могут быть и самостоятельными. В повести М.А. Булгакова «Дьяволиада» при зависимости двойников друг от друга появляется симметрия, удивительно напоминающая симметрию зеркальных миров. Короткое, герой повести «Дьяволиада», одинаково воспринимает и Кальсонера, и его близнеца – для Короткова они одно лицо. В финале произведения Короткова начинают воспринимать как двойника его самого, М.А. Булгаков в этом случае создает сложное преобразование двойничества: сам герой не ощущает себя двойником, но ему эту роль навязывают извне, и Коротков примеривает на себя маску Колобкова, однако подобное раздвоение губительно для сознания героя. Фантастический сюжет повести сам по себе раздвигает привычные рамки, делая их практически безграничными. Так, появление двух двойников трагически губительно для героя, но, с другой стороны, в попытке понять происходящее Коротков вдруг меняется, начинает осознавать себя человеком, как ни парадоксально это звучит, избавившись от единственного доступного ему человеческого общения – с сослуживцами [3].

Булгаковская фантазмагория построена на том, что мир становится абсурдным благодаря запутанным, необъяснимым связям между персонажами, которые оказываются двойниками. Все хождения героя напоминают хаотичные блуждания в лабиринте кривых зеркал, себя самого Коротков несколько раз наблюдает в отражающих стеклах дверей, зеркалах лифтов, позже выясняется, что существует двойник Короткова – Колобков. По словам А.В. Вулиса, сама по себе категория двойничества – это, кроме наличия персонажей двойников, еще и «система поступков, намерений, зависимостей, мотивировок, оговоренных предварительным условием... Литературной действительностью теперь управляет чета властителей – и в результате повсюду вокруг воцаряется странная дисгармоничная гармония» [4].

Другими словами, мы рассматриваем категорию двойничества как особую организацию времени и пространства, как внутреннего, так и внешнего: при зависимости двойников Кальсонеров друг от друга появляется симметрия, удивительно напоминающая симметрию зеркальных миров. «Это был Кальсонер, но Кальсонер с длинной ассирийско-гофрированной бородой, ниспадавшей на грудь... Темный ужас охватил Короткова. За стеной ясно мелькнул Кальсонер иссиня бритый, прежний и страшный. Он прошел совсем близко от Короткова, отделенный от него лишь тоненьким слоем стекла» [2]. Взаимодействие двойников в литературном произведении, по А.В.

Вулису, выливается в формулу $1+1=1$ — «то есть персонаж и другой персонаж сливаются в цельном образе, а тот выглядит как один единственный герой» [5]. Подтверждение тому – восприятие Коротковым Кальсонера и его близнеца: для Короткова они одно лицо, он их путает и считает, что перед ним один и тот же человек. Совсем иное дело, если взаимодействие человека со своим отражением, копии – с оригиналом становится главным содержанием сюжета. Личность одновременно как бы разрастается: раньше было одно «я», а теперь их уже два. Часто их соотношение рассматривается как «Я» к «не-Я» при полном их сходстве [6].

В повести М.Булгакова «Собачье сердце» важную роль играет и *зеркало* как магический предмет, способный не столько отразить реальность мира физического, сколько воссоздать его ирреальный подтекст, и *зеркальность* как частный случай бинарности. Особый способ организации художественного мира повести исполняет зеркальность на образном, сюжетно-композиционном и языковом уровнях текста произведения. Так, на сюжетно-композиционном уровне можно угледеть множество пародийно повторяющихся сюжетных ситуаций. В первой и второй частях повести повторяются следующие сюжетные ситуации: «выбор имени (Шарик - Полиграф Полиграфович Шариков); посещения Филиппа Филипповича домкомом; безобразие, учинённое Шариком-Шариковым (сова - кот); обеды; размышления профессора перед операциями; разговоры с доктором Борменталем; операции» [7].

В повести проявляется и демонические свойства зеркала, то есть инверсия правого и левого. Главным образом, она характеризуется в операциях: преобразование пса в человека и обратно, здесь можно заметить аффект кривого, искажающего зеркала.

С помощью антропонимов зеркальный аффект в повести «Собачье сердце» достигается на ономастическом уровне. Этот уровень характеризуется удвоением наличного имени (сочетанием сходно звучащих имени и отчества) - Филипп Филиппович и Полиграф Полиграфович. Выбор Шариковым ономастического двойника по аналогии с идентичным именем и отчеством своего «отца» выполняет художественно-экспрессивную функцию создания насмешливой пародии, которая подчёркивает двойственность булгаковских персонажей [8].

В повести «Собачье сердце» Шарик-пес превращается в Шарика-человека, в свою очередь – в Шарикове живет, благодаря операции Преображенского, Клим Чугункин. Образ Клим в повести – своеобразное отражение Шарикова. Поскольку Клим мертв, то его образ носит отвлеченный характер – Чугункин существует в сознании Преображенского, он – отражение. В результате операции Клим материализуется в Шарикове. Далее жизнь Полиграфа Полиграфовича определяется уже не столько привычками пса, сколько образом жизни Чугункина.

Внимание многих литературоведов, исследующих творчество М.А. Булгакова, привлекает обилие зеркал и стекол, которые организуют его художественный мир. Для мира М.А. Булгакова характерно широкое

использование эффекта зеркальности, которое понимается нами как особое мироощущение, включающее в себя, кроме привычного соотношения объекта и его отражения, систему смыслов, точек зрения, сознаний персонажей. Нас в произведениях М.А. Булгакова интересует, прежде всего, зеркальность, влияющая на формирование внутреннего мира, организацию внутренних связей с миром вообще. Интерес в данном случае представляют герои, их размышления, действия, пространство вокруг них. Отстраненная позиция в отношении происходящего оказывается кривозеркальной позицией. М.А. Булгаков широко использует возможности зеркала как модели лжи и обмана. Герой романа «Записки покойника» репетирует перед зеркалом речь, предназначенную для режиссера театра. Зеркало, по словам Максудова, «подвело и обмануло»: оно не помогло создать маску, скрывающую внутреннее состояние героя. Герой испытывает душевные муки в творческой борьбе с Независимым Театром. Он отмечает: «лицо мое оказалось во власти моей мысли...» [9]. Власть одной мысли свойственна внутреннему миру всех героев-творцов в произведениях М.А. Булгакова. Это мысль о творчестве и судьбе созданных произведений. Зеркало является предметом, определяющим сознание героев. Оно – своеобразный индикатор не только внешности героев, но и их внутреннего состояния. Например, в повести «Собачье сердце»: «Филипп Филиппович перед зеркальцем на стене поправил пушистые усы» [10]. Это говорит о способности героя оценить себя. Посетители Преображенского ищут глазами зеркало. Комбинация зеркал, в которую вглядывается Персиков, рождает хаос чувств в душевном мире героя.

Таким образом, анализ повестей дает нам основание, что зеркальность является «важным принципом преображения реальности» и «концепцией многоверсионности бытия и релятивности его наличного существования» во всех произведениях писателя. Булгаков ярый поборником общечеловеческих ценностей, певец подлинного искусства, которое невозможно запретить или уничтожить.

Использованные источники:

1. Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы. М., 2003.
2. Бабичева Ю.В. Фантастическая диалогия М. Булгакова («Блаженство» и «Иван Васильевич») // М.А. Булгаков-драматург и художественная культура его времени. -М., 2018. С.125-139.
3. Гаспаров Б.М. Из наблюдений над мотивной структурой романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита»// Даугава. 2018. - №10-12; 1989-№1.
4. Грознова Н.А. Повесть «Собачье сердце» в литературном контексте 20-х годов//Творчество М. Булгакова. Кн.1.~ Л., 2018.-С. 43-63.
5. Давыдова Т.Т. О современном изучении прозы 1920-х годов (на примере «Собачьего сердца» Михаила Булгакова) // Русская словесность. -М., 2019.- №3.- С.54-57.
6. Елистратов В.С. О языке Булгакова и стилистических поисках русской литературы XX века // Русский язык за рубежом. М., 2014. - №4.

7. Ершов Л.Ф. Ранняя сатира Михаила Булгакова // Творчество М. Булгакова. Кн.1.-Л., 2012. С.23-48.
8. Иоффе С. Тайнопись в «Собачьем сердце» М. Булгакова // Слово. -М., 2019.- №6.
9. Киселева Л.Ф. Диалог добра и зла в романе Булгакова «Мастер и Маргарита» // Филологические науки. 2018. - №6. - С.3-11.
10. Кобринский А. Записки покойника: Ключи к роману // Булгаков М. «Записки покойника» («Театральный роман»). СПб., 2019. - С. 3-12.

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Идрисова Э.Т.

ФОЛЬКЛОРДАҒЫ СИМВОЛДЫҚ ОБРАЗ

Самалбаева Н.А., Балтымова М.Р.
nazken_ar@mail.ru, mbr76@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе

Қазақ халқының ұлттық болмыс-бітімін танытатын, еңсесін биік көрсететін рухани қайнар-күші бай фольклор мұрасы екендігі анық. Яғни халықтың бағзы замандардан бергі тарихи санасының, эстетикалық болмысының, философиялық ойлау үрдісінің мәдениетінің, жалпы рухани азығының көзі фольклорлық туындылар болғандығы мәлім.

Фольклор – көп заманның, бірнеше дәуірдің, әр түрлі қоғамның жемісі, сондықтан ол көп қатпарлы, көп сатылы және көп мағыналы, көп қырлы. Ежелгі замандарда пайда болған ырымдар мен ғұрыптар, діни ұғымдар мен мифтер, бір жағынан, фольклор, өйткені олар сол тұстағы адамдардың ауызша шығарып айтқан әңгімелері және іс жүзінде атқарған ырым-кәделері. Бұл тұрғыдан қарағанда, олар екінші жағынан, сол дәуір қоғамының мәдениеті болды, себебі сол замандағы адамдар атқарған ырым-кәделер мен айтылған әңгіме-мифтер сол қауым үшін мәдени рөл де атқарды. Үшінші жағынан, әр түрлі ырымдар, ғұрыптар, діни нанымдар мен мифтер алғашқы қауым адамының дүниені танып-білу процесінде қалыптасқан руханият еді. Олар, түптеп келгенде, сол бір көне дәуір адамдарының дүниетанымы еді [1,7-б.].

Символдардың көп бөлігі мәтіндермен қатар ондаған мың жылдар тарихы бар мифтер мен салт-дәстүрлерден бастау алады. Символдардың пайда болуы кездейсоқ емес, ол белгілі бір объектінің ерекшеліктеріне және терең мәніне байланысты туған. Символда әрқашан ауыспалы мағына, жасырын салыстырулар болады, қайсысы болмасын аңыздармен, наным-сеніммен байланысты.

Әдебиеттану терминдері сөздігінде: «Аллегория» (тұспалдау) әдеби шығармада ойды туралап, дәлдеп айтпай, орағытып немесе астарлап айтып, ишаратпен білдіру тәсілі, символ тұспалдауға өте жақын келеді. Бірақ түлкінің не қоянның бейнесі тұспалдау тәсілімен жасалса, онда шарттылық басым

болады, олар адамға тән іс-әрекет жасап, адамша сөйлеп кетеді. Ал әдебиеттегі, поэзиядағы символ көбінесе келістіріп жасалған, астарлық мағынасы терең, бүтін бір сурет-бейне қалпында көрінеді», - делінген [2, 230-б]. Мысалы, түлкі образы. Түлкі – қазақ халқы үшін қулықтың, айлакерліктің символы болып табылады. Ол жайлы көптеген мысалдар мен ертегілер бар. Түлкі кейде өз айласының көмегімен өз өмірін алып қалып, жеңіске жетіп жатады. Бірақ кейде өз қулығына өзі түсетін жағдайларда бейнеленеді.

Образ, яғни бейне – туындының тақырыптық табиғатын ашып, идеялық бірлігін жеткізуші басты құрал. Олай болса, фольклор аясында ерекше болмысыментанылған, халық әдебиетіне өзек болып, идеялық-эстетикалық, көркемдік бейнеге айналған жануардың бірі – түлкі.

Фольклортанушы Халел Досмұхамедұлының: «Қасқыр, барыс, шибөрі, жолбарыс, арыстан, қабан, аю және басқа көптеген аңдардың халық әдебиетіндегі орны ерекше, әйтсе де түрттүліктің қас жауы - қасқыр мен түлкі бейнелері қазақ танымында ерекше дараланады [3, 3-б].

Қазақ фольклортануын зерттеу ісіне тереңдей енген, аңыздық проза мен ертегілік прозаның ара жігін ашып берген зерттеуші-ғалым С.Қасқабасов «Аңыз халықтың жадында сақтап, ауызша айтып келген тарихы дегенде, онда тарихи оқиғалар еш өзгеріске ұшырамаған, шындық сол қалпында әңгімеленген деген ой тумау керек. Біріншіден, ауызша таралғандықтан; екіншіден, әңгімеленген оқиғадан көп уақыт өтіп кеткендіктен; үшіншіден, әңгіме көркемдік элементтер әсер еткендіктен, аңызда баяндалатын оқиға көмескі тартады, әңгіменің нұсқалары пайда болады, тіпті оқиғаның мезгілі шатастырылады. Демек, аңызда да белгілі дәрежеде көркемдік жинақтау болады. Сондықтан онда фактілер мен оқиғалар айтушы мен тыңдаушының қатынасы тұрғысынан баяндалып, тарихи жинақталған бағаға ие болады» [4, 84-б.], - дейді.

Жалпы, фольклор туындыларына көз жіберсек, «Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу» жырының бір нұсқасында Қозының түлкіні қуып, оны ұстамақшы болып, апанда қол салған кезде, орасан зор алтынға малынғаны белгілі [5, 170-б.]. Аңыз бен жыр сабақтаса отырып, қарапайым түлкі хайуанатының мол байлықтың көзін ашатын даралығын тұжырымдайды. Сонымен аңыздық қаһарман ретінде де тілге тиек болатын осы хайуан бейнесінің фольклор арнасында эстетикалық-көркемдік бағасы мейлінше жоғары.

Дұрысы, ауыздан-ауызға жеткен көне мұраның қадір қасиетін білудің маңызы бар. Оны тек қана бұрынғы заманның аңыз-ертегісі деп қарамай, халықтың сан ғасырдағы қажымас еңбегіне нтуған асыл қазына деп қараған жөн. Фольклортанушы Ш.Әлібеков айтқандай: «Әрбір жыр, әрбір күй, әрбір өрнек ежелгі заманғы өзінің әріментасқа қашап, ойып жасағандай әсемдік салатын толық сақтап жетті. Оның сырлы сазының алып шығармалардан еш кемдігі жоқ. Қазіргі уақытта да ол өзінің қадір-қасиетін жоймай, көптеген туындыларға арқау болып, ұлттық әр беріп, әсем көрік туғызып отырған халықтың көне мұра ескерткіштерінің сырлы сазы [6, 127-б.].

Аңыздар тобына кіретін жанр түрлерін шығарманың мазмұнына және онда қаншалықты шындық оқиға баяндалатынына қарай топтауға болады. Сонда бағзы заманда, адам жаңа адам болып келе жатқан кезде «болған оқиға» жайлы баяндайтын шығарма, әрине бірінші қатарда қаралу керек. Ондай шығармалар миф пен хикая жанрларына кіреді.

Түлкі барлық хайуан атаулының арасында айлакерлігімен, асқан қулығымен, екіжүзділігімен дараланады. Ақылмен талай жерде амал тауып, талайларға опық жегізеді. Түлкі фольклор жанрларында суреттелген шоқтығы биік бейненің бірі болып саналады. Әсіресе оның ертегілік прозадағы орны ерекше. Түлкі залымдығының арқасында көбіне аю, қасқыр, жолбарыс сияқты күшті жыртқыштарды үнемі жеңіп жүреді. Сонымен қатар адамзатқа да өз зұлымдығын қолданатын сюжеттер ертегілер барысында анықталып отырады. Осындай сұмдық істерге негізделген арамдық арқалаған түлкі албасты бейнесін алмастырып, мифологиялық болмысын тереңге танытады. Сонымен бірге албастыға тән сары түстүлкінің сыртқы кейпінен де хабар береді. Түлкі сөзінің орыс тілінде «лиса» болып аударылатыны белгілі. Осы сөздің бастауы болып табылатын «лис» немесе түбірлес «лисий» сөзі «сарғыш», «залисеть» - «срғыш реңке ие болу» деген мағына береді. Сонымен бірге «лисить», «льстить», «лисоватый» секілді бір түбірлі сөздердің мәні «ку», «қулық», «жын, сайтан» деген сөздерге саяды [7, 300-б.].

Қазақ фольклоры халықтың наным-сенім мен әдет-ғұрыптарымен тікелей сабақтасып жатыр. «Наным-сенімдердің мөлдір бастауы сонау неолит дәуіріне алып барады. Олар «таза» сөзөнер әлі тумаған кезде қалыптасып, өзінің кейінгі дамуында да синкреттік қалпынан айырылмаған. Көне наным-сенімдерге негізделген фольклор үлгілерін халықтық идеологиядан, халықтық дүниетанымнан, салт-санадан, әдет-ғұрыптан бөліп алып жеке қарастыру мүмкін емес» [8, 165-б.], - дейді белгілі фольклортанушы ғалым Болатжан Абылқасымов. Осындай халықтық наным, ырым қатарында түс жору да лайықты орын алады. Түстің мағынасы, оны жору сипаттары жөнінде фольклортанушы ғалым Ә.Диваев пен Э.Б.Тэйлор жан-жақты зерттеу жүргізген. Бұрын да, қазір де түстің мәнін ашуға ғылыми талпыныстар жасалғанымен, оның сыры толық ашылып отырған жоқ. Алайда «Пайғамбарлықтың қырық алтыдан бір нышаны» [9, 302-б.] деп саналатын жақсы – түс болашақтың бағдары іспеттес. Оған тарихи ұлы тұлғалардың көрген түстерінің өңінде ақиқатқа айналуы нақты дәлел болады.

Қазақ халқында «Мөңке бидің түсі», «Абылай ханның түсі», Шақшақ Жәнібек батырдың түс», «Балуан Шолақтың түсі» дейтін қызықты хикаяға, терең даналық ойға толы түстер туралы фольклорлық әңгімелер бар. Мәселен, «Мөңке би түс көріп, сол түсін Сырым батырға жорытпақ болады.

- Бір жолы бәйгеге 40 ат қостым, біреуі де бәйгеден келмеді. 30 ат қостым, біреуі де бәйгеден келмеді. 5 ат қостым, төртеуі бәйгеден келмеді де, біреуі ғана аман жетті. Аман жеткені сол, келе сала пышаққа ілінді. Әлгі аттың ішін жарып жібергенімде, қасқыр шықты, қасқырды жарғанымда түлкі шықты. Түлкіні жарғанда қоян шықты. Осыны жорып берші, - дейді Мөңке би.

Сырым түс жорудың жолын Мөңкенің ұзатылып кеткен қызына беруді ұйғарады. Бірақ ол би үш рет шақыру жібергеннен кейін әрең келеді. Қыз түстің жайын білген соң Сырымға:

- «Түсті жездеңе жорытпа, жиеніңе жорытпа, әйелге жорытпа» деген сөз бар еді. Сонда да айтайын, - дейді. – Түс адал түс, қияли түс, шайтан түс деп үшке бөлінеді. Мұны қай түске жатқызарымды білмеймін. Бірақ оның шешуі мынадай: 40 ат дегеніміз – мұсылманның 40 парызы орындалмай қалатын заман болады екен; 30 аттың бәйгеден келмеуі - 30 күн ораза ұстамайтын заман туады екен; 5 аттың төртеуі келмей, біреуі келгені – 5 уақыт намаз қаза болып, оның біреуі оқып, біреуі оқымайтын кез келеді деген; қасқырдың шыққаны –кісінікін тартып алып, ұрлап жейтін зорлықшыл заманның туатыны шығар; түлкі шыққаны – алдаушы мен арбаушы көбейетін, түлкідей бұлаңдаған заманның күтіп тұрғаны шығар; қоян шыққаны – ұрпақ үрейленіп өсетін, көлеңкесінен қорқып жүретін заман болар» [9, 310-б.].

Ал енді Абылай ханның түсіне назар аударайық: «Ұлы хан түсінде арыстанды қуады, ол жолбарысқа айналады. Ол жолбарысты қуса, жолбарыс қасқырға, қасқыр түлкіге, түлкі құрт-құмырсқаға, бақа-шаянға айналып кетеді. Мұны ханның көріпкелдері ұрпақтарына байланысты жорып, әулетінің, ұрпақтарының өзінен бастап арыстан, жолбарыс, қасқыр болатынын, одан кейін түлкі болып, төртінші ұрпағының ұсақталып, құрт-құмырсқа, бақа-шаянға айналатынын айтады [9, 308-б.].

Мінекей, екі тарихи тұлғаның түсінде түлкі бейнесінің сипаты өзіндік мән-мағынаға толы. Түлкіге тән қулық пен адамзаттың көркемдік әдіс ретінде ой тереңнен қозғап тұр.

Ертегі жанры – аңыздық прозаның дамыған, көркемделегентүрі, яғни көркемпрза. Оның мақсаты – тыңдаушыға ғибрат беру ғана емес, сонымен бірге эстетикалық ләззат беру. Ертегі жанрының функциясы кең, оләрі көркем-эстетикалық рөл атқарады. Ертегінің бүкіл жанрлық ерекшеліктері осы екі функциядан шығады.

Ғалым Б.Кенжебаев «Халық біткеннің қай-қайсысы болсын, азды-көпті, жаманды-жақсылы ертегі жасайды, әр халықтың өзінің қолтума, байырғы, өзөмірінен алып жасаған ертегі, легендалары, эпостары тағы басқа өнерлері болады. Ертегі дегеннәрсе халықтың қоғамдық-әлеуметтік тұрмыс-тіршілігінің жемісі, нәтижесі. Сондықтан әр халықтың өзінің тарихтық, экономикалық-әлеуметтік дамуы дәрежесіне лайық болады...» » [10, 78-б.], - деген тұжырым жасайды. Олай болса, қазақ ертегілері де өз бастауын тереңнен тартқан, бойына құндылық қасиетті барынша жиып-терген фольклорлық мұра.

Көптеген этимологиялық ертегілерде жануарларға берілетін мінездеме классикалық ертегілермен бірдей. Мұндай ертегілер сюжетінде де түлкі бейнесінің ойып алар орны бар. Мысалы, түлкі өте қу, әрі тақыс. Осындай жылпостығыменол қоянды құйрығынан айырады. Бұл «Түлкі мен қоян» еретгесінде баяндалады: «Әуелі түлкінің құйрығы жоқ еді. Әрқашан қасқырмен жақсы тұрмаған себепті құйрығының жоқтығы жүрген ізін жасыра алмай, оған бек қатты залал келтірген. Сол үшін қасқыр әрдайым түлкінің

артынан түсіп, аңдып жүріп, бір күні қасқыр барып оның ініне кірген. Егер де түлкі інінің басқа жағынан шығып кетпесе, өлтіріп тастар еді. Әліден соң түлкі ағаш ішіне кіріп кетпесе өлтіріптастар еді. Әліденсоң түлкі ағаш ішіне кіріп кетіп, ағаштың түбінде тұрған қоянды көреді. Ол мезгілде қоян құйрығы ұзын, шапшаң жүргендеріне ыңғайсыз болып тұрушы еді. Сол жерде түлкі қоянды ұстап алып, өлтірмекші болып жатақнда, қоян: «Мені өлтірме. Саған құйрығымды сыйға берейін», - деп уағда қылады. Мұнысына түлкі көніп, сол жерде құйрықтарын айырбастайды. Сонан бері түлкінің құйрығы ұзын болып, қоянның құйрығы қысқа болып қалған екен [11, 42-б.].

Түлкі туралы ертегілердің халық арасында кеңінен таралуы – түлкі мінезінің көптеген қырлары мен іс-әрекеттерінің «мәңгілік» сипатына адамзаттың арнайы бір бөлігіне тән ерекшелігіне байланысты болмақ. Түлкі бейнесі ертегілер әлемінен орын тауып, образдық сыр-сипатымен адам бойындағы түрлі дертті кеселдер мен мінездерді көрініс еткен. Жалпы ертегілердің тек әлеуметтік қана емес, жалпы адамзаттық сипаттары да мол. Ол адам бойындағы мінмен ақауды оның таптық тегіне қарамай аяусыз әшкерелейді. Хан, би, бай, көпестер өмір сахнасынан әлдеқашан кеткенімен, балалар күні бүгінге дейін жануарлар хақындағы ертегілерді ерекше ыждаһатпен сүйіп тыңдайды, олардың ақылы мен айласының, қулығы мен екіжүзділігінің себебін танып білуге тырысады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қасқабасов С. Ойөріс. - Алматы: Жібек жолы, 2009
2. Михайлова А.А. Символ, аллегория, притча //Знамя, 1966, №11, С.213-230
3. Сағынадин Г. Фольклорлық образ: таным және көркемдік. - Алматы, 2019
4. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. - Алматы, 1964. - 84 б.
5. «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырының нұсқалары /Ред. С.Садырбаев. - Алматы, 2005. – 170 б.
6. Әлібекова Ш. Қазақ фольклорының эстетикасы. - Алматы, 1991. – 127 б.
7. Этимологический словарь русского языка. - Москва, 1964. – 300 с.
8. Абылқасымов Б. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклор. - Алматы, 1993. - 165 б.
9. Сейдімбеков А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. - Алматы, 1997, 302 б.
10. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиетінің тарихының мәселелері. - Алматы, 1973. – 78 б.
11. Қазақ ертегілері. Том 1. - Алматы, 1962. – 42 б.

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., қауымд. проф. Балтымова М.Р.

ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ АҒЫЛШЫН СЛЕНГІ

Сатханова Ш.С., Гиложова С.М.

shattyk_satkhanova@mail.ru, g.svetik_81@mail.ru

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Сленг ұғымы қазіргі филологияның назарын аударып бастады. Қазіргі уақытта жаргонның анықтамалары өте көп, олар көбінесе бір-біріне қайшы келеді. Бұл қарама-қайшылықтар, ең алдымен, "жаргон" ұғымының көлеміне қатысты: атап айтқанда, әдеби баламалармен синоним болып табылатын экспрессивті, ирониялық сөздерді сленгке қосу керек пе, жоқ па, немесе барлық стандартты емес лексика, оны білімді адамдар арасында қолдануға болмайды. Оның көздері, бір жағынан, әртүрлі әлеуметтік топтардың жаргондары, екінші жағынан, орыс тіліндегі және ағылшын, басқа тілдердегі сөздердің әртүрлі тақырыптық топтары.

Жастар арасындағы ағылшын тілі ең "сәнді" және оқуға перспективалды болып саналады. Көптеген жастар онымен таныс. Сондықтан көптеген жастар жаргондары-бұл ағылшын тілінен алынған, бірақ орыс, қазақ тіліне аударылмаған сөздер. Бір қызығы, бұл жаргонизмдерді өмірде ешқашан ағылшын тілін үйренбеген адамдар да түсінеді, сондықтан жаргон сөздер қазіргі сөйлеуге қосылды.

Ағылшын тілі-әлемдегі ең танымал тілдердің бірі. Бүкіл әлемде бір жарым миллиард адам осы тілде сөйлейді. Бұл тіл барлық салаларды дерлік жаулап алуда. Жастардың сөйлеуінде сленгті қолдану оған бейнелік пен эмоция береді.

Ағылшын тілі әлемнің басқа тілдері сияқты әдеби және ауызекі формада болады. Кез келген тіл дамып, күн сайын жаңа сөздер мен сөз тіркестері пайда болуда. Өзекті тақырыптардың бірі бұл жастар ортасындағы ағылшын сленгін зерттеу болып табылады.

Бұл дүкендерде, кафелерде, клубтарда, қоғамдық көліктерде және көшеде шетелдік сапарларда естілетін ең қызықты ауызекі сөйлеу тілі. Оның едәуір бөлігі әдеби емес лексика деп аталады, яғни сленг немесе жаргон, біз оны осы мақалада талқылаймыз.

Айта кету керек, англицизм-өсіп келе жатқан жастардың күнделікті өміріне және тәжірибесіне қарым-қатынас құралы ретінде көбірек енуде. Бұл ақпараттық технологиялардың, "айтилік" және "желілік" лексиканың дамуымен, сондай – ақ қазіргі мәдениетаралық өзара іс-қимылмен байланысты [1].

Бұл мақаланың негізгі мағұлматы-жастар арасында кеңінен қолданылатын ағылшын сөздері мен сөз тіркестері. Біздің зерттеуіміздің мақсаты: ағылшын сленгінің тілдік ерекшеліктері болып табылады. Сленг-бұл ағылшын тіліндегі ауызекі сөйлеудің ең маңызды бөлігі. Тіпті бұл жақын адамдар арасында ғана түсінікті болып табылатын «күпия» тіл аталып кеткен. «Сленг- бұл белгілі бір кәсіп топтарының өкілдері қолданатын сөздер немесе сөз тіркестерінің

жиынтығы, әдеби тіл нормаларына сәйкес келмейтін ауызекі сөйлеу лексикасын құраушы топ».

Сленг ел өмірінің мәдениетімен, тарихымен және басқа да әлеуметтік аспектілерімен тығыз байланыста. Сондықтан ауызекі ағылшын тілін игеру кезінде мамандар тек жалпы және әдеби лексиканы игерумен ғана шектелмей, жаргонды зерттеуге, атап айтқанда, жастар мен жасөспірімдер өмірінің лингвистикалық көрінісіне ерекше назар аударуды ұсынады.

Бір қызығы, сленг сөздерінің мағыналары әрдайым дұрыс түсіндірілмейді: кинодағы басты кейіпкердің немесе ән жолдарының танымал жолдарын, кейбір жағдайда автор түсіндірмек болған мағынада емес, басқа мағынада ұғып алады. Сондықтан ағылшын сленгін зерттеуді сөздіктерден бастаған дұрыс, онда әр жеке фразаның дұрыс аудармасы ғана емес, сонымен қатар осы дизайнды қолдануға болатын контексттің ерекшеліктері туралы егжей-тегжейлі сипаттама берген жөн.

«Сленг» термині англистикада жиі қолданылатынына назар аударған жөн, дегенмен қазіргі кезде ол орыс тіліне қатысты белсенді қолданылып та келеді. Көбінесе «сленг» сөзі «жаргон» сөзінің синонимі ретінде қолданылады.

Сондықтан, біріншіден, сленгке нақты анықтама беруге, екіншіден, жаргон мен сленг ұғымдарының айырмашылығын (немесе сәйкестігін) анықтауға тырысу керек.

Лингвистердің зерттеуі бойынша сленг сөздер 13-23 жас аралығында кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, жастар арасындағы жаргон сөздерден бөлек, әскери, журналистік, қылмыстық сленгтер де бар. Бастапқы кезде бұл сөздер жасырын топтар арасында, ұйымдардың бір-бірімен қарым-қатынасы нәтижесінде, құпия ақпараттармен араласу нәтижесінде жүзеге асқан. Кейін жастар арасында қолданысы артып, сәнге айналған. Өзіміз білетіндей әр аймақтың өзіне диалект сөздері бар. Әр мамандықтың өзіне термин сөздері бар. Сол секілді ғылымға сленг сөздер де іштей енді. Сленг сөздер дөрекі әрі көңіл-күйді білдіретін сипатта болады [2].

Ол әдетте адамдар арасындағы хат-хабарларда және бейресми қарым-қатынаста қолданылады. Ағылшын жастар сленгін нақты түсіну үшін, оны қолайлы жағдайларда сенімді және талғампаз пайдалану үшін, төменде назарларыңызға ұсынатын ауызекі сөздер мен сөз тіркестерінің қысқаша сөздігін қараңыз:

to bank (on something)-бұл лексема «бір нәрсені күту» немесе «бір нәрсеге үміттену» деген мағынаны білдіреді;

hype-шу, пиар, әдеби формада «атын шықпаса жер өрте» деген мағынаны білдіреді. Дәл қазіргі уақытта кеңінен қолданылуда;

to be cool with-бір нәрсеге жақсы көзбен қарау;

to slack or slack off –еріншек, яғни жалқау болу;

not half bad –жаман емес;

to be hooked on –бір нәрсені істеуге ынталы болу немесе ұмтылу;

It is okay-бәрі жақсы. Егер сізден «Қалайсыз?» деп сұраса, «I'm cool» осылай жауап беруіңізге болады;

Easy-жеңіл дегенді білдіреді. Ол адамның белгілі бір жағдайға байланысты қарым-қатынасын білдіреді.

Ағылшын тілінде сөйлейтін елдерде ең жақын досты «Friend» деп атамайды. Оның орнына сленг сөзді қолданады. Мысалы, «Dude», «Mate», «Fella». Сонымен қатар адамдар арасында көңіл көтеруді ұнатпайтын адамдар кездеседі, оларды ағылшын тілінде «boring» деп атамайды, бірақ «basic», яғни қарапайым адам деп атайды.

– Hey mate, what do you think about that Dude?

– He is really basic. Бұл сөз тіркесінің мағынасы қарапайым адам дегенді білдіреді.

Жастар арасында ең көп қолданылатын сөз – «DISS» (дис). Бұл disrespect (құрметтемеушілік) деген сленг сөзден шыққан яғни, құрметтемеу, біреуді меңзеп сөйлеу арқылы қорлауды білдіреді [3].

Next to nothing-танымал сөздердің бірі, «ештене» деп аударылады.

– Can you see view this view from the window?

– How? It's foggy, I can see next to nothing.

Hate-жек көру сөзінен туындаған. Қарсылас деген мағынаны білдіреді. Көп жағдайда әлеуметтік желіде кеңінен қолданылады.

Low key-құпия, яғни кейбір ақпараттарды басқа адамдарға айтуға болмайды. Hey key-бұл Low key антонимі. Бұл ақпарат туралы көп адам біледі. Бұл құпия емес және сіз бәріне ашық айта аласыз.

Wasted «босқа кетті» деп аударылады, ал сленг ретінде «өте қатты мас адам» дегенді білдіреді.

Bananas-ессіз. Мысалы, егер біреу сізге «the party was bananas» десе, бұл кештің өте көңілді өткенін білдіреді.

It's time to go Bananas (crazy)-көңіл көтеретін уақыт.

Сондай-ақ, кейбір әлеуметтік желілерде «go bananas» деген сөз тіркесін кездестіруге болады, бұл «естен айырылу» деген мағынаны білдіреді. Мысалы:

– I went bananas when I got a low grade on the exam.

Piece of cake/cup of tea –ағылшындар арасында кеңінен тараған сөз тіркесі, бір нәрсені орындауды оңай деп атауда қолданылады.

– Taking off a YouTube video is Piece of cake for me.

«To have a blast» тікелей аударса «ашылу» дегенді, ал сленг ретінде «бір нәрседен ләззат алу» дегенді білдіреді. Мысалы:

– Hey mate! I enjoy doing something new.

Ағылшын тілінде «шаршау» мағынасын білдіретін сөз тіркестерін көп кездестіруге болады, мысалы, «shattered».

«Bob's your uncle» тікелей «Боб-сенің ағаң» деп аударылады. Бұл сөз тіркесі бастапқы кезде өте қиын болып көрінеді, бірақ іс жүзінде мүлдем олай емес. Сондай-ақ, бұл сленгтің орыс тілінде аналогы бар; оны «вуаля» деп аударуға болады.

It is not difficult to bake a delicious cake. Buy some ingredients for cake, cook for the recipe, and Bob's your uncle, it's done!

«Not one's cup of tea» ағылшын тілінде сөйлейтін елдерде бұл сөз тіркесі оларға бір нәрсе ұнамайды немесе оның нәрсесі емес дегенді білдіреді. Мысалы: – I don't like taking off video. It's just not my cup of tea.
to chill-демалу, ештеңе істемеу.

Angry-ашулану, ашуландыру. Бұны көбінесе компьютер ойынын ойнаған кезде қолданады.

to swipe-саусақпен эранды сырғыту. «Свайп» сөзі бізде сенсорлық экрандар пайда болғаннан бастап қолданылып келеді.

Бұл смартфон немесе планшет қолданушысы саусақты экранға қойып, дұрыс бағытта сырғыту қимылын білдіреді. Мысалы, көптеген адамдар осы «свайп»-қа байланысты гаджеттерді құлыптау режимінен алып тастайды. Сондай-ақ, «свайп» арқылы электронды кітаптардың беттерін ауыстыруға болады.

body shaming-сыртқы келбетке айтылған сын.

«Бодишейминг»-бұл адамның сыртқы келбетінің стандарттыққа сәйкес келмеуін кемсіту. Мысалы, артық салмағы бар адамдарға жиі айтады. «Бодишеймингті» атақты адамдардың фотосуреттерінің астына жазылатын пікірлерден жиі кездестіруге болады.

Crowd and funding-интернет желісінде қаражат жинау. Жастар арасында «краудфандинг» деп аталады.

«Краудфандинг»-бұл жобаны бастамас бұрын немесе көмек көрсету үшін желіде қаражат жинау. Сондықтан қазір олар көбінесе фильмдер түсіруге, кітаптар жазуға, науқастарға көмек көрсету мақсатында қаражат жинайды.

for real-рас па. Ағылшын сленгі болып табылады. «рас па?», «шынымен бе?» мағыналарында қолданылады.

Қазіргі уақытта ағылшын тілінің, ең алдымен жастар сленгіне әсері өте кең таралған. Әрине, жастар сленгіне ағылшын тілі айтарлықтай әсер етеді.

Жастар мәдениеті-бұл өзіндік, ештеңеге ұқсамайтын әлем. Ол ересек адамнан өзінің экспрессивті, кейде тіпті өткір және дөрекі, ойларын, сезімдерін білдіру тәсілімен, тек батыл және шешуші, бүкіл әлемге қарсы тұрып, өзінің ерекше әлемін құрған жастар ғана қолдана алуымен ерекшеленеді. Осының салдарынан жастар сленгінің пайда болады.

Мақалада біз жастар арасында кеңінен қолданылатын ағылшын сөздері мен сөз тіркестерін барынша ұсындық. Бұл сөздер ағылшын тілінен тікелей басқаша аударылады, ал жастар көбінесе сленг ретінде пайдаланады. Өмір сүру белсенділігінің артуына байланысты, жастар ауызекі сөйлеу тілінде қысқартылған сөздерді қолданады.

Ағылшын және американдық сленгті ажырату керек. Англиядағы кейбір сөздер мен тіркестер бір нәрсені білдіреді, ал Америкада мүлдем басқа. Жергілікті терминдерді дұрыс қолданбай, адамдардың қалай қателесетіні туралы көптеген күлкілі әңгімелер бар.

Жастар сленгінде сөйлеуді үйрену үшін сленг немесе жаргон сөздігінен ең көп кездесетін сөздер мен сөз тіркестерін үйреніп, олардың айтылуын тікелей есту керек. Белгілі лингвистердің еңбектері осы тақырыпта шығарылған кезде

күмәнді "самиздатты" әділетсіз аударманы пайдаланбаңыз. Иә, иә, бұл жаргонның бір түрі сияқты, және оны анықтау үшін ғалымдар тартылды.

Менің ойымша: жастар сленгінің терминдерін білу және қолдану үшін сіз сауатты адам болуыңыз керек. Бұл қайшылық емес. Егер сіз алдымен ағылшын сленгін, содан кейін ғана грамматиканы үйренуді шешсеңіз, сіз күлкілі болып көрінесіз. Сіз тіпті жастар арасында құрметке ие болуыңыз екіталай.

Мағынасы ұқсас, бірақ жұмсақ сөз тіркестерін тапқан кезде қатты дөрекі сөздерді пайдаланбаңыз. Есіңізде болсын, дөрекі сөз бен жаргон – бұл әр түрлі нәрсе, ал бүгінде дөрекі сөз қолдану жаман белгі болып табылады.

Сленг сөздерге жүргізілген зерттеулер нәтижесінде жігіттердің 50%, қыздардың 33% күнделікті өмірде қолданады екен. Онымен күресудің еш пайдасы жоқ деп білемін. Жас шамасына сай сленг сөздерді қолданбау процесі өздігінен жүзеге асады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Южанинова, С. А. Английский сленг в русскоязычной молодежной среде / С.А. Южанинова, А. Р. Бодулева. – Текст : непосредственный // Социосфера. – 2019. – № 2. – С. 57–58.
2. Ефремова, Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-образовательный / Т.Ф. Ефремова. – М.: Рус. яз. 2000. – в 2 т. – 1209 с. – Текст : непосредственный.
3. Иностранные языки в Москве. – 2020. – URL: <http://www.yescenter.ru/> (Дата обращения: 24.09.2020). – Текст : электронный.

Ғылыми жетекші: магистр-оқытушы Гилагова С.М.

CRITICAL THINKING AND ACTION RESEARCH: TECHNOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Сәулебекова Е.Ж.

erke.j3569@gmail.com

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Human is by nature intelligent, and therefore each of us has the ability to think. In fact, the quality of our lives – everything we create, produce, and build–depends entirely on the quality of our thoughts and ideas. Every day, a huge number of important decisions are made, and even today it is worth worrying about how these decisions are made. "Valuable thoughts must be cultivated," says Richard Paul [1, 5 p.], and one cannot disagree with him. A person capable of producing "valuable" thoughts, ready for social creativity and continuing education, can only be formed by a special system of training, the purpose of which is to develop qualities adequate to critical thinking. What qualities are we talking about?

The ability to think critically has been important at all times, but right now, at the turn of social formations, this quality is becoming vital. The adaptation of the individual in an ever-changing society involves not only and not so much the reproduction of established norms and traditions, but social creativity based on the renewal of old and the construction of new values. In this regard, such qualities of thought as breadth and balance, independence and impartiality are of fundamental importance. Rapid scientific and technological progress and the accompanying popularization of communication technologies minimizes the possibility of a person's assimilation of the information necessary for successful self-realization in a dynamic environment a changing society in her book "The Psychology of Critical Thinking", Diana Halper writes: "Information comes and multiplies in a matter of seconds, but whether the latest technologies will be a boon or a heavy burden for humanity depends entirely on the presence of people capable of critical thinking at the entrance and exit of these ultra-fast communication highways" [2, 95 p.]. It is hardly possible to argue with the author, who among the primary qualities of a Person of the future notes the ability to quickly navigate the growing flow of information and find what is needed, the ability to comprehend and apply the information received.

Modern requirements for the educational process within the framework of the Federal State Educational Standard have increased, and modern realities dictate new approaches to the educational process. The high growth of information technologies leads to the fact that the "object" of the educational process itself rises to one level of the relationship between the teacher and the student, that is, there are "subject-subject" relations, and not "subject-object" relations as it was before. The student becomes not just the object of the teacher's influence on him, but also a full-fledged subject of pedagogical interaction. In this capacity, the student gets the maximum effect from the learning process. When conducting traditional lessons, students are offered a ready-made educational situation, the topic of the lesson is voiced. With the introduction of the FSES, the situation changes: the student is now a full-fledged participant of the educational process and should independently using prompts the teacher to determine the topic of the lesson and the learning task. Within the framework of traditional methods and methods of pedagogical activity, it is not always possible to motivate students to learn a foreign language, since modern children are fast-developing children and often the usual traditional lesson does not arouse their interest. "A lesson is the main form of organizing the pedagogical process, in which the teacher directs the collective cognitive and other activities of a permanent group of students (class) for a precisely set time, taking into account the characteristics of each of them; using the types, means and methods of work that create favorable conditions for all students to master the basics of the subject being studied directly in the learning process, as well as for the education and development of cognitive abilities and spiritual forces of schoolchildren" [3, 477 p.]. The technology of developing critical thinking meets the requirements for the individual in the modern world, contributes to the organization of creatively interesting lessons.

Today, a graduate of a 21st-century school should:

– be able to independently acquire knowledge ;

- apply it in practice to solve a variety of problems;
- independently think critically, look for rational ways to solve problems;
- work with various information, analyze, summarize, and argue;
- be sociable, contact in various social groups, flexible in changing life situations.

The technology of critical thinking formation includes goals, tasks, principles of construction, stages and conditions of formation, methods, techniques and methods of teaching thinking, forms of organization of students' activities and ways of evaluating the results of thinking formation. As a result of the analysis of theoretical and experimental data on the formation of critical thinking in primary and secondary school students, the most significant features of the process of teaching thinking can be identified. We will list only those that are appropriate use it in practice when developing a teaching technology or include it in the methods, methods, and techniques chosen by the teacher. So, it is essential to account the fact that independent thinking young children in the process the decision of tasks appears only in the use of analogy, which is not expressed so much in "transfer", as in "overlay" experience new things and events. Critical thinking in preschoolers is diffuse, manifests itself episodically. It does not go so far as to disclose the reasons for the detected errors, and critical judgments are mostly not reasoned by them.

The main *goal* of the formation of *critical thinking* of senior schoolchildren and students, as well as adults who do not have stable skills to think critically, is to expand the thinking competencies for the effective solution of social, scientific and practical problems. The *tasks* of forming *critical thinking* differ depending on the age of the trainees, the level of knowledge and previous experience.

When teaching high school students, teachers can set the following tasks:

- students' assimilation of knowledge about the laws and methods of logical and critical thinking, about the basics of criticality and self-criticism;
- mastering students' hypothetical-deductive logic of thinking with elements of criticality;
- training in the ability to understand the logical procedures of critical thinking: explanation and prediction, proof and refutation, argument, argumentation, evaluation and self-assessment.
- For undergraduate students of higher education institutions, the level of tasks increases:
 - formation of a system of critical thinking skills organized learning situations;
 - the formation of skills to identify logical fallacies and critical assessment of the phenomena of conduct;
 - training in the application of logical and critical thinking skills in various scientific fields, practical activities and public life.

Senior students, having a diverse stock of knowledge and some social experience, are able to assimilate integrative knowledge and skills, which are transformed into competencies in the presence of motivational attitudes and a positive attitude to active work. Teachers can present the tasks of forming integrative thinking competencies based on logical, problem-based, and critical thinking.

In a generalized form, the main elements of the technology of critical thinking formation are presented in the structure of the didactic model (Draw. 1). The technology of forming critical thinking, like any technology, has its own principles of construction, which are based on the distinctive features of thinking critically from other types of mental activity. We have identified seven principles, some of which are generally didactic, while the rest are characteristic of critical thinking. Let us briefly describe each of the principles:

1. Information saturation of educational and practical material for the use of arguments, proofs or refutations based on specific facts, sources, data.

2. Social conditionality of the subject of comprehension. Earlier, we noted that critical thinking is social thinking, so the selection of problems, tasks, and topics for discussion should be carried out taking into account this special property of critical thinking.

3. Communication skills in the process of understanding the problem and discussing it. Critical thinking is the thinking of the individual and it is independent, but it manifests itself in disputes, discussions, during discussions and public speeches, so the communication skills of the participants in understanding the problem for the formation of this type of thinking play a crucial role in success.

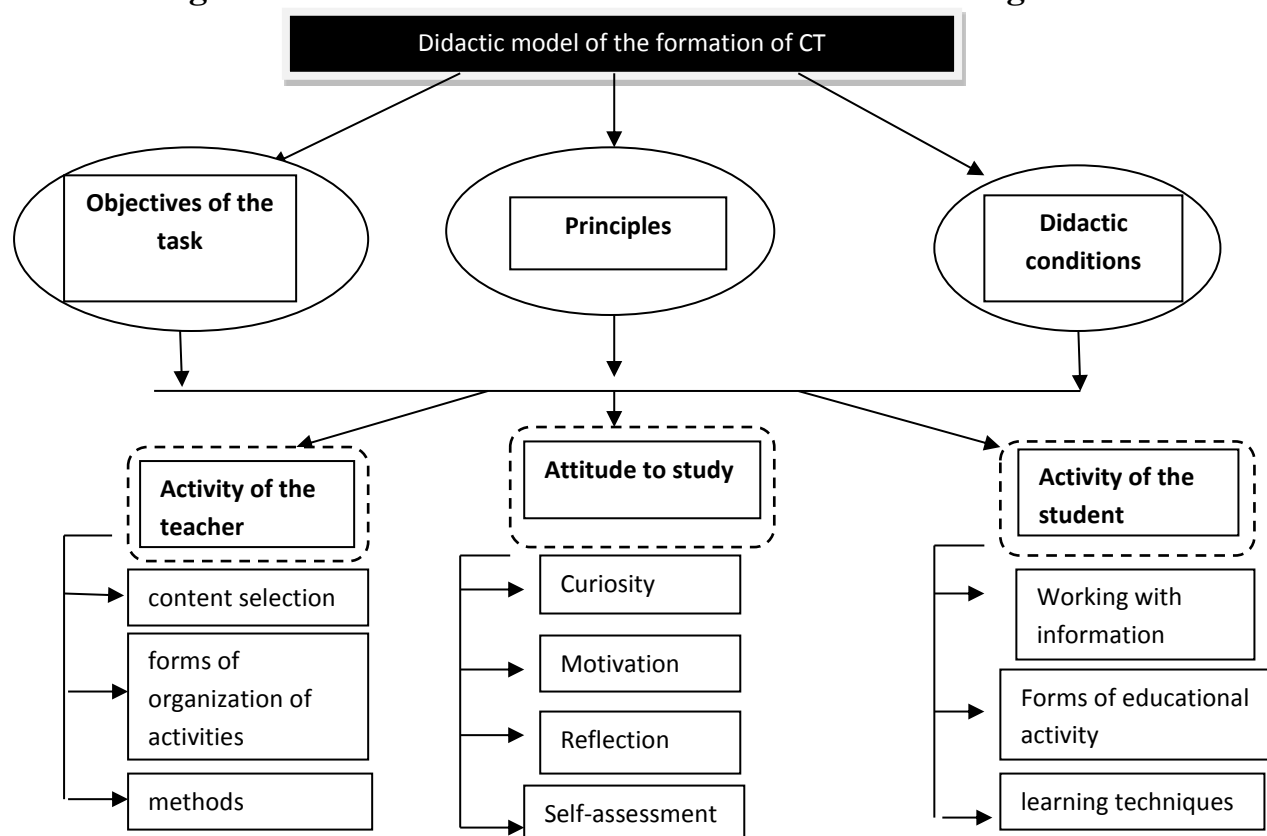
4. Problems with the content of the material. The general didactic principle is one of the main ones in the construction of the technology for the formation of critical thinking, since problem-based and critical thinking are connected by common properties, methods and techniques of teaching.

5. Motivations and knowledge needs. The main starting point thinking activity in general and the manifestation of the criticality of the mind, in particular, is reflection. It is possible only if a person is motivated to learn, understand, comprehend, establish the truth or get a result, otherwise there can be no question of any criticality of the mind. That is why the results of experimental formation of critical thinking indicate that it is possible to develop this type of thinking not in all students, but only in 30-60% of the subjects, depending on the type of group and level of education. Laziness of mind and feelings is a bad basis for development critical thinking.

6. Scientific, reliable and accessible information. This principle does not need to be explained, we only note that the ability and ability to assess the reliability of information also relate to the ability to think critically.

7. The continuity of the teaching of thinking. Our experiments on adult education show that it is possible to develop the critical thinking of educated people at any age and without special preliminary training, since many skills are formed during traditional training. However, the effectiveness of this process and its result are most significant in the case of a systematic approach., consistent training in this type of mental activity, starting from school and continuing at the University.

Drawing 1. Scheme of the didactic model of critical thinking formation

Since this study deals with the pedagogical concept and technology of the formation of critical thinking, it makes sense to single out only the pedagogical, didactic and methodological conditions on which the effectiveness of teaching thinking. Some aspects of the conditions for the formation of critical thinking are considered in [4, 260 p.]. One of the main conditions for the formation of students' critical thinking is the presence of such among teachers. Unfortunately, even at the end of the 20th century, researchers did not determine the place of critical thinking in the structure of a teacher's professional thinking. As applied to teacher training, the conditions for the formation of professional pedagogical thinking, in which critical thinking is also interwoven, is considered in the studies of Yu.N. Kuljutkin [5, 56-68 p.]. In the work of J. Vilkeev [6, 28-29 p.], seven functions of the teacher's professional thinking are described: explanatory, diagnostic, communicative, prognostic, projective, managerial, reflexive. Five of these functions can be effectively implemented if critical thinking skills teachers. For example, the projective function of thinking involves diagnostics, i.e. analysis, comparison and assessment of the content, methods and forms of training and education, the choice of options for the model of the educational process. Any the choice is associated with comparison, comparison of the positive and negative aspects of the model, the moral and aesthetic potential of the content and norms of interaction in the team.

There are plenty of problems, but they are all solvable. The Western world has long come to understand that the idea of developing critical thinking should form the basis of a well thought out reform education, because it will determine changes in the XXI century. Critical thinking must become a strategic basis for the continuous

education of people, and the teacher becomes an important link in this process: it can either facilitate or discourage him. Healthy and Instrumental armed systems thinking as a mass cultural achievement is possible. And it is certainly vital. Therefore, his culture follows purposefully and patiently cultivate all levels of education - from primary to higher.

References:

1. Paul R., Binker A., Martin D., & Adamson K. Critical Thinking Handbook. Santa Rosa, CA: Foundation for Critical Thinking, 1995. p.5
2. Halpern.D. Psychology of critical thinking. -SPb .: Peter, 2000 p.95
3. Slastenin V. A., Kashirin V. P. / Psychology and pedagogy [Text] / V. A. Slastenin, V. P. Kashirin - М .:, Academy 2007–477 p.
4. Минкина Ф.Ф. Критическое мышление учащихся и педагогические способы его формирования. Дисс. канд.пед.наук. Казань, 2000,- 260с
5. Ю.Н.Кулюткина, Г.С.Сухобской Мышление учителя. Под. ред.. – М., 1990.С.56-68.
6. Вилькеев Дж. Сущность, функции и структура профессионального мышления учителя. В кн. «Педагогическое мышление и его формирование у студентов» - Казань, 1997.С.28-29.

Ғылыми жетекші: Бауыржан Н. Б.

PECULIARITIES OF USING STYLISTIC DEVICES IN RUSSIAN PROVERBS

Segizbayeva Z.A., Sagidollaev N.K.

zsegizbaeva@yandex.com sagidollaev24@mail.ru

K.Zhubanov Aktobe Regional University

A proverb is a short well-known statement that gives advice or expresses something that is generally true [1]. A lot of stylistic devices are used in proverbs to enrich them. The frequency of using various figurative expressions – tropes as means of giving expressiveness to proverbs and sayings in Russian language and the reasons for their use are revealed.

We studied 100 Russian proverbs and determined features of using stylistic devices.

As the result of the research we defined that simile is used in Russian proverbs frequently. Simile is a device that realizes the intensification of some one feature of the concept in question [2, p.167]. For example:

Неверный друг, что дырявая шуба[3].

The proverb says us not a friend who indulges, but one who helps. When a person indulges you in everything, they don't care what you are really like. A best friend is someone who helps you get better and better.

Время дороже золота.

Our time is priceless like life every minute is more precious than gold because our life is one and it must be lived with pleasure.

Чужая душа — что темный лес.

When communicating with a stranger or unfamiliar person, it is impossible to know his true thoughts and motives.

Одна голова хорошо, а две лучше.

The meaning of "one head is better than two" is that it is easier to make decisions or find answers to questions when someone is helping.

Правда, как оса, колет глаза.

The proverb says that we usually feel discomfort, discomfort and pain when we hear the truth that we did not want to know. The bitter truth, which stings our eyes like a wasp with its sharp sting, hurts us.

Another device is a hyperbole. Hyperbole is an exaggeration intended to enhance the meaning and emotionality of a statement. For example:

На один гвоздь всего не повесишь[3].

That is, do not take on several things at once, since you will not bring any of them to the desired completion, do one thing planned first, then proceed to another.

Доброе век не забудется.

The good is never forgotten, because, as a rule, those to whom someone has done good, try to repay the same.

Одна ложка дегтя портит бочку меда

This proverb is about an annoying little thing that can ruin something big and good.

Stylistic opposition, which is given a special name, the term antithesis, is of a different linguistic nature: it is based on relative opposition which arises out of the context through the expansion of objectively contrasting pairs, as in [2, p.222]:

Молодость — не грех, да и старость — не смех.

You need to have time to do all the things when you are young for not to regret when you will older. (молодость - старость)

Ученье — свет, неученье — тьма.

The knowledge acquired during the study helps to solve complex problems, ignorance makes a person helpless (ученье – неученье, свет - тьма).

This device is often signalled by the introductory connective “а”, “да”, as in: Не имей сто рублей, а имей сто друзей.

The point is that it is better to have lots of good and loyal friends than lots of money. Not all situations in life can be helped by money. Money can't support you, cheer you up in times of need. Money can't buy everything and it can't solve all problems.

Петух думал, да в суп попал [3].

Not accepting an excuse beginning with the words "I thought(s). disapproving of someone else's attempt to justify their actions with well-intentioned, unintentionally erroneous courses of thought.

Не в бровь, а в глаз. The meaning of this proverb is to make a true, accurate remark to someone, to make an accurate, witty remark about the shortcomings of someone or something.

When “а”, “да” are used as a signal of antithesis, the other structural signal, the parallel arrangement, may not be evident.

The stylistic device based on the principle of substitution of one object for another is called metonymy[2, p.144]. There are some examples with metonymy:

У страха глаза велики.

In a state of fear, danger is exaggerated or seen where it does not exist. It is said when in fact the danger is not as great as it seems.

Сам заварил кашу — сам её и расхлёбывай. Whoever is responsible for the situation, let him or her resolve it

Язык без костей: скажет и обратно спрячется. About a man who likes to talk and talks a lot of nonsense, nonsense

Глаза - зеркало души. That feelings, deceptions (movements of the soul) are reflected in the eyes and cannot be hidden.

Irony is a stylistic device also based on the simultaneous realization of two logical meanings – dictionary and contextual, but the two meanings stand in opposition to each other. For example:

Без труда не вытацишь и рыбки из пруда. Only by making an effort, you can achieve something in this life, if you want to get some benefits from life - be kind, work hard, if you want to eat-work, if you want to live better than others-work tirelessly, a lazy person will not be able to achieve anything in this life.

Oxymoron is a combination of two words in which the meanings of the two clash, being opposite in sense, for example:

Тише едешь, дальше будешь. The meaning of this paradoxical proverb is that you should not rush, you should have patience. You have to be prudent and thorough, and then you will do more and better than when you are in a hurry.

Epithets are quite often used in proverbs. These are artistic definitions that are used to describe, clarify or characterize a property or feature of an object, including the permanent ones that are characteristic of folklore. They are used to depict or evaluate something. Here are some examples:

Доброе молчанье лучше худого ворчанья [3]. It is better to keep silent if you don't know or aren't sure about something or what it's about than to talk in vain and make yourself look like a stupid ignoramus.

В тихом омуте черти водятся. This proverb usually describes an unremarkable, inconspicuous person who is suddenly capable of unorthodox, not always plausible actions.

A comparative analysis of the use of artistic means in Russian proverbs and sayings, manifested in the use of various figurative expressions-tropes, revealed that some means are found in them more often, others less often. In general, no significant discrepancies were found. Trails they are widely used to enhance the emotional component. The following tropes are widely used to give expression and

expressiveness: comparison, irony, antithesis, synecdoche, hyperbole. In the material considered by us, oxymoron and chiasmus are less often used.

The proverbs and sayings honed over the centuries, with the striking similarity of thought, the combination of rhythm and meaning of words, the use of means of artistic representation to give expression to what is said, have always attracted the attention of people of different classes and will continue to interest representatives of all ethnic groups in the future.

References:

1. <https://www.ldoceonline.com>
2. Galperin L.R. Stylistics – M., 1977
3. Даль В.И. Пословицы и поговорки – М., 2009

Scientific advisor: Saule Ussenova, MA (philology)

PECULIARITIES OF VERBAL AND NON-VERBAL MEANS OF INTERNET COMMUNICATION

Сейітмағанбет Г.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

We know that communication is giving information from one person to another. Verbal communication uses language itself through words, sentences, and voice. And nonverbal communication plays an important role in creating a good impact. This type of communication co-exists with verbal and it is conducted through body language, as eye contact, postures, gestures, facial expressions.

According to the current global pandemic, the internet communication is in a big demand. There are many modern communication platforms. Some of the major modern forms of communication are as follows: live chats, video chats, social media, whatsapp, voice calling, text messaging, email, blogs, facebook, instagram and others.

The exchange of information between two communicants can take two forms: verbal and nonverbal. In ordinary, real communication, verbal communication is understood as the process of transmitting information using words. A feature of verbal communication is the presence of a speaker and a listener. While nonverbal communication is characterized by an optic kinetic system of signs, which includes gestures, facial expressions, pantomime, intonation, tone, and eye contact. Using nonverbal means of communication in in real life, a person can express what he feels; demonstrate his mood to others, and so on. Through nonverbal means of communication, a person can show the uniqueness of his personality. In live communication, the use of nonverbal means of communication prevails.

If we consider Internet communication as an instrument of impact, then the main technique is precisely nonverbal means, examples of which can be found in

communication on forums, chats, and also in social networks. Traditional graphic signs and symbols, as well as other non-verbal means of communication, are responsible for the transmission of the emotional component of communication, with their help, the effect on the recipient of the message, the participant of the chat, the reader of the forum or news feed on social networks is carried out. E. D. Boeva notes that the information content and pragmatism of communication can increase or decrease from what means and how adequately the transmission of feelings and emotions is carried out.

The use of multimedia technologies significantly expands the possibilities of modeling speech situations, organizing real communication, integrating regional knowledge into the learning process by visually demonstrating the national characteristics of verbal and nonverbal communication. Internet access allows you to use authentic text, audio, and video information. There are a number of e-mail projects aimed at expanding the knowledge and understanding of the world and the people who inhabit it. Exchange of individual emails e-mail in the interactive communication system provides a unique opportunity to conduct a real dialogue with the addressee, to test the ability to express themselves through the adequacy of the perception of the received information and to request additional information in order to correct the original message.

The modern age is characterized by high rate of development of information technologies. If 30 years ago people could only contact each other using a landline phone line, now almost everyone has a smartphone. At the same time, if the cost of using Internet used to be extremely expensive, now Internet resources have become available to every person on the planet. In addition to low cost, network coverage has a planetary scale and is available in all remote regions, countries, which allowed Internet to get name “global network”. However, Internet is not only information technology and kind of virtual space. It is also communicative environment that has its own rules and norms of communication. L. A. Novikova writes that the most important element of intercultural communication on Internet is the presence of information environment that functions not only as such, that is, as conductor of information, but also as medium for dialogue “meanings”, values and cultures. The Internet has had a huge impact on a person's lifestyle. Many people in the modern world can no longer imagine their day without going to the Internet. Internet unites people from all over the world in one huge online community. The Internet has significant impact on cross-cultural communication, since it acts as one of the modern means of communication. The Internet - as a means of cross-cultural communication has its advantages and disadvantages. Among the positive aspects, it should be noted that through communication with representatives of other cultures, a person can expand his horizons, form an idea of particular culture that differs from his culture. However, there are also negative aspects, including the possibility of spreading information about racism, inciting ethnic hatred, as well as recruiting for terrorist organizations.

The interest in the study of cross-cultural communication processes and their theoretical understanding was formed under the influence of global processes. In the

modern world, cross-cultural communication is becoming more and more frequent. This is evidenced by the growth of multinational companies, the active development of the tourism sector, the strengthening of migration processes, the increase in the number of interethnic marriages, the adoption of children from other countries, and so on.

Technical progress and development of modern technologies also contributed to the increase in the availability of the Internet, which led to its popularity. In the virtual space, you can communicate with other Internet users, regardless of time and distance, you can always stay “connected”. Online communication is characterized by the presence of various language tools. However, the lack of knowledge of this study hinders the further development of theories of communication in the Internet space between representatives of different cultures. Therefore, the study of language means of Internet communication as participants of cross-cultural communication in the network is necessary. This determines the relevance of the topic of this study.

Many foreign and Russian researchers have been engaged in the study of Internet communication. However, in these works, the features of the verbal and nonverbal means of Internet communication were not analyzed in lexical, grammatical and syntactic aspects, and, in addition, the lingo-didactic potential of studying verbal and nonverbal means of Internet communication was not investigated.

The processes of globalization and the spread of digital technologies are changing the categories of space and time. Both physical and political borders are erased, which creates conditions for communication between representatives of different countries and cultures. According to French sociologist and philosopher, the founder of French sociological school, E. Durkheim, culture is a systematized set of ideals, values, norms, patterns of behavior that regulate relations between people. According to American sociologist, philosopher, economist and publicist Sumner W., culture is nothing more than a set of adaptations of a person to his living conditions. Jung K., a Swiss psychiatrist, the founder of analytical psychology, had a significant influence on cultural studies with his ideas. He argued that culture is a form of habitual behavior common to a group, community, or society. It consists of tangible and intangible elements. Thus, Jung defined culture as a set of forms of habitual behavior. From the above, it follows that there are many approaches to defining the concept of culture. In this work, we will understand culture as a set of material and non-material elements that determine the forms of habitual behavior that are common to a group, community or society. Another of constituent element of intercultural communication is communication itself. E. G. Falkova, in her methodological guide “Intercultural communication in basic concepts and definitions”, writes that “communication” as a term is quite young and appeared in scientific literature only in the second half of last century. This leads to a variety of approaches to the interpretation of this term that exist within different types of scientific knowledge. Thus, in sociology, the process of communication takes place between society and its constituent structures. In the framework of psychology, interpersonal communication is considered. In the field of art, communication is an exchange between the creator

of work of art and its recipient – the reader, listener, viewer, and so on. In education, the term communication is closely related to the processes of interaction between teacher and student. Thus, it can be seen that, depending on the sphere of life, communication process can have different types. Moreover, each of the types of communication has corresponding technology. Depending on the technology and space-time communication has various forms:

- verbal and nonverbal;
- oral and written;
- printed and electronic;
- local and global, and so on.

Regardless of the form of communication, the communicative process itself has certain elements that are unique to it. E. G. Falkova notes information, understanding, and technology among these elements. At the same time, information is the main content of communication, understanding is its goal, and the right technology allows you to achieve maximum efficiency of understanding. At the same time, necessary condition for communication is the orientation of participants to certain general intersubjective norms and their communicative competence.

It is important to note that the process of information exchange between people is carried out using a common system of signs and these signs exist in verbal and nonverbal forms. The interest in the study of cross-cultural communication processes and their theoretical understanding was formed under the influence of global processes. In the modern world, cross-cultural communication is becoming more and more intense. This is evidenced by the growth of multinational companies, the active development of tourism sector, the strengthening of migration processes, the increase in the number of interethnic marriages, adoption of children from other countries, and so on. In the second half of the 20th century, V. L. Samovar and R. Porter in their work “Communication between Cultures” considered the concept of intercultural communication, analyzing the features of intercultural communication and the features that arise in the process of interaction between speakers of different cultures. According to L. A. Samovar and R. E. Porter, international cultural communication is “communication between people whose cultural perception of symbolic systems is different”. Cross-cultural communication is understood as complex phenomenon that includes various directions and forms of communication between individuals, groups, and states belonging to different cultures. International cultural communication can be carried out either between two states or between groups of states. Such interaction is called bilateral and multilateral cooperation, respectively. In addition, cultural communication can be carried out both at the governmental level and at the non-governmental or non-state level.

Summarizing the above, we can conclude that in the age of development of modern information technologies, communication via the Internet has become accessible to everyone, including representatives of different cultures. Currently, there is no unambiguous approach to the interpretation of the concept of "Internet communication". In the works of some researchers, there are such names of this type of communication as "web communication", "online communication", "electronic

communication" and others. The essence of such communication is reduced to the exchange of information, which is carried out in the Internet environment. Communication via the Internet is characterized by linearity, concentration, minimization, interactivity, special use of time, and multilingualism. In addition, communication via the Internet can be carried out anonymously and is characterized by the presence of special language means of transmitting information. Communication on the Internet can be carried out in various forms. In relation to thematic feature, specific communicative purpose, specific areas of communication, language specifics of communication in the network The Internet can be divided into genres. Modern researchers distinguish such genres as e-mail, synchronous and asynchronous chats, virtual worlds, and web texts. Each of the genres is characterized by the cultural specifics of the people, which should be taken into account when studying intercultural communication on the Internet.

References:

1. Boeva E.D. Когнитивная паралингвистика. - 2005. 402p.
2. Falkova, 2007: 77p
3. Guzikova, 2015: 124p
4. Bogolyubova, 2009;
5. Samovar, 2014;

Ғылыми жетекші- **к.ф.н. Искендинова С.К.**

ДИАЛЕКТНО-ЯЗЫКОВОЕ КОНТАКТИРОВАНИЕ (на примере диалектов яицких казаков и казахского языка)

Селбаева К.С.

serikkyzy.19@mail.ru

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Термин «языковые контакты» ввел в научное обращение А.Мартине; затем он был использован У. Вайнрайхом в его книге «Языковые контакты».

Для того, чтобы языки начали воздействовать друг на друга, они должны сблизиться до такой степени, чтобы среди них установились языковые контакты. Они могут быть непосредственными и опосредованными. Непосредственными бывают, когда носители языка вступают в личный контакт друг с другом. Опосредованными бывают, когда два языка контактируют через посредство третьего. При этом необходимо подчеркнуть, что опосредованные языковые контакты обхватывают только лексическую систему языка, в то время как прямые контакты намного больше влияют на язык.

Языковые контакты – это «взаимодействие двух или более языков, оказывающее влияние на структуру и словарь одного или многих из них» [1, с. 237]. Социальное состояние языковых контактов сформируются потребностью

коммуникации между членами различных этнических и языковых групп, вступающих между собой в связи по хозяйственно-политическим, военно-стратегическим и другим причинам».

Ученые-исследователи считают, что лингвистические изменения не происходят внезапно, самопроизвольно. Они постоянно имеют внешнюю или внутреннюю причину. К внешним причинам относятся те стимулы развития, которые поступают из окружающей обстановки, а к внутренним – динамика развития, которые заложены в самом языке.

Языковые контакты делятся на казуальные и перманентные. Казуальные (по-другому временные, случайные) контакты происходят при прерывистых контактах языков друг с другом, исход которых ограничиваются заимствованием небольшой группы лексем. Перманентные (по-иному постоянные, тесные) контакты устанавливаются благодаря интенсивных контактов языков друг с другом.

Развитие всех языков в структурно-материальном отношении не происходит в изоляции от внешних воздействий. Результаты языковых контактов отражаются на разных уровнях языка (языковой системы) в зависимости от степени вхождения их элементов в целостную структуру. К наиболее распространенным последствиям языковых контактов относятся заимствования, конвергентное развитие взаимодействующих языков, образование вспомогательных общих языков и языковые ассимиляции [2].

Языковая связь происходит благодаря непрерывно повторяющимся диалогам, частному общению между носителями различных языков, при которых применяются оба языка либо моментально двумя говорящими, либо по отдельности.

Контактирование территориального диалекта и языка в лингвистике было впервые исследовано и представлено как диалектно-языковое контактирование в начале 70-х годов XX века казахстанским лингвистом Б. Хасановым в работе «Языки народов Казахстана и их взаимодействие». По мнению Б. Хасанова, «контактируют между собой как языки, так и диалекты, которые выступают в аналогичных литературному языку функциях. В массовом освоении языка рассмотрение идет, сперва, через местный говор, и это можно отметить диалектно-языковым контактированием» [3, с. 154].

Самым интересным примером контактирования территориального диалекта, на наш взгляд, является диалект яицких казаков, который еще в XVI веке заселились на побережья реки Жайық, в нынешней Западно-Казахстанской области. Наиболее сильное отличие от русского языка существовало у яицких (уральских) казаков, что во многом объясняется их территориальной обособленностью и спецификой быта.

Составитель «Толкового словаря» В.И. Даль в своей работе «Уральский казак» обращает внимание на своеобразие говора яицких казаков: «Быт и жизнь этого народа казаков, цветаста, ярка, обильна незнакомыми картинками и жизнью-самородою. Казак говорит резко, бойко, отрывисто; отмечает языком каждую согласную букву налегает на «р», «с», на «т», гласные буквы, напротив

скрадывает: вы не услышите у него ни чистого «а», ни «а», ни «у». Родительницы, напротив, живучи особняком в тесном кругу своем, все без изъятия перенимают друг у друга шепелявить и произносить букву мягче обыкновенного. Казаки ходят гулять и веселиться на *синцик* в Селковой субенке». Синсикомяицкие казаки называют молодой лед, еще не покрытый снегом, по которому легко кататься, но здесь есть исключения. Так в слове «сани» уральцы, наоборот, вместо начальной буквы «с» вставляли «ш» – шани, а также «ч» нередко меняли на «ш»: поперечник – поперешник (поперечная линия) [4].

Особенностью разговорной речи яицких казаков являются сокращения слов за счет пропуска гласных либо согласных: знаем – знам, желаем – желам, пускать – пушать, смотри – матри. Это пропуск может быть и в начале слова: электричество – лектричество. Букву «э» уральцы не очень любят употреблять и заменяют ее на «е»: например, мужское имя Эдик они произносят как Едик.

Исследователем Н. Малеча была написана словарь уральских казаков. Словарь является своеобразной энциклопедией огромного края, который возвращает нас к языковой культуре многих поколений вольнолюбивых уральских казаков.

Также могут выпадать целые слоги: примимай – примай, сейчас – стяс. Очень часто в речи уральцев происходит подмена звонких согласных глухими. В таком случае многие похожие по звучанию, но разные по смыслу слова оказываются неразличимы на слух: рог – рок, род – рот, код – кот, бог – бок. Звук «н» яицкие казаки часто произносят как «м»: ныряй – мыряй.

Речь уральских казаков богата словами эндемиками, которые больше нигде не встретить: аржёник (пырей ползущий), ир'мичйшкъ (изношенная верхняя одежда), базлай (беспорядок), балясы (точёные фигурные палки, столбики, стойки, употребляемые на решётки балконов, лестниц), барка (деревянная упряжная палка), будара (плетеная транспортная, грузовая или рыболовная парусно-гребная лодка).

Также Н.М. Малеча при рассмотрении проблемы казахизмов в речи уральских казаков выделил звуковые искажения: акча – каз. ақша (деньги), альч – каз. әлші (игра в косточки), айрьян – каз. айран (кисломолочный напиток), гунанчик – каз. құнан (трехлетний жеребец), тупрак – каз. топырақ (почва), томар – каз. тұмар (талиман/амулет), байгуш – каз. байғұс (бедный), доксан – каз. тоқсан (90 зимних дней), байгуш – каз. байғұс (бедный), тузлук – каз. тұздық (рассол или соус для национального блюда казахов), тайляк – каз. тайлақ (верблюжонок от одного года до трех лет) и др.

Тему диалектно-языкового контактирования Э. Сулейменова изучила на примере взаимовлияния казахского и русского языка: «как для отдельной языковой личности, так и для города, а также отдельных регионов существенным является преобладание таких диглосно-билингвальных сочетаний, как казахский разговорный – русский литературный язык и т. п. Передача таких диглосно-билингвальных сочетаний естественным образом

отражает сложившуюся социально-функциональную картину существования казахского и русского языков» [5, с. 182].

Полагаем, что в Западно-Казахстанской области, в некоторых отдаленных населенных пунктах, где компактно проживают казахи и уральские казаки, в корне могут иметься такие диалектно-языковые сочетания, как разговорный казахский-русский разговорный язык для иноэтничных мигрантов и казахский разговорный-русский разговорный язык с некоторыми фонетическими и лексическими вкраплениями уральских казачьих диалектов для казахов.

В итоге хотелось бы подчеркнуть следующее: диалектно-языковое контактирование яицких казаков с местными жителями привело к появлению целого пласта национально-культурной лексики русского языка; исследование живого народного языка позволяет открыть нам новые грани многовековой жизни уральского казачества.

Использованные источники:

1. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Советская энциклопедия, 1990. 685 с.
2. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка [Электронный ресурс] / отв. ред. Б. А. Серебренников. Москва: Наука, 1970. Режим доступа: http://zipsites.ru/books/serebrennikov_obschee_yazykoznanie/.
3. Хасанов Б.Х. Языки народов Казахстана и их взаимодействие / Б. Х. Хасанов. Алма-Ата: Наука, 1976. 284 с.
4. Даль В.И. Уральский казак. Наши, списанные с натуры русскими, 1843.
5. Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики / Э. Д. Сулейменова. Алматы: Наука, 1996. 208 с.

Научный руководитель: *д.ф.н., доцент Курманова Б.Ж.*

STYLISTIC FEATURES OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL TEXTS

Serik N., Utiyeva A.

K.Zhubanov Regional University of Aktobe

The phrase "style of the text" has been known for a long, but its content has only the most general, vague representation. The fact is that the name of science appeared before the science, which is only beginning to emerge. The rapidly growing text linguistics has shown that, along with grammar, semantics, text and other aspects and areas of study the style of the text is also necessary.

As it seems, in the name of this science both its components - the style and the text are very important. The first involves a stylistic approach to all phenomena of the text, the second indicates the subject matter and in accordance with it the specific stylistic study (it studies no conventional linguistic units, but texts). [1, 47]

The stylistic approach involves the study of the operation (uses) of the text and its units - the prose stanzas (complex syntax of integers), fragments, chapters, parts, styling specific types of text (speech), the conditions and means of expression text.

The word "text" is so usual, familiar, that would seem self-explanatory and does not require any explanations. However, this impression is deceptive. Text (from the Latin *textus* - tissue, interlacing, connection) can be defined as a unified semantic and grammatical sequence of speech communication units: statements, supra-phrasal units, fragments, parts, etc. Each text has characteristic of their individual functional style.

At the heart of contemporary English style of scientific and technical literature are the norms of English written language with certain specific characteristics, namely:

1) Vocabulary. A large number of special terms and words of non- Anglo-Saxon origin are used. Words are chosen with great care for the most accurate transmission of thought. The service (function) words (prepositions and conjunctions) and words that provide the logical connections between different elements of speech (adverbs) are of a large proportion.

2) Grammar. Only firmly established in the written language grammar rules are used. Passive, impersonal and indefinite-personal constructions are widespread. Mostly used compound and complex sentences, in which nouns, adjectives, and impersonal forms of the verb dominate. Logical isolation is often achieved by departures from the rigid word order (inversion).

3) The method of presentation. The main task of the scientific and technical literature is to bring certain information to the readers clearly and precisely. This is achieved by a logical statement of facts, without the use of emotive words, expressions and grammatical constructions. This method of presentation may be called formal logical. [2, 53]

All three of the above characteristics are inherent to the natural and physical sciences (as well as their application areas) - mathematics, astronomy, physics, medicine, electronics, machinery technology.

Scientific and technical literature, in turn, has several gradations. Scientific and technical texts differ not only in the field of science or technology to which they belong, but also by their degree of specialization. The above specifications relate to all monographs and articles, abstracts, and textbooks. However, the text of technical manuals, catalogs, descriptions, supplies, technical reports, specifications and instructions can sometimes contain a proposal in which there is no predicate (with the transfer of technical data, etc.) or subject (if it is determined by the context). The technical references contain whole sections, consisting of transfers. Descriptions of supply, specifications, technical reports and catalogs are prepared generally by the solid pattern, and loaded the special terminology. Lexical-grammatical pattern is also inherent in the language of the patent literature.

It is considered that the neutral mode of presentation or a neutral style is peculiar to the technical literature. However, according to Fedorov, the concept of a "neutral" style, that is a style that is dry, devoid of imagery, emotion, is very relative concept ,

because the very absence of these features is a distinct, although the negative stylistic sign, there is also a positive sign characteristic. [3, 86]

Among the linguistic features that distinguish scientific texts from other types of text, most of the authors referred to the following: the complexity of syntactic constructions, lexical, syntactic and compositional stereotyping, subordination of the aesthetic properties of the pragmatic attitudes and intentions of the author, regimented nature of the use of emotional capabilities, use of syntactic and lexical devices, the prevalence of objectivity in the presentation, a combination of subjectless (impersonal) way of presentation with an expression of subjective views of the scientist (the author), use of symbols of formulas, tables, etc.

All these features are observed in the English-language and Kazakh-language scientific texts. As noted by several authors, the most typical features of English-language scientific text that have received quite extensive coverage in the linguistic literature, and recorded in analyzing the research material, the following:

1) complex syntactic construction are presented in scientific texts mostly by complex sentences;

2) the complexity of the syntactic structure of a sentence can also occur through the use of gerundial, participial and infinitive constructions;

3) the passive structure usually prevails among the other grammatical structures of English language text;

4) it is also noted that in a scientific text there used syntactic and lexical stamps, special fixed expressions that create the logic of the narrative, providing a connection of the text (for example, on the one hand, on the other hand, for example, as we have seen).

Specificity of the English scientific style is manifested in the replacement of attributive clauses by adjectives in postposition *the materials available* and the use of the forms of infinitive with the function of determining *the temperature to be obtained*. Characteristic of the English scientific presentation is the common use of elliptical constructions *low-pressure producers*, cases of the omission of the article *general view, biological engineering*. Extensive use has constructions with prepositions *of the oxidizer of liquid oxygen* and multiple attributive groups *medium-power silicon rectifiers*. It is also noted more frequent use of linguistic means of expression, in particular, comparisons and metaphors.

Since the technical literature has inherent formal, logical almost mathematically rigorous presentation of the material, apparently legitimately call this presentation - formal logical. As already mentioned, under the style of language is understood complex interweaving of two factors - what is said and how is said. Therefore, using the term "style" to describe the method of presentation of English technical literature, we consider both lexical and grammatical features of this literature, described in previous sections. The style of the scientist is formal, he avoids the inaccurate definitions, immature generalizations, sensationalism, in his work there are always clarity and profound insight into the subject, which are inseparable from accurateness of thought and language. Caution is inseparable from the accuracy: scientist does not say what cannot be proved. Usually he does not perform from the first person, facts

for him are important, but not what "I" think or do. He avoids cuts and turns of the spoken language. As V.N. Komissarov notes the common denominator between the art of writing and the scientific method is the logic. The one who writes on the technical subjects has learned to think during the preparation for the profession. To write means to him only a widening of the scope of this quality. [4, 75]

Thus, the basic requirement of the technical literature language is an accurate and clear statement, a description and explanation of the facts. The main emphasis is on logic, not emotional side of information. The author seeks to eliminate the possibility of arbitrary interpretation of the subject matter. Therefore, in the technical literature such expressive means as metaphor, metonymy, etc. are not used, and the presentation is somewhat formal.

References:

1. Валеева Н.Г. Введение в переводоведение. М.: Изд-во РУДН, 2006
2. Виноградов В.С. Введение в переводоведение. Общие и лексические вопросы. М.: ИОСО РАО, 2001
3. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: Высшая школа, 1983
4. Комисаров В.Н. Общая теория перевода. М.: Высшая школа, 1990

Scientific supervisor: Master of Humanities Kuchshanova A.N.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АУДИРОВАНИЯ УЧЕБНЫХ ТЕКСТОВ

Сисембина А.У.

sissembina_alma@mail.ru

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Аудирование является объектом изучения в психологии и психолингвистике. В психологии аудирование рассматривается как процесс, с помощью которого органы слуха воспринимают окружающую действительность, в том числе действительность, выраженную словами. Изучая восприятие речи через слух, психология в основном рассматривает функционирование речевых механизмов, обеспечивающих процессы восприятия и обработки слуховых ощущений, речевых сигналов.

В психолингвистике аудирование определяется как вид речевой деятельности, требующий активного, произвольного усилия, состоящий из двух процессов - одновременного восприятия и семантической обработки информации. Рассматривается предметное содержание данного типа речевой деятельности, его строение, структура речевых действий, а также работа речемыслительных механизмов на разных этапах слушания.

Аудирование как вид речевой деятельности представляет собой единство побудительно-мотивационной, ориентировочно-исследовательской и

исполнительной фаз. Побудительно-мотивационная фаза описывает аудирование с точки зрения мотива, цели и предмета деятельности. Основные мотивы аудирования - познавательные и коммуникативные. Эти мотивы определяют цель, которая, в свою очередь, реализуется в предмете. Цели аудирования могут быть разными, но все они достигаются путем раскрытия семантических связей, понимания поступающего на слух речевого сообщения. Таким образом, предметом аудирования является мысль человека, воплощенная в тексте.

Ориентировочно-исследовательская (аналитико-синтетическая) фаза, по мнению И.А.Зимней, заключается в аналитико-синтетической переработке высказывания в процессе слушания. Аналитико-синтетическая переработка проходит несколько этапов:

- 1 этап — смыслового прогнозирования,
- 2 этап — вербального сличения,
- 3 этап — установления смысловых связей между словами и между смысловыми звеньями,
- 4 этап — смыслоформулирования [1, с. 28].

Функция первого этапа заключается в том, что перед аудированием слушающий пытается предугадать основную мысль сообщения, его тему. На втором этапе опознаются звуковые образы. Речевой поток, поступающий на слуховые анализаторы, делится на синтагмы, и слушающий извлекает из них смысл. Содержание третьего этапа - слушающий устанавливает семантическую связь между синтагмами. На четвертом этапе вся проделанная работа суммируется, смысл всего сообщения понимается как единое целое и значение транслируется во внутренний код. Таким образом, в аналитико-синтетическую фазу, согласно И.А.Зимней, входит также и исполнительная. Однако В.А.Артемов считает, что содержанием исполнительной фазы является реализация ответа, который осуществляется как внешне (ответ или реакция согласия / несогласия), так и внутренне (понимание / непонимание).

Все три фазы слушания представляют модель вербально-коммуникативной функции (И.А.Зимняя) [2], в которой могут быть выделены три уровня: сенсорно-моторный, формирования (формулирования) мысли и смыслообразующий.

Аудирование состоит из речевых действий (А.Н. Леонтьев), каждое из которых

- 1) характеризуется своей целью или задачей,
- 2) определяется структурой деятельности и особенностями предшествовавших речевых актов,
- 3) имеет определенную внутреннюю структуру.

Речевое действие включает:

- определение цели,
- планирование,
- выполнение плана (реализация),
- сравнение цели и результата (контроль).

Работа психофизиологических механизмов осуществляет деятельность аудирования на разных фазах.

Осмысленность является особенностью слухового восприятия. Исследования Н.И.Жинкина, А.А. Смирнова, А.Н.Соколова показали, что есть три пути осмысления информации:

а) разделение материала на части посредством его «смысловой группировки»,

б) выделения «смысловых опорных пунктов»,

в) эквивалентная замена слова, словосочетания, смысловых частей текста на наглядный образ (кодируются), а при восстановлении декодируются в слова-эквиваленты, сохраняющие смысл высказывания.

Таким образом, смысловое восприятие, которое является неотъемлемой частью аудирования, реализуется через взаимодействующие механизмы слуховой памяти, антиципации, внутреннего проговаривания и сличения. Эффективность смыслового восприятия и понимания зависит от того, насколько хорошо эти механизмы развиты у человека.

Следующий компонент аудирования - понимание.

Определение психологической сущности понимания является одной из нерешенных до сих пор проблем психологии. Ею занимались В.А.Артемов, П.И.Иванов, В.И.Ильина, Г.С.Костюк, Н.А.Менчинская, О.И.Никифорова, А.А.Смирнов и другие.

Одним из интересных подходов к выделению уровней понимания является подход З.И.Клычниковой [3]. Она выделяет 7 уровней понимания текста в процессе чтения. Эти уровни соответствуют 4 группам категорий смысловой информации:

- категориально-познавательной,
- ситуативно-познавательной,
- оценочно-эмоциональной,
- побудительно-волевой [3, с. 96].

З.И.Клычникова считает, что данные уровни универсальны как для чтения, так и для слушания. Однако с этим нельзя полностью согласиться, так как понимание устного высказывания, лишенное всех дополнительных опор, протекает совершенно иначе, чем декодирование письменного текста — писал А.Р.Лурия [4, с. 75]. Он выделяет уровни понимания:

- отдельных слов;
- фраз;
- общей мысли сообщения (темы);
- смысла, который заключен в подтексте.

Классификация уровней А.Р.Лурии активно используется в методике преподавания иностранных языков.

Основной причиной трудностей, связанных с пониманием смыслового содержания текста, является, по мнению М.С.Балабайко [5] и С.К.Кукушкиной [6], большая информативность текста. М.С.Балабайко пишет: «Затруднение учащихся при аудировании текстов вызвано тем, что тексты строятся по тому

же принципу, что и тексты для чтения, то есть по принципу адаптации и сжатия [5, с. 27-28]. Адаптация, — далее замечает М.С.Балабайко, — действительно, облегчает восприятие устного речевого высказывания, но сжатие его затрудняет». С.К.Кукушкина [6] в связи с этим выделяет качество текста, которое обуславливает эффективность понимания сообщения. Это избыточность. Избыточность определяется как «разность между теоретически возможной передающей способностью какого-либо кода и средним количеством передаваемой информации» [6, с.51]. Избыточность, по мнению С.К.Кукушкиной, компенсирует необратимость звучащей речи во времени, способствует уменьшению числа ошибок и недопонимания при передаче сообщений, создает резерв времени для прогнозирования. Избыточная информация помогает слушающему в восприятии текста, а ее отсутствие ведет к информационной перегрузке и снижает эффективность его понимания.

Несмотря на разные подходы в определении сущности понимания (мышление - вид мышления - часть мышления) и множество классификаций его видов, ученые едины во мнении, что это многоуровневый механизм. Он развивается от понимания звуков, слов, фраз до понимания темы, а от него к пониманию смысла (внутреннего текста) сообщения.

Выявление особенностей работы механизмов, их функций на разных фазах аудирования, уровней понимания и критериев, помогающих определить эти уровни, позволило методистам выявить факторы, влияющие на эффективность аудирования. В первую группу входят психологические факторы (степень развития механизмов слушания); вторая группа - лингвистическая (языковая подготовка слушающих и языковые и смысловые трудности аудиотекстов); в третью группу входят экстралингвистические факторы (количество предъявлений высказывания, отсутствие — наличие опор восприятия).

Глубина проникновения в смысл текста, полнота охвата содержания и отчетливость понимания отношений между предложениями и частями текста — критерий, помогающие выделить уровни понимания.

Т.А.Ладыженская и Л.И.Бим различают глобальный, детальный и критический виды аудирования. Одна из основных задач обучения всем видам речевой деятельности, в том числе аудирования, - выявление в сообщении основного и второстепенного, общего и детального, служащие для раскрытия авторских намерений, выражения авторской точки зрения, оценки высказывания. Эти коммуникативные задачи определяют особенности глобального, детального и критического видов аудирования.

Основное внимание в глобальном аудировании уделяется развитию способности вычленять главное в информации, развивать языковую догадку и прогнозирование. Таких целей можно достичь при первичном прослушивании текста (на уроках развития речи), прослушивании лекций учителя, сообщений и докладов обучающихся.

Детальное аудирование предназначено для того, чтобы научить обучающихся воспринимать полностью сообщение на основе знакомого лексического и грамматического материала. Эти задачи можно решить при

слушании с целью подробно пересказать текст при повторном прослушивании текста-изложения, при восприятии речи учителя, в которой объясняется новый материал или даются задания и шаблоны для детального выполнения заданий. Этот вид аудирования более сложен, требует большого внимания и развитых умений и навыков.

Критическое слушание является особым видом аудирования. Оно основано на глобальном и детальном видах и включает критическое осмысление услышанного. Осмысление может быть направлено на выявление истинности/ложности информации, мотивировку согласия/несогласия с мнением, позицией автора. Критическое слушание имеет место, когда необходимо высказать свое мнение, прокомментировать и оценить чей-либо ответ на уроке русского языка.

Использованные источники:

1. Григорьева В.П., Зимняя И.А., Мерзлякова В.А. Взаимосвязанное обучение видам РД. — М.: Русский язык, 1985. — 116 с.
2. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку. — М.: Русский язык, 1989, - 219 с.
3. Клычникова З.И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке. — М., 1973.
4. Лурия А.Р. Речь и мышление. — М.: МГУ, 1975. — 120 с.
5. Балабайко М.С. Некоторые психологические наблюдения над восприятием речевой информации при отборе текстов для аудирования // Иностранные языки в школе, 1983, №2, — С.27- 30.
6. Кукушкина С.К. Понимание связного текста при аудировании // Иностранные языки в школе, 1979, №2. С.30-33.
7. Жинкин Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи // Вопросы языкознания, 1964, №6. С.26-38.

Научный руководитель: д.п.н., профессор Курманова Б.Ж.

РАЗВИТИЕ РОК-КУЛЬТУРЫ В АКТЮБИНСКОМ РЕГИОНЕ

Сулеймен П.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Рок-культура в Актюбинском регионе зарождается в 70-80-е годы 20 столетия, когда «оттепель» приносит отголоски зарубежного рока в Советский Союз. С 60-х прошлого века годов записи американских рок-н-рольных групп «The Crickets», «The Coasters», «The Shadows» подпольно слушаются любителями музыки и вызывают к ней интерес. А грандиозный успех британских групп «The Beatles», «The Beach Boys» выводит рок-музыку в СССР на первые позиции, и у рока появляются не только фанаты, но и последователи.

Рок-культура в стране Советов притягивает к себе массы людей возможностью высказаться, выразить протест против застывшей коммунистической общины. Рок становится довольно агрессивной альтернативой современной тогда эстраде, которой навязывался репертуар, соответствующий «линии партии».

Большую роль в распространении рок-культуры играли рок-фестивали, которые организовывались на всем постсоветском пространстве. «Рок-фестиваль – это серия музыкальных выступлений различных артистов, которые обычно проходят в течение нескольких дней. Некоторые фестивали являются единичными мероприятиями, а другие повторяются ежегодно в одном и том же месте. Иногда фестиваль фокусируется на определенном жанре (например, фолк, хэви-метал, музыка мира), но многие пытаются собрать разнообразный состав, чтобы представить широкий спектр музыкальных тенденций» [1]. История проведения рок-фестивалей в СССР насчитывает более 50 лет. Первоначально публику привлекала атмосфера драйва, в которую погружались слушатели тяжелого рока. Молодежь, разгоряченная зачастую алкоголем и наркотиками, становилась агрессивной, что приводило к дракам и беспорядкам. Постепенно рок-фестивали стали организовываться по всем стандартам безопасности.

На рок-фестивале выступают обычно схожие по жанру исполнители. Таким образом, событие привлекает наибольшее количество почитателей данного направления.

В Казахстане в 80-90-е годы 20 века рок-музыка приобретает огромную популярность. Особенно мощно представлена рок-культура Алматы, Караганды и Павлодара. Не стал исключением и г. Актюбинск (ныне Актюбе), который называют неофициальной столицей панк-рока Казахстана. В начале 90-х интерес к рок-музыке был настолько велик, что в городе при содействии Ермена Ержанова и его единомышленников формируется «Актюбинский панк-клуб». Многие актюбинские рок-группы обязаны клубу своим творчеством, той высокой творческой планкой, которая была предъявлена к текстам песен, которую члены клуба подняли для создателей поэтических текстов.

Благодаря организационным способностям, неутомимой энергии Ермена Ержанова в г. Актюбе ежегодно (с 2001 года по 2008 год, а потом с 2015 года по 2017 год) стал проводиться рок-фестиваль «Суховой», некоммерческий фестиваль независимой музыки. «Название придало фестивалю определенный среднеазиатский колорит: множество людей из разных городов СНГ приезжают в город, чтобы ощутить на лице горячий степной ветер и пообщаться с друзьями в непринужденной обстановке свободного творчества» [2].

Инициаторы проведения фестиваля задумывали его, как подарок родному городу, и не преследовали коммерческие цели, поэтому выступления многих известных казахстанских и даже российских групп были бесплатными. Первый рок-фестиваль «Суховой» прошел в 2001 году. Участников было немного, в основном друзья-рокеры организаторов, поэтому фестиваль носил локальный характер. Несмотря на скромный масштаб, фестиваль прошел на высоком

уровне и полюбился не только актюбинцам, но и гостям (позже проводился 8 лет подряд). «Фестиваль «Суховой» был единственным на всем постсоветском пространстве, где собирались на одной сцене новые андеграундные рок-коллективы. «Суховой» превратился в место, куда летом съезжались поклонники рок-альтернативы со всего бывшего СССР» [3].

Интерес к рок-фестивалю «Суховой» рос с каждым годом: более 20 групп из 15 городов СНГ побывали на концертных подмостках г. Актобе. Традиционно выступления гостей, приглашенных из России, не повторялись, а вот актюбинские коллективы могли выступать каждый год. Например, в 2005-2006 гг. в качестве гостей выступали такие команды, как «Чернозём» (Тюмень), «ВПР и Фестиваль Всего На Свете» (Москва), Юлия Теуникова и Александр Чернецкий (группа «Разные Люди», Харьков/Санкт-Петербург). Среди актюбинских рок-групп выделялись выступления «Адаптации», «Белканов-бэнд», «Крестового похода детей», «Западного Фронта», «Клир» и др. О том, чем отличался рок-фестиваль «Суховой» очень точно сказал в свое время Ермен Ержанов: «— Фестиваль все время был независим. Независим ни от государства, ни от каких-либо спонсоров... Потом все стало слишком масштабным, и в 2008 году я решил прекратить этим заниматься... Мы в первую очередь всегда приглашали друзей и знакомых, которых где-то видели и знали, чьим творчеством дорожили и хотели поделиться» [4].

С 2009 года вплоть до 2015 года, когда Ермен Ержанов вновь организует фестиваль независимого рока «Суховой», актюбинская рок-музыка находилась в плачевном состоянии. Последние фестивали (до 2017 года включительно) вновь вдохнули рок-н-ролльный дух в г. Актобе.

Многие поклонники рок-культуры знают музыку Казахстана по нетерпимому к общественным изъяснам панк-року актюбинской группы «Адаптация», которая образовалась в 1992 году. Группа появилась в момент распада СССР, нестабильности во всех бывших республиках некогда мощного государства. Музыкальная политика группы была близка панковской субкультуре, продолжающей традиции социального протеста.

Основатель группы и единственный участник, игравший во всех её составах, Ермен «Анти» Ержанов (автор песен, вокал, гитара). Участники коллектива с самого начала были очень требовательны к своему творчеству: серьезно относились к музыке и исполняли только собственный материал. В феврале 1995 года группой уже был записан первый альбом, «Парашют Александра Башлачёва».

Конечно, не все первоначально принимали жесткую, несколько даже агрессивную, манеру игры «Адаптации», их хлесткие тексты песен. Благодаря своеобразному исполнению у группы появляется ряд запоминающихся хитов, о которых журнал-самиздат «КонтрКультУра» писал: «Получаем суровую правду жизни, иначе говоря, — социальную тематику. Поэтому творчество «Адаптации» вызывает неприятие у многих поклонников начищенного до

блеска рокапопса и, наоборот, восторг и интерес у всех, кто любит экзистенциальный, «думающий» панк-рок» [5].

Популярными в 2000-х годах становятся пластинки «Адаптации»: «Так горит степь», «Джут», «Песни любви и протеста» и др. Рок-группа удачно гастролирует по бывшему Советскому Союзу, по Западной Европе и становится одной из известных андеграудных команд (записано 14 студийных альбомов, сыграно более 800 концертов). 2014 год стал годом перемен, и рок-группа переносит свою локацию в Санкт-Петербург, а осенью 2020 года завершает свою музыкальную деятельность. При этом Ермен «Анти» не исключает, что спустя какое-то время группа опять возродится.

Говорить о роке Актюбинского региона невозможно, не упоминая о рок-группе «Свет». Этот коллектив – первая актюбинская рок-группа, организованная 23 февраля 1987 года (дата первого концерта, проходил в ДК «Химик»). Первый состав группы: Андрей Недюжин – гитара, Сергей Телков – барабаны, Сергей Ковынёв – бас-гитара, Сергей Фомин – клавишные, Владимир Сова – клавишные, Юрий Телков – вокал. Избранный рок-группой стиль – арт-рок. Популярность группы «Свет» была необыкновенной, виртуозность владения инструментами, репертуар пришлись по душе не только ценителям рока, но просто любителям музыки. Рок-группа до сих пор функционирует, она все также любима их фанатами. Конечно, многое изменилось, но особенная проникновенная манера исполнения сохранилась. Свой взгляд на современное состояние рок-музыки высказал руководитель группы «Свет» Владимир Сова: «–Современный рок тоже трансформировался, только ничего хорошего в этом нет. Никто ничего нового так и не придумал. Сейчас огромное количество каверов на действительно прекрасные вещи, которые много лет назад были хитами. Сейчас-то мелодичность потерялась» [6]. Эти слова многое объясняют в творчестве музыкантов, которые по-прежнему верны рок-н-ролльному направлению.

В 1987 году Игорем Кулагиным в г. Актюбинске была организована рок-группа «Жилез-диез». Кредо группы: быть самобытными, исполнять только собственные произведения и не быть стилистически ограниченными. Содержание творчества рок-группы – желание изменить мир. Довольно быстро группа «Жилез-диез» приобретает своего слушателя и становится популярной. Нужно отметить, что группу поддерживали официальные власти, что и способствовало бурной концертной деятельности, съемкам на местном телевидении. Рок-группа удачно выступает на фестивалях, концертах. Стиль группы был интересным. В 1994 году рок-группа переживает тяжелые времена, сменяет состав коллектива, но к 1995 году все равно распадается, так и не издав ни одного альбома.

В статье мы представили далеко не полный перечень актюбинских рок-групп, деятельность которых заслуживает отдельного разговора. Кроме упомянутых рок-групп можно назвать такие, как: «Крестовый поход детей», «Белканов-бэнд», «Западный фронт», «Мракобесы весны», «Сток», «Навигатор», «Черный монах» и др.

Рок-музыка, оказавшая огромное влияние на культуру перестроечного времени, живет в актюбинском регионе и сейчас. Конечно, социальной остроты в рок-текстах стало меньше, многие музыканты уехали или отошли от музыки в силу разных обстоятельств, но интерес к року не исчез. Современные меломаны с нетерпением ждут новой рок-н-ролльной волны, т.к. в мире есть много нерешенных острых вопросов, к которым року всегда удавалось привлечь внимание.

Использованные источники:

1. Рок-фестивали: описание, история. – [Электронный ресурс] <https://fb.ru/article/256487/rok-festivali-opisanie-istoriya>
2. Фестиваль Суховой. – [Электронный ресурс] <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. 3.Фестиваль «Суховой-2002». – [Электронный ресурс] http://expressa.ru/samizdat/ods/ods_08/ods_08_007/
4. «Суховой-2015»: Горячий ветер степного рока. – [Электронный ресурс] <https://diapazon.kz/news/56040-suhovey-2015-goryachiy-veter-stepnogo-roka>
5. 5. «Адаптация» (группа). – [Электронный ресурс] <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
6. В цепи рок не заковать. – [Электронный ресурс] <http://www.rikatv.kz/evrika/kultura/v-tsepi-rok-ne-zakovat.html>

Научный руководитель: магистр г.н., ст. преп. Коробкова Т.В.

КАЗАХИЗМЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (на примере языка прессы)

Танжарикова Р.Е.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Русский язык занимает достаточно крепкие позиции в Казахстане. Он имеет статус официального, остается языком межнационального общения, продолжает выполнять важные социальные и гуманитарные функции. Но целенаправленное вытеснение русского языка государственным – казахским – языком все-таки идет, хотя этот процесс тянется довольно долго, сдерживаясь реальными потребностями общества.

Изучение языковых отношений в многонациональном государстве всегда было актуальной проблемой. На современном этапе, когда языки народов СНГ развиваются как формы и орудия национальных духовных культур, когда русский язык на территории Казахстана выступает как язык межнационального общения (Конституция РК, ст.8), проблема исследования русского и казахского языков приобретают особую актуальность. Эта

проблема изучается со II половины XIX века, и по сей день. Но произошли кардинальные изменения в социальной, экономической, политической жизни Казахстана. Вторая половина XIX века: территория Казахстана полностью перешла в подчинение царской России, проникновение капиталистических отношений в степь ускорило процесс разложения кочевого и полукочевого скотоводства и патриархально-феодалных отношений, установилась новая русская администрация, окрывались русско-казахские школы, телеграф, строились железные дороги, издавались книги и появилась периодическая печать. Конец XX века: разрушение социалистической формации, длившееся более 65 лет, обретение Республикой независимости и суверенитета, формирование нового демократического общества.

Все эти внешнелингвистические факторы оказали значительное влияние на культуру, сознание и язык. В лингвокультурном сообществе Казахстана происходит смена культурных, аксиологических парадигм и коммуникативного поведения носителей языка [1].

Актуальность данной тематики определяется недостаточной изученностью проблем казахизмов в функциональном аспекте, в почти полном отсутствии подобных исследований. Развитие языка и пополнение лексического фонда языка, не являются закрытой системой. Все новые слова образуются по определенным формам и правилам и разными путями: заимствование, калькирование и др. Русский язык в условиях Казахстана имеет свои особенности функционирования и использования в различных сферах жизнедеятельности людей. Сегодня русский язык пополняется все новыми словами и выражениями казахского языка. Это особенно можно проследить в сфере прессы. И поэтому это явление требует своего научного исследования и выдвижения новых теоретических положений о пополнении русского языка казахизмами.

Геополитические условия и коммуникативно-языковое пространство, в котором в настоящее время функционирует русский язык, определяют пути его развития. Особое значение в этом плане имеет статусное положение русского языка в новых независимых государствах и сферы его использования. Русский язык, не являясь государственным языком в большинстве стран постсоветского пространства (исключая Беларусь), используется в качестве языка межнационального общения, а также изучается в общеобразовательных учреждениях данных государств как родной, как второй и/или иностранный язык.

Важно отметить, что особенностью русского полинационального языка по отношению к другим полинациональным языкам является то, что он проявляется не только в языке других этносов, использующих его в качестве родного, во внутриэтническом или межнациональном общении, но и в языке этнических русских, проживающих в полиэтничных государствах, в частности в Казахстане. Казахстан с полным правом можно назвать живой лабораторией для изучения данной проблемы, поскольку он представляет собой уникальную

социально-территориальную общность, где существуют и взаимодействуют языки разных этносов, прежде всего казахского и русского.

В отграничении национального варианта от других языковых образований решающее значение имеет его функциональный аспект. Современный русский язык Казахстана используется в следующих важнейших функциях: устном бытовом общении; письменном официальном и неофициальном общении: на нем созданы и создаются художественные произведения различного жанра и общественно-политическая литература; письменном научном общении: пишутся научные труды, защищаются докторские и кандидатские диссертации; средствах массовой информации всех видов: пресса, телевидение, радио, Интернет; официальный статус русского языка в Казахстане закреплен «Законом о языках»; используется на уровне межгосударственного общения.

Современное общественное развитие подтверждает, что проблема функционирования нескольких языков на территории одного государства – одна из важнейших социолингвистических проблем. Статус и сферы использования русского языка в Казахстане, как ни в какой другой стране, позволяют говорить о национальном варианте русского языка – русском языке Казахстана.

В советский период в Казахстане доминирующее положение, как и во всем СССР, занимал русский язык. С приобретением Казахстаном суверенитета приоритеты языковой политики государства определяются стремлением соответствовать потребностям полиэтничного населения страны, учитывать особенности языковой, демографической и политической ситуации и сохранять стабильность межнациональных отношений. Геополитические изменения повлекли за собой коренные преобразования в русском коммуникативно-языковом пространстве страны.

Для адекватного представления языковой ситуации важно знать, в каких сферах общения используется русский язык и каковы социальные условия его функционирования. К наиболее значимым относятся сферы общественно-политической деятельности, образования и науки, массовой коммуникации, художественной литературы. Рассмотрим более подробно, как используются казахизмы в русскоязычной прессе.

Сфера массовой коммуникации. По данным Комитета по языкам Министерства культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан, в республике свыше 70% из почти 1700 печатных изданий и более 80% из 120 электронных СМИ выходит на русском языке, книжный рынок заполнен русскоязычной литературой, доступны российские теле- и радиоканалы. Только за **2005 год в Казахстане на русском языке издавалось 485 газет и 206 журналов;** на русском и казахском языках – 100 газет и 190 журналов; на электронных носителях – 50% на 50%. На русском языке создаются художественные прозаические и поэтические произведения. Широко используется русский язык в сфере книгопечатания, работают издательства.

Таким образом, заявленный в основных документах Республики Казахстан статус русского языка отражает его высокую востребованность как языка,

который наравне с государственным языком официально употребляется всеми группами населения во всех сферах общения [1].

Сферы использования русского языка в Казахстане формируют собственную социофункциональную модель, то есть совокупность форм существования языка, в рамках которой реализуются речевые потребности данного социума во всех жизненных ситуациях и которые позволяют считать русский язык Казахстана одним из национальных вариантов.

Для обозначения соответствующих языковых единиц в русском языке Казахстана нами принимается термин «регионализм» в тех случаях, когда эти единицы находятся либо в оппозиции общеупотребительному литературному стандарту, либо расширяют его границы. Словарный состав казахстанского варианта русского языка является репрезентативным для всех национальных разновидностей – состоит из трех основных слоев: лексики литературного уровня, обиходно-разговорных лексических единиц и, гораздо реже, диалектных слов.

Дифференциация языковых элементов происходит первоначально в устной форме, то есть отражается в разговорной речи. Отличия, возникающие в этом слое, первичны, в дальнейшем они находят отражение в литературном языке, но не сразу и не обязательно полностью.

Таким образом, адаптированная казахская лексика и русские лексические единицы, характеризующие реалии данной страны, отмечаемые в русском языке Казахстана как **регионализмы, освоены русским сознанием**, употребляются в речи и участвуют в коммуникативном процессе. Использование единиц, относящихся к конкретной сфере коммуникации, доказывает, что собственно действительность (экзистенциальная компетенция) людей, применяющих русский язык в разных социокультурных пространствах, также различна.

Единицы, активно употребляемые в устной речи, включаются и в письменные тексты. Инициаторами и активными проводниками заимствований из казахского языка являются средства массовой информации. Нами с помощью компьютерной техники будет производиться подсчет регионализмов в текстах СМИ. Мониторинг осуществляется на материале русскоязычной прессы, выборочно представляющей все регионы Казахстана.

Анализируя корпус регионализмов, эксцерпированный из газет, можно выделить следующие основные тематические группы лексики, имеющие высокую частотность: топонимы (32%), антропонимы (27,60%), эргонимы (10,10%), общественно-политическая лексика (18,70%), гастрономическая (5,80%), социально-культурная (5,80%).

Социолингвистический мониторинг использования устной формы русского языка, анализ письменных текстов, представленных в материалах СМИ, корпус аббревиатурных единиц свидетельствуют о пополнении лексической системы русского языка Казахстана регионализмами, состоящими из слов, не имеющих эквивалентов в русском языке (тюркизмы), и слов, имеющих эквиваленты в русском языке (тюркизмы и лексика, построенная по

моделям русского языка, но отражающая актуальные реалии Казахстана). Данные единицы не имеют аналогов в русском языке России и других стран, что позволяет рассматривать их как свидетельство вариативности лексической системы русского языка [2].

Лексические единицы казахского языка входят в речь русских не периодически, а постоянно, постепенно закрепляясь в ней. В настоящее время в русском языке Казахстана не воспринимаются чуждо такие единицы, как «Наурыз», «шанырак», «дастархан», «акын», «тенге», «аким», «мажилис», «баурсак» и другие, они не требуют перевода или пояснения, так как достаточно хорошо распространены и усвоены; точно так же, как в русском языке в России не требуют перевода такие тюркские заимствования, как «сундук», «башмак», «карандаш» и другие. Данные включения, в связи с их сравнительно небольшим количеством по отношению к основному массиву лексики русского языка, не могут повлиять на целостность лексической системы, но показывают их региональную отнесенность и самобытность.

Своеобразие лексической системы русского языка Казахстана проявляется в общественно-политической, социально-культурной, гастрономической и ономастической сферах коммуникации. Это те сферы, в которых языковая личность может реализовать себя в соответствии с принятыми в данном социуме языковыми, когнитивными и прагматическими правилами, выразить необходимые потребности своего бытия. Все они в той или иной степени дают представление о сформированной лексической базе русского языка Казахстана, вариативный характер которой проявляется в единицах, отражающих знания пространственно-временного континуума. В указанных сферах коммуникации проявляются организующие картину мира единицы – когнитивные (ментальные и феноменологические) структуры, обеспечивающие реализацию коммуникативных потребностей личности в социокультурном пространстве Казахстана [3].

После распада СССР в Казахстане, ставшем суверенным государством, сложилась, можно сказать, уникальная языковая ситуация: вплоть до настоящего времени русским языком владеет около 85% населения, независимо от национальной принадлежности.

Особенность языковой ситуации заключается в том, что большинство представителей коренной нации являются двуязычными (билингвами), одинаково владеющими родным (казахским) и русским языками.

Слово «билингвизм» происходит от двух латинских: *bi* – «двойной», «двоякий» и слова *lingua* – «язык». Билингвизм, в сущности, не представляет собой исключительного явления, хотя долгое время было «принято, в том числе и среди лингвистов, рассматривать одноязычие как правило, а многоязычие – как нечто исключительное». Сегодня же стал вполне очевидным тот факт, что билингвизм был характерен для многих языковых ситуаций на протяжении веков и, кроме того, является типичным признаком многих нынешних языковых сообществ, имея тенденцию к расширению. Следовательно, для человечества это вполне закономерный факт.

Таким образом, билингвизм – это способность владения двумя языками. Отсюда, билингв – человек, который может разговаривать на двух и более языках. Однако к знанию более двух языков можно отнести и многоязычие, другими словами полилингвизм. «Особенность полилингвизма заключается в том, что оно бывает двух видов – национальное (употребление нескольких языков в определенной социальной общности) и индивидуальное (употребление индивидуумом нескольких языков, каждый из которых предпочитается в соответствии с определенной коммуникативной ситуацией)» [5].

Мы разделили лексические заимствования на виды:

- 1) Казахимы-переименования;
- 2) Казахизмы-именования;
- 3) Экзотизмы;
- 4) Онимы-наименования;
- 5) Окказиональные слова

Таким образом, что казахизмы вливаются в русский язык в результате экономических, политических и культурных связей. А также из-за тесного межнационального общения этнических русских, проживающих на территории Казахстана. Нужно отметить, что достаточно продолжительная по времени интенсификация процесса заимствования слов из казахского языка, относящихся к разным сферам коммуникации, привела к заметному пополнению словаря носителей русского языка Казахстана.

Использованные источники:

1. http://www.perspektivy.info/oykumena/krug/russkiy_yazik_v_kazakhstan.html
2. <http://uapryal.com.ua/training/zhuravleva-e-a-russkiy-yazyik-v-kazakhstan-status-sferyi-ispolzovaniya-i-osobnosti-leksicheskoy-sistemy/>
3. <https://works.doklad.ru/view/IOntTVdM04w/3.html>
4. [inoyazychnye-vkrapleniya-v-russkom-yazyke-kazahstana-na-materiale-publitsistiki-poslednego-vremeni.pdf](#)
5. Коньрова А. «О некоторых тенденциях влияния казахского языка на русский» <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/>

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Курманова Б.Ж.

PECULIARITIES OF TEXTS IN TECHNICAL SPHERE

Torebayev M., Amangeldi E., Shabayev A.
K.Zhubanov Regional University of Aktobe

Special language is utterly dialogued in all its exterior forms, whether it is written or oral speech, as professional sphere always assumes the discussion of problems of the particular matter or fact. Researches put a deep meaning in the terms

of "scientific dialogue", as they see in it "type of speech activity in which we see the realization of not only the process of scientific communication, but the process of collective scientific work in its dynamic". Dialogue, for a scientist, very often becomes "not only the speech form, but the form of the thought". [1, 96]

1. Special language of construction - verbal language, but with rather developed tendency in bringing to its structure non-verbal means used also in special notion naming function and in its function of definition (as the additional material in the form of drawings, sketches, schemes, etc).

2. Special language of construction - national language in its basis with a constant traditional tendency to internationalization. This tendency inevitable corollary of the fact that professional knowledge (and first of all, science) do not have public, national, ideological and other borders. Internalization of languages for specific purposes assumes, first of all, harmonization of them on a definition level, content level and the volume of basic notions.

3. Special language of construction - polyfunctional language formation. Being the one of functional variety of highly developed literature language, special language of construction occupies a broad area of the language space and performs the most considerable functions of the language: reflection of reality and storage of knowledge (epistemic function), receive of new knowledge (cognitive function), rendering of special information (communicative function).

4. Special language of construction - polystructural language system. Polyfunctional language system should naturally have the property in poly structure in order to ensure various communicative needs.

In the sphere of information technology professional jargon, the following multilayered models were developed:

- First layer - scientific language for the exception of trivial names and general special words.

- Second layer - colloquial spoken language (workshop language, process language, laboratory jargon), which first of all, consists of non-strictly determined professional words and jargons and serves mainly for everyday human intercourse, who works in the same industry sector.

- Third layer - distributive language; It includes sellers' language, commercial language. [2, 52]

5. Lexico-semantic system of language of information technology - differential factor of this functional language. It was substantially organized which determined particular addressing of special speech, forms of its functioning, genre-stylistical variety. Objectifications of content coupled with communicative character of scientific or other type of work required relevant expression means.

Selected texts belonging to this style may have a greater or lesser degree. However, all these texts reveal preferential use of linguistic resources that contribute to meeting the needs of the given sphere of communication.

T.A Kazakova, like many other authors, defines the following characteristic features of the scientific-technical style: informative richness, consistency (strong consistency, a clear link between the main idea and details), the accuracy and

objectivity and the resulting characteristics of the clarity and understandability. She highlights the following features of scientific and technical texts style:

1) In the lexicon it is primarily the use of scientific and technical terminology, and the so-called special vocabulary. Terms are called keywords and phrases denoting specific objects and concepts with which specialists operate certain science or engineering. Much attention is paid to systematic re-created terms. In many areas, there have been developed special rules for the formation of terms to concepts or objects of a certain class. The same purpose is the widespread use of terms, phrases, which are created by adding a term for the generic concept, specifying attributes in order to obtain specific concepts that are directly related to the source.

2) Contribution to the understanding of experts and extensive use of so-called special general technical vocabulary, which also is one of the specific features of the scientific-technical style. This is - the words and combinations that do not have the property of the term to identify the concepts and objects in a certain area, but is used almost exclusively in the field of communication, selected by a narrow circle of specialists, familiar to them, allowing them not to think about the way of expressing thoughts and focus on the fact. Special vocabulary includes all sorts of terms derived from the words used in describing the connections and relationships between concepts and terminology designated objects, their properties and characteristics, as well as a number of nation-wide words used but well-defined combinations, and thus specialized. This vocabulary is usually not recorded in terminological dictionaries, its value is not defined scientific definitions, but it is no less characteristic of the scientific-technical style than terms.

3) The scientific and technical materials used are not just terminology and specialized vocabulary. They found a large number of nation-wide words used in any functional styles. In translating such lexical units a translator of scientific and technical literature faces the same difficulties and applies the same techniques as do his colleagues working in other fields. Found in the scientific and technical materials and lexical items, more typical of colloquial style, the translation which the translator faced with the choice of expressive and stylistic options. Scientific and technical description is often not neutral and objective.

4) The British scientific and technical materials, which exhibit a number of grammatical features. For these materials there is a special characteristic of the definitions and descriptions of real objects by specifying their properties. [3, 84]

The distinctive features of the scientific and technical style are informality (content), logic (strict sequence, clear connection between the main idea and small things), accuracy and truthfulness, and clear differentiation and clarity arising from these features. Individual texts related to this style, to a greater or lesser extent, may have these features. However, in all such texts, there is a predominance of language techniques that contribute to the satisfaction of the need for communication in this area.

Despite the absence of expressive elements that give the language an impressive completeness, accurate and accurate presentation of the material is the main stylistic feature of the scientific and technical text, while the main attention is paid to its

consistent presentation, without paying attention to the impressiveness of the text being presented.

The author of the scientific and technical article tries to exclude the possibility of a free interpretation of the subject subject, which is fundamentally studied, so such words as metaphor, metonymy and other stylistic variables, which are widely used in fiction to give speech an expressive, figurative character, are not used in scientific literature. Authors of scientific works often do not use these expressive techniques, so as not to violate the basic principle of the scientific and technical language, that is, an accurate and clear presentation of thoughts. Of course, this leads to the fact that the scientific and technical text is a somewhat dry text, devoid of elements that give it an impressive character. But it should be noted that no matter how far away the actual scientific technical text is from the language of colloquial speech, which is stylistically rich in various expressive techniques, the scientific technical text contains phraseological phrases of a technical nature, which are somewhat neutral in style.

References:

1. Славгородская Л.В. О логико-смысловых связях в научном диалоге. М.: “Знание”, 1979.
2. Ментруп В. К проблеме лексикографического описания общенародного языка и профессиональных языков: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1983.
3. Казакова Т.А. Теория перевода (лингвистические аспекты). СПб.: Союз, 2000.

Scientific supervisor: Master of Humanities Kuchshanova A.N.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ САТИРАСЫ

Тыныштық Н.А., Өтеген А.Ғ.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе университеті

Жалпы сатира арқылы халықтың болмыс-бітімін, тұрмыс-тіршілігін, қоғамдық жағдайын, тіпті қай дәуірде, қай уақыт, қай кезеңде, қандай дәрежеде жүріп жатқандығын білуге болады. Сатиралық шығармалардың басты ерекшелігі жеңіл юмордан фельетонға дейінгі аралықтардың даму сатысын көрсетеді. Ол жеке адамның басындағы кішкентай кемшіліктерінен бастап, бүкіл қоғамдық проблемаларды сынға алады. Көбінде қозғағалы отырған объектісін тақырыптарынан-ақ анық, оңай байқауға болады.

Қазақ сатирасы халық ауыз әдебиетінен бастау алады. Ең бірінші, Алдар Көсе туралы аңыз әңгімелерде ащы мысқыл, улы кекесін, сынап-мінеу сарыны басым болса, Қожанасыр туралы күлдіргі әңгімелер юмор, достық рәуіштегі сын, астарлы әзілге құрылып жазылады. Екінші, Тазша бала туралы немесе өтірік өлеңдерде әсірелеу, гротеск тәсілі мол кездеседі және ұлттық

ауыз әдебиетінде ғана кездесетін Шық бермес Шығайбай, Қарабай сияқты сараң байлардың да типтік бейнелері жасалған. Жыраулық поэзия (Шалкиіз Тіленшіұлы, Тәтіқара, Бұқар жырау, Шал ақын, т.б.) өлеңдерінде кездесетін үстем топ өкілдерін сынау, шенеу сарыны Махамбеттің өлең-жырларында өзінің шырқау шыңына жетіп, батыл айыптауға ұласады.

Сатира жөнінде М.Әуезовтің: «Сатира әсте өмір шындығынан тыс тұрған жағдайдан тумайды. Қайта өмірдегі мол міннен, сан сорақыдан, көп көргенсіздіктен туады. Соларды жиып топтайды да, сатира обобщение жасайды» [1,68],-деген пікір білдірсе, ал Т.Қожакеев болса «Сатирада ащы кекесін, күлкі ету, мазақ қылу, жоққа шығару, үкім айту, адам қиналысын аңдау, адам жүрегінің түкпіріне үңілу, көңілділік пен күрсініс, тенденциялық пен қатаң әділдік, лирикалық сезім мен ғылыми талдау тоғысып жатады. Сөйтіп, сатира қарама-қайшылықтардың бірлігінен туындайды» [2,7]деген пікір білдіреді.

Әрине, еркіндік, сөз бостандығы жазушылардың шығармашылық көкжиегін кеңейте түседі. Ал қоғамдық қайшылықтар мен әлеуметтік тартыстар да сатириктеріміздің назарынан тыс қалған емес. Дей тұрғанмен халықтық дертке айналып бара жатқан адамзаттық проблемаларды М.Рәштің сатирасынан кең аңғаруға болады. Еліміз тәуелсіздігін алғаннан бері қарай, бүгінгі қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманда балалар үйіндегі жетімдер жыл санап артып бара жатыр. Сондай қоғамдық маңызды мәселелерді сатирик шығармаларынан байқасақ болады.

Сатиралық шығарманың өзі адам мен адам, адам мен қоғамның өзара қайшылыққа түсуінен туындайды. Айналамыздағы жағымсыз құбылыстар бейне бір маздап тұтана бастаған от сияқты. Белгілі тұлғаның оған қарсы дер кезінде тосқауыл қоярлықтай, қоғамдық пікір туғызатын және оны қайталамауға, одан жиіркенуге шақыратын тілдік құралы. Оған сатирик жазушыларымыздың шығармалары дәлел. Қазақ әдебиеттану ғылымында сатираны, оның негіздері мен дамуын, жанрлық ерекшеліктері мен жүйесін жан-жақты зерттеген ғалым ретінде бірінші кезекте филология ғылымдарының докторы, профессор Темірбек Қожакеев сынды үлкен зерттеушіні атап өту әділдік болар еді. Оның «Сатира негіздері» монографиясы – көп жылдық зерттеудің жемісі. Қазақ сатирасы мен юморының теориялық негіздері мен қалыптасу кезеңдерін саралауда, әлемдік әдеби дәстүрмен сабақтас көкейкесті мәселелері мен жеке авторлар шығармашылықтарындағы көркемдік ізденістерін айқындауда, бүгінгі таңдағы көкейкесті жайларын анықтауда ғалым жүйелі еңбектенді, маңызды ғылыми тұжырымдар жасады

Қазақ сатирасының дамуындағы ерекше кезең 1960-1990 жылдарда қазақ оқырмандарына ана тілінде ұсынылған шығармалардың дені орыс тілінен аударылғандықтан, түпнұсқамен тең дәрежелес тәржімалануы деген шартты түрде алынады. Қашанда автордың өз нұсқасының шоқтығы биік тұрары анық.

Қазіргі қазақ сатирасы жаңа ғасырдың жаңаша талаптарына сәйкес адамды жан-жақты жетілдіруде тәуелсіз еліміздің алға қойған міндеттерін жүзеге асыруға кедергі келтіретін кесір-кесепаттарға қарсы күресте айбынды қаруға

айналып отыр. Алпысыншы жылдардың орта шеніне дейін поэзиялық сатира алдыңғы қатарда болды, ал одан беріректе прозалық сатираға ойысу, сықақ әңгімелерге бой ұру байқалды. Әрине, сатирада автордың идеясы мен көзқарасы, арманы мен аңсағаны жағымды түрде ашық айтылып, көпке жария етіле бермейді. Әшкереленіп, сықаққа 4 ілінген болмыс құбылыстар оның қарама-қарсы идеалы ретінде түсіндіріледі.

XIX ғасыр сатирасының дамуында әлемдік әдеби дәстүрдің ықпалы, тәжірибесі мол болды. Мұның бір ғана көрінісі – Абай сатирасының көркемдік әлемі. Ұлы ақын сатирасы өзіне дейінгі әдеби дәстүрді жалғастырғанмен, халықтық сипатымен, заманның өткір жайларын қозғауымен, орыс әдебиетінің классикалық үлгісімен нәрленуімен, ақынның биік таным-білігімен жаңа сатыға көтерілді. Біздің пайымдауымызша, Абай – данышпан ақын болуымен қатар ұлы сатирик те. Оның мұндай ұлы сатирик ақынға айналуы – халқын шын сүйген, оның бойындағы мінді көріп, болашағына алаңдаған зор халықтық-қайраткерлік тұлғасымен байланысты. Абай сатирасының объектісі де өз заманының шындығынан туындады. Өз кезеңінің өткір мәселелерін қозғады. Ұлы ақынның сатиралық туындылары туралы ғалым Т.Кәкішев «Абай сатирасында саяси сарыннан гөрі, моралистік сарын басым болды» [3,85] десе, академик Қ.Жұмалиев ақын сатирасының объектісіне былай деп сипаттама береді: «Ақын ең алдымен өз дәуіріндегі және өзінен бұрынғы мәдениетсіздікті, жалқаулықты, ру тартысын, пәлекорлық сықылды оңбағандықты көрді.

Қазақ халқының дамуы үшін, оның басқа елдің қатырына жетуі үшін бұл әдеттердің бәрі де тұсау болатын, бөгет болатын қылықтар деп ұғып, бұларға барынша қарсы шықты. Оларға қаламы арқылы күрес ашты. Оларды қатты шенеп, мысқылдарға айналдырды. Ол әділетсіздік атаулының бәрімен де жалғыз жауласты, ел бойындағы, әсіресе үстем тап адамдарындағы ұсақ, пәлекор мінездерді әшкереледі. Күншілдік, шамасын білмес мақтаншақтық, өтірік, өсек, кербездік, жалқаулық сол кездегі ауылдың басты әдеттерінің бірі болған. Әсіресе ұлыққа арқа сүйеген пәлекор пысықтардың сұрқиялығы шектен асады» [4,76].

Қазақ сатирасы бүгінгі күнге дейін даму сатыларынан өтіп, тамырын тереңге жайып, өркендеп келеді. Қоғамдық қайшылықтар мен әлеуметтік тартыстарды өзінің басты тақырыбы етіп алған. Тәуелсіздік кезеңдегі сатира жанрлық салаларға болініп, жаңа түр, жаңа форма қалыптастырып, өз ауқымын кеңейте түскенін, өз деңгейінде шарықтап өскенін көруге болады. Бүгінгі күннің талабынан шығу үшін сыртқы формасын ғана емес, ішкі мазмұнын да байыта, жандандырып келеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан жазушыларының III съезі, 1956, 68-б.
2. Қожакеев Т. Сатира негіздері. Оқулық.- Алматы, «Санат», 1996.- 464 б.
3. Кәкішев Т. Абайдың сатирасы. Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. –Алматы: Жазушы, 1986.- 432 б.

4. Жұмалиев Қ. «Кектеніп надан зұлымға...» Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. –Алматы: Жазушы, 1986.- 432 б.

Ғылыми жетекшісі: PhD., доцент Кушқимбаева А.С.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҢА СЕМАНТИКАЛЫҚ ҮРДІСТЕР (экономикалық терминдердің қолдану үлгілері)

Увайсова А., Сәндібек А., Ахмедов А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазіргі қазақ тілінің айналымда жүрген көптеген экономикалық терминдер талдаулар мен түсініктемелер беруді талап етуде. Дегенмен еліміздің экономикасында болып жатқан жаңа экономикалық өзгерістер белгілі бір жағдайларда лингвистикалық интеграцияға түскеннен кейін талдауды қажет етеді. Қазіргі уақытта егеменді Қазақстан Республикасының экономикасы қарқынды дамып, дүниежүзінің басқа да мемлекеттерімен бәсекелестігі артқан кезде өткен уақыттағы экономикалық дамуымызға талдау жасау қажет және жаңаша ойлау тұрғысынан бағалауда бұқаралық-ақпарат құралдарында айтылып жүрген әкімшілік-командылық жүйе, мемлекеттік социализм, казармалық коммунизм және т.б. осы сияқты бағалаулар мен түсініктерге шолу қажеттілігі туындауда. Редистрибуцияның шығу тегі арқылы әр түрлі принципті екі түрде қалыптасқан заттардың алмасуын үрдісін көрсетеді. Мысалы, эквивалентті алмасу - құн заңына негізделген яғни тауар – ақша типі немесе нарық; эквиваленттік емес алмасу - экономикадан тыс әкімшілдік-саяси тәртіппен алу яғни редитрибуция. Редистрибуция - бұл «вертикаль» жүйемен қалыптасқан экономикалық құрылым. Осы редистрибуция – экономикалық құрылым негізінен импульсті түрде, жоғарыдан жіберілетін бұйрықтар, өкілдер мен үндеулер түрінде жұмыс жүргізіледі. Мысалы, команда беру, жоғарыдан төмен түсіру және т.б. Ал төменнен жоғарыға мәлімдемелер жасау, есеп беру, сол еңбек барысындағы жаңашыл бастамалар жоғарыдан берілген дайын үлгі бойынша жүзеге асады. Мысалы, өткен ғасырдың 70 - ші жылдардың Семей облысы, Шұбартау ауданындағы жастардың қой шаруашылығына бару туралы бастамасы, Байкал-Амур темір жол магистралін салу және т.б. айтуға болады. Ал, саясиландырылған – дерективалық экономикадан нарықтық-экономикаға көшуде Кеңес заманы кезіндегі қалыптасқан, дәстүрге айналған нормадан айырылу, кеңес экономикасының құндылықтарынан бас тарту, өте ауыр жағдайда өтті. Нарық экономикасы заманында әрбір адам талдау жасауға, есептеуге, болжам жасауға және осындай күрделі кезеңде заман ағамына қарай өмір сүруге дағдыланды. Жаңа құндылықтар, жаңа табыстарға қас жеткізудің кретерийлері, нарық экономикасы кезіндегі қалыптасқан психология және т.б. өзгерістер жаңа экономикалық стереотиптердің қалыптасуына әсер етті. Мысалы, Кеңес өкіметі кезінде жеке адамдардың сауда жасауы, делдалдық

қызмет көрсетуі сол заманның өміріне қайшы деп есептелінді. Ал қазіргі уақытта «делдал» сөзі іскери сөзге айналып, белгілі бір қоғамдық ортада үнмен әрі белсенді қызмет атқаруда. Мысалы, жұмысқа қабылдау және т.б. арналған, БАҚ- да жарық көрген хабарландырулар мен жарнамаларда : халықаралық бірлескен компания белсенді әрі жігерлі....; белсенді әрі коммуникабельді; белсенді әрі іскерлі; белсенді әрі жаңашыл, еңбексүйгіш, талантты жастарды және т.б. осы сияқты жаңа мағынадағы сөздер мен сөз тіркестерін көруге болады. Сонымен бірге қазіргі баспа сөз беттерінде орыс және ағылшын тілдерінен енген терминдік экономикалық мәні бар сөздер жиі қолданылады.

Мысалы, «TRG Еуро-5 стандартының мұнай өнімдерін өндіруді және жөнелтуді бастады».. «КазМұнайгаз» TRG(The Rompetrot Group) RON-95 марка(жанармай), Total фирма, Petromedia МӨЗ. «КазНет: жаңа даму жолы» МДО- (интернет Дата орталығы) веб-сайт.«ЕҚ»26.12.2008. «Өркениет үрдісінде еліміздің бәсекелестігін арттырайық» КДБ-Лизинг, «ПКФ», ЮТЕКС», «ЕҚ» газ., 20.12.2008. КЕГОС. ҰЭЖ-Ұлттық энергетикалық жүйесі.БЭЖ- біріккен электр энергетикалық жүйесі,ФБТ- фазалы бұрылыстық трансформатор. «ЕҚ»газ., 19.12.2008. ҚСПК - Қазақстанның салыстырмалы педагогика кеңесі. «Ұлар Үміт» ЖЗҚ» АҚ пен «Жетісу» ЗАИБЖҰ акционері жарғылық капиталды ұлғайтады». (ЗАИБЖҰ)- зейнетақы активтерін инвестициялық басқаруды жүзеге асыратын ұйымы. «Казкоммерцбанк», Компания Инвест».«ЕҚ» газ., 6.12.2008. «Аффиницирленген алтынның биржалық саудасы өтті». АӨҚО - Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығы, ҚРҰБ- Қазақстан Республикасы Ұлттық банкі.«ЕҚ» газ., 25.10.2008.

Қазіргі баспасөз беттеріндегі нарық экономикасының термин сөздер мен осы салаға қатысты пайда болған жаңа сөздер бос, таза жерден пайда болған емес. Мұндай кеңес дәуірі кезеңіндегі экономикалық терминдер яғни лексиканың негізінде келіп шығады. Дегенмен сол кездегі «жоспарлы» экономиканың мән-мағынасын білдіру мақсатында қолданылған сөздер тарихи сөздерге айналды. Мысалы, *жоспар, жоспарлау, социалистік жарыс, асыра орындау, бесжылдық және т.б.* Қалған кейбір сөздері жаңа мән-мағынаға, стильдік бояумен реңкте болып отыр. Жаңа заман мен жаңа экономикалық саясаттың кезінде жаңа атауларға ұғым мен мағына беру кезінде әлеуметтік фактор үлкен роль атқарады. Осы жаңа атаулар мен экономикалық мәні бар сөздердің мағыналары тарылып, қолданысы мен белсенділігі бәсеңдей бастайды. Мысалы, кооператор, саудагер және т.б. Сондықтан нақтыланған терминдік сферада өзіне қатысты сөздерді жасау, жаңа терминдерді жасап енгізу үрдісі қалыптаса бастады. Қазақ елінің тәуелсіздігін алған өткен ғасырдың аяғындағы әлеуметтік саяси және қоғамдық өзгерістер қазіргі қазақ тілінің үлгілеріндегі қолданылып келген әр түрлі сферадағы сөздік құрамға өзінің үлкен «төңкерісшіл әсерін» тигізді. Бұл – қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамына, тіл дамуына әсер ететін сыртқы жағдаяттардың, яғни экстралингвистикалық факторлардың әсері болып табылады. Қоғам өзгерісінің, ғылым мен техниканың, мәдениет пен шаруашылық салаларындағы жаңалықтардың негізгі үлгілері еңбек үдерісінің күрделенуі, еңбекке қатысты

мамандықтар мен кәсіптердің құрал-жабдықтардың жаңаша өркендеуінің ықпалынан пайда болды.

Қазіргі қазақ тіліне өз әсерін тигізетін «төңкерісшіл» жағдаят, қоғамдағы жаңаша қарым-қатынастар неологизмдердің, қазақ тілінің үлгісімен жасалған жаңа сөздердің, экономика саласындағы қазақ тілінің қолданысына өз әсерін тигізуде. Осы тілдік әсерлердің, ең алдымен тілге енген кірме сөздердің, экономикалық терминдердің жасалу үлгілері, олардың қолданысы мен оны игеру мәселесі болып отыр. Осындай құбылыстарға талдау жасай келіп, ең алдымен қазақ лексикасындағы семантикалық өзгерістердің үдерісін «қайта құру», басқа тілдерден әсіресе орыс тілінен енген кірме сөздер, экономика саласындағы сөздер «орысша термин» ыңғайында бағаланды. Қазақ тілінің лексикалық жүйесін жаңаша қалыптастыру және ғылым мен техника әр алуан саласының негізгі тілдік тамыры – жаңа сөздерді, яғни экономикалық термин сөздерді төл тіліміздің өз әлеуетіне негіздей отырып жасау қажеттілігі туындады. Сонымен бірге әліпби мен графикаға өзгерістер енгізу туралы айтылып, ұсыныстар жасала бастаған тұста кірме сөздерді «қазақыландыру» бағдары бойынша осы қайта құру «төңкерісшіл» бет бұрыстың екпінімен экономика саласына қатысты сөздердің және терминдердің қазақша үлгілері жасала бастады. Тарихтан белгілі болғандай, сол қоғамдағы көптеген әлеуметтік, мәдени және қоғамдық-саяси өзгерістер көптеген кеңес заманын бейнелеген экономикалық сөздердің қазіргі тілдік айналымда деактуализацияға ұшарағаны байқалуда. Бұл – заңды құбылыс, тілдік үдеріс деп қабылдауымыз қажет. Бұған дәлел, сол кездердегі белсенді қызмет атқарған, қазіргі кезде ондай актуалдығынан айрылған, семантикалық архаизмге айналып бара жатқан сөздер. Кеңес заманы кезеңіндегі «аванс, құн заңы, деколонизация, демпинг, ақша рентасы, КССР-дағы өндірістің заемдік құралдары» деген ұғымдар өзінің актуалдығынан айырылды. Мысалы сол кезеңдегі контексте қолданыста жиі қолданылған «халық шаруашылығын жоспарлы түрде басқару, пропорциональды дамыту заңы, еңбегіне қарай бөлу заңы, социализм кезіндегі баға заңы және т.б.» деп айтылған әрі солай жазылған сөз тіркестері мен сөз үлгілері қазіргі уақытта жаңаша пайымдаулар мен тұжырымдамаларды қажет етіп отыр. Мысалы, «бірлескен компания, қаржы рыногы, акционерлік қоғам, электронды үкімет, инвестиция тарту, ақпараттық-коммуникациялық технология, сапалы экономикалық негіздеме» деген қазақша үлгіде жасалған сөздер мен сөз тіркестерінің семантикалық құрылымы айқын көрініп тұр. «Халық шаруашылығын жоспарлау, пропорциональды дамыту заңы, еңбегіне қарай бөлу заңы, социализм кезіндегі баға заңы және т.б.» деген сөздердің мағаналарының белсенділігі төмендеп, бұл үлгілердің өз қызметінің бәсеңдеп, деактуализацияға ұшарай бастады. Сол сияқты «колхоз, совхоз, социалистік жарыс, бесжылдық» деген сөздердің мағынасы, семантикалық өрісі тарылып, оларды қазіргі уақытта еліміздегі әртүрлі компаниялар, холдингтер, ұлттық қорлар, бірлескен кәсіпорындар мен жауапкершілігі шектеулі серіктестіктердің атауларының алмастырғандығын көреміз. Мысалы, «Богатырь Аксес Көмір» ЖШС –ның жарты акциясы, Холдинг ахуалы талқыланды,

венчурлық қорлар, «Ұлттық инновациялық қор»АҚ, қаржы нарықтарының ретсіз дамуы жағдайларында өткізді, биыл өз кезегінде өңірлік қаржы орталығының стратегиясы, «ҚазМұнайГаз» ұлттық компаниясы, банктерден алынатын несие, замануи технологиялар. /«ЕҚ»газ/

Бұлар көпшілік жағдайда түсіндірмелі әдіспен, яғни күрделі қазақша атауы қоса көрсетіліп беріледі немесе тексте ең алдымен күрделі атау толық жазылып, оның жаңадан жасалған қысқартылған үлгісі жақша ішінде беріледі де, баяндауда одан әрі қарай күрделі атау түсіріліп, бірыңғай қысқартылған тұлға қолданылады. Сол сияқты *«актив, пассив, аукцион, жалға беру /аренда/, банк, валюта, валюта курсы, ипотека, акционерлік қоғам, үлескерлер, «жылауық үлескерлер», құрылыс бизнесі және т.б.»* деген экономикалық мағынасы мен терминдік мәні басым осындай сөздер қазіргі уақытта жалпы халыққа мағыналары түсінікті әрі күнделікті тілдік айналымда актив қолданылатын сөздер болып табылады. Сонымен бірге және т.б. экономикалық мағынасы мен терминдік мәні басым осындай сөздер сөздер мен сөз тіркестері жарыса қолданылып келеді. Бұл да қазіргі қазақ тіліндегі жаңа бір семантикалық үрдістердің бір көрінісі деп қарауға болады. Қазіргі таңда мемлекеттік тілдің экономика, ғылым мен техника, білім мен мәдениет, мемлекеттік басқару мен бұқаралық ақпарат құралдарында және шаруашылық пен өнеркәсіптің барлық салаларында белсенді қызмет етуіне қажетті алғышарттар жасалған. Бұл күнде республикамыздағы мемлекеттік мекемелерде іс-қағаздарын кезең-кезеңімен мемлекеттік тілге көшірудің нақты шаралары белгіленіп, кей органдарда іске асырыла бастады. Демек, бұл бағытта «сең қозғалып», сөзден іске көшу кезеңі басталды. Әрине, еліміздің маңызды салаларының бірі – экономика саласындағы мемлекеттік тілдің қолдануында да бірқатар бірлесе шешетін мәселелер аз емес. Маңызды мәселелерінің бірі – терминдердің қазақшаға дұрыс аударылуы. Бұл мәселе төңірегінде біршама жұмыстар жасалып та жатыр. Бірталай терминдер мемлекеттік тілге аударылып, олар қазақ тілінің лексикалық қорына еніп те кетті, яғни лексикаланды. Бірақ кейбір терминдердің қазақша баламасы бола тұрып, әлі күнге шейін ресми тілде қолданылады. Кірме сөздердің ішінде ерекше көзге түсетіні экономикалық атауларға предикаттар үстеу болып отыр. Бұл негізгі үрдістерді көрсетеді. Мысалы, экономикадағы өсу, көбею азайу, төмендеу, құлау, құбылу және т.б. Сол сияқты «экономикалық қосымшаларға» әр түрлі экономикалық қарым-қатынастар жатады. Мысалы, өндіріс - өндіруші, тұтыну - тұтынушы, сатушы-алушы, жеткізу - жеткізуші, тасымал - тасымалдаушы, демеу - демеуші, сақтау - сақтаушы, жалға беру - жалға – алу, эмиссияны жүзеге асыру, несие алу, несие беру, жалдау - жалдап алу, инвестиция - инвестиция тарту, лицензия - лицензия алу, баға - бағалау және т.б. Кешегі халықаралық валюта биржасында АҚШ долларының құлауы байқалды. «ЕҚ»газ., АҚШ долларының мұндай дәрежеге дейін төмендеуін халықаралық саапшылар заңды деп есептейді. «ЕҚ»газ., «Тұран Әлем Банкісі » шақырады. («ЕҚ»газ.) Кірме сөздердің ішінде экономика терминдерінің қолдану аясында өзіне тән ерекшеліктері бар.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Шаденов Ө.Қ., Жүнісов Б.А., Байжомартов Ү.С., Мүсіров Ғ.М. Экономикалық ілімдер тарихы. Алматы – Ақтөбе, 2006 ж.
2. Краткий эконимический словарь. Под редак. Г.А.Козлова, С.В.Первушина. Гос.издат., Москва, 1958 г.
3. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. А., «Қазақстан», 1965 ж.
4. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. А., «Ғылым», 1984 ж.
5. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. (XV-XIX ғасырлар). - Алматы: «Ана тілі», 1993 ж.
6. Қайдаров Ә. Ғылым тілі және әдеби тіл статусы // Терминдер және олардың аудармалары. -Алматы: Ғылым, 1990.
7. Әуезов М.О. Ғылым тілі. - Кітапта: М.О.Әуезов XX том.таңд.шығ.тол. жинағы, 15 –том, мақалалар мен зерттеулер, 1984 ж., 14-15 беттер.
8. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы./Мерзімді баспасөз беттерінен/А.,1973 ж.
9. Айтбаев Ә. Ғылым тілі // Қазақ тілі. Энциклопедия. -Алматы: "ГОК-ТИРО" Редакциялық-Баспа орталығы, 1998.
10. Алдашев Н.М. Қазіргі қазақ тіліндегі қысқарған сөздер. канд.дисс.автореф. А.,1996 ж.
11. Шнанов Р. Ғылыми стильдің кейбір ерекшеліктері / Қазақ әдебиеті мен әдеби тіл. -Алматы, 1980 ж.
12. Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселелері. - Алматы, 1996 ж.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к.,доцент Н.М.Алдашев

ЖАНАТ ӘСКЕРБЕКҚЫЗЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІНІҢ ҚЫРЛАРЫ

Умирзакова Н.А.

unurshat@inbox.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Әдебиет - кей адамның бар өмірінің бөлшегі. Қазақта ақындар көп. Сөзі жеңіл, айтары жоқ, мәні аз. Қазақта ақын қыздар аз – жүрегі әдебиет деп соққан. Қазақта ақын қыз бар – Жанат Әскербекқызы Аймұханбетова.

«Өлең жазылса, оған уақыт та табылады. Қиыны - өленді табу, оған кездесу»,- деп [1] сұқбаттарының бірінде осылай жауап берген ақын, филология ғылымдарының докторы, аудармашы Жанат Әскербекқызының шығармашылық шеберлігі кімді болса да таңқалдырмай қоймасы анық.

Әдебиет - жан дүниесінің алтын қақпасына айналған Жанат Әскербек қазақ арулары да асыл сөзден құр алақан емес екенін дәлелдей білді.

Әлем сүйген ақындардың өлеңін қазақша жырлата білген ақынның шығармашылығын тек өлеңмен ғана шектеп, айту қате пікір. «Ж.Әскербекқызы аударма саласында да жемісті еңбек етіп жүрген майталман аудармашы. Ол қырғыз, орыс ақындарымен қатар өлеңдерінің өлшемі мен мазмұны бөлек ертеректе өмір сүрген жапон ақындарының да біраз шығармаларын қазақша сөйлетті»[2, 99].

Жанымның түкпірінде
Саған деген махаббатым маздаған,
Қайғы мендеп, мұң жұтсам да
Тағдыр бізге кездесуді жазбаған.

Тек алыстан аңсап, соған мәз болам [3, 6]. Орыс тілінен аударылған шығармалар сәтті шыққаны сөзсіз. Құдды ақынның туған талантының жемісі іспетті. «Сакура гүлдегенде» атпен аталған бұл туынды Ж.Әскербекқызының бір емес бірнеше басшылық еткен шығармаларының тұсауын кескендей.

Өлеңдерінің тақырыптық алуандылығы Тарбағатайдың сұлу табиғатымен бірдей. Туған жер, яки атамекен, табиғат лирикасы ақынның арналы тақырыптарының бірі. Әр алуан. Ерекше үйлесім таба білетін Ж.Әскербекқызының өлеңдерінде тілді құбылту және айшықтау тәсілдерін өнімді қолдана білген.

Бағзы заман... шіркін ай, баяғы күн,
Баяғының бар сырын жаяды кім.
Бастауынан адасқан болмысы бар
Біздер үшін баяғы саялы ұғым. [4,7 бет]

Жалғызтал,
Жапанға бітіп, жабықтың ба екен,
Жалғыздық көріп, қамықтың ба екен,
Жапырақтарың жамырай жылап,
Жалғыз жолаушыны налыттың ба екен...
Жанат Әскербекқызы өз өлеңдерінде эпитеттерді өте көп пайдаланған.

ӨЛЕҢГЕ АРЗУ

Аялда, өкпелетсем, кешір, өлең,
Ала кет, не болса да көшіңе ерем.
Түңіліп ақынынан бұ заманның,
Аспанға кетпексің бе, есіл өлең?!

Тұлғанның іші қандай, сырты қандай!
Тұрғанда сол қалпыңды құртып алмай.
Көшсең көш, хас өлеңнің қадіріне
Жете алмай ақындықтың жұрты қалғай. [4,10 бет].

«Ж. Әскербекқызы поэзиясында сыршылдық басым. Ол өзінің басынан өткізген көңіл-күй құбылыстарын әрдайым өзіне ғана тән нақышпен, сезімді қозғайтын нәзік иірімдерді суретті сөзге айналдыруда өзгелерде көп кездесе бермейтін қарама-қайшы құбылыстарды салыстыра суреттеу тәсіліне жиі жүгінеді. Бұны оның осал тұсы емес, керісінше мықтылығы деп бағалау керек. Сол қарама-қайшылықтың әсерінен шындықтың бейнесі айқын да әсем көрінеді. Ж.Әскербекқызының лирикалық қаһарманының бойынан тасыған қуанышты, асқақтаған тәкаппарлықты көп кездестіре алмаймыз. Оның лирикалық «мені» көбіне мұңлы, ойлы, сырын тереңге жасырған жұмбақ сипатта көрініс береді. Ол өзгелерден басқашалау ойлайтын ерекше пайымдауларымен де оқырманын елең еткізіп отыратын шығармашыл тұлға»[3, 98]. Тек ақын ғана емес, аудармашы-ғалым ретінде де Ж.Әскербекқызының шығарашылық тақырыбы әр алуан. Ұлттық рух та, табиғат лирикасы да, ұмытылмас тарихты да өз өлеңдеріне арқау ете білген биік интеллектуальдық қасиетті де бойына сіңірген тұлғаның шығармашылық жолы сөзсіз әдемі.

Тарихты зерделеу кез келген ақынның қолынан келе бермейтін өнер. Келсе де оқырманды ерекше күйге бөлері белгісіз. Ал Жанат ақынның тарихты өлеңмен жырлауы бұл - шедевр.

Ғұн тауы еді паналар жері,
Бөрілер бүгін құрыған.
Тау жүрегі де жарадар ма еді,
Бір үн естимін ұлыған.
...Көне ғұн тауын аңсадым, аға...

Қазақ мифологиясына алғашқылардың бірі болып зерттеу жасаған да Әскербекқызы еді. «Мифтің поэтикадағы қызметі» атты еңбегін ғалымның тың туындысына айналды. Мифтің поэтикадағы қазіргі поэзиядағы қызметін әдебиетімізде әлі ашыла қоймаған тақырыпты өз диссертациясына арқау етті. Сол арқылы ұлттық әдебиеттанудағы әдебиет пен мифологияның ара қатынасындағы мәселелерге өз тарапынан онды баға берді.

Қорыта айтқанда, Жанат Әскербекқызы қазақ поэзиясына, әдебиет, ғылымына өз үлесін қосқан дара стиль иесі. Қалай айтсақ та ақынның шығармашылық әлемі – ең сұлу, ең асқақ һәм қайталанбас шығарма жинағы, әдебиет айнасы.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Abai.kz ақпараттық порталы, Жанат Әскербекқызы: «Поэзияға кеуденің керегі жоқ», 2012ж.
2. Ақиқат ұлттық қоғамдық-саяси журналы, №6 маусым, 2016ж.
3. Сакура гүлдегенде (жапон поэзиясы) орыс тіліне аударған Жанат Ә..- Астана: аударма, 2010.-192 бет.
4. Әскербекқызы Ж. Қаз қанатындағы ғұмыр. Астана, 2015.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Тәшімбаева С.Ж.

М.ӘУЕЗОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ УАҚЫТ ШЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ КЕЙІПКЕР ТАҒДЫРЫ

Утеулиев К.К., Тауменова Н.Д.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Мұхтар Омарханұлы Әуезовтың шығармаларындағы қиыстыруды, қаншама сөздік қорды, оқиғалардың үйлесімділігін көрген кезде кереметтей жазушыға таң қаласың. Тек осы бір ерекшелігіне сырттай баға бересің. Алайда шығармаға тереңірек үңілген кезде, ондағы оқиғалардың шынтуайтындағы сырын ұғынған кезде еріксіз бас шайқайсың. Осыншама энциклопедия адамның кітап жазудағы әдісі, жан-жақты зерттеуі, үйлесімді түрде оқиғаларды ретімен келтіруінде сөз жоқ. Осы күні Әуезовтың әдіснамасын бейбіт күнде туған кейінгілер сынға да алып жатыр. Олай істейтұғын реті жоқ-ақ. Қылышынан қан тамып тұрған отарлаушы елдің саясатының ықпалымен талай дүниелер орнын таппай қалғаны жасырын емес. Бір Абайды әлемге таныту мақсатында, оның текті әкесі Құнанбай қажыны құрбан етуінде үлкен сыр бар. Мұны бірі жөнімен ұғынғанымен, бірі санасының жеткеніне дейін ғана шолақ ойлап жатады. Тек бір ғана «Абай жолынан» қаншама мысал келтіруге болады.

Ең алдымен, Құнанбай кім? Құнанбай қажы Өскенбайұлы 1804 жылы Шыңғыстаудың бөктеріндегі Ақшоқы қыстауындағы Өскенбай бидің отбасында дүниеге келген. Яғни тышқан жылы. Бір қызығы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің дерегіне сүйенсек қажы қой жылында туылған екен. Бізге жеткен мәліметтермен салыстырсақ, 1804 жылдан кері қарай қой жылы – 1799 ал, алға қарай санасақ – 1811 жылды мегзейді. Демек, дәлел мен дәйек нақты емес, қолдағы бары болжам ғана. Сонымен қажының Анасы – Зере. 1785 жылы жалғанның есігін ашқан. Өскенбай бидің бәйбішесі. Азан шақырып қойған есім – Тоқбала. Өскенбай би 5 әйелінен 10 бала сүйген екен. Зереден – Құттымұхамбет (жасында дүниеден озған), Құнанбай, Тайбала атты 3 сәби дүниеге келеді. Зере ананы Ырғызбай жұрты, барша ауыл адамдары «кәрі ана» деп атаған көрінеді. Көз көргендер: Зере ананы «өте сөзге шешен, қисса-дастандарды жатқа білетін, әңгіменің ажарын келтіретін жан еді» деп сипаттайды. 88 жасында дүние салған.

Әкесі – Өскенбай Ырғызбайұлы. Жастайынан зерек, есті болып өседі. Кеңгірбай би Ырғызбай жастай қайтыс болған соң, інісінің орнына осы баласы Өскенбайды сүйеніш еткен-ді. Қартайған кезінде жол өз баласы Ералынікі болса да, батасын беріп, Өскенбайды би сайлайды. Ел аузында «Ісің адал болса, Өскенбайға бар» деген сөз текке айтылмаса керек. Адалдығымен, еліне деген сүйіспеншілігі арқасында бұқара халықтың қошеметіне бөленген. 1850 жылы 72 жасында қайтыс болады.[1]

Осындай шынжырлы әулеттен шыққан Құнанбай «Абай жолындағыдай» кейіпкер емес. Иманына берік жан. Мұхамеджан Тазабековтың:

Кешегі Құнанбайлар бұрқасындай,

Салмақты болған екен кір тасындай.

Арсызға қанша қатты болғанменен,

Халқына болған құстың ұлпасындай[2]-деген өлең жолодарынан қандай адам болғанын аңғару қиын емес. Құнанбайдың бір көзінің соқырлығы оның халқын басқаруда кедергі болмаған. Бірақ жазушы Абайдың өмірі арқылы қазақ халқының тұрмысын, әдеп-ибасын танытуды көздеген. Сол жолда Абай заманында болмаған сюжеттерді қоса отырып, әкесін қарама-қарсы қойған. Құнанбайды ескіліктің көйлегін кигізу арқылы жас Абайды мейлінше қанық суреттеген. Жазушы шығармада жанынан арының садақасын биік көрген толағай тұлғадан алған Абай тәлімінің барлығын шынайы бейнелемейді.

Мұхтар Әуезов өзінің қолжазбасында: «Мен өз жұмысымда, сөз жоқ өзіміздің совет жазушыларының тәжірибесін пайдаландым» деп оқырманға түсінік береді де «бұл ретте мен қоғамдағы ескі мен жаңаның күресі туралы айтқан И.В.Сталин пікірлеріне барымша зер салдым... Абай кезіндегі қазақ даласында күні өтіп бара жатқан, бірақ тамыры әлі де тереңдегі ескіні мен Құнанбай образына жинақтадым. Ал, оның баласы Абай бойында енді туып келе жатқан жаңа бар»[3,108-б]

Жазушының түпкі мақсаты – әке мен баланы бір-бірінен аластату емес-ті. Мұханның жоғарыдағы сөзі – социалистік реализм бағытында қолданған негізгі қаруы. Кеңес идеологиясының ырқынан шыға алмағандықтан алдағы екі жолдың бірін таңдау Мұхаңа ауыр тигені даусыз. Мұнымен Құнекемнің бейнесі түгелімен терістеліп кетпейді ғой. Асан қайғының сөзімен айтқанда: «таза мінсіз асыл тас, су түбінде жатпайды».

Жаратушының разылығы үшін адамгершілік жолында мал сарып қылған, әділетсіздік атаулының тамырына балта шауып, иманын құрметтеп, насыбай атуға тыйым салған қажы халықтың пайдасы мен қамы үшін, рухани болмысы бөлек тұлғаға айналғанына сеніміміз кәміл. Алайда көшпелі қазақ қоғамының тыныш өмірін бұзған, Абай туардан ілгерірек және қазақ сахарасында болған, елдің жағасын ұстатарлық тарихи трагедия болған-ды. Бұл жағдай кейіннен басқалай бұрмаланып, қалың оқырманға көркемдік шындық тұрғысында берілді. («Абай» романы арқылы) Ол – «Қамқа мен Қодар» оқиғасы. Ел аузы: «Қамқа мен Қодар» зинақорлыққа барған деседі. Қамқа – келіні, Қодар – атасы. Қодардың Құтжан атты ұлы болған, күндердің күнінде бұл баласы ауыр індетке ұшырап о дүниелік болады да кейіннен халық арасында: «келіні мен атасы қосылып жүр» деген сыбыстың оты ұшқындайды. Құнанбай Қодардың қыстауына астыртын жорға Жұмабай секілді шабармандарын жіберіп бүгінгінің тілімен айтқанда барлау жүргізеді. Мәселенің ақ-қарасы ашылғаннан кейін Құнекем Ахмет Ризаның фәтуасын алады. Бір ойландыратыны жазушы эпопеяда екі кейіпкерге жағылған қараны ақтамайды. «Тегі, жиын ішінде бүгін екі сөз ауыздан-ауызға көшкен тәрізді. Екеуі де Қодар сөзі деп айтылған. Біреуі бұрып алған сөз де, біреуі дәл өз сөзі. Соның алғашқысы Қодарды кінәлаушы сөз. Бүгінгі қатал жазаның дәлелі, тірегі. Ол: «Құдай маған қылса, мен Құдайға қылам!» депті деп, өлтірушілердің қайта-қайта айтатын сөзі.»[5,42-бет]

Романдағы күрмеулі ойды Шәкерімнің «Қодардың өлімі» дастаны да қуаттайды:

Арғы атамыз Олжайдан үш болар,
Айдос, Қайдос, Жігітек – міне осылар.
Қайдостың бір баласы Борсақ деген,
Соның бір тұқымы еді батыр Қодар.

Бар еді сол кісінің бір жақсы ұлы,
Қаза жетіп өліпті сол бір жылы.
Жесір қалған келінін Қодар алып,
Қылмайтын істі қылған Құдай құлы.

Жасырмай айта берсем, сөздің шыны –
Құдайға ерегісіп қылды мұны.
«Баламды алсаң, мен де алдым келінімді,
Қане, ата ғой деп қылдым» - дейді осыны, -

деген жолдар келтірілген. Бұл оқиғаның негізі романда былай басталады: «Бірақ энеугіні Құнекең мына Сыбан ішіне топқа барса, сонда Солтабай төре осыны бетіне салық қыпты. Мына кісі төреге насыбайды тастасаңшы дегенде, анау: «Мен насыбайымды тастайын, бірақ Шыңғыстың бөктеріндегі шашты сайтаныңды сенде тыйсаңшы!» деп, бетінен алыпты дейді. Соған намысы келіп, Құнекеңнің қатуланып отырғаны әлгі ғой, - деді.»[5,26-бет]

Кітапта «Қодар мен Қамқаның» жақындығы төмендегідей суреттелген: «Өзінің әкелік жүрегі өзіне мәлім. Балалық жақындығы Қамқаның да өзіне мәлім – берік. Сол қайғы үстінде күндегі бір-біріне мұң айту, күрсіне отырып зарларын шағу, екеуін әбден келін мен ата халінен кетіріп, ортақ қайғыдағы ене менен келіндей немесе әке мен баладай жақындатқан. Адам мен адам боп танысып, табысқан-ды.»[5,31-бет] Аталмыш кейіпкерлерді кеңестік кезең бейшара, әділетсіздіктің бейкүнә құрбандары етіп бейнелеген. Құнанбайды қатыгез, шарифат үкімдерін жамылып алып, жазықсыз жандардың жанын қиған зұлым етіп көрсеткен. Ал бұл оқиға романда Абай қаладан Шыңғысқа қайтып келген уақытта 13 жасар бала кейпінде куә болады. Түптеп келгенде бұл оқиға Абайдан ілгерірек заманда болған екен, шамамен 1834-1840 жылдары. Романды оқып отырсақ, бұл деректердің тарихи шындықпен жанаспайтындығын көреміз.

Қорытындылай келе, цензураның ықпалы әсерінен жазушы үлкен тәуекелділікке барған. Жалпы сол кездегі адуынды кеңес жазушылары танытқысы келген идеясын осылайша бұрмалап жазған. Себебі қазақылықты дәріптеу бар жерде, ешқандай дүние жарық көрмейтін болған. Отарлаушы елдің негізгі миссиясы да дәстүрімізді осындай теріс жағынан көрсету. 1583 жылы Хақназар хан тұсынан бастап елші жіберіп, мәдениетіміздегі танып-білудегі басты ойы –қазақты түп-тамырымен жою. «Отарланушы елдің тарихын отарлаушы ел жазады» дегендей бізге белгілі мұрамыздың барлығын жат қылып, мәдениеттен ада етіп көрсетуіндегі мән осы. Бірақ шын талант қалыпқа сыймайтыны рас. Ол кездегі негізгі ақпарат құралы кітап болған себепті қазақ

жұртына осылайша бұрмаланып жетті. Бұл – шынайы талант иесіне ғана тән қасиет. Осы тұрғыдан алғанда Мұхтар Омарханұлы Әуезовті жазушылардың шыңына қоюға болады. Әрбір оқырман қайсыбір шығарманы оқымас бұрын жан-жақты зерттеп алғаны дұрыс. Бірде Шыңғыс Айтматов өзінің естелігінде Мәскеуге баратын кезінен мәлімет келтіреді. Онда Мұхтар Әуезов ұшаққа мінбес бұрын Құнанбай бейітінің басына барып, ұзақ уақыт жасқа ерік беріп, қалың ойға шомады. Өзінің айыбын сезінгендей кейіпте басын төменге салып, дұға бағыштайды. Демек, Құнанбай бейнесі тек шығарманы танытуға бағытталған образ. Оның ақиқатында қандай адам болғанына тарих куә, жылуын сезінген жұрты куә. Әуезов шығармаларындағы осындай шытырман тұстардың барлығы бір Абай өмір сүрген кезеңде болмаған.

Қолданылған әдебиеттер:

1. <https://stud.kz/referat/show/97669>
2. <https://www.zharar.com/kz/olen/5213-islam.html>
3. Тұрсын Жұртбай «Құнанбай» Алматы «Алаш» 2004
4. Мұхтар Әуезов «Он екінші том» Алматы «Жазушы» 1969
5. Мұхтар Әуезов «Абай жолы» 1-2 том Алматы «Жазушы» 2002

Ғылыми жетекші: PhD., доцент Кушкимбаева А.С.

ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫНЫҢ ЛИНГВОКОНЦЕПТОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ: ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДАҒЫ КІСІ АТТАРЫ («Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы есімдер)

Үсенова Г., Нұрболатқызы Ф., Сағынова А.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері: қазақ эпосындағы кісі аттары қалыптасуының ғасырлар бойы қалыптасып, халық арасында кеңінен тараған батырлық эпостар мен лиро-эпикалық дастандардағы кісі, ру-тайпа аттарын лингвомөдени зерттеудің ономастикасаласындағы орны бөлек. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері эпос антропонимдеріне тән ерекшелік - олардың көнелігі. Қазақ эпосындағы кісі аттары эпос топонимиясы мен антропонимиясының басқа салаларға қарағанда өзіндік ерекшеліктері көп. Қазақ эпосымен, этникалық мәдениетімен тікелей байланысты, қазақ топырағында дүниеге келіп, халық арасына кеңінен тараған, тіпті Қазақстаннан тыс көршілес өлкелерге де жайышқан эпостардың бірі - “Қозы Көрпеш - Баян сұлу”. Профессор Е.Қ.Жұбановтың тұжырымдауынша қазақ эпосындағы кісі аттары адам немесе адамға қарата айтылған кейбір ономастикалық атаулар қазақ эпостарының негізгі идеялық мазмұнымен астасып жатады. Академик- жазушы М. Әуезов : «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырында ғибрат беру сарыны күшті. Қаһармандарының бір парасы

жамандықтың үлгісі болса, екінші парасы жақсылықтың үлгісі болып көрсетіледі. Қатты Қарабай, жауыз Қодар, сұм мыстан, Сасан би, опасыз жеңге — зұлымдықтың жоқшылары болса, Қозы, Баян, Айбас, Ай, Таңсық ізгіліктің, әділеттің жоқшылары. Жырда жауыздық пен әділет дүниесінің тартысы суреттеледі», - деп жазған ғылыми тұжырымдамасықарама-қарсы екі күштің шендесуі жырдағы Қарабай мен Сарыбайдың аттарынан да байқалады деп есептейді. Бұл атаулардағы кара - жаманшылықтың символы болса, сары - жақсылықтың нышаны болуы тиіс. Ал бұлардың соңындағы *бай* қосымшасы кейіннен қосылған титулдеп есептеген профессор Е.Қ.Жұбанов жырдың Радлов жазып алған нұсқасында бұл екі кейіпкер - *бай* емес, *хан* деп аталады деп көрсетеді: «Қара хан, Сары хандай бай өтіпті, Екеуі заманында болып орай.» Эпос тілін зерттеуші ғалымдар Ә.Қайдар, Е.Жұбанов, А.Мұқатаева мынандай ерекшелікті атап өтеді: Мәселен, «Қозы Көрпеш поэмасындағы кездесетін мына есімдер: Таңсық, Айбас, Кодар, Қарақатын, Бұланқара, Нұрқара, Көсемсары, Ай, Күлік, Шақшақ т.б. бүгінде қолданылмайды, не сирек кездеседі.

Қазақ эпостарындағы кісі аттарының ерекшелігі көп жағдайда кейіпкер, есімдерінің алдынан да, артынан да (препозитивті, постпозитивті) анықтауыштардың қолданылуы: Қозы Көрпеш, Қарахан, Сары хан (Қарабай, Сарыбайдың варианттары), Қыз Жібек, Ер Тарғын. Оның дәлелдері ретінде Ә.Бөкейхановтың, Х.Досмұхамедовтің, М.Әуезовтің, Ә.Қоңыратбаевтың пікірлерін айтуға болады. Мысалы, Гүлбаршын атының этимологиясы туралы пікірлер әртүрлі. Оны парчин (парча - мата атауы) деп ұғынатындар бар, қыздардың сұлулығын, нәзіктігін гүл, жібекке теңеу түркі тайпаларында кең етек алған үрдіс десек, бұл пайымдаудың лингвомәдени негізі болуға тиіс. Сол сияқты антропонимдік тұлғадағы көне атауды бір ғана эпитет деңгейінде ұғыну жеткіліксіз болар еді. Оның (баршынның) «көк» деген мәнін де назардан тыс қалдыруға болмайды.[11] Сол сияқты академик Ә.Марғұланның анықтаған шежірелік деректеріне сүйеніп, Алпамыс антропонимін де лингвомәдени негізде анықтауға талпыныс жасауға болады: «Алып мамыш».[2] Профессор Е.Жұбанов «Қобыланды» сөзінің этимологиясын Қобылан + ды < құба + оғлан деп қарайды.[1.2.] Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері: қазақ эпосындағы кісі аттары «Қозы Көрпеш Баян сұлу» жырын да ерекше орын алады. Сондай ерекше есімдердің бірі - жырдағы символикалық мәні бар — Қозы Көрпеш. Қазақ эпосындағы кісі аттары туралы айтқанда қосақталып жүретін атауларды айтуға болады. Мысалы, Қозының есіміне қосақталып жүрген «Көрпеш» дейтін метафоралық айқындаушы осы жайдан хабар беріп тұр. [1.2] Зерттеуші – ғалым Ә. Қоңыратбаев *Қозы* деген сөздің түпкі төркіні «қой» атынан шықпаса керек деп жазады.[1.2] Профессор Е.Қ.Жұбанов бұл аттың алтайларда *Қозюке*, *Қозын* бізде *Қозы*, *Қозыке* болса, ұйғырларда «Бози Көрпеш» болып айтылуына қарап, зерттеуші қазақтың «Боз жігіт», өзбектің «Боз ұғлан» дейтін қиссаларындағы «боз» сөзі де осы «қозы» атауымен түбірлес деп есептейді. Содан келіп, «боз» элементі әуел баста «ғуз» («ұғыз»), кейде «ғұр» сөзінен туған сияқты, «Дозы» да басында осы *ғуз*, *ғузан*,

гү- зан -хан, гүзақ (ғизақ), гызай (қазақ) сөздерімен байланысты болған ба дейміз деп жорамалдайды. [2] Яғни бір кездегі «Боз» кейін келе «Дозы» болып, одан тағы да сол ертедегі гүз, гүр атауларына жанасқан деу үшін толып жатқан дыбыс алмасуларды фонетикалық заадылықтар тұрғысынан қисындап шығу қажет. Немесе «ұғлан» сөзі бұрын «батыр» дегенді білдірген, мысалы, Көрұғлы — ұлы батыр, Гурхан дегеннен шыққан дей тұра Гурхан деген де солай деп жазады. Ал *Гурхан* сөзінің құрамында *ұғлан* деген атау жоқ. *Ұғлан* сөзі әрдайым батыр дегенді білдірмейді, оның негізгі мағынасы - бала, ұл. *Қозы* халықтың жақсы эмоциямен «қоз» сөзіне қосылып, күрделі есім жасап тұрған «көрпеш» сөзі қозының жайсыз туғанын білдіреді.[1] А.М.Щербак әзербайжан сөзінде «корпа» сөзі туғанына он күн болған қозы деген мағынаны білдіретінін айтады.[2]ол қазақ тіліндегі «көпей, көбе, көрпеш» диалектілік сипаты бар «көбе, көрпелдеш» деген мал атауларын қырғыздың «көрпең» сөзімен салыстырып келтірген. Қазақ тілінің диалектологиясына қатысты материалдарда және ауыз әдебиетінде осы сөздерді көптеп кездестіруге болады.«Көрпеш» сөзі Маңғыстау облысы,бұрынғы Гурьев,қазіргі Атырау облысынан да жазылып алынған. Алматы облысының Қоғалы ауданынан жазылған *көрпелдеш* тұлғасыда бар. Қарақалпақ тілінде *көрпеш* сөзі малға ғана айтылмайды, кой қамайтын *қотан* дегенді де білдіреді.[8.9]Жырда кейде «көрпештің» орынына «көрпелдес» сөзі де айтылады. Сондай – ақ мезгілсіз туылған ешкі, бұзауларды «көрпе» деп атаған. Алматы облысында жазылған диалектілерде жоңышқаның үшінші орындысы «көрпекөк» деп аталады.[8.9] «Көк майса» мағынасында «көрпе» сөзі түрікмен тілінде де айтылады.[3.4.]Жырда бұлардан басқа да адам аттары кездеседі. Жырды зерттеуші ғалымдар олардың көпшілігі оқиғаға жанамалап қатысатын бөгде кейіпкерлер болғандықтан эпостың идеялық мазмұнымен ол есімдердің аралығында тікелей мән, астарлы мағына жоқ секілдідеп есептейді.[1.2.3.4.] Сол секілді жырдағы «ысты», «тілеу», «жаңыс», «шеркеш», «ноғайлы», «түрікмен», «қазақ», «қалмақ» сөздерінің этнонимиялық сипаты болағанымен, жырдың тарихына қатысты типогониялық мән байқалады. [9.11] Сөз соңында айтарымыз,қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері:қазақ эпосындағы кісі аттарықалыптасуының ерекшеліктерін өз алдына зерттеу қажеттігі сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жұбанов Е.Қ. Қазақтың ауызекі көркем тілі. Монография. "Ғылым". Алматы, 1996. Жалпы редакциясын қараған проф. М.Арынов.
2. Жұбанов Е.Қ. Эпос тілініңөрнектері. Монография. "Ғылым". Алматы, 1978. Редакторы акад. І. Кеңесбаев.
3. Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері. "Ғылым". Алматы, 1989. Жауапты редакторы - Е. Жұбанов.
4. Жұбанов Е., Малбақов М. «ҚозыКөрпеш – Баян сұлу» эпосының текстологиясы. Алматы, «Ғылым», 1994ж.
5. «Толғауы тоқсан қызыл тіл... (Лингво – мәдениеттанымының

- көкжиектері. Зерттеулер мен зерделеулер) Жалпы редакциясын басқарған проф. К.К.Кенжебаев. Ақтөбе. 2010 ж.
6. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным, Алматы. - 2001. - № 4. - 39-43 б.
 7. Аманжолов С. Вопросы диалектологии истории казахского языка. Алма-Ата, 1959. С. 392.
 8. Қалиев Ғ. Арал говоруның кейбір ерекшеліктері. Кандидаттық диссертация. Алматы, 1953. 143-б.
 9. Болатов Ж. Аякөз ауданында тұратын қазақтардың тіліндегі жергілікті ерекшеліктер // Қазақ диалектологиясы. 1-шығуы. Алматы, 1955. 64-б.
 10. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. - Алматы: 2006. Арыс, 2006, - 277б.
 11. Иманбердиева С. Тарихи ономастикалық кеңістік. Алматы, 2010.
 12. Ғабитханұлы Қ. Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер. Кан.дисс.автор. А., 1995.
 13. Ахметов Ә. Табу мен эффемизм. А., 2002.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Н.М.Алдашев

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ БОЛЫМСЫЗДЫҚ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Шамығұлова Б.Қ.

akbaton_1990@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Тілдегі болымсыздық категориясы жалпы тіл білімінің маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Ол ең алдымен мазмұн мен форманың арақатынасы, дәлірек айтқанда сөйлем құрылымы, сөйлемдегі негізгі ойды білдіреді. Ұзақ уақыт бойы теріске шығару формальды логика мен лингвистиканың зерттеу нысаны болды. Дегенмен, болымсыздық, теріске шығару мәселелері әлі де жеткілікті зерттелген жоқ. Осы тұрғыда болымсыздық категориясын және оның ерекшеліктерін зерттеген, қарастырған бірқатар зерттеулерге тоқталып өтейік [1, 3 б.].

Болымсыздық категориясының тарихы тереңде және әрқашан ғалымдардың назарын аударған. Болымсыздық ғылымның әртүрлі салаларында зерттеу нысаны болып табылады: ресми логика, философия, лингвистика. Болымсыздық категориясын ұғынудағы құбылыс белгілі бір ғылымға тән ерекшеліктер тұрғысынан түсіндіріледі. Тіл білімінде болымсыздық категориясы маңызды рөл атқарады және сөйлемдегі мағынаның құрамдас бөлігін, нақты әрі шынайы өмірде кездеспейтін сөйлем элементтері арасында қалыптасқан байланысты немесе оған қарама-қарсы мәлімдемені сөйлеуші жалған деп қабылдауын білдіреді. Әр түрлі формада болымсыздық категориясы

әлемнің барлық тілдерінде кездеседі және негізінен сөйлемдерде көрінеді. Болымсыздық шындық пен оған қарама-қайшылықты басты назарға ала отырып, мәлімдемеге жаңа нақты реңк береді [2, 3б.].

Болымсыздық (ағылш. *negation*) лексикалық, фразеологиялық, синтаксистік және тілдің басқа құралдарын қолдана отырып, сөйлеу элементтері арасында орнатылған байланыстың шын мәнінде болмауын білдіреді. О. Ахманова өзінің «Лингвистикалық терминдер сөздігі» атты еңбегінде болымсыздық терминінің мағынасын ашып көрсетеді, оның классификациясын анықтайды. Абсолютті болымсыздық (ағылш. *absolute negation*) - жалпы мазмұнға қатысты теріске шығару. Қосарлы болымсыздық (ағылш. *double negation*)- бір мәлімдеменің құрамында екі рет айтылған теріске шығару; етістіктің аффективті және теріс формаларын саралау нәтижесінде кейбір әдеби тілдердің, мысалы, ағылшын тілінің ережелеріне жол бермей, сөйлемнің екі мүшесінде болымсыздықты қайталау. Логикалық болымсыздық (ағылш. *logical negation*) - логикалық-математикалық мағынада теріске шығару, соған сәйкес теріске шығарудың екі еселенуі өзара жойылады. Мысалы, ағылш. *infrequently = often*; қаз. *ол маған жағымсыз емес, таңданбауға болмайды = таңқалу* деген мағыналарды білдіреді. Көптүрлі болымсыздық (ағылш. *multiple negation*) – сөйлемнің барлық мүшелерінде кездесетін болымсыздықтың түрі. Мысалы, қаз. *ешкім ештеңе көрмеді*. Жалғаспалы болымсыздық (ағылш. *resumptive negation*) - таутологиялық одақтық сөйлемнің бөлігі болып табылатын болымсыздық. Мысалы, ағылш. *He will not write poetry, nor will he read it any more*. Қарапайым болымсыздық (ағылш. *Simple negation*) – бір реттік қолданылған болымсыздық. Мысалы, қаз. *Ол келген жоқ немесе Ол келмеді*. Синтактикалық болымсыздық (ағылш. *syntactic negation*) - просодикалық құралдармен көрсетілген теріске шығару, мысалы, риторикалық сұрақ түріндегі болымсыздық. Сөздік болымсыздық (ағылш. *negation*) - лексикалық бірліктермен көрсетілген теріске шығару [3, 292б.].

Болымсыздық аймағы кең тілдік негізге сүйенеді. Болымсыз сөйлем "теріс конституенттердің оң ұсынысына қосу арқылы немесе оң ұсыныстың координаталық-аймақтық компонентін жою арқылы жасалады [4, 20 б.].

Қазақ тіліндегі болымдылық-болымсыздық мәселесі түркі тілдерінде де күрделі проблемалардың біріне саналады. А. Байтұрсынов еңбегінде жалаң, жайылма, болымды, болымсыз, толымды, толымсыз, сұраулы, лепті, тілекті, жай сөйлем және құрмалас сөйлем түрлерін бөліп қарастырады. Автор сөйлемдердің түрін жеке бөліп қарастырғанымен, етістікті, есімді сөйлем түрлері туралы пікір қозғамайды. Соның ішінде болымсыз сөйлемге тоқталсақ. Болымсыз сөйлем: *Байлық мұрат емес, жоқтық ұят емес* деген сөйлемде мұрат емес, ұят емес зат есімдері мен болымсыз етістік арқылы жасалған құрама баяндауыштар сөйлемді тиянақтап тұр. Сондай-ақ келесі мысалдардан да болымсыздықты көруге болады: *Поэзия – ажарлап құраған сөз тізбегі емес...* (Т. Нұртазин). *Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ* (Мақал) [5, 10 б.].

Қазақ тілі грамматикасындағы етістіктің болымды түрі етістіктің түбір, туынды және күрделі түрлері арқылы берілсе, болымсыз түрі сол тұлғаларға белгілі бір грамматикалық көрсеткіштердің жалғануы арқылы беріледі. Етістіктің болымсыз мағынасы *-ma/-me, ba/-be, na/-ne* жұрнақтарының жалғануы және етістіктің есімше, көсемше тұлғаларына *емес, жоқ* сөздерінің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: *барма, барған жоқ, барған емес, барғысы келмеді, т.б.* Тілде болымды мағынаның болымсыз тұлғалар арқылы берілетін жағдайлары да кездеседі. Мысалы: *айтпады емес, көрмейді емес* деген тіркестер арқылы, етістік түбіріне болымсыз етістіктің жұрнағы мен болымсыз мағына білдіретін *емес* сөзі тіркесіп тұрғанымен, *айтты, айтып бақты, көретін* деген болымды мағына берілген. Болымдылық-болымсыздық категориясы өзіндік грамматикалық мағынасы және сол мағынаны білдіретін арнаулы грамматикалық формалары бар, жалпы етістікке қатысты грамматикалық категориялардың бірі болып табылады [6, 82 б.].

Ағылшын тіліндегі көптеген зерттеулерде теріске шығару саласы келесі компоненттердің жиынтығы ретінде көрсетілген:

1. "not" бөлшегі;
2. "no" есімдігі;
3. болымсыз есімдіктер мен үстеулер (*nobody, no one, nothing, nowhere, neither, hardly, rarely және т.б.*);
4. привативті фразеологиялық бірліктер (*be in someone 's bad book, close one' s eyes to something, get one 's marching orders, go back one' s word, turn a deaf ear to something, dig one ' s own grave және т.б.*);
5. болымсыз мәннің префикстері мен жұрнақтары (*a-, un-, non-, im-, ir-, il-, -les және т.б.*);
6. привативті етістіктер (*reject, refuse, fail, lock, object және т.б.*).

Ф.Гусейнова өз зерттеуінде ағылшын тілінің құрылымын әртүрлі лингвистикалық байланыстар ретінде ұсыну арқылы болымсыздық категориясын келесідей бейнелейді:

1. «not» бөлшегі (кейбір әдеби ресурстарда «not» бөлшегі қате түсіндіріледі) және оның байланысты аймақтары – *not any, not of course, not certainly, not anot her, not at all, more often than not, last but not least, not worth....., not even, not as...as, not far, not a bit, not until, like as not, not as I do, not to worry*)

2. бас тарту есімдіктері және бірқатар есімдіктер: *-nobody, no one, nothing, never, nevermore, never-theless, nowhere және т.б.*;

3. «жоқ» модальды сөзі;

4. *lack, fail, hardly, empty, rarely, seldom, free, reject, fewer than, odd, refuse* және т. б. осыған ұқсас негізгі компоненттер;

5. болымсыз тұрақты сөз тіркестері немесе фразеологиялық болымсыз тіркестер – *Never trouble trouble until trouble troubles you!, Tomorrow never comes, Lightning never strikes twice, Nothing is certain but death and takes* және т.б.;

6. «neither ... nor» шылауы;

7. Бас тарту аффикстері: *not-, un-, ab-, mis-, dis-, de-, ir-, im-, in-, il-, a-, -less*. Мысалы, *irregular, illegal, misunderstand, unhappy, dishonest, impossible, salt less, nontaxable, incorrect* және т. б.;

8. Привативті етістіктер және привативті тұрақты сөз тіркестер (*reject, refuse, deny, lack, omit*);

9. Риторикалық сұрақтар мен императивті сөйлемдер – *who wants to fail?, Who knows / cares?*

10. Экспрессивті-ирониялық формулалар: *What sort of a fortress, it is!, The fuss they made!, A fine daughter you raised!, The clothes she wears!, Much I care!*

11. Күрделі ұсыныстардың транспозициясы, мысалы, *I wish I had won the game. We played hard but we lost versus. It is false that this man is not caught red handed. It is not false that this man is caught red handed* [7, 126 б.].

Теріске шығару категориясында теріске шығару элементтері күрделі семантикалық және функционалды-прагматикалық жағдайлар аясында жүзеге асырылады. Сонымен қатар, оған сәйкес келетін логика категориясын толық көрсете отырып, лингвистикалық құралдарды құрылымдық-семантикалық және коммуникативті прагматикалық зерттеу талабы туындайды. Теріске шығару ағылшын тіліндегі синтаксистік процестердің алғашқы ассимиляциясын үйренудің тамаша саласы болып табылады, өйткені оның ана тілінде дамуы реттелген және жақсы құжатталған схемаға сәйкес келеді [8, 137 б.].

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі болымсыздық категориясын қарастыра келе синтактикалық және семантикалық айырмашылықтар мен ұқсастықтарды көруге болады. Қазақ тілінде етістіктің болымсыз мағынасы *-ма/-ме, ба/-бе, на/-не* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалса, ағылшын тілінде *not* бөлшегі және *no* есімдігі арқылы жасалады. Бұл қазақ тіліндегі етістіктің есімше, көсемше тұлғаларына *емес, жоқ* сөздерінің тіркесуіне ұқсас келеді. Ағылшын тіліндегі болымсыз есімдіктер мен үстеулер (*nobody, no one, nothing, nowhere, neither, hardly, rarely* және т.б.) қазақ тілінде де кездеседі. Мысалы, *ешкім, ештеңе, ешқайда, ешнәрсе* және т.б.

Түйіндей келе, болымсыздық категориясының түрлері зерттеу еңбектері мен оқулықтарда берілген үлгілерінен әлдеқайда күрделірек көрінеді. Олардың көбісі шақ түрлерінің болымды тұлғасындағы ұғымының болымсыз мәнін бере бермейді. Яғни, осы күнге дейін зерттеліп келген болымсыздық категориялары күнделікті қолданыста көрініс таба бермейтіндігіне назар аударуға тура келеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. – Наука, 1983.
2. Соловьева В.И. Отрицание как лексико-грамматическая категория в современном английском языке (на материале произведений С. Шелдона). – 2018.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Рипол Классик, 2013.

4. Орлова М.Н. О лингвистической сущности отрицания и типах отрицательных предложений в русском языке. – Уфа, 1973.
5. Борібаева С.Б. "Абай жолы" роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдер: монография. – Симферополь, 2012
6. Сыздықова Г.О. Қазіргі қазақ тілі морфологиясы: Оқулық. - Алматы, 2012
7. Гусейнова Ф. Болымсыздық категориясының ағылшын тіліндегі қолданылу принциптері. - Евразийский журнал филологии: Наука и Образование, 2020.
8. Милон Дж. П. Развитие отрицания в английском языке у изучающего второй язык. - TESOL quarterly, 1974.

Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор Тектігүл Ж.О.

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ РОК-МУЗЫКИ В КАЗАХСТАНЕ

Шаңдыбай М.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Ярким культурным музыкальным явлением 20 века стала рок-музыка, под которой обычно понимается «эксцентрическая эстрадная музыка, насыщенная социально-драматической экспрессией, исполняемая в быстрых ритмах, чаще на электронных инструментах, с участием голоса (голосов)» [1, 437].

«Большой энциклопедический словарь» дает более полное определение рок-музыке: «(англ. Rock music от rock – качаться, трястись), тип современной поп-музыки, ведущий свое происхождение от песенно-танцевальных жанров негритянского городского фольклора 1920-30-х гг., ритм-энд-блюза и рок-н-ролла. Важными характеристиками рок-музыки являются ее социальные функции, формы бытования, техническое оснащение. С музыкальной стороны наиболее характерными ее признаками можно считать наличие в ней трансформированных элементов блюза в сочетании со специфической ритмикой» [2].

Особую популярность этому виду музыки принесла легендарная ливерпульская четверка. Композиции супер популярной британской рок-группы The Beatles положили начало признания рок-музыки в мировом масштабе. Песни The Beatles не смог сдержать даже «железный занавес», разделявший СССР с другим миром. Новый музыкальный жанр покоряет просторы Советского союза, и в 1960-годы появляются первые советские рок-группы. Рок-музыка воспринималась в то время как вызов официальной культуре, когда со сцен страны Советов звучали песни в исполнении Клавдии Шульженко, Марка Бернеса, Георга Отса, Людмилы Зыкиной, Эдиты Пьехи и др. Среди вокально-инструментальных ансамблей были популярны «Самоцветы», «Ариэль», «Синяя птица», «Песняры», «Поющие сердца» и пр.

Рок на фоне патриотической официальной музыки, естественно, воспринимался как некий хаос, как громкое «нет» установленному порядку коммунистов. Получила популярность рок-музыка и в советском Казахстане. Конечно, поэзию музыкантов сдерживала цензура, номенклатурная власть, но тем не менее рок получил широкое распространение в Алматы, Караганде, Целинограде, Актюбинске и многих других городах КазССР.

В эпоху перестройки и гласности, в 1980-х в начале 1990-х годах, рок-музыка была на особом подъеме. Этому способствовали чувство независимости, свобода печати, это открывало новые границы для рока.

В это время власти не накладывают особых ограничений на организацию выступлений и содержание песен рок-исполнителей.

Казахстан не стал исключением: рок приобретает все больше поклонников, образуются новые группы, открываются рок-н-ролл-клубы. 1980-е - начало 1990-х годов время взлета рок-музыки в Казахстане. Так, в культурном центре республики, в городе Алма-Ата, создавались местные рок-н-ролл-группы, такие как: «Триумвират», «Акцент», «Альтернативная космонавтика», «Молот ведьм», «Черный принц» и многие другие.

Основными рок-городами страны считаются Алматы, Караганда и Павлодар. Южная столица Казахстана является одним из самых крупных музыкальных городов в стране. Рок-музыкантов в Алматы можно встретить на каждом шагу, имеется даже собственный «Арбат», где проходят спонтанные концерты групп.

В 1980-е в Алматы проходит ряд больших музыкальных фестивалей. Они, конечно, значительно скромнее, нежели в соседней Российской Федерации, но также имеют довольно активных и верных поклонников, приезжающих со всего Казахстана.

Особо из казахстанских выделяется рок-группа «Субкультура» из Усть-Каменогорска, деятельность которой началась 28 лет назад. Участник группы Владислав Яборов говорит, что рок был всегда для души, т.к. заработать на роке в Казахстане как тогда было невозможно, так и сейчас – весьма нелегко. «Мы лишь недавно начали рассматривать собственную деятельность как работу, где можно прилично заработать. До этого музыка была не более чем увлечением, хобби», – заявляет певец [1].

Группа «Субкультура» и в настоящее время имеет своего слушателя, активно продолжает свою музыкальную деятельность. У них есть около 20 альбомов. Выступая на сценах не только Казахстана, но и России, «Субкультура» имела огромную честь выступать на одной сцене с такими популярными группами как «Агата Кристи», «Чай», «Lumen» и «Калинов Мост». Своеобразный стиль исполнения данной рок-группы дает возможность им находить своих поклонников везде и в достаточном количестве. Помимо таких жанров как этно, фолк, рок, в творчестве группы можно встретить и мелодичные композиции.

Привлекли к себе внимание публики и такие казахстанские группы, как: «Мотор-Роллер», «Fridays», «Blus Motel» из Алма-Аты, группа «Cry Baby» из Караганды, актюбинская рок-группа «Адаптация» и другие.

Конечно, каждая из вышеупомянутых рок-групп заслуживает особого внимания к своему творчеству.

История группы «Мотор-роллер» началась еще в далеких 90-х годах, на сегодняшний день это одна из признанных групп в Казахстане. Творчество рок-группы покоряло публику не только в Казахстане, но и было достаточно популярно на России. В частности, их произведение, под названием «Песня о войне» и способствовало особой популярности «Мотор-роллера». Музыкальный клип, снятый на вышеупомянутую песню в 2010 году, всего за два дня набрал более чем 150 000 просмотров. Стоит упомянуть об их легендарной победе во всероссийском конкурсе, посвященном дню Великой Победы.

Особо следует отметить алматинскую рок-группу «Holy Dragons», которая с 1992 года первоначально выступала под названием «Святые драконы». Состав группы довольно часто менялся, однако это никак не сказалось на качестве и оригинальности их творчества. Музыкальная карьера группы ознаменовалась записью 17 альбомов, а самый последний из них выпущен в 2016 году. К слову, этот альбом был записан в результате сотрудничества с Pitch Black records. Рок-группа «Святые драконы» в основном придерживается направления хеви-метал.

В Караганде есть также еще одна рок-группа, покоряющая музыкальную сцену с 2009 года. Юный состав группы «Fugawz» с первых своих выступлений привлек довольно широкую аудиторию, группе также принесли известность выступления на казахстанском радио. Первый альбом группы был выпущен еще в 2012-м году, под названием «Один». В 2015 году появляется второй альбом, известный под названием «Музыка». Более того, данная рок-группа сняла еще два видеоклипа. Репертуар группы разнообразный: от альтернативного рока до отдельных музыкальных предпочтений каждого из участников.

Невозможно говорить о казахстанском роке без упоминания о творчестве алматинской «Эклетики». Фишкой группы является эмоциональная виртуозная игра на гитаре. Рок-группа сложилась еще в начале 2000-х годов и сразу привлекла внимание ценителей рока своим необычным направлением. Исполнители сочетают гранжу с брит-попом, в результате чего композиции группы отличаются эмоциональностью и душевностью, что не оставляет равнодушным ни одного слушателя.

Казахстанский рок ширится и развивается, он выходит за рамки одной страны, находит свою аудиторию за пределами республики. Ярким примером могут служить творческие судьбы групп «Адаптация», «Cardio Beat» и др. Свою публику эти группы завоевали в России. Так, актюбинская «Адаптация» получила признание в Санкт-Петербурге, а алматинская «Cardio Beat» – в Москве. Основателем и солистом группы «Cardio Beat» (2000 г.) стал Владимир

Золотухин, а группу «Адаптацию» (1992 г.) возглавил и вдохновлял Ермен «Анти» Ержанов.

Творчество не всех рок-групп можно назвать самобытным. Не каждая группа создает что-то значимое, индивидуальное в области музыки и поэзии. Обычно, рок-группы выступают в клубах и ресторанах, чаще всего исполняя на заказ публики мировые рок-хиты, и намного реже собственные произведения. Поэтому естественен вопрос о том, существует ли казахстанский рок в наше время? Согласно мнению социолога, ученого Евразийского гуманитарного института города Нур-Султан Александра Тесленко, казахстанские субкультуры, в том числе музыкальные, до сих пор остаются второстепенными. «Мы ничего пока собственного никак не творим и вряд ли в ближайшем будущем создадим. Мы вступили во всемирное пространство и пока являемся пассивными пользователями, покупателями каких-либо массовых познаний, достижений, имиджей, существующих на мировом пространстве», – свидетельствует Александр Тесленко [3]. Частично соглашаясь с данным высказыванием, рок-музыкант Владислав Яборов («Субкультура») все же полагает, что в Казахстане все-таки есть незначительная часть рок-коллективов, творчество которых можно считать самобытным.

К примеру, фолк-рок, опирающийся на казахскую народную музыку. Яркий пример жанра – группы «Уркер» и «Улытау».

Таким образом, следует заметить, что несмотря на первоначально бурное развитие рок-музыки в Казахстане, на сегодня рок недостаточно развит в сравнении с другими музыкальными жанрами. Профессиональный уровень казахстанского рока оставляет желать лучшего (многие известные талантливые музыканты и поэты продолжают гастролировать, но не в Казахстане). При этом все же рок-музыка в Казахстане имеет своих верных поклонников и ценителей, поэтому есть возможности развивать этот музыкальный жанр.

Использованные источники:

1. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка. / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова – М.: Издательство «Азъ», 1992.
2. Большой энциклопедический словарь. – М.: Наука, 2012. – [Электронный ресурс] vedu.ru/bigenctic
3. Тесленко А.Н. Музыкальные субкультуры в Казахстане. – [Электронный ресурс] teslenko.kz

Научный руководитель: магистр г.н., ст. преп. Коробкова Т.В.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ШКОЛЬНИКОВ

Шарипова А.

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

Казахстан – полиэтнокультурное и полилингвистическое государство, что открывает огромные возможности для осуществления целей и задач межкультурного обучения и развития у учащихся лингвокультурной компетенции. Школьник сумеет увидеть, что мир вокруг него разнообразный и неповторимый, а он – лишь маленькая частичка в тех событиях, которые происходят вокруг него и сверкают разными этнокультурными оттенками.

Необходимо учитывать, что формирование лингвокультурной компетенции формируется за становлением личности ученика, его готовностью коммуницировать, основываясь на принципах толерантности, кооперации и взаимоуважения.

Сама же лингвокультурная компетенция обладает довольно сложным и многоаспектным характером, что проявляется в ее интегративной сути и разных уровнях владения ее главными компонентами (например, разное представление о культуре, но не обладание коммуникативными умениями). Отсюда вытекает, что данная компетенция отличается своей «подвижностью», является естественным, с учетом быстрой стабилизации лингвокультурной компетенции в родном языке и не обладание иной компетенцией стабильных очертаний и форм. Наличие в сознании каждого человека своего собственного багажа, другими словами – своего личного представления о культуре и так или иначе противоположного ему иноязычного мира (другого образа сознания) опосредует диалогичность личности [1, с. 137].

Поэтому именно этот элемент выступает главным показателем развития личности и, как следствие, делает ее готовой принять участие в диалоге культур.

Постановка этого вопроса актуальна и свидетельствует о том, что диалог культур, по своей сути, происходит в сознании носителя той или иной культуры. Кроме того, родная культура способствует познанию не только другой, но и своей национальной культуры. Из всего вышеизложенного следует, что в процессе знакомства с чужой культурой ученик опирается на познавательные средства своей культуры. Эти средства используются с целью осознания чужой культуры, получения новых сведений о ней и для приобретения знаний о своей культуре, созданных при познании чужой культуры [2, с. 16].

В этом и заключается смысл формирования у школьников лингвокультурной компетенции как главной составляющей его способности к адекватному участию в межкультурной коммуникации. Характеризуя специфику предмета «Русский язык в школах с нерусским языком обучения», можно выделить основные подходы, которые определяют стратегию его преподавания, а именно формирования лингвокультурной компетенции учеников. Под подходом мы подразумеваем научно обоснованный выбор характера взаимного общения учителя и учащегося в ходе учебного процесса [3].

И.И.Халеева предполагает, что при осуществлении задач межкультурного образования и воспитания учеников, следует в лингвосоциокультурном плане учитывать два подхода: лингвоэкологический и интерлингвокультурный [4, с. 29].

Первый подход связан с формированием у школьников желания знать свой родной язык и культуру.

Второй подход — интерлингвокультурный — направлен на изучение и приобщение к обычаям и традициям мировой и русской культур.

При организации межкультурного обучения, направленного на формирование у учеников лингвокультурной компетенции, необходимо особо бережно относиться к родной лингвоэтнокультуре, т.к. то, как человек воспринимает чужую культуру, замечает ее особенности, всегда находит отражение в его толкованиях и понятиях через призму собственных лингвокультурных норм.

Наш культурный опыт обычно выступает отправной точкой для восприятия иной культуры. Осваивая новые лингвокультурные феномены, ученику предоставляются возможности восприятия мира самим собой, и данный процесс проявляется на фоне уже существующего культурного и языкового опыта, что, в то же время, может привести к неверным толкованиям и непониманию подобных феноменов.

При формировании у школьников лингвокультурной компетенции наиболее важным является знакомство с национальными реалиями, основными историческими событиями и мастерами литературы и искусства, их произведениями, со стандартными ситуациями общения, типичными для данной страны.

Для национально-культурного компонента свойственна коннотативная лексика. Коннотативная лексика — это лексемы с дополнительным символическим значением (от лат. *connotatio* — обозначение, то есть слова, имеющие созначение (добавочное значение).

Данная группа лексем отличается яркой национально-культурной особенностью, так как в разных культурах одно и то же слово может иметь разную символическую и коннотативную семантику.

Для любого языка, для любой культуры свойственно возникновение особых созначений — коннотаций, хотя возможны и совпадения коннотативных значений во многих языках: медведь — неуклюжий, лиса — хитрая, заяц — трусливый и др.

В основном содержание культурной коннотации обуславливают также компоненты словосочетаний с символическим прочтением. Коннотативная семантика кодифицируется в ассоциативных словарях.

Такое понятие, как культурно-коннотативная лексика - национальная окраска, принадлежащая к данному классу лексем, проявляется не в предметно-логической части их семантического значения, а в дополнительной, обычно эмоционально-экспрессивной информации.

К данной группе лексем относятся слова речевого этикета, так называемые «мелкие слова» (например, спасибо), а так же философские понятия. Особой культурной семантикой обладают и топонимистическая лексика (фитонимы, зоонимы, дендронимы, антропонимы), терминологическая лексика и имена личные.

Для носителей конкретного языка культурный компонент значения лексем непосредственно обнаруживается в текстах, в которых так или иначе, по тому или иному поводу сравниваются социально-исторические срезы эпох, сформировавшиеся стереотипы мышления, речевого поведения представителей различных общественных слоев, политических групп, профессий и т.п. Это обычно отражается в так называемых оценках речи, в более развернутом виде – в детализированных интерпретациях слов, в комментирующих контекстах. Культурный компонент семантики лексем особо проявляется при сравнении, столкновении мастером художественного текста социально-речевых характеристик персонажей.

Термин «реалия» в значении «языковая реалия», «реалия-слово» включает в себя разные экстралингвистические объекты либо социальные, политические или экономические процессы. По своим функциям и свойствам реалии близки к именам личным и терминам. Исследователи культурно-маркированных единиц не раз обращали внимание на то, что граница между реалиями и терминами довольно условна и динамична. В некоторых случаях очень сложно установить разницу между языковыми реалиями и терминами.

Реалии – уровень действительности. В трудах некоторых ученых культурно-маркированная лексика – реалии-слова, которые входят в отдельную группу безэквивалентной лексики.

Однако имеются кое-какие признаки, по которым можно установить отличия реалий от терминов. Термин «реалия» в семантике реалии-слова, в роли знака реалии-предмета и как элемент лексики этого языка, имеет в переводческой литературе большое распространение.

Отсутствие самого эквивалента, реалии в культуре народа, язык которого изучается, приводит к тому, что семантическая структура слова, включая его денотат и лексический фон, становится культурно-своеобразным. Так, реалии – довольно необычный и интересный лексический уровень языка.

На данный момент в научной литературе по лингвистике имеются разные классификации реалий по фонетическим, грамматическим, временным, семантическим и другим признакам.

На основе вышеизложенного, можно резюмировать, что помимо лексического и грамматического значений, лексема обладает лексическим фоном, т.е. определенными знаниями о реальности, культуре, традициях, скрывающихся за данной лексемой в сознании носителей языка.

Таким образом, наряду с традиционными, обыденными приемами изучения лексики требуется лингвокультурологическое толкование лексем, раскрытие национально-культурного компонента их семантики. Изучение лексики в национально-культурном плане предоставляет возможность

«проникнуть» в языковую картину мира другой лингвокультурной общности, погрузиться и понять национально-культурную специфику языковых средств.

К лингвокультурологическим единицам при формировании лингвокультурной компетенции можно отнести и устойчивые сочетания слов (лед тронулся, взять реванш и т. п.).

Использованная литература:

1. Ушакова Т.Н. Речь как когнитивный процесс и как средство общения // Когнитивная психология. – М.: Наука, 1986.
2. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца 20 века. – М.: Институт языкознания РАН, 1995. – С.239-320.
3. Сериков В.В. Личностный подход в образовании: концепции и технологии. – Волгоград: Перемена, 1994. – 152с.
4. Халеева И.И. «Лингвауни» – вклад в культуру мира // Лингвауни: материалы 3-й Междунар. конф. ЮНЕСКО/ Московский госуд. лингв. ун-т. – М., 2000. – С. 29 – 34.

Научный руководитель: к.п.н., доцент Куздыбаева А.А.

ӨТЕЖАН НҰРҒАЛИЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Шетей К.М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Өмірдің әр алуан құбылысын, адамдар арасындағы тартыс, қарым-қатынастарды көркемсөз өнері арқылы басқаларға жеткізу тілегі – ең алғаш рет өлеңмен жасалғандығы ақиқат.. [1]

Өтежан Нұрғалиев – XX ғасырдың 60 жылдарынан қазақ поэзиясының шыңына өзінің ерекше қолтаңбасымен келген ақын. 1938 жылы 15 тамызда Байғанин ауданының Жарқамыс поселкесінде, «Ақжар» кеңшарында дүниеге келген. Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, қазақ өлеңіне тың өрнек, жана тыныс әкелген көрнекті қаламгер. Алғаш шығармалары сезімге толы жүректі тебіренерлік ой салса, одан әрі жазған туындылары қоғаммен үндесе отырып өз оқырмандарын тапқан.

Ақынның алғашқы кітабы «Менің махаббатым» (1962) деп аталып, осы жинағына енген өлеңдерінің өзі тосын мінезді, тың бояулы, ерекше ырғақты болмысымен өлеңсүйер халықтың ықыласына бөленді.. Бұдан кейінгі «Ақ нөсер»(1968 ж.), «Нөсерден кейін»(1969 ж.), “Кемпіркосақ”(1970 ж.), “Кәмелет”(1971 ж.), «Ай астында ақбоз үй» (1972 ж.), «Қайыңды тоғай»(1973 ж.), «Тыныштық»(1987 ж.), «Афина мектебі» (1987 ж.) кітаптары, «Соғыстың

соңғы жазы»(1977-1984 ж.ж.) атты балладалар жинағы қазақ әдебиетінің құнды қазынасына айналды.

Елуінші-алпысыншы жылдарда қазақ поэзиясы біршама дамыды. Ойы да айқын, сөзі де айқын Өтежан Нұрғалиев – «бүкіл табиғаты: жүрген жүрісі, мінез-құлық, қимыл-қарекеті, бүкіл болмысы тек поэзия үшін жаралған. Ақын қандай болады десе, ақын мынадай болады деп Өтежанды көрсетуге болады» - деп Мұқағали Мақатаев атап көрсеткен Өтежан Нұрғалиев болатын.

Ө.Нұрғалиев поэзиясының шоқтықты тұсының бірі – соғыс тақырыбы, соғыстың соңғы жылдарындағы ел ішінің өмірі, халықтың тұрмыс жағдайы.

Ақынның өлеңдерінде, негізінен образдылық басым. Өтежанның барша өлеңі ассоциацияларға, жарыстырма салыстырулардан құралып қана қоймай, аралық дәуірдегі тілдік колорит молырақ сезіледі. Ақынның жеке көңіл күйі, табиғат, махаббат лирикалары оқырман жүрегіне жылы қабылданады. «Өтежан ізденіс үстіндегі ақын. Оның ұзақ жылдардағы үнсіздігі ақынға тән суреткерлік ерекшелігін ұштай түседі деген сенімдеміз. Онсыз да ауқымды сезім, бай сурет иесі Өтежан қазақ поэзиясының тұлғалы ақындарының қатарынан саналады» - дейді ғалым Б.Кәрібаева [1,79-б.].

Өтежан ақынның бүгінгі жайлы толғауынан өркеш-өркеш замана шегіне сәт сайын алмасып жатқандай. Тағы бір талантты ақынымыз Қуандық Шаңғытбаев «Ақынның асқақ жырын ғажайып ғұлама жылдардың шежірелі беттерінде сөйлем тұрған сырға балап, осынау сыр жылдар парағы аударылғанда жабылып кетуі мүмкін екенін тыңнан тауып айту арқылы өлімнің өзін сылқым образға айналдырған» [3, 67б.].

Өтежани Нұрғалиев – қазақ әдебиетімен бірге жасасып келген ақындарымыздың бірі. Ол поэзия саласында өндіре жазып өз өнерін танытқан, өзіндік өрнегі мен айшығын жасаған бірегей тұлға. Тобық Жармағамбетовтің «Қазақ әдебиетінде мұндай ұлттық бояуымен поэзияны әбден меңгерген Қасымнан кейінгі ірі құбылыс»[4, 58-б] - деп әділ баға беруі де жайдан жай емес.

Ақын Өтежан Нұрғалиев поэзиясында лиро-эпикалық жанр балладалардың да үлгілері бар. Махаббат лирикасына арналған алғашқы кітаптарынан соң прозамен поэзияның ажыратусыз деңгейге жеткізген «Соғыстың соңғы жазы» циклына бірнеше кітап шығарады. Бұл өте көлемді, форма жағынан жыр, дастан, эпопеясына талпыныс жасаған ақынның жаңа бір қадамы еді. Осы қадамнан бастап ақын қазақ түсінігіне жат құбылыс ретінде көріне бастайды. Соғыстан кейінгі кезеңді қазақ өмірінің тек жетім мен жесір, ластық пен кедейлік, аштық пен қастықтан тұратынын бейнелеген. Мұндай шындықты сол кездегі идеология мүлде көтермеді. Ақынның ойынша тығырықтан шығаратын бір-ақ жол бар, ол – шындық жолы. Шындықтың жолы ықылым заманнан бері ауыр екенін дәлелді тұжырымдармен жеткізген даналарымыз жетерлік. Ол үшін бұрынғы қаз-қалпында қайталай беруден гөрі жаңаша үрдіс жасауға талпынған тиімдірек. Соғыс тақырыбы – қазақ лирикасында маңызға ие тақырып, өзектілігін әлі күнге жоймай келе жатқан, тамыры тереңге кеткен тақырыптардың бірі. Бұл тақырып Ө.Нұрғалиев лирикасында жоғары сипат

алып, сыпайы бітім-болмысқа және эстетикалық мәні мол туындылары болып қалыптасты. Бұл шығармада сол кездегі тұтас бір өмірдің, бүтін бір дәуірдің, қиын да қытымыр уақыттың әлеуметтік шындыққа толы суреттерін бейнелеген. Соғыс тақырыбында жарық көрген шығармаларының бас кейіпкері – ақынның өзі. Ақын шындықтан жаралған өз болмысын ел тағдырымен тұтастыра білді. Шығармадан жаңашылдық пен ақиқатты, боямасыз шындықты іздеген жан, ол ояу жан. Ақынның әр туындысы, боямасыз шындыққа толы.

Ө.Нұрғалиев лирикасында ізденіс мол, тақырыптары ауқымды, көзқарасы айқын, шығармашылығында шындыққа табан тіреу басым, жыр жолдарында халқына адалдық, туған өлкеге сүйіспеншілік, адамгершілік қасиеттері айқын көрінеді. Ақынның өлеңдері оқырманын отанына, халқына деген махаббатын арттырып, тәлім-тәрбиелік қасиетке тәрбиелейтін боямасыз қалпымен келешек ұрпаққа өнеге.

Зерттеу жұмысының мәні – ақынның «Соғыстың соңғы жазы» шығармасына енген өлеңдері, соғыс жылдарындағы ел басына түскен ауыртпалық, балалықсыз өткен сәби шақ, қиын кезеңдегі тұрмыс тауқыметіне мойымаған адамдар бойындағы жігер, қажыр, содан қуат алып тасыған жасампаздық, достық, махаббат, ізгілік сезімдері бедерлі тіл, бейнелі образдар арқылы боямасыз өрнектелген заман шындығы [7].

Бітім-болмысы өмірде де өлеңде де өзгелерден қой ішіндегі құлжадай бөлек көрінетін Өтағаң ерекше киінетін мәнерімен де, таудан жаңа түскен альпинске ұқсап жалпы сырт келбетімен де өзгешеленеіп, кейде қайшылықты, кейде аяқ астынан тапқыр ой айтып тастайтын шабыт иесі [8].

Ө.Нұрғалиев өлеңдеріндегі негізгі тақырыптарға санамалап тоқталатын болсақ:

Біріншіден, Ө.Нұрғалиев поэзиясында ақынның Туған жеріне, еліне, халқына деген сүйіспеншілігін көруге болады.

Екіншіден, Ө.Нұрғалиев кез келген құбылысты үстірт суреттемеген, көз жеткізіп, сана биігіне шолып, жүрек пернесінен шығара білген.

Үшіншіден, ақындық өнер табиғатынан дарыған тәрізді, дархан даланың тамашасын шынайы әрі көркем суреттей білген.

Төртіншіден, Ө.Нұрғалиевтің өр өлеңдері сол заманның шындығын анық жеткізген.

Бесіншіден, Ө.Нұрғалиев жырлары - қазақ поэзиясының асқар шыңында, шынайылығымен дараланатын өміршең туынды.

Талантты ақын Ө.Нұрғалиевтың «Соғыстың соңғы жазы» деп аталатын балладалар жинағы – сонау соғыс жылдарындағы бір ауылдың өмір суреті сияқты. Егер ол суретші болса да дәл осы оқиғаларды бейнелер еді. Өйткені өзі көрген, көзі көрген, көңілінің түкпірінде қарайып қалған қаяулы жылдар суреті өткенді еске түсіре береді. Бір ауылдың, бір ауыл адамдарының, бәрінен бұрын нанға, киімге, қағазға, қарындашқа телмеңдей қараған қаршадай баланың қатал тағдыры – көз алдыңызға келеді. Бұл оқиғалар бір ауылда, Байғанин ауылында, болғаны ақиқат, бірақ ол бүкіл бір кезеңге, бүкіл елге тән, ортақ тағдыр. Бала жүрегінде қалған қатал кек арада 30 жылдан астам уақыт өтсе де, азамат ақын

жанын сыздата береді, кеудесіне сыймай, көкейіне лықсып келіп, ақыры, айтылып тынады. Бұл жырларды оқығанда сол соғысқа қарсы бар даусымен айғайлаған бала даусы құлағымызға келеді [5].

Көркем шығарма, яғни мұра (мәтін) неғұрлым ұзақ жасаса, яки автор мен қабылдаушы арасын бөліп тұрған уақыт өлшемі молайған сайын өз кезегімен адресаттар да ауысып отырады. Ал адресаттардың ауысуы – мәтінді басқаша қабылдауға әкеледі, бұл – жаңарған мәтін пайда болғандығының белгісі. Көркем мәтін жазылған (айтылған) уақыттың әлеуметтік, мәдени және тарихи контекстері мәтінде сақталатын кілт (код) ретінде тілдік тұлғаның ұлттық ғалам бейнесін танытатын тіл бірліктерін, әсіресе «ертеден сақталған мәдени ақпараттардың (бұл ақпараттар мәдени сема, мәдени концепт, мәдени коннотация, мәдени стереотиптер түрінде сақталады) мәнін» [3, б. 11] анықтауға мүмкіндік беретін Ө.Нұрғалиев шығармаларындағы тілдік мағыналардағы лингвомәдени бірліктерді танимыз. Біздің мақаламызда ұлттық болмысты танытатын тіл бірліктері мағыналарының прагматикалық мәні ұлттың дәстүрі, салт-жоралғысы, тарихы, өзіндік ерекшеліктері туралы ақпараттың бейнеленуінен көрінеді.

Мысалы: Алғашқы сөз-қиын сөз, таптырмайтын,
Сыншы болса тыңдаушың-жақтырмайтын.
Келесі сөз-жай ғана келелі сөз
Қиын жерде бәйгеге шаптырмайтын. [5, 3 б.]

Бәйгеге шабу лингвомәдени бірлігіне тоқталар болсақ, сөздің, тілдің құдіретін бәйгедей жылдамдыққа теңеп тұрғанын көруге болады.

Бәйге - ұлттық спорт ойындарының бір түрі [6, 221 б.]

“Бәйгеге шаптырмайтын” тіркесі арқылы адресанттың ойына сөздің қасиетін байқатады.

Дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық сипатты айқындайтын лингвомәдени бірліктерді анықтау оңай емес. Себебі кейбір сөздердің мағыналық құрылымында лингвомәдени компоненттер ашық кездесе, енді біреулерінде мәдени ақпараттар мағына тасасында қалады.

Есігі ашық Өмір деген дүкеннен
Әлі талай *сыбағаны* күтем мен.
Тұңғыш рет ащы сөзді үйренгем
Моп-момақан бота менен тікеннен [5, 21 б.]

Сыбаға тілдік бірлігінің мағынасын түсіндіру үшін ақын дүниеден көп нәрсе күтетінін баяндаған.

Сыбаға – құрметті қонаққа немесе жақын-жуыққа арнап сақталған мәделі ет мүшелері, тағам [6, 122 б.].

Келіншегі құйып қойған сүгірет,
Әбіл оның саусағында жүгіред...
Тілсізгеде тіл бітіген дүние-ай,
Әйелдердің бойындағы құдірет [5, 86 б.].

Ақын осы бір шумағы арқылы керемет дүниені жеткізе білді.

Келіншек – ауылға жаңа түскен келін, жас әйел [6, 485 б.].

Сонымен қатар, келіншек сөзімен үндесіп жатқан, *қалыңдық* сөзінің тілдік бірлігінің мағынасында айта кетуге болады. Көңілімде көп болған соң тапшылық,

Түс көргенде-көретінім-жақсылық,
Қалыңдыққа бара жатам түсімде
Омырауыма қызыл гүлді жапсырып.

Қалыңдық – тұрмысқа шығатын бойжеткен, дәстүрлі қазақ қоғамында-айттырылған қыз [6, 509 б.].

Суреттерді өткен күннің көлбеңдеп,
Шақырып жүр кетейік деп елден кеп.
Мамам марқұм алай рет айтып ед:

“Өз еліңде ақ сақалды шал бол!” – деп.

“Өз еліңде ақ сақалды шал бол!” – бата, ниет ретінде айтылған.

Бата, бата беру- адал ниет, жақсы тілек білдірудің ұттық дәстүрі [7, 178б.].

Осы секілді халқымыздың ұлттық салт-дәстүр, сана-сезімінен автор біршама хабар береді. Қазақ халқы үшін ежелден тұрмыс-салт, әдет-ғұрып маңызды рол атқаратыны анық.

Ө. Нұрғалиев поэзиясында тілімізде ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан ұлтымыздың мұрасы, тәжірибесі, салт-дәстүрі мен мәдениеті көрініс тапқан. Халқымыздың дүниетанымынан, тұрмыс-тіршілігінен мол ақпарат беретін, тағылымдық – танымдық мәні зор, парасатты ойлар мен өнегеге толы, ұлттық болмысты айрықша көрсететін жоғарыда келтірілген мысалдар – мәдениетті танудың негізі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ лирикасының поэтикасы. – Алматы, 2. 1988. – 346 б.
3. Нұрғалиев Ө. Таңдамалы. Өлеңдер. – Алматы, 1977. – 236б. 6-132б
4. Шаңғытбаев Қ. Таңдамалары. - Алматы, 1987. – 229 б.
5. Мектеп-тегі А. Байғанин мен үшін - Скифия, мен – Еврипидпін.
6. /<https://abai.kz/post/77819>.
7. Нұрғалиев Ө. Соғыстың соңғы жазы. – Алматы, 2015. – Т.2. – 288 б.
8. Қазақ энциклопедиясы

Ғылыми жетекші: PhD, доцент Кушкимбаева А.С.

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ МЕН РУХАНИ ҮНДЕСТІК

Шыманова Г.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Ежелгі тарихымыз бен дәстүрімізді, дініміз бен тілімізді ұмыттырмай бүгінгі ұрпаққа жалғастырып отырған көркем сөз, халық әдебиеті екені белгілі. Жалпы алғанда халқымыздың көркем сөз өнерінің даму жолы ұзақ та күрделі. Бірде жырау, бірде ақын аталып келген жеке өнер иесінің ауыз әдебиетінен бөлініп шығу процесі бірнеше ғасырға созылды. Алғашқы ақын-жыраулар XIV-XV ғасырлардан бастап көрінсе де, олар ұзақ уақыт бойы ауыз әдебиеті аясында еңбектеніп, өз туындыларын сол арнада жасады, көбінесе үлкен бір оқиғалар мен тарихи адамдар төңірегінде толғанудан әрі бара алмады. Соның нәтижесінде көркемдік қуаты өзгеше күшті, ескірмес, өшпес сөз туғызған немесе сөз өнерімен бірге, ірі қимыл-әрекетімен халық жадында сақталған бірен-сараңынан басқасы сол алыс заманның өзінде ұмыт болып, азды-көпті шығармалары ауыз әдебиеті сияқты телегей теңіз коллективтік көркемдік дүниесіне сіңіп кетіп отырды [1].

Ұлы ақын – қашан да халықпен, қоғаммен бірге, бөлінбес, біртұтас құбылыс. Сондықтан қоғам өмірінің терең қатпарларында жүріп жатқан күрделі процестер, қозғалыс пен тың тенденция ақынның жан дүниесінде де жүріп жататыны белгілі. Барша халықты аузына қарата білген адуынды ақын – табиғаттың құдіретті құбылысы. Ол өз тыңдаушысын бірде қыран-топан күлкіге қарық қылса, артынша ел еңсесін басқан ауыр азаптың сырына қанықтырып, жұртты қатты ойландырып тастайды. Ақын-жыраулар қашан да игілік жолды көздеп, қашан да адалдыққа ұмтылған, ақиқатты айта білген тарихи тұлғалар қауымы. Олардан қалған жыр-дастандарға қарап, жыраулар поэзиясындағы түбі бір тектілікті, рухани адамдық пен патриоттық сезімді аңғаруға болады. Олар қай кезде болмасын елдің мұң-мұқтажы мен жердің дауын жырлап, адамгершілік қасиетті ұстанып келген. Мәселен Доспамбеттің мына бір толғауында кешегі ата-бабамыз басынан өткерген тарихи жағдай қаз қалпында берілген:

Қоғалы көлдер, қом сулар,
Қоныстар қонған өкінбес.
Арыстандай екі бұтын алшайтып,
Арғымақ мінген өкінбес.
Жұпарын қардай боратып,
Арулар құшқан өкінбес.
Торы төбел ат мініп,
Той тойлаған өкінбес.
Құрама шапшақ көп қымыз,
Құйып ішкен өкінбес.
Екі арыстап жау шапса,
Оқ қылқандай шаншылса,
Қан жусанда егілсе,
Аққан судай төгілсе,
Бетегелі сары арқаның бойында

Соғысып өлген өкінбес,- деп табиғаты кең шеңберде адам тірлігімен бірлікте толғаса, жыраудың ұшқыр қиялына, терең ойына бір серпіліп аласыз.

Осы Доспамбет жыраудың туындысына үндес Т.Медетбектің «Құс жолы» атты толғау бар:

Туған жерді аңсап жүрек тілінер,
Жата алмаспын ондай кезде түнімен.
Сол бір кезде жұлдыздары шаңытқан,
Құс жолына түсіп алып жүгірем.
Шығамын да шырқау биік ұшып-ақ,
Жүгіремін Құс жолына түсіп ап.
Жол-жөнекей қолға қонған жұлдызды,
Көкірегіме қысып ап,
Жүгіремін құс жолына түсіп ап ...

Доспамбет жырау туған жері үшін шыбын жанын аямайтынын толғай келіп: «Бетегелі сары арқаның бойында соғысып өлген өкінбес» дейді. Жырауға туған жерден, өскен ортадан артық еш нәрсе жоқ. Ол қай толғауында болса да өз елі, өз жерімен бірлікте екенін, өз атамекенінен артық жер жоқ екенін жырлайды.

Т.Медетбек те өз Отанын, өз өскен өлкесін айрықша толғайды: «Туған жерді аңсап, жүрек тілінер, жата алмаспын ондай кезде түнімен», - десе, адам баласы үшін өз елі, өз жерінен артық дүние жоқ екені байқалады. Бұл жердегі басты нәрсе – кешегі заманда өткен жыраулар поэзиясындағы туған елге деген сүйіспеншілік, Отанға деген патриоттық сезім, ұлттық идея кейінгі заман ақындарына дейін өшпей жеткендігі [2].

Жыраулар поэзиясының өзекті тақырыбы – туған елі, оған деген сүйіспеншілігі, елдің бірлігі, бүтіндігі. Сол кезеңде өмір сүрген жыраулардың арман-тілегі, ойы, мақсаты бір болған. Әр туындыдан заманның келбетін, жыраулардың ел мен жерге деген сүйіспеншілігі мен махаббатын, ұлттың ардақты ұлына сай патриоттық сезімін аңғаруға болады.

Мәселен, Асан өз толғауларында нысапсыз дүниеқорлар мен қорқақ-ездерді сынның астына алып, адам бойындағы теріс қасиеттерді ашып көрсетеді:

Арғымаққа міндім деп,
Артқы топтан адаспа!
Күнінде өзім болдым деп
Кең пейілмен талас па
Артпақ үшін айтысып,
Достарыңмен шатаспа.
Ғылымым жұрттан асты деп,
Кеңессіз сөз бастама,
Жеңемін деп біреуді,
Өтірік сөзбен қостама.
Немесе Шалғиіздің:
Жақсыға қоссаң басыңды
Отырар орның төр болар.
Жаманға қоссаң басыңды,

Саз балшыққа аунаған

Бөрімен орның тең болар,-деген жыр жолдарынан оның да халықтың елдігін арттырар абзал қасиеттерді, жақсылық жолдарын нұсқар өлең өрнектерін өсиет еткенін білеміз.

Жыраулар хан мен биге қарсы өздерінің ғана емес, қалың топтың наразылығын білдерген. Мысалы, Жиёмбеттің:

Тас қалада жан сақтап,

Тасқан екен мына хан.

Қайырылып қайыр қылуға,

Қылығың жоқ ұнаған.

Қайратым қанша қайтса да,

Мұныңа ханым, шыдаман!-деп ханның тасқан көңілін басқандай сөз айтуы немесе Марғасқаның:

Ей, Қатағанның хан Тұрсын,

Кім арамды ант ұрсын,

Жазықсыз елді еңіретіп,

Жер тәңірісіп жатырсың ... –деп ханның озбырлығына айтқан үкімі халық жырауының батылдығының көрінісі. Мұндай жырлар Қазтуған немесе Шалғиіз, Сыпыра, Жиёмбет, Орынбай, Жанак, Сүйінбай сияқты басқа ақын-жыраулар поэзиясында да кездеседі [3].

Жалпы алғанда, жыраулар поэзиясындағы сарын, идея,көзқарас пен терең ойлар бүгінгі күнгі әдебиетіміздің бастауы, күні бүгінге дейін өз маңызын жоймаған идеялар. Халық пен ұлттың сөзін айта білген жыраулардың өлеңдерін оқып халқымыздың сөз өнері биікте болғанын аңғарамыз. Қашан да ел өміріндегі күрделі оқиғаларға үн қосып, өз заманының көкейкесті мәселелерін көтеріп отырған, қашан да халық жанынан табылған, елдің бүгіні ғана емес, болашағы үшін де аса мәнді идеялардың ұраншысы бола білген жыраулар – ел үшін еңбегі ерекше сіңген жандар. Жыраулар поэзиясы – еркіндік, егемендік кезеңіндегі, жалпы қазақ әдебиетіндегі кейінгі жалғаушы ұрпақтың үлгілі тағылымы, мәңгілік мұраға айналар дәрісі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. XIX ғасырдағы қазақ ақындары – Алматы:Ғылым.1988
2. Қазіргі қазақ поэзиясындағы ежелгі әдебиет дәстүрі: Ұжымдық монографиялық еңбек. Алматы.2009.
3. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. «Санат»,1977ж.

Ғылыми жетекші: PhD, доцент Кушкимбаева А.С.

ОСОБЕННОСТИ МЕДИАТЕКСТА КАК ЭЛЕМЕНТА МЕДИАДИСКУРСА

Юсупова С.

На современном этапе актуальным становится изучение медиадискурса и медиатекста. Такие понятия, как радиопередача, телевизионные новости, газетная статья, Интернет-реклама и разные типы СМИ начинают объединяться в новом определении.

Впервые термин «медиадискурс» возник в конце двадцатого века в Англии и приобрёл популярность в этнических и мировых медиадискурсах. Интерес ученых к изучению медиаречи и особенности функции языка в сфере массовой коммуникации привело ученых и исследователей к прочному укреплению его теории в сознании [1].

Знаменитые учёные такие, как: Алан Белл, Теун Ван Дейк, Роберт Фаулер, Норманн Фейерклаф и Мартин Монтгомери рассматривали эту проблему. Они уделяли внимание более всего текстам массовой информации [2]. Ими были использованы теории различных школ и направлений, как-то: социолингвистика, контент-анализ, когнитивные и функциональные стилистики, теории дискурса, риторические критики. Вопросы, волновавшие их - способы описания типов медиатекстов, определение функционально-стилевого статуса языка, влияние социокультурных факторов на медиаречь.

Российские учёные также сыграли особую и важную роль в создании и развитии теории и методов изучения медиатекста (С.И. Бернштейн, В.Г. Костомаров, Д.Н. Шмелёв, Г.Я. Солганик, Ю.В. Рождественский, С.И. Трескова, И.П. Лысакова, Б.В. Кривенко, А.Н. Васильева).

Концепция медиатекста впервые был представлена в полном виде как ключевой вид медиалингвистики в трудах Т.Г. Добросклонской [3].

Суть этой концепции заключается в ограниченной совокупности единиц речевого и медийного ряда. Английскими учёными медиатекст выделяется как сочетание речевых и медийных свойств. Эти же признаки текстов характерны и текстам массовой информации.

Алан Белл - знаменитый учёный в области изучения СМИ. В своем труде под названием «Approaches to Media Discourse» написал: «Определение медитекста не вмещается в рамки классического взгляда на текст, называемого последовательность слов, написанных или напечатанных на бумаге». По мнению исследователя, понятия медиатекст массовый и вмещает в себя: голосовые качества, визуальные образы, звуковые эффекты и мелодию, музыку. Таким образом, медиатексты выражают все технологии и применяются в производствах и будущего передачи [4].

Исследования медиатекста ученые рассматривают как огромное явление, имеющее свою структуру параметров, обладающее наиболее точным описанием медиатекста, с учётом их разработанных особенностей, распространением и лингво-форматными признаками. Система содержит важнейшие параметры:

1. Способ создания текста (авторский-коллегиальный);
2. Форма производства (устная-письменная);

3. Форма воспроизведения (устная-письменная);
4. Путь расширения (носитель-средство массовой информации: печать, радио, телевидение, Интернет);
5. Функционально-жанровый тип текста (комментарий, новости, публицистика, реклама);
6. Тематическая доминанта или принадлежность к прочному «медиаполюсу».

Жанр описывается в сложной классификации медиаречи. Сегодня в области массовой коммуникации всё время идёт продвижение жанров, которое не даёт возможности развиваться речеупотреблению. В учениях медиалингвистики есть созданная исследователями классификация, которая даёт возможность в мире присущих приёмов к функционально-жанровому представлению текстов СМИ и даёт возможность соединить устойчивую структуру с развитием и множеством настоящего текстового материала. Главные типы медиатекстов, выделяемые системой:

- новостные темы;
- информационная аналитика и комментарий;
- текст-очерк (материалы на всевозможные темы);
- реклама.

Многообразный характер этой системы построен:

1) Системой на основе труда В.В. Виноградова, которая сформирована на функциональной и стилистической дифференциациях языка и даёт возможность правильно передавать настоящую комбинаторику функций и влияния, и информация в любом из типов медиатекста. Виноградов говорит о новостях как текстах, которые реализуют информацию как основную функцию языка и массовой коммуникации. Медиааналитика из-за высказываний мнений и оценок расширяет возможности влияния и связывает с реализацией функции информации. Публицистика, которая характеризуется расширением такого влияния в своём художественном и эстетическом версиях, содержит в себе и широкий диапазон разных актуальных материалов. Таким образом, реклама представляет данную функцию воздействия как функцию языка, реализующуюся за счёт большого материала лингвистических и стилистических средств выражения. Помимо этого реклама содержит в себе функцию массовой коммуникации, которая реализуется с помощью специфических медиатехнологий;

2) Классификация даёт возможность охарактеризовать разные тексты массовой информации с помощью главных форматных признаков и особенности реализации языковых и медийных функций, ее представленные возможности особенно широки [3].

Ученые, создающую типологию медиатекстов, уделяют внимание критериям типологизации Г.С. Мельника [3]. Эта классификация медиапродуктов, влияющих на аудиторию, выделяет такие виды «текстов»:

1. «Тексты». Направлены на влияние и на определенные лица или определённые социальные институты, и на мысль массовой аудитории.

2. «Тексты». Уделяют внимание на быстрый отклик определённого лица или социального института, главная их цель - оказывать влияние на массовое сознание;

3. «Тексты», которые не ставят перед собой цель, которое даёт возможность оказывать влияние на массовое сознание и направлены на быструю реакцию и выстраивание в настоящую реальность.

4. «Тексты». Не направлены на быструю реакцию: нейтральные, сообщающие, просвещающие.

С изменениями статуса классического текста выделяются следующие внешние положения существования медиатекста:

1) Особый тип и характер информации, не является главным значением понятие ее содержание. Главным считается ее существование вообще и потребность всеобщего потребителя в определённой информации.

2) Массовое производство определённой информации, одноразового пользования, специфический стандарт, ее стремительность. По мнению некоторых учёных, эти положения уводят ее за рамки культуры вообще, упорядоченными на первобытный уровень потребления материалов и услуг ценностями.

3) Совокупность с другими текстами. Тексты средств поточной информации это- совокупность фраз вечных гипертекстов. Здесь все ссылка друг к другу.

4) Совмещённый характер текстов «с разными невербальные знаковыми системами(поликодовость текста).

5) Медийность – косвенность текста с техническими возможностями, семиотическая группа текстов зависит от формативных свойств канала;

6) Влияние через информацию: влияние и утверждение на аудиторию многообразные массовые общения;

7) Коллективная разработка текстов;

8) Поточная аудитория с усвоенными признаками неопределённости, распределительности и несхожести, с косвенным общением, которое ориентировано социально, представляет группы без своих целей и общих интересов.

9) Характер не существующий, имеющий ограничение, характер конкретной спецификой и имеющий имитационный тип обратной связи.

Таким образом, особенный тип текста, обладающий важными характеристиками, конкретной спецификой, имеющий возможность для типологизации по разным свойствам называется «Медиатекстом».

Использованная литература:

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Большая российская энциклопедия. М., 1998.
2. Дейк ван Т. А. язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989. 312 с.

3. Добросклонская Т. Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. М., 2008.
4. Демецкая В. В. Дискурс и текст в переводе // Когниция, коммуникация, дискурс. 2010. № 2.

Научный руководитель: к.п.н., доцент Куздыбаева А.А.

№2 СЕКЦИЯ
«ҒЫЛЫМ, ТЕХНИКА ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯ: ПРОГРЕСС ПЕН
ИННОВАЦИЯЛАР»

СЕКЦИЯ №2
«НАУКА, ТЕХНИКА И ТЕХНОЛОГИЯ: ПРОГРЕСС И
ИННОВАЦИИ»

SECTION №2
«SCIENCE, TECHNIQUE AND TECHNOLOGY: PROGRESS AND
INNOVATIONS»

ОБЗОР И АНАЛИЗ ТРАНСПОРТНЫХ ИЗДЕРЖЕК В
АВТОМОБИЛЬНОМ ТРАНСПОРТЕ

Алексеева А.

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

Понятие транспортных расходов считается экономически оправданным. Учет расходов – важнейший инструмент управления организацией. Необходимость учета затрат растет по мере того, как усложняются условия хозяйственной деятельности и возрастают требования к рентабельности. В согласовании с отраслевым толковым словарем под транспортными издержками понимаются издержки на перевозку продуктов от производителя к покупателю. Неувязка учёта транспортных потерь на различных уровнях экономики, подключая правительство, покупателей и пользователей перевозочного процесса остается важной до реального времени. [4]

В финансовой литературе перед транспортными издержками принято полагать затраты, связанные на транспортировку грузов, которые считаются основанием для определения тарифов на сервисы логистических посредников: автотранспортных и транспортно-экспедиционных (стивидорных) компаний, операторов мультимодальной перевозки, агентов, брокеров и др.

Главная задача, которая стоит перед организацией в предоставленном аспекте, это понижение издержек на перевозки без утраты их свойства. Рассмотрим главные разновидности потерь, отличительных для процесса перевозки сырья, отделанного продукта либо персонала: [1]

Издержки на погрузку/разгрузку, а также доставку продукта в торговую точку.

- Затраты на использование, нынешний и капитальный ремонт ТС.
- Топливные издержки.
- Плата труда шоферов, механиков, экспедиторов.
- Уплата налогов, пошлин, таможенных сборов.
- Издержки на проезд по коммерческим автодорогам.

Оптимизация автотранспортной работы нужна при неконтролируемом подъеме описанных потерь. Процесс оптимизации транспортных затрат на предприятии наступает с разбора текущей логистической стратегии и сбора советов по ее коррекции. [2]

Анализу подвергаются следующие показатели транспортной системы компании:

- метод движения грузов;
- отбор вида машинного средства и его определенной модели;
- отбор фирмы-перевозчика и иных логистических посредников;
- методика месторасположения складских терминалов фирмы.

Коррекция текущей логистической стратегии позволит выработать действенный методологический аппарат для оптимизации работы автотранспорта. Для действенных конфигураций логистический отдел обязан разработать «дорожную карту» и увязать ее с управлением и финансовым подразделением.

Приоритетные задачи, которые обязаны существовать решены в ходе оптимизации действий автотранспорта[2]:

- формирование МТБ предприятия. Основной упор нужно делать на максимальную автоматизацию трудоемкой работы;
- своевременное обновление и капитальное обслуживание парка автотранспортных средств;
- введение автоматизированных логистических систем, способных давать сводные данные обо всех перевозках за необходимый период. И еще система обязана давать детализацию сообразно всякой отдельной поездке.

В рамках «оздоровления» логистического направления компании необходимо придерживаться таковых мер, которые никак не отразятся на сохранности багажа либо пассажиров, соблюдении медли прибытия-отбытия, повышении медли простоя на шаге погрузки/разгрузки.

Существует три основных направления, нововведения в которых обеспечат снижение затрат на перевозку грузов и пассажиров: [5]

- Выбор предпочтительных ТС: эксплуатационные свойства транспортного средства формируют степень издержек на автотранспорт. Принципиально, чтоб в парке фирмы были негабаритные модели для перевозок в пределах населенного пункта;
- Отбор оптимально находящихся разгрузочно-погрузочных пунктов: склады необходимо анализировать не лишь по уровню удобства подъезда/погрузки, однако и сообразно степени удаленности поставщиков;
- Анализ необходимости владения своим парком ТС: данный нюанс своевременен для субъектов небольшого бизнеса. Логистическое подразделение обязано сравнить издержки на владение своим парком с расценками на сервисы автотранспортных компаний.

После анализа приоритетных направлений логистики предприятия нужно инициировать разработку плана оптимизации транспортных расходов на предприятии. Этот план имеет, как правило, общую конфигурацию вне

зависимости от типа предприятия: [5]

- Постановка задачи пред категорией менеджеров логистического отдела;
- Координация межведомственной работы, издание директив и распоряжков, регулирующих взаимодействие между подразделениями;
- Введение единичных характеристик эффективности работы для отделов, связанных с логистикой;
- Вовлечение топ-маркетинга для действенной коммуникации между отделами и формирования отчетной документации;
- Поручение возможностей, предназначение категории работников, соответствующих за достижение плановых показателей.

После того как выше указанные управленческие решения станут доступны, необходимо выбрать успешную методологию оптимизации управления автотранспортными системами.

Управление издержками подразумевает: [3]

- конкретную структуризацию потерь и приписывание их к видам деятельности и предложениям транспортного предприятия;
- творение системы учета и неизменного прогноза динамики потерь в рамках произведенной текстуры;
- обнаружение тех видов потерь, которые в большей степени воздействуют на окончательные финансовые характеристики. В согласовании с таким разбором разные виды транспортных операций имеют все шансы существовать трудозатратными (labour-intensive) — к примеру, ручная обработка маленьких отправок на терминале, энергоемкими (energy-intensive) — к примеру, авиаперевозки, в каком месте цену горючего составляет порядка 30% себестоимости, капиталоемкими (capital-intensive) — к примеру, интермодальные перевозки, в каком месте совсем высоки удельные вложения в терминалы и контейнеры, и т.д.;
- исследование и реализацию событий, дозволяющих воздействовать на отдельные категории потерь для их уменьшения и получения желаемого всеобщего результата.

Существуют два основных принципа организации транспортировки: [5]

- экономия за счет масштаба грузоперевозки;
- экономия за счет дальности маршрута.

Универсальным" инструментом снижения удельных издержек на транспорте, как и во многих других видах экономической деятельности, является эффект масштаба (economies of scale), называемый иначе эффектом возрастающей прибыли.

Эффект масштаба возникает при увеличении объемов производства за счет того, что постоянные издержки распределяются на большее число единиц продукции. Таким образом, себестоимость товаров или услуг снижается.

Основными направлениями достижения эффекта масштаба на транспорте являются:

- применение транспортных средств более высокой грузоподъемности

или грузовместимости. Это направление наиболее ярко проявляется на морском транспорте, где размер судна и объем судовой партии могут колебаться в очень широких пределах, существенно влияя на экономические показатели торговли соответствующими товарами. Возможности повышения грузоподъемности на других видах транспорта в значительной мере ограничены.

- концентрация переработки грузов на меньшем числе транспортных терминалов, имеющих большую единичную мощность. При реализации такой стратегии увеличивается среднее расстояние между терминалами и клиентурой, однако рост затрат на подвозе-развозе компенсируется снижением себестоимости терминальной переработки и магистральных перевозок, поскольку на терминалах формируются более крупные партии;

- интеграция грузопотоков во всех случаях, когда это возможно. Традиционным для транспорта методом интеграции такого рода является увязка прямых, обратных и попутных грузопотоков за счет рационального выбора маршрутов. Основным направлением интеграции грузопотоков в современных транспортных системах является развитие интермодальных перевозок. При использовании интермодальных транспортных единиц становится возможной совместная переработка и транспортировка практически любых видов грузов, чего не допускают традиционные транспортные технологии. Интеграцию грузопотоков в ряде случаев осуществляют даже конкурирующие на рынке транспортные операторы, совместно закупая перерабатывающие и провозные мощности высокопроизводительных терминалов, поездов или судов, которые каждый из конкурентов в отдельности не в состоянии загрузить полностью;

- максимальная унификация транспортных средств, транспортных единиц и технологических процессов. В этом случае экономия обеспечивается за счет закупки в больших объемах однотипной техники и запасных частей к ней, приобретения и использования однотипного ремонтного и эксплуатационного оборудования, а также упрощения и удешевления подготовки и переподготовки персонала для ее эксплуатации.

2. Экономия за счет дальности маршрута связана со следующим: чем длиннее маршрут, тем меньше транспортные расходы в расчете на единицу расстояния. Например, перевозка одного груза на расстояние 800 км обойдется дешевле, чем доставка двух грузов (такого же суммарного веса) на расстояние 400 км. Этот эффект также называют принципом убывания, поскольку удельные издержки на единицу пути сокращаются по мере увеличения дальности грузоперевозки.

При оперативном управлении транспортировкой, а также при проектировании транспортной составляющей логистической системы следует придерживаться вышеуказанных двух принципов.

Использованные источники

1. Аванесов Ю.А. и др. “Экономика предприятия торговли и сферы услуг”. - М.: ВУЗ-Маркетинг, 2006.

2. Григорьев, А.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятий./ Калмычин И.Ф., Флейшман Ф.М. М., «Транспорт», 2006.
3. Камаев В.Д. Учебник по основам экономической теории. – М.: МГТУ им. Н. Э. Баумана, изд-во “ВЛАДОС”, 2004.
4. Куликова Л.И. Учет транспортных расходов у покупателя / Л.И. Куликова, С.Ю. Федотова // Бухгалтерский учет. – 2007.
5. Михайловская Ю.В. Сбыт продукции: как учесть транспортные расходы. / Ю.В. Михайловская // Главбух. -- 2002.

Научный руководитель: **ст. преподаватель, магистр Мырзабеков Н.**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КӨЛІК КЕШЕНІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Алиев Р.А.

aliyevruslan_01@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Мемлекет экономикасында көлік басты рөлде, тұтынушылар мен шығарушылар арасында күнделікті және ритмикалық жағдайды жасай отырып, еңбек құралдары мен заттарды алмастыруда үздіксіз қызмет етеді. Функционалдық белгісіне қарай көлік магистральды және өнеркәсіптік болып бөлінеді. Магистральды көлік өнімді шығарылған жерден тұтынушыға айналдырады. Өнеркәсіптік көліктің магистральдіден ерекшелігі өндіріс өнеркәсібінде қосымша бөлім ретінде жұмыс атқарады. Ол жана еңбек өнімін шығару процесінде кәсіпорын ішінде технологиялық араластыруды өзіндік атқара отырып, сонымен қатар, кәсіпорындар мен магистральды көліктер арасында шикі және дайын өнімдерді жеткізіп беруде көліктік байланыстарды орындайды.

Көлік кешенін дамыту – мемлекеттің экономикалық саясатының басым міндеттерінің бірі. Көліктің тиімді дамуы бүкіл экономикалық жүйенің толыққанды жұмыс жасауымен, Қазақстанның әлемдік экономикаға табысты кірігумен және елдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық жағдайымен байланысты. Соңғы онжылдықта республиканың экономикалық жүйесіндегі нарықтық қатынастар мен құрылымдық қайта құрулардың күшеюі көлік жүйесінің негіздерін, көлік кәсіпорындарының жұмыс істеу принциптерін және көліктің қоғамдық өмірдегі маңыздылығын түбегейлі өзгертті.

Қазақстандағы көлік саласының басты мақсаты, көлік стратегиясында атап көрсетілгендей, экономика мен халықтың көлік қызметіне деген қажеттіліктерін толығымен қанағаттандыруға қабілетті оның дамыған дамуы болып табылады [1]. Оны жүзеге асыру үшін Еуропа мен Азия арасындағы транзиттік көпір болып табылатын елдің орналасқан жерін толықтай пайдалану қажет. Қазақстан өзінің геосаяси жағдайы мен экономикалық әлеуетінің арқасында халықаралық қатынастар жүйесіне интеграцияланудың белсенді

жақтаушысы және әлемдік экономикалық процестердің қатысушысы болып табылады. Еуразиялық аймақтағы интеграциялық процестерге белсенді қатысу, Дүниежүзілік Сауда Ұйымына кіру Қазақстанға өзінің сыртқы экономикалық әлеуетін толығымен емес, экономиканың бәсекеге қабілетті секторларында ғана толық көлемде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Соның ішінде, көліктік қызмет көрсету секторы үшін бұл процестер отандық көлік алатын нарық үлесінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Бұл алаңдаушылықтар, ең алдымен, көлік қызметтерінің халықаралық деңгейіне сәйкес келмейтін қазақстандық тасымалдаушылардың бәсекеге қабілеттілігінің жеткіліксіз деңгейімен байланысты.

Халықаралық еңбек бөлінісінде көлік ерекше рөл атқарады, өйткені әлемдік экономикаға интеграциялану мүмкіндігі, тиімділігі мен уақыты оның жұмысына байланысты. Экономикалық қатынастардың барлық түрлеріне қызмет көрсете отырып, көлік ұйымдары кез-келген операцияларды жүзеге асыруға қатысады. Сондықтан тасымалдау кеңейтілген ұдайы өндіріс процесінің маңызды элементтерінің бірі болып табылады, өйткені өнімді тұтынушыға жеткізгеннен кейін ғана пайдалануға болады. Көліктің экономикалық қызметі тауар айналымы сатысында (өндіріс пен тұтыну арасындағы және тауарлар сатылатын) тауар айналымы кезеңінде жүзеге асырылады. Көлік сонымен қатар тауарлар мен жолаушыларды тасымалдау түрінде көлік өнімдерін құру процесінде өндірістік функцияларды орындайды. Көліктің өзі тікелей материалдық өнім жасамаса да, елдің біртұтас ұлттық экономикалық кешенінде салааралық және салааралық байланысты жүзеге асыруда шешуші рөл атқарады. Оны «алғашқы» өндірістік қатынастарды білдіретін категория деп түсіну керек.

Елдің қарқынды дамып келе жатқан экономикасы көлік жүйесіне жаңа, жоғары талаптар қояды. Нарық жағдайында ол технологиялық процесті іске асырудың, мамандандырудың, ынтымақтастықтың және интеграцияның материалдық құралына айналуының қажетті шарттарының біріне айналды. Көлік - бұл өндіріс процесінің жалғасы ғана емес, сонымен қатар оның тиімді жұмыс істеуінің алғышарты, өйткені оның жүйесіндегі ұсақ бұзушылықтар да өндіріс процесіне, оның ырғағына, реттілігіне, өнімнің сапасына және т.б.

Қазақстан Республикасының көлігіне теміржол, автомобиль, теңіз, ішкі теңіз, әуе, қалалық электр, оның ішінде тіркелген метрополитен, сондай-ақ республика аумағында орналасқан магистральдық құбыр көлігі жатады [1].

Елдегі экономикалық өсімнің артуы өндірілетін тауарлар көлемінің артуымен тасымалға деген өсіп келе жатқан сұранысты қанағаттандыру үшін көліктік қызметтердің дамуын талап етеді. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, өнеркәсіптік өндірістің 1% -ға артуы трафик көлемінің 1,5-1,7% -ға өсуін тудырады [3].

Көлік кешені экономиканың инфрақұрылымын қалыптастыратын маңызды кешендердің біріне айналуға, оның жағдайына республиканың барлық салаларының дамуы тәуелді, экономика салаларының өзара байланысын, халықтың және еңбек ресурстарының ұтқырлығын қамтамасыз етеді.

Көліктегі дамып келе жатқан экономикалық қатынастар көбіне көлік кәсіпорындарының олардың экономикалық қызметінің негізгі мәселелерін шешуде тәуелсіздік дәрежесіне байланысты. Толық тәуелсіздік дегеніміз - өз мүлкіне еркін билік ету, қаржылық тәуелсіздік, серіктестер алдындағы жауапкершілік, салық төлеуші ретіндегі мемлекет алдындағы міндеттемелерді орындау, оның ұйымдық құрылымын тәуелсіз анықтау, қызмет түрін, серіктесті таңдау, өндіріс көлемі мен бағасы туралы тәуелсіз шешім қабылдау, пайданы пайдалану, өнім мен технологияны жаңарту, жеткізу және сату. Қазақстандағы өтпелі кезең жағдайында көлік кәсіпорнын басқару нарықтық механизм мен мемлекет тарапынан реттеліп жүзеге асырылады.

Ел экономикасының тұрақты экономикалық өсу қарқынын, оның қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетін, әлемдік экономикаға ұтымды интеграциялануды және сәйкесінше әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына енуді қамтамасыз ететін стратегиялық міндеттерді сәтті шешу инфрақұрылымды дамудың қарқынды дамуынсыз қамтамасыз етілмейді. Республиканың көлік кешеніне теміржол, автомобиль, құбыр, өзен, әуе көлігі, автомобиль және темір жол, кеме қатынасы бағыттары ұсынылған, экономикалық және мемлекетаралық қатынастарды жүзеге асыруда үлкен рөл бөлінген. Республиканың жалпы ішкі өніміндегі көліктің үлесі 2010 жылы 7,9% -ды құрады.

2011 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстанның қоғамдық көлік желісі 15,0 мың км теміржолдан тұрды; 96,0 мың км автомобиль жолдары; 4,1 мың км ішкі су жолдары; 318,6 км троллейбус және трамвай желілері; 20,2 мың км магистральдық құбырлар.

2010 жылы Қазақстан Республикасының көлік саласы 2009 жылмен салыстырғанда негізгі көрсеткіштердің өсуіне қол жеткізді

Коммерциялық тасымалдаумен айналысатын жеке кәсіпкерлердің (жеке тұлғалардың) тасымалдау көлемін бағалауды ескере отырып, барлық көлік түрлерімен жүктерді тасымалдау көлемі 2010 жылы 2 439,4 миллион тоннаны құрады, бұл 2009 жылмен салыстырғанда 16,0% артық.

Коммерциялық тасымалдаумен айналысатын кәсіпкерлердің (жеке тұлғалардың) трафиктің болжамды көлемін ескере отырып, жолаушылар тасымалы 2010 жылы 11,7% өсіп, 13186,5 миллион адамды құрады. 2004-2010 жылдардағы динамикадағы Қазақстандағы көлік саласының негізгі көрсеткіштері кестеде 1 көрсетілген. [4]

1-кестеде жүк тасымалының негізгі үлесі (шамамен 80%) автомобиль көлігіне, одан кейін теміржол көлігі (11%) мен құбыр желісіне (шамамен 8%) тиесілі екені көрсетілген. жүк тасымалдау көлемі бойынша теміржол көлігі автомобиль көлігінен төмен.

Кесте 1. 2004-2010 жылдардағы Қазақстандағы көлік саласының негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Жылдар						
	2004 ж	2005 ж	2006 ж	2007 ж	2008 ж	2009 ж	2010

							ЖЫЛ
1	2	3	4	5	6	7	8
Жүк тасымалы көлемі, млн. тонна	1840.5	1926.9	2023.4	2124.2	2188.7	2103.3	2439.4
соның ішінде:							
теміржол	215.6	222.7	246.9	260.6	269.0	248.4	267.9
автомобиль	1444.8	1511.1	1582.6	1667.4	1721.0	1687.5	1971.8
күбыр	179.4	192.0	192.2	193.8	195.8	162.9	194.0
ауа	18.2	20,7	16.5	25.7	22.7	22.0	28.9
су	0.7	1.0	1.7	2.4	2.9	4.5	5.7
Жолаушылар тасымалы көлемі, миллион адам	9390.3	9924.0	10592.8	11160	11325.4	11806.5	13186.5
соның ішінде:							
теміржол	16.4	16.5	17.8	18.1	17.7	18.6	19.6
автомобиль	9372.5	9905.8	10573	11139	11304.8	11785.1	13163.4
ауа	1,3	1.7	1.9	2.7	2.8	2.7	3.4
1	2	3	4	5	6	7	8
су	0,05	0,04	0,04	0,05	0,1	0,1	0,1
Жүк айналымы миллиард км.	283.1	296.3	328.5	350.5	369.7	337.0	385.3
соның ішінде:							
теміржол	163.5	171.9	191.2	200.8	214.9	197.5	213.2
автомобиль	43.9	47.1	53.8	61.5	63.5	66.3	80.3
күбыр	75.6	77.1	83.3	87.8	90.3	71.7	88.6
ауа	66.9	96.7	69.9	88.1	69.4	67.6	90.1
су	0,08	0,09	0,04	0,05	0.86	1.46	3.18
Жолаушылар айналымы, млрд. км	100.3	107.6	118.82	124.37	127.45	130.83	149.06
соның ішінде:							
теміржол	11.85	12.14	13.67	14.59	14.72	14.7	16.06
автомобиль	85.82	92.15	101.4	104.3	127.2	110.83	126.54
әуе	2.64	3.27	3.79	5.46	5.49	5.3	6.41
су	0,005	0,005	0,004	0,006	0,008	0,015	0,033

Жүк айналымының динамикасы туралы статистикалық мәліметтер жүк айналымы құрылымында жүк айналымынан айырмашылығы теміржол көлігі басым болатындығын көрсетеді, бұл жалпы жүк айналымының 55% құрайды, мұнда теміржол көлігі жетекші орынды алады. Бұл жағдай елді мекендердің шашыраңқы болуына және халықтың тығыздығының төмендігіне байланысты тасымалдау қашықтығының әсерімен түсіндіріледі.

Егер жолаушыларға қызмет көрсетудегі көлік жұмысын қарастыратын болсақ, онда статистикалық мәліметтерді талдау көрсеткендей, жолаушыларды тасымалдаудың негізгі ауыртпалығы автомобиль көлігімен жүреді. Оның қызметтерін жалпы жолаушылар санының 99%-ына дейін пайдаланады және оның жылдар бойына тұрақты өсу тенденциясы және теміржол көлігінің төмендеуі байқалады. Әуе көлігі қызметін пайдаланатын жолаушылар санының өсуі де байқалады, бұл Қазақстан халқының әл-ауқатының жоғарылағанын

көрсетеді.

ЖІӨ өсу қарқынын жылына 9-10% деңгейінде сақтай отырып, Қазақстанның экономикалық даму перспективалары сөзсіз көлік жүйесіне жүктеменің артуына әкеледі. Әсіресе, елдің ішіндегі өндірістік-экономикалық процестерде және оның экспорттық-импорттық және транзиттік операцияларында шешуші рөл атқаратын теміржол және автомобиль көлігі инфрақұрылымында.

Жүк айналымында теміржол көлігі қызметі басым (55,3%), жолаушылар айналымында автомобиль көлігі (84,9%). Автомобиль көлігі теміржол көлігімен салыстырғанда жүктер мен жолаушыларды тасымалдаудың жылдамдығы жоғары; маневрлік қабілет және жүктерді жүк жөнелтуші қоймасынан жүк алушының қоймасына қайта жүктеу операцияларынсыз, ал жолаушылар - межелі жердің талабы бойынша жеткізу мүмкіндігі; жүктерді шағын партиялармен, соның ішінде ең кіші жүк жөнелтушілермен жеткізу мүмкіндігі; шағын қашықтықтағы жолаушылар мен жүк ағындарын дамытуға теміржол көлігімен салыстырғанда күрделі салымдар.

Экономикалық өсу жағдайында жолаушылар тасымалын ұйымдастыру республиканың қалалары мен аймақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін үлкен маңызға ие. Жұмысшылар мен қызметшілерді қала кәсіпорындарына жеткізу көбіне жолаушылар көлігінің тұрақты және ырғақты жұмысына байланысты. Экономикалық өсу және жаңа өндірістерді дамыту жағдайында жолаушылар тасымалын ұйымдастырудың оңтайлы жүйесі халықтың жұмыс орындары мен демалыс орындарына ауысуында белсенді мобильділікті тудырады, елдің ірі өндірістік және ауылшаруашылық аумақтарының инфрақұрылымдық дамуын қамтамасыз етеді. Халықтың, жұмыс күшінің ұтымды қозғалысы, жұмысшылар мен қызметшілерді ірі қалалар мен облыстардың кәсіпорындарына жеткізу жолаушылар көлігінің ырғақты және тұрақты жұмысына байланысты. Қала маңындағы тасымалдау жұмыс күшін көбейтуде маңызды рөл атқарады,

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының көлік және коммуникация 2002-2005 жж.: Статистикалық жинақ / ред. Е.Қонаева.- Алматы: ҚР Статистика агенттігі, 2006. - Б.62.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Шығармалары - 12-том. - S. 735.
3. Қазақстан Республикасының 2008 жылға дейінгі кезеңдегі мемлекеттік көлік саясатының тұжырымдамасы.
4. Қазақстан Республикасындағы көлік және коммуникация 2006-2010 жж: статистикалық жинақ / ред. Смайылова А. - Астана: Қазақстан Республикасының Статистика агенттігі, 2011. - Б.106.

Ғылыми жетекшіі: оқытушы, магистр Бақытжанов Н.Р.

АЙСАРЫ КЕН ОРНЫНЫҢ КВАРЦ ҚҰМЫН ҚАСИТЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Әбділлә Ж.Қ., Пикалова И.А.

Қарағанды индустриялық университеті КеАҚ

Айсары кварц құмына үлгінің пайыздық тотық құрамын анықтау үшін химиялық талдау жүргізілді. Тотықтарға мыналар кіреді: SiO_2 , CaCO_3 , Fe_2O_3 , MgO , Al_2O_3 , TiO_2 .

Тотықтар рентгендік флуоресценциямен анықталды (ORGM, Boumerdes).

Елек талдау сынағы. Астық мөлшерін талдаудың стандартты сынағы әртүрлі астық өлшемдерінің салыстырмалы пропорцияларын анықтайды, өйткені олар белгілі бір өлшемдер диапазонына бөлінеді.

Біз пеште кептірілген құмның үлгісін аламыз, оның салмағы шамамен 50 г құрайды.

Електер ең кішкентай бөлшектерді жинау үшін түбінде коллекторы бар жасушалар санының кему ретімен орналастырылды. Ондағы тесігі бар електер жиынтығы қақпақпен (паллетпен) жабылған, шейкер елегіне дұрыс бекітілген және шейкер 15 минут ішінде дірілге қосылған.

Әрбір елек (бірінен кейін бірі) мұқият алынып, әрқайсысында қалған құм түйірлерінің мөлшері өлшеніп, оларды таза ақ қағазға (алдын-ала белгіленген салмақпен) құйды. [1, 15-17б.]

Щетка әр електен қалған құмның барлық бөлшектерін қағазға сырғыту үшін қолданылды. Салмақ химиялық тепе-теңдіктің көмегімен анықталды және кесте түрінде ұсынылды. Елек сынағы SNVI (Rouiba) зертханасында орнатылды.

Айсары кварц құмын рентген фазалық анализдеу. Ұнтақты рентгендік талдау рентгендік дифрактометр $\text{CuK } \alpha_1$ және сканерлеу диапазоны 6 сағат 5° - тан 100° - қа дейін. Рентген сәулелері $0,02^\circ$ жылдамдықпен 4° санау уақытымен орындалды.

Кварц құмының тагит дөңдерінің микроскопиясы

Саздың құрамын анықтау. Екі (02) кг құм сынамасы бас кастрюльге өлшеніп, су қосылды; қоспасы ұнтақталып, қолмен мұқият араластырылды, ал қоңыр су қоспадан шығарылды. Бұл процесс құм үлгісінде таза су алынғанша үздіксіз қайталанды. Су ыдырап, үлгіні (құм) кептіру шкафына екі сағат бойы 110°C температурада тиеді, ол кварц құмындағы саздың пайыздық мөлшерін көрсететін салмақ жоғалтуды анықтау үшін алынып тасталды және өлшенді.

Ылғал құрамын анықтау. Екі (0,2) кг құм ұсақталып, кептіру шкафына 02 сағат ішінде 110°C температурада орналастырылды. Олардың процесі қайтадан құрғақ құм үлгісінің салмағы өзгермейінше қайталанды. Салмақ айырмашылығы анықталды және пайызбен ұсынылды.

Нәтижелер және талқылау. Айсары кен орнының кварц құмының химиялық құрамы мен ірілігі кесте 1 және 2 көрсетілген.

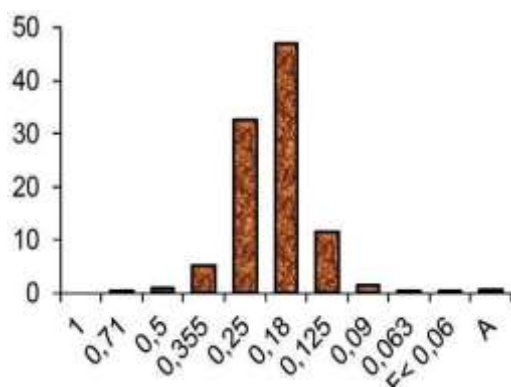
Кесте 1. Айсары кен орнынң кварц құмының химиялық құрамы [2,3]

Компоненттер	Мөлшері, %
SiO ₂	98,70
Al ₂ O ₃	0,14
Fe ₂ O ₃	0,12
CaO	0,76
Na ₂ O	0,006
MgO	0,006
TiO ₂	< 0,05
K ₂ O	0,003
MnO	-
Cr ₂ O ₃	0,004

Кесте 2. Айсары кен орынының гранулометриялық құрамы [2,3]

Електің торы, мм	Айырылуы, %
1,4	0
1	0
0,5	0,018
0,71	0,7
0,355	5,1
0,25	32,68
0,18	47,08
0,125	11,54
0,09	1,4
0,063	0,44

F < 0,06	0,42
A	0,542

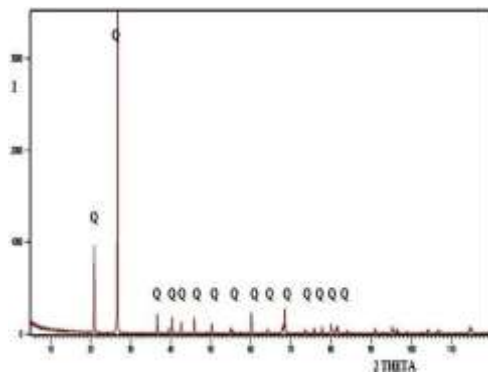

Сурет 3. Айсарв кварц құмының гранулометриялық анализінің Гистограммалық көрінісі [2,3]

Алынған нәтижелерден кейін Айсары құмының гранулометриялық құрамы 0,25 және 0,18 класты електен басым болатындығын байқаймыз. Ол сәйкесінше құмның жалпы массасының шамамен 32,68-47,08% құрады.

Бөлшектердің мөлшері 0,125 болатын електен біз 11,5%, електен 5,1% 0,355 құрайды, ал концентрациясы шамалы болса, електен қалады.

Айсары кварц құмына рентген фазалық талдау.

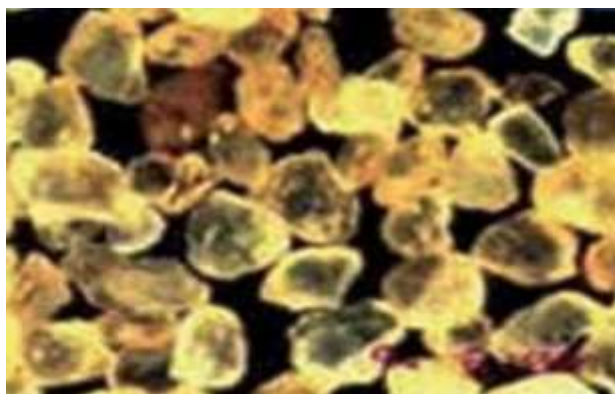

Сурет 4. Айсары кварц құмының рентгендік спектрі [2,3]

4-суретте біз құм үлгісінде альфа кварцының болуына қатысты барлық шыңдардың пайда болуын байқаймыз, бұл жоғары кристалдылықты растайды.

Осы нәтижелерге сәйкес, біз кварцтан басқа фазалардың жоқтығын растаймыз (аз мөлшерде), бұл рентген сәулелерімен анықталған нәтижелерді растады.

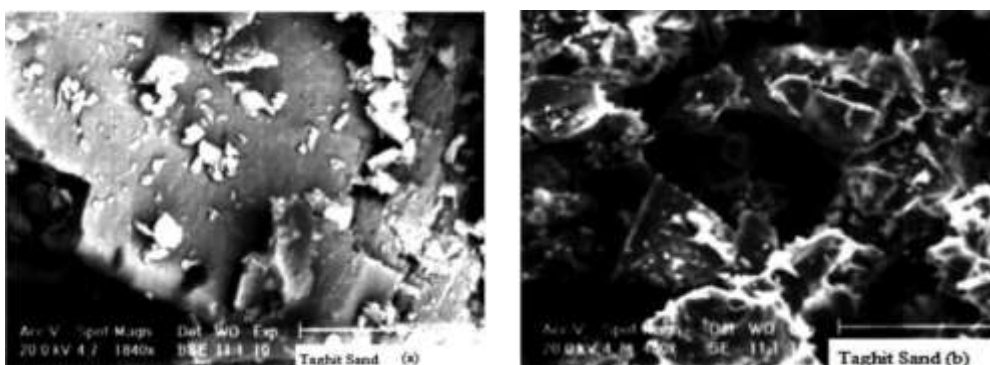
Айсары кварц құмына микроскопиялық талдау.

Сурет 5. Кварц құмының тикрофотографиясы (төменгі мән) [2,3]

Микрофотографиялар кішігірім үлкейтулермен бірнеше дөңгелек, бұрыштық жиектердің, ұзартылған және тұрақты емес дәндердің болуын көрсетеді.

Зерттелетін құмның ішкі микроморфологиясын бақылау үшін «ретродифузиялық электрондар» әдісін қолдана отырып, сканерлейтін электронды микроскопия (REM) жүргізілді, өйткені ол «қайталама электрондар» әдісіне қарағанда жақсы көрініс береді.

Сурет 6. Айсары құмының сканерлейтін электронды микрофотографиясы (жоғары мән)

Сурет 6 Айсары құмының жақсы кристалданған кварцтан тұратындығы көрсетілген. Құм кристалдарының мөлшері шамамен 5-тен 50 мкм-ге дейін. Интранулярлы тері тесігі кеңістігі қара қуыстарға сәйкес келетінін ескеріңіз. Алайда, олардың аз мөлшері зерттелетін материалдың әлсіз ішкі кеуектілігін көрсетуі мүмкін [4].

Кесте 3. Айсары кварц құмын физикалық талдау нәтижелері

Нәтижелері	Айсары кварц құмы
Ылғалдылығы, %	0,7
Саз құрамы, %	2,3

Сыртқы түрі (түсі)	ашық қоңыр немесе сұр түсті
--------------------	-----------------------------

Қорытынды. РФТ-ның химиялық құрамы Айсары кварц құмының кен орнында басқа оксидтердің төмен концентрациясында кварцтың жоғары концентрациясы (кремнийдің 98,7%) бар екенін көрсетеді. Дәндерді мөлшеріне қарай бөлу нәтижесі Айсары кварц құмының кен орны орташадан кішіге дейін салыстырмалы түрде жоғары пайызды құрайтындығын көрсетеді.

Құмның ылғал мөлшері 0,7% және саз мөлшері 2,3% сұрдан ашық қоңырға дейін. Микроскопиялық бақылаулар құмның бірнеше морфологиясын көрсетеді, олардың кейбіреулері ұзартылған, дөңгелек және бұрыштық тері тесігі бар.

Айсары құмы фотоэлектрлік қолдануға арналған металлургиялық кремнийді алу үшін жақсы қасиеттерге ие деген қорытындыға келеміз, бірақ оны қолайлы пайдалану үшін алдын-ала байыту қажет.

Қолданылған әдебиеттер:

1. W. Trabelsia, M. Benzinab and S. Bouaziza, '*Physico-Chemical Characterisation of the Douiret Sand (Southern Tunisia): Valorisation for the Production of Silica Gel*', Physics Procedia, Vol. 2, pp. 1461 - 1467, 2009.
2. Ministry of Energy and Mines, '*Renewable Energy and Energy Efficiency Program*', Sonelgaz Group Company, Mars 2011.
3. M. Tangstad, '*Ferrosilicon an Silicon Technology*', Norwegian University of Science and Technology, Trondheim, Norway, 2013.
4. R. Perruchoud and J.C. Fischer, '*High Purity Composite Briquette for Direct UMG-Si Production in Arc Furnaces*', R&D Carbon Ltd, CH-3960 Sierre, Switzerland, 2014.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Зобнин Н.Н.

АВАРИИ ПРИ ГЕОФИЗИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ НАКЛОННО-НАПРАВЛЕННЫХ СКВАЖИН И БОКОВЫХ СТВОЛОВ С ГОРИЗОНТАЛЬНЫМ ОКОНЧАНИЕМ

Грабовская А.П., Жумабаев Д.Д.
Башкирский государственный университет

Сооружение скважины представляет собой сложный технико-технологический процесс, осуществляемый без доступа в нее человека. Тем не менее, от начала забуривания до полного завершения строительства осуществляется постоянный контроль ее проводки, обеспечивающий точность и степень соответствия траектории ствола проектным показателям при одновременном изучении вскрываемого геологического разреза и оценкой его флюидонасыщенности (вода, нефть, газ) с попутным поиском и выявлением в

разрезах полезных ископаемых. Все это возможно, доступно и осуществляется геофизическими методами исследований, как индивидуально, так и комплексом методов с помощью скважинных геофизических приборов, с которыми хоть и не часто, но происходят аварии.

Скважина 1ЛГВ, забой 3880 м, техническая колонна диаметром 245 мм спущена на глубину 2400 м, диаметр ствола скважины под эксплуатационную колонну 215,9 мм, буровой раствор полимер глинистый, параметры: плотность 1,16 г/см³, условная вязкость 52 сек, фильтрация 7,2 см³/30 мин.

Спустили КНБК на глубину 3845 м, произвели расширку в интервале 3845-3851,4 м, пробурили в интервале 3851,4-3880 м. Промыли скважину, подняли инструмент для проведения геофизических исследований.

Промыслово-геофизические исследования: прибор стандартного каротажа при спуске встал на глубине 2465 м, неоднократные попытки продвинуть прибор результатов не дали, каверномер с удлинителем встал на глубине 2465 м.

Спустили инструмент с воронкой на открытом конце СБТ 127 на глубину 2470 м с перекрытием места непрохождения приборов. Выполнили термометрию, кавернометрию, индукционный каротаж, РК, инклинометрию до глубины 3880 м. Подняли инструмент с воронкой, повторили попытку спуска стандартного каротажа, прибор встал на глубине 2465 м.

Спустили компоновку для шаблонирования в интервалах 2429-2467 м, 2467-2495 м и проработки интервалов 3860-3876 м, 3876-3880 м с промывкой на забое в течение двух часов.

Возобновили проведение промыслово-геофизических исследований: выполнили – кавернометрию в интервале 2560-2360 м, акустический каротаж в интервале 3880-3200 м, микрозонд не прошел до забоя.

Спустили СБТ с воронкой на глубину 2470 м. ГИС через инструмент: выполнили стандартный каротаж и резистивиметрию в интервале 3880-3200 м. Подняли воронку, попытка записи микрозонда не удалась. Прибор встал на глубине 2465 м.

Спустили воронку для проведения ВСП, во время записи ВСП произошел обрыв кабеля. В скважине остались три зонда ВСП с кабелем. Выполнили аварийные работы по извлечению оборванных зондов спуском ловителей и торцевого фрезера. Извлечь зонды с кабелем не удалось, они были сбиты на забой скважины.

В связи с отсутствием признаков нефтенасыщения в интервале 3220-3880 м нижняя часть ствола скважины ликвидирована установкой цементных изолирующих мостов.

Скважина 4024 ЧРП, забой скважины 1898 м, диаметр скважины 142,9 мм, интервал вырезания «окна» 1134-1138 м в 168 мм эксплуатационной колонне.

При замере кривизны прибором ИММН-60 к нижней части прибора был прикреплен удлинитель-утяжелитель. После выполнения записи и подъема прибора оказалось, что удлинитель-утяжелитель остался в скважине. Удлинитель-утяжелитель из дюралюминиевого сплава представляет собой

трубку длиной 1 метр с конусным наконечником, диаметром 60 мм, толщиной стенки 3 мм, весом 8 кг. В скважину спустили второй прибор и произвели запись, убедились, что удлинитель-утяжелитель находится на забое. Для обеспечения продолжения бурения в скважину спустили фрезер и произвели разрушение и вымывание мелкой стружки разрушенного удлинителя-утяжелителя до полной очистки скважины. Подняли фрезер, заменили на долото, произвели спуск, с проработкой до забоя, промыли скважину и продолжили бурение.

Причиной аварии явился отворот удлинителя-утяжелителя в процессе записи. Время, затраченное на ликвидацию и удаление из скважины удлинителя-утяжелителя составило 33,42 часа.

По завершению работ по бурению и креплению бокового ствола скважины № 2 ЛГВ программой работ было предусмотрено проведение перфорации и вызов притока из продуктивного пласта. Учитывая большую кривизну и малый диаметр обсадных труб хвостовика перфорация была запланирована на насосно компрессорных трубах. После спуска ТПНКТ и привязке к реперам по ЛМ (локатор муфт), выявлен недоспуск перфоратора КПО-73 мм до интервала перфорации. Была допущена ошибка в мере и количестве спущенных в скважину труб. В скважину по мере труб спущено 337 труб общей длиной 3551 м, из скважины фактически поднято 339 труб общей длиной 3559 м. После подъема перфоратора КПО-73 из скважины, спускаемого на НКТ-73, обнаружена разгерметизация перфоратора при разборке КПО-73 внутри перфоратора обнаружена вода. При спуске перфоратора в интервал перфорации получена посадка на забой и разгрузка 5 тонн сверх собственного веса подвески НКТ, вследствие этого произошла разгерметизация перфоратора и невозможность дальнейшего использования зарядов, детонирующего шнура и корпусов перфоратора.

При спуске перфоратора бригадой была допущена ошибка в расчете меры НКТ – реперные патрубки для привязки перфоратора были установлены на одну трубу выше по расчету меры НКТ, а ниже репера не учтена еще одна труба НКТ. Вследствие этого, длина сборки НКТ с перфоратором выше и ниже реперных патрубков оказалась больше на две трубы, чем по расчетам.

После установления и устранения причин неудачного спуска произвели повторно спуск для перфорации в запланированном интервале. После подъема отстрелянного перфоратора выявлен слом по телу нижней секции перфоратора. Длина оставшейся в скважине секции составила 3,36 м, из них перфоратор 3,13 м, башмак 0,23 м. Учитывая наличие в скважине зумпфа достаточной длины, оставленный корпус перфоратора на данном этапе решили не поднимать.

Общее непроизводительное время при выполнении данных работ составило 111 часов.

Скважина № 197 ПКГ. Диаметр кондуктора 245 мм, башмак кондуктора на глубине 857 м. Текущий забой скважины 2560 м. Максимальный зенитный угол 11 градусов на глубине 558 м. Буровой раствор малоглинистый полимерный, параметры: плотность 1,20 г/см³, условная вязкость 30 сек,

фильтрация 3,7 см³/30 мин.

Для спуска в скважину, сборку аппаратуры электрокаротажа подняли над устьем. Из-за малой высоты бурового станка с помощью вспомогательной лебедки (кермак) произвели подъем сборки петель за гибкую часть зонда и начали спускать в скважину. При спуске аппаратуры в скважину произошел срыв крепежного ремня с места крепления и проскальзывание. От рывка произошел обрыв геофизического кабеля в узле крепления наконечника зонда и падение в скважину сборки скважинной геофизической аппаратуры. В результате аварии в скважине оказались (снизу-вверх): ВМКЗ, зонд БКЗ-75 18,7 м. Общая длина сборки 26,1 м, диаметр приборов 75 мм.

Для извлечения сборки геофизических приборов произвели ловильные работы на трубах удочкой ловильного типа УОП-1-168-3-76 в интервале глубин 0-883 м. В результате данных работ были извлечены из скважины фрагменты оплетки гибкой части прибора БКЗ-75. Максимальная разгрузка при посадках ловильного инструмента составляла 2,0-2,5 тн. Было произведено 7 манипуляций по захвату гибкой части в месте посадки ловильного инструмента. Захватить сборку и извлечь из скважины не удалось. Произвели работы торцевыми фрезерами последовательно диаметром 197 мм и 205 мм. После этого спустили трех шарошечное долото диаметром 215,9 мм с проработкой и разбуриванием, сбили сборку геофизических приборов до глубины 1800 м. Подняли инструмент, собрали КНБК: долото БИТ2 215,9 МС + УБТ-178 – 9 метров + СБТ 114 – остальное. Во время промывки на глубине 2560 м произошел прихват бурильного инструмента. Работы по ликвидации прихвата бурильного инструмента (расхаживание инструмента, установка нефтяных ванн) положительного результата не достигли.

В связи с невозможностью ликвидации прихвата бурильного инструмента решили ликвидировать часть ствола скважины и забуриться вторым стволом. С этой целью, через бурильные трубы установили изолирующий цементный мост в интервале 2560-2420 м. После истечения времени ОЗЦ, произвели торпедирование бурильной колонны на глубине 1810 м. Произвели установку цементного моста в интервале 1805-1705 м. После ОЗЦ спустили КНБК, нащупали «голову» цементного моста на глубине 1697 м. Подбурили цементный мост до глубины 1720 м и произвели резку второго ствола.

Причина аварии: ненадежное крепление нестандартным стропом сборки приборов к крюку вспомогательной лебедки; некачественное соединение наконечника прибора БКЗ к гибкой части зонда.

При бурении основного наклонно направленного бокового ствола с горизонтальным окончанием и достижении скважиной № 150 ВНБ проектного забоя на глубине 2249 м был проведен окончательный каротаж на бурильных трубах комплектом АМК-Горизонт 90-ВАК в два спуска. После второго подъема скважинной геофизической аппаратуры обнаружено отсутствие одной стальной рессоры центратора (рис 1.).

Рисунок 1. Отсутствие одной рессоры центратора после извлечения прибора из скважины № 150 ВНБ

После проработки открытого ствола скважины посадок и затяжек не наблюдалось. При спуске хвостовика на глубине 2131 м произошла посадка колонны. После многократных попыток расхаживания при наличии циркуляции освободить колонну не удалось. Спущенную на глубину 2131 м колонну зацементировали, «голова» хвостовика после отсоединения буровой колонны оказалась на глубине 1573,69 м. В связи с недохождением хвостовика до проектного забоя разбурили оснастку хвостовика и спустили дополнительный 60 мм НКТ - фильтр в интервал 2126 - 2249 м.

Причиной аварии явилось ненадежное крепление рессоры в конструкции центратора. В последующем, оставленная в скважине стальная рессора, при проработке ствола распрямилась и впечаталась в стенку скважины, а при спуске хвостовика вернулась в исходное положение и привела к заклиниванию спускаемого хвостовика.

Скважина 365 КВГ, забой 3060 м, «окно» вырезано в интервале 2235-2245 м в 168 мм колонне, диаметр скважины 142,9 мм, буровой раствор биополимерный, параметры: плотность 1.09 г/см³, условная вязкость 30 сек, фильтрация 4,5 см³/30 мин.

При проведении геофизических исследований произошел прихват прибора ИНГК-43 на глубине 2568 м. Для ликвидации прихвата сразу приступили к расхаживанию кабеля на разных скоростях до создания нагрузки 3 тн, удерживали прибор на вытяжке 3 тн, закачали технический раствор в объеме 10 м³, расхаживали прибор до нагрузки 3,5 тн. После принятых мер прихват прибора был устранен. Прибор отошел при нагрузке 3,5 тн. После извлечения прибора произвели проработку и промывку скважины, подняли инструмент и продолжили геофизические исследования.

Время затраченное на ликвидацию прихвата прибора составило 8 часов 30 минут.

В процессе геофизических исследований в скважине № 301 ЖШК, при записи на глубине 3840 м произошла затяжка прибора К-1-723, зацепившись за башмак 168 мм колонны. Расхаживание геофизическим подъемником до 5 тн оказалось безрезультатным. С целью извлечения прибора, произвели спуск

воронки с пропуском кабеля через инструмент. Во время спуска на глубине 2960 м произошел обрыв в замковом соединении каротажного кабеля. В скважине осталось: кабель 3840 м, стыковочный узел и геофизический прибор К 1-723 диаметром 75 мм. Конец кабеля был извлечен с помощью специального ловителя с внутренним захватом, с глубины 200 м. Спущена воронка с пропуском кабеля внутри СБТ диаметром 126 мм, затем получили посадку воронки на глубине 3500 м. После спуска ловителя с внутренним захватом, с пропуском кабеля внутри СБТ, получили посадку на глубине 3506 м. Произвели обрыв кабеля. Извлекли весь кабель до места заделки с косой прибора.

Произвели спуск забойного фрезера до глубины 3851,6 м (не прошел в ствол скважины 139,7 мм). Снова спустили ловитель с внутренним захватом до глубины 3851,6 м с нагрузкой 3-5 тн. Произошел провал до глубины 3852,5 м, после подъема был выявлен слом двух челюстей ловителя. В скважине осталось: две челюсти ловителя, каждая 1 метр длиной.

Произвели ловильные работы с помощью колокола 85×64 с «юбкой» - безрезультатно. Спустили печать. На печати отразился фрагмент остатка кабелеловителя с внутренним захватом.

Работы по ликвидации аварии прекращены. В скважине осталось: прибор К-1-723, стыковочный узел – 20 м, 2 челюсти ловителя с внутренним захватом - каждая длиной по одному метру.

Скважина 308 ЖШК. При понижении уровня жидкости в обсадной колонне сваби́рованием, с целью оценки герметичности колонны произошел обрыв сваба. Ловильные работы по извлечению сваба производились специальным ловильным устройством, продолжительность работ составила 6 часов 40 минут. Сваб удалось извлечь, авария ликвидирована.

Рассмотренные в работе примеры свидетельствуют о том, что не смотря на тщательную подготовку ствола скважин к геофизическим исследованиям, все же встречаются случаи аварий с геофизическими приборами.

Как показывает практика, большинство случаев изначально связано с геотехнологическим состоянием ствола скважины, а итог работ по ликвидации аварий не всегда предсказуем. Примером тому, является ликвидация аварии в скважине № 150 ВНБ, которая не только не достигла положительного результата, но по ходу работ привела к новой аварии, которая в свою очередь, привела к вынужденному изменению конструкции скважины, что в последующем может отразиться на работе скважины.

Использованные источники:

1. Антонов К.В. Бурение скважин / сост. К.В. Антонов, Р.А. Валиуллин, И.Г. Низаева / под ред. канд. техн. наук, доцента К.В. Антонова. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2018. – 344 с.
2. Винниченко В. М. Предупреждение и ликвидация осложнений и аварий
3. при бурении разведочных скважин. / В.М. Винниченко, А.Е. Гончаров, Н.Н. Максименко. – М.: Недра, 1991. – 170 с.

4. Правила геофизических исследований и работ в нефтяных и газовых скважинах. Согласованы с Федеральным горным и промышленным надзором России 15 ноября 1999 года. Утверждены совместным приказом Министерства топлива и энергетики России и Министерства природных ресурсов России от 28 декабря 1999 года № 445/323. Москва 1999. – 67 с.
5. Правила безопасности в нефтяной и газовой промышленности. Утв. приказом Федеральной службы по экологическому, технологическому и атомному надзору от 12.03.2013 № 101.
6. Пустовойтенко И. П. Предупреждение и ликвидация аварий в бурении / И.П. Пустовойтенко – М.: Недра, 1988. – 279 с.

Научный руководитель: к.т.н., доцент Антонов К.В.

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПОЛУЧЕНИЯ СТАНДАРТНЫХ МАРГАНЦЕВЫХ СПЛАВОВ ПУТЕМ ПЕРЕРАБОТКИ НЕКОНДИЦИОННЫХ ЖЕЛЕЗОСОДЕРЖАЩИХ МАРГАНЦЕВЫХ РУД КАЗАХСТАНА

Жауынбаева А.А., Жауынбаев А.Е., Базаркелді Д.Б., Бауыржан А.Б.
Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова

Руда, содержащее марганец относится к группе полезных ископаемых, имеющих важное стратегическое значение. Казахстан, где в подтвержденных запасах сосредоточено около 70% некондиционных железомарганцевых руд, до настоящего времени вынужден использовать только легкообогатимые окисленные марганцевые руды. Вовлечение в металлургический передел железомарганцевых руд как качественно нового сырья для производства марганцевых сплавов является наиболее актуальной в ферросплавной промышленности.

В связи с ограниченностью запасов высококачественных марганцевых руд Казахстана (около 10% с содержанием Mn более 30%) и растущей потребностью в металлургии все большее значение придается использованию бедных железомарганцевых руд. Поэтому важно вовлечение в производство бедных железомарганцевых руд. Эта проблема особо значима в Казахстане в силу огромных запасов бедных железомарганцевых руд и острой потребности черной металлургии в марганцевых ферросплавах в условиях суверенитета, диктующего необходимость создания производства марганцевых сплавов на уровне требований мировых стандартов. При вовлечении в производство обогащенных руд должны быть оценены физико-химические свойства полученных концентратов и технико-экономические показатели процесса переработки. Важными условиями при оценке качества обогащенной руды являются величины соотношений марганца к железу (Mn/Fe не менее 6 для

производства ферросиликомарганца и не менее 8 для производства углеродистого ферромарганца) и общая технологичность сырья.

По данным геологических служб на территории Казахстана известно более 100 месторождений и рудопроявлений, из которых Государственным балансом учтено 19 месторождений. Все разведанные и учтенные Госбалансом месторождения расположены в Карагандинской области, преимущественно в Атасуйском и Жезды-Улытауском рудных районах. Наиболее крупными месторождениями являются Каражал и Ушкатын III. Разрабатываются 7 месторождений (Ушкатын III, Восточный Камыс, Тур, Есымжал, Жомарт, Западный Каражал и Богач), из них в 2000 году добычные работы проводились только на 4-х: Ушкатын III, Восточный Камыс, Тур и Богач. Причем добываются и перерабатываются преимущественно окисленные марганцевые руды с содержанием железа менее 5%, развитые в верхних частях месторождений и не требующие больших затрат на обогащение и разработку, доля которых около 4% от общих разведанных запасов. Но, в то же время наблюдается резкий подъем уровня погашения запасов за последние четыре года.

С учетом некоторого увеличения объемов ежегодной добычи окисленных марганцевых руд обеспеченность разведываемыми запасами составляет 6 лет. Особенно следует отметить, что запасы окисленных руд месторождения Ушкатын III, где недропользователем является ОАО «Жайремский ГОК», в 2002 году были практически полностью отработаны. Выходом из этого положения видится в активизации поисково-разведочных работ на площадях перспективных на легкообогатимые окисленные руды, но это не является наиболее эффективным выходом из положения.

Казахстан располагает рядом месторождений относительно бедных марганцевых руд. Большая часть месторождений представлена рудами с низким содержанием марганца, высоким - железа и кремния и не пригодные для выплавки ферросплавов без предварительной подготовки. Но, не смотря на это, практически все марганцевые руды Казахстана характеризуются низким содержанием фосфора (0,01–0,05, в среднем 0,03 %), что повышает их ценность как металлургического сырья.

Технологическая схема подготовки окисленных марганцевых руд и обогащения некондиционных железомарганцевых руд к металлургической переработке предопределяет образование мелочи, значительное количество которой скопилось в местах добычи и на обогатительных фабриках. Современные металлургические агрегаты приспособлены к потреблению только кусковых материалов и, чтобы вовлечь в производство ферросплавов мелочь марганцевого сырья ее необходимо окусковывать, что можно осуществить одним из трех способов: агломерацией, окомкованием и брикетированием [2].

Наиболее распространенный способ, которым в бывшем Советском Союзе получали более 3,5 млн. тонн в год окускованного материала – агломерация. Следует отметить, что до настоящего времени промышленной технологии

окускования обогащенных марганцевых руд Центрального Казахстана нет [2, 3]. В работе [2] рассмотрен вариант производства марганцевого агломерата, пригодного для выплавки низкофосфористых марок стандартного и нестандартного силикомарганца, из смеси природных марганцевых концентратов, не прошедших термической обработки. Но в этой работе говорится о необходимом продолжении исследования по отработке промышленной технологии производства и повышению качества агломерата путем оптимизации тепловых и технических режимов спекания, использования флюсов. Необходимость продолжения исследований по агломерации объясняется еще и тем, что технологии окускования обжигмагнитных марганцевых концентратов полученных при переработке железомарганцевых руд не существует. При этом приоритетное внимание необходимо уделять малоисследованной первой стадии технологической схемы переработки железомарганцевых руд (обогащение – окускование – выплавка ферросплавов), т.е. процессу обогащения железомарганцевых руд, так как именно на этой стадии останавливались все ранее проводимые исследования. [3 - 6]

Таким образом, проведенный анализ запасов марганцевого сырья показал, что для обеспечения сырьем, развивающую марганцевую ферросплавную отрасль, в первую очередь, необходимо направить исследования на создание эффективных технологий обогащения железомарганцевых руд с целью вовлечение их в металлургический передел. Один из вариантов является обжигмагнитная обработка железомарганцевых руд с получением железорудного и марганцевого концентратов и разработка технологических процессов передела концентратов при выплавке электростали и силикомарганца.

С целью определения возможности обогащения железомарганцевых руд были проведены лабораторные опыты по селективному восстановлению оксидов железа до металлического состояния с последующим его удалением при помощи магнитной сепарации. При этом изучалась возможность получения марганцевого и частично металлизированного железорудного концентратов из железомарганцевых руд по обжигмагнитной схеме обогащения. [3 - 6]

Лабораторные исследования по обжигу и магнитной сепарации.

Исследования по селективному восстановлению железа из его оксидов проводились с железомарганцевой рудой, отбракованной из-за высокого содержания железа и низкого коэффициента соотношения марганца к железу. Химический состав использованной в эксперименте железомарганцевой руды месторождения «Западный Камыс» приведен в таблице 1, крупность которого составила 0-5 мм. В качестве восстановителя использовался уголь Шубарколь крупностью 5-20 мм, технический состав и химический состав золы представлен в таблице 1.

Таблица 1 - Химический состав железомарганцевой руды и угля Шубарколь

Фракция, мм	Содержание, %									
	Mn _{общ}	Fe _{общ}	SiO ₂	CaO	MgO	Al ₂ O ₃	P	S	п.п.п.	Mn/Fe

Руда (0-5 мм)	17,81	5,16	41,3	1,46	1,25	5,92	0,034	0,025	8,79	3,45
Уголь Шураколь	Технический анализ, %					Химический состав золы, %				
	W	V	A	S	P	Al ₂ O ₃	FeO	SiO ₂	MgO	CaO
5-20 мм	9,10	46,2	2,75	0,33	0,005	17,5	14,5	35,1	5,5	9,5

Количество восстановителя в смеси с рудой составляло 1:1, т.е. Восстановительный обжиг железомарганцевой руды осуществлялся в муфельной печи при температуре 900 °С в течение 5 часов с последующим медленным охлаждением материала в печи. [3 - 6]

Магнитная сепарация проводилась при различных силах тока, задачей которых было определение возможности максимального выделения железорудного концентрата из обожженной железомарганцевой руды в отдельную фазу. Сухую магнитную сепарацию осуществляли на магнитном сепараторе Т-138. В результате проведенной сухой магнитной сепарации были получены 3 магнитных продукта и 1 немагнитный продукт, химический состав которых представлены в таблице 2.

Таблица 2 - Результаты магнитной сепарации железомарганцевой руды месторождения «Западный Камыс» (0-5 мм) обожженной при 900°С в течение 5ч

Фракция и сила тока, А	Выход, %	Содержание, %			Распределение, %	
		Mn _{общ}	Fe _{общ}	Mn/Fe	Mn	Fe
магн. 0,5 А	22,7	12,98	10,26	1,26	17,46	49,16
магн. 0,75 А	6,3	15,18	5,67	2,677	5,66	7,53
магн. 1,0 А	9,16	17,58	4,59	3,83	9,54	8,87
немагн. 1,0 А	61,8	18,38	2,64	6,96	67,33	34,44
Итого:	100	16,88	4,74	3,56	100	100

По результатам проведенного опыта №3 установлено, что максимальное увеличение содержания Fe_{общ} в магнитной фракции до 10,26% и снижение Mn_{общ} до 12,98% при силе тока 0,5 А (рисунок 3.7). Обратная картина наблюдается для немагнитной фракции, где содержание Mn_{общ} увеличилось до 18,38%, а Fe_{общ} уменьшилось до 2,64%. Полученный марганцевый концентрат (немагнитная фракция 1,0 А) отвечает требованиям по соотношению марганца к железу (выше 6). Положительной характеристикой полученного концентрата является то, что он частично восстановлен. Поэтому при ферросплавном переделе потребуется меньше восстановителя в виде кокса, что положительно скажется на понижении себестоимости получаемых марганцевых ферросплавов. Полученный железорудный концентрат по суммарному содержанию железа и марганца пригоден для выплавки чугуна в доменных печах.

Лабораторные плавки. С целью моделирования процесса выплавки марганцевых сплавов и установления оптимального технологического режима электроплавки применительно к полученному марганцевому концентрату для получения из них стандартного ферросиликомарганца были проведены тигельные плавки на лабораторной высокотемпературной печи Таммана.

В качестве шихтовых материалов также использовался флюсующий

материал доломит, с содержанием: 21,22% MgO, 30,78% CaO, 1,01% SiO₂, 0,47% Al₂O₃, 0,11% S, 0,51% Fe_{общ.}. По результатам химического анализа проведен расчет шихты для выплавки ферросиликомарганца в печи Таммана, сделан подбор навесок и проведены 2 опытные плавки.

Навеска рудной части составляла во всех опытах приблизительно 150 г. За нулевое время условно принималось время достижения расплавом заданной температуры. Металл и шлак опытных плавов выдерживали в графитовых тиглях в течении 1 часа при постоянной температуре 1500°С в слабо восстановительной атмосфере. Температуру измеряли термопарой ВР5-20.

В ходе эксперимента температуру поддерживали постоянной. Колебания температуры составили 10°С. По результатам химического анализа, приведенные в таблице 3, было определено распределение марганца, кремния и железа между металлом и шлаком.

Таблица 3 - Химический состав марганцевых сплавов (металл и шлак)

№ оп.	Материал	Выход, %	Содержание, %				Извлечение, %		
			Mn	Fe	Si	C	Mn	Fe	Si
1	Металл	40,2	69,76	2,68	16,95	1,63	84,75	77,94	20,76
	Шлак	59,8	8,44	0,51	43,5*	18,61**	15,25	22,06	79,24
	Итого	100	-	-	-	-	100	100	100
2	Металл	34,57	66,93	1,46	18,47	1,58	81,51	62,14	21,80
	Шлак	65,43	8,02	0,47	35*	21,01**	18,49	37,86	78,20
	Итого	100	-	-	-	-	100	100	100

Примечания: 1 - * - содержание в сплаве кремния (SiO₂);
2 - ** - содержание в шлаке оксида кальция (CaO).

По результатам тигельных плавов можно сделать заключение, что из ранее полученной немагнитной фракции предпочтительнее получать стандартные марки ферросиликомарганца с содержанием 66,93-69,76% Mn и 1,46-2,68% Fe, а кремний варьируется в пределах 16,95-18,47%. Это объясняется высоким содержанием кремнезема в немагнитной фракции и низким значением природной основности исходной руды.

Результаты лабораторных исследований, проведенных в печи Таммана, показали принципиальную возможность выплавки ферросиликомарганца из полученной немагнитной фракции марганцево-рудного материала.

По проведенной работе установлены следующие выводы:

Таким образом, судя по результатам переработки железомарганцевой руды месторождения «Западный Камыс» обжиг-магнитным способом (при обжиге 900°С в течение 5 часов и магнитной сепарации при силе тока 0,5-1,0А), позволяет получить марганецсодержащий продукт пригодный по содержанию марганца (до 18,38%) и железа (до 2,64%) для последующее металлургической переработки и получения из них стандартного марганецсодержащего сплава с содержанием 66,93-69,76% Mn и 1,46-2,68% Si соответствующий ГОСТ 4756-91 марки ФСМн17. Степень извлечения марганца и кремния при выплавке

ферросиликомарганца в среднем составила 84,75 и 21,8% соответственно.

Таким образом, по проведенным исследованиям по изучению возможности получения из железомарганцевой руды месторождения «Западный Камыс» кондиционного марганцево-рудного материала (немагнитная фракция), а также получения из них стандартных марок марганцевых сплавов в лабораторных условиях.

Использованные источники:

1. Ким В., Акбердин А., Ли А., Требухова Т., Сабитов М., Татаркин Н. Разработка и создание технологии производства марганцевого агломерата в Казкхстане // Физико-химические и технологические вопросы металлургического производства Казахстана: Сб.тр. ХМИ. – Алматы, «Искандер». – 2002, т. 30, кн.1.- С. 363-370.
2. Толымбеков М.Ж., Святков Б.А. Состояние марганцевой базы Казахстана и пути ее развития // Физико-химические и технологические вопросы металлургического производства Казахстана: Сб.тр. ХМИ. –Алматы, «Искандер». – 2002, т. 30, кн.1. -С. 92-99.
3. Байсанов А.С. Фазовые равновесия и кинетика процессов пирометаллургической переработки железомарганцевых руд. Дисс. на соискание кандит. техн. наук.: 05.16.02. – Караганды.: ХМИ, 2007. – 168 с.
4. Самуратов Е.К. Разработка комплексной технологии переработки некондиционных железомарганцевых руд месторождений Жомарт и Западный Камыс. Дисс. на соискание кандит. техн. наук.: 05.16.02. – Караганды.: ХМИ, 2010. – 169 с.
5. Samuratov Ye., Baisanov A., Tolymbekov M. Complex processing of iron-manganese ore central Kazakhstan // Proceedings of the twelfth international ferroalloys congress «Sustainable future». - Helsinki, Finland 6-9 June 2010. V-II, P. 517 - 520.
6. Ye. Samuratov, B. Kelamanov, A. Akuov, Ye. Zhumagaliyev, M. Akhmetova Smelting standard grades of manganese ferroalloys from agglomerated thermo-magnetic manganese concentrates. Metalurgija 59 (2020) 1, 85-88.

Научный руководитель – к.т.н., доцент Самуратов Е.К.

АВАРИИ ПРИ БУРЕНИИ БОКОВЫХ НАКЛОННО НАПРАВЛЕННЫХ СТВОЛОВ СКВАЖИН

Жумабаев Д.Д., Грабовская А.П.
Башкирский государственный университет

По величине отклонения от вертикали скважины делятся на две группы: условно вертикальные и наклонные. К условно вертикальным, относятся

скважины, оси которых имеют незначительные (до 2-3°) и плавные отклонения от вертикали. Ко второй группе относятся скважины с большими отклонениями (до 60°, 90° и более) от вертикали и со значительными смещениями забоя по горизонтали (от нескольких десятков до нескольких тысяч метров). Такие скважины принято называть наклонными. Отклонение скважины может быть вызвано как природными факторами (геологическое строение разреза), так и технико-технологическими условиями бурения.

В работе рассматриваются наклонно направленные скважины, бурение которых наиболее сопряжено с возникновением разного рода осложнений и аварий. Однако практика свидетельствует о том, что как бы ни были сложны аварии, в конечном итоге их удается ликвидировать. Вопрос только в том, сколько времени и средств будет затрачено на их ликвидацию, которые в свою очередь зависят от многих факторов, в том числе в немалой степени определяются и уровнем профессиональной подготовки специалистов.

Рассмотрим подробно аварии произошедшие на буровом предприятии при бурении боковых стволов скважин на разных месторождениях, в разных геологических разрезах.

Аварийное разъединение клинового отклонителя в скважине № 2313 ПБК, обсадная колонна диаметром 146 × 7 мм, искусственный забой 2910 м (цементный мост). В скважине находится якорь гидравлический ЯГ-146 (длина 4205 мм, диаметр 121 мм), клиновой отклонитель КОГУ-146 (длина 2750 мм, диаметр 116 мм, ширина «головы» клина 97 мм). «Голова» клина находится на глубине 2490 м, промывочная жидкость – техническая вода плотностью 1,01 г/см³. После спуска клина на глубину 2494 м приступили к активации якоря ЯГ3-146 посредством повышения давления в бурильном инструменте до 140 атм. При давлении 60 атм появилась циркуляция. После подъема инструмента обнаружился срез срезного болта крепления фрезера ФДУ-124/3 с клиновым отклонителем КОГУ-146. Спустили КНБК: колокол ловильный К 100×91, СБТ-89 - отстальное. На глубине 2353 м, произвели наворот колокола и с весом инструмента на верх 75 тн произвели подъем аварийного клина.

Причиной аварии стал слом транспортного срезного винта.

Скважина № 308 ЖШК. При спуске и ориентировании клина-отклонителя произошел срез транспортного болта и отсоединение клина-отклонителя от фрезы. Буровым инструментом нащупали «голову» клина-отклонителя на глубине 3853 м и извлекать не стали. Новый клин-отклонитель установили в интервале 3845-3851 м.

При вырезании «окна» на глубине 3842 м произошел слом по ниппельной части замка бурильной трубы 89×9,35 мм (З-86) на глубине 990 м. Авария ликвидирована наворотом метчика МБУ 32×73 и подъемом оставленной части компоновки. При бурении на глубине 4017 м произошел скол вершин трех шарошек. Авария ликвидирована спуском компоновки включающей фрез 2ФЗ-135 + шламометаллоуловитель ШМУ-120. При проработке интервала 4030-4031 м и бурении на глубине 4017 м в скважине осталась одна шарошка и вершины двух шарошек. Авария ликвидирована путем спуска компоновки, включающей

фрез 2ФЗ-135 + шламометаллоуловитель ШМУ-120 и ФЛМ-135. При подъеме КНБК произошел захват бурильного инструмента. Захват ликвидирован путем встряхивания колонны шнуровой торпедой. После извлечения захваченного инструмента обнаружено, что в скважине остался конус вершины одной шарошки. Авария ликвидирована спуском магнитного фрезера ФЛМ-135 с шламометаллоуловителем ШМУ-127. При достижении забоя 4105 м на забое оставлены шесть высокопрочных вставных резцов вооружения долота. Авария ликвидирована разбуриванием резцов забойной фрезой ФЗ-87 с последующим их подъемом в контейнере после отработки гидрожелонки. При проработке ствола скважины в интервале 4092,0-4101,5 м в скважине осталось долото ДТФ-95-0,14 мм + переводник М 3-66×М 3-73 -0,47 м + БТ 60×7 мм - 214 м. Авария ликвидирована наворотом метчика и подъемом оставленной части компоновки.

В последующем при освоении скважины и спуске НКТ-73 на глубину 4077 м была отмечена потеря движения вверх колонны НКТ-73 с глубины 4072 м. Дальнейший спуск был прекращен. Мероприятия по расхаживанию НКТ-73 положительных результатов не дали. На скважине находилась геофизическая партия, которая выполнила взрывные работы по встряхиванию колонны НКТ-73. После создания импульса встряхивания на глубине 4049 м при натяжении 10 тн сверх собственного веса, приступили к подъему труб. Весь инструмент извлечен из скважины. Время затраченное на приведение колонны НКТ в подвижное состояние составило 44 часа.

Скважина № 412 КРП. Забой скважины 3240 м. Интервал «окна» в 146 мм эксплуатационной колонне 2246-2249 м. Буровой раствор биополимерный Буртех С; параметры: плотность 1,10 г/см³, условная вязкость 25 сек, фильтрация 3 см³/30 мин, рН - 8. В скважине находится: башмак хвостовика-колонны – 0,34 м + обсадная труба диаметром 102 мм – 11,67 м + обратный клапан – 0,25 м + кольцо «стоп» – 0,23 м + обсадная труба 102 мм – 1026,41 м + подвеска гидравлическая – 1,71 м + пакер – 2,39 м + посадочный инструмент – 2,1 м + бурильные трубы 73 × 9,19 мм – до устья.

При спуске хвостовика 102×6,5 мм на глубине 2934 м при очередном наращивании произошел захват обсадных труб. Произвели разгрузку хвостовика до 0 тонн. Начали подъем хвостовика, была поднята одна свеча, при подъеме второй свечи увеличилась нагрузка на крюке до 95 тонн (собственный вес в «окне» при спуске - 25 тонн, при подъеме 54 тонны).

Восстановили циркуляцию, попытки расхаживания с циркуляцией от 0 до 95 тонн и периодической разгрузкой инструмента ни к чему не привели. Установили нефтяную ванну в объеме 8 м³, желаемого результата не достигли. Установили кислотную ванну в объеме 3 м³ и повторно нефтяную ванну в объеме 8 м³ по всей длине хвостовика, проводилось расхаживание под разными нагрузками, результат отрицательный. Установили кислотную ванну в объеме 6 м³ 12 % соляной кислоты, положительного результата не достигли.

При расхаживании произошел слом под верхним переводником посадочного инструмента. «Голова» на глубине 1870 метров представлена

трубой диаметром 73 мм. Овершотом ЛТН-120 извлекли посадочный инструмент. Прочистная пробка осталась в хвостовике. Лево́й труболовкой ТВПМ1-102 извлекли верхний пакер. Работали лево́ми труболовками ТВМ1-102 и ТВПМ1-102 по извлечению клиновой подвески хвостовика, извлечь не удалось. «Голова» на глубине 1877 метров представлена ниппельной частью обсадной трубы 102×6,5 мм.

Собрали КНБК: НКТ-60 + бурильные трубы 73×9,19 и протолкнули прочистную пробку до глубины 2902 метра. Спустили лево́й колокол К 100-91 и соединились с «головой». В процессе наворота колокола хвостовик отвернулся на глубине 1947 метров. «Голова» представлена ниппельной частью обсадной трубы 102×6,5 мм. В скважине остались два сухаря от клиновой подвески размером 61×168×9 мм (один сухарь с крепежной пластиной толщиной 2,5 мм и длиной ~100 мм). Спустили магнитный фрезер ФМ-118 на правом инструменте. Подняли фрагмент сухаря клина размером 61×56×7 мм.

В связи с невозможностью извлечения хвостовика определили место его прихвата прихватоопределителем и участок его отстрела торпедой для извлечения. Отстрел не прихваченной части хвостовика произвели торпедой ТШТ-65 (Ø 70 мм) на глубине 2300,5 метров, извлечена 31обсадная труба ОТТМ 102×6,5 мм в количестве 362,5 метра.

Установили цементный мост и произвели забуривание второго бокового ствола. Скважина № 101 ЛГВ – прихват бурильного инструмента. Забой скважины - 1090 м. Кондуктор 324 мм спущен на глубину 880,3 м, диаметр скважины 142,9 мм. Буровой раствор - ингибированный хлоркалийевый; фактические параметры бурового раствора: плотность 1,11 г/см³, условная вязкость 50 с, фильтрация 3,1 см³/30 мин. Бурильный инструмент 203+178+127 мм. В процессе бурения при забое 1090 м произошла остановка бурового насоса из-за отключения электроэнергии. При включении насоса через 15 минут произошел скачок давления, циркуляция отсутствовала, инструмент потерял подвижность. Попытки восстановить циркуляцию и расходить бурильный инструмент не достигли поставленной цели.

После бурения интервала 2025,0-2033,8 м проработали интервал бурения на длину ведущей трубы и произвели наращивание инструмента. После наращивания инструмент потерял подвижность. Расхаживанием инструмента с промывкой требуемого результата не достигли. При подъеме в интервале 1938-1947 м были затяжки инструмента до 17 тн (по данным ГТИ). С расхаживанием и проворотом ротора подняли инструмент до глубины 1891 м. При подъеме в интервале 1900- 1895 м была затяжка инструмента до 20 тн. Отвернули одиночную трубу и навернули ведущую трубу, восстановили циркуляцию и с промывкой и расхаживанием подняли инструмент до глубины 1882 м. При подъеме отмечались затяжки до 20-30 тн. При очередной затяжке инструмент потерял подвижность. Установкой нефтяной и кислотных ванн с расхаживанием инструмента положительного результата не достигли.

Инструмент освободили после установки кислотной ванны и работы Яссом на сбитие инструмента вниз.

Причины аварии: образование сальника на долоте и калибраторе в процессе бурения и проработке в интервале проницаемых пластов горизонтальной части ствола скважины; подъем после освобождения инструмента с затяжками превышающими вес инструмента на 20-30 тн без промывки и разрушения сальника; затягивание бурильной колонны вверх после затяжки инструмента.

В скважине № 605 СБГ интервал вырезки «окна» 1305 ,0-1310,2 м в эксплуатационной колонне диаметром 245 мм, диаметр долота 215,9 мм; параметры бурового раствора: плотность 1,10 г/см³, условная вязкость 30 сек, фильтрация 4,9 см³/30 мин.

При забое 1794,38 м во время подъема бурильного инструмента произошел прихват и пропала циркуляция бурового раствора. Путем расхаживания вверх-вниз на длину рабочей трубы инструмент удалось освободить. Причиной аварии стал обвал стенок скважины представленный терригенными породами, вследствие не обеспечения бурового раствора их устойчивости.

С целью дальнейшего предупреждения обвала стенок скважины и продолжения бурения выполнили следующие работы. Сменили компоновку с ВЗД на роторную. Произвели утяжеление бурового раствора с 1,10 г/см³ до 1,15 г/см³. Обработали буровой раствор нефтью в объеме 8 м³, реагентом ПКД-515 и полимерами для увеличения условной вязкости до 70 сек, СНС до значения 10/19, снизили фильтрацию до 3,2 см³/30 мин по ВМ-6. Проработку ствола скважины продолжили роторной компоновкой, с производительностью насосов до 30 л/с до глубины 1658 м. Затем произвели полный подъем бурильного инструмента и сменили КНБК с роторной компоновки на компоновку с ВЗД. Дальнейшее бурение проходило без аварий и осложнений.

Во время проработки ствола скважины № 7613 МБК произошел прихват бурильного инструмента. Забой скважины 2818 м. В скважине осталось: КНБК – долото БИТ-126, ДРУЗ-106, О.К., ТС (общая длина сборки 16,74 м), СБТ-89 × 9,35 мм – 940 м, УБТ-108 - 9м, ЯСС - 2,1 м, УБТ-108 – 9 м, остальное СБТ-89 × 9,35 мм. Последний замер параметров бурового раствора: плотность 1,22 г/см³, условная вязкость 32 сек, фильтрация 5,0 см³/30 мин, рН – 8,0.

Во время промывки перед подъемом при забое 2818 м подняли инструмент на 32 м до глубины 2786 м. Дальнейший подъем прекратили из-за обнаружения дефектов в талевом канате. При последующей попытке подъема инструмент оказался прихваченным. Циркуляция бурового раствора не прерывалась, давление промывки 80 атм, расход 6-7 л/с. При расхаживании инструмента с нагрузкой 0 – 75 тн вытяжка инструмента составляла 1,5 м.

С целью ликвидации прихвата произвели установку водяной ванны. Закачали в бурильные трубы 0,3 м³ ВУС (техническая вода + 5 кг биополимера Гаммаксан) плотностью 1,02 г/см³, условной вязкостью 90 сек., 12 м³ соленой воды плотностью 1,04 г/см³ (на 12 м³ технической воды 1000 кг КСl), 0,3 м³ ВУС плотностью 1,02 г/см³. Продавили соленую воду с раствором в объеме 10 м³ (из расчета – в затрубном пространстве 12 м³ соленой воды). Периодически

производилось расхаживание инструмента в течение 0,5 часа с нагрузкой не превышающей вес инструмента более 5-10 тн и периодической разгрузкой инструмента.

Время проведения технологической операции составило 9 час 30 минут.

В скважине находится КНБК: конусный фрезер ФОР-126 + ФРС-126 + ТБТ 89 – 3,5 м + ФРС-126 + СБТ 73 (297,56 м) + СБТ 89 (696,15 м) + УБТ-108 – 9 м, Ясс 115 – 2,1м + УБТ-108 – 9 м + СБТ-89 – остальное. Последние замеренные параметры бурового раствора: плотность 1,38 г/см³, условная вязкость 50 с., фильтрация 5,8 см³/30 минут, рН -8,0.

При проработке ствола скважины произошел слом поперечной стяжки тормозной системы буровой лебедки. Буровая установка потеряла возможность осуществлять движение инструмента. Бурильный инструмент находился на глубине 2599 м. Циркуляция бурового раствора не прерывалась.

Для ликвидации прихвата бурильного инструмента на глубине 2599 м было прокачано: 0,5 м³ ВУС (для приготовления ВУС использована техническая вода + 10 кг биополимера Гаммаксан) плотностью 1,02 г/см³, вязкостью 90 сек, 2 м³ соляной кислоты 12 % концентрации, 0,5 м³ ВУС и 8 м³ бурового раствора. Время стояния на реакции 2 часа, затем через каждые 0,5 часа продавливали оставшийся в трубах 1 м³ кислоты буровым раствором в объеме 0,2 м³. Вымыли кислотную ванну. Общее время технологической операции составило 8 часов. Инструмент освободить не удалось.

Произвели установку химической ванны. Прокачали 0,5 м³ ВУС (техническая вода + 5 кг биополимера Гаммаксан) плотностью 1,02 г/см³, вязкостью 90 сек, 2 м³ соляной кислоты 12 % концентрации, 0,5 м³ ВУС, 8 м³ бурового раствора. Стояли на реакции 2 часа, затем через каждые 0,5 часа продавливали оставшийся в трубах 1 м³ кислотной ванны буровым раствором в объеме 0,2 м³. Вымыли кислотную ванну. Предприняли попытку расхаживания, инструмент пришел в движение. Подняли инструмент, сменили компоновку, проработали опасные участки скважины, продолжили бурение.

Общее время технологической операции по ликвидации прихвата составило 14 часов.

Аварии при бурении скважин происходят по разным причинам, к числу которых относятся технические, технологические, геологические. Необходимо отметить, что в ряде случаев оперативного принятия мер, некоторые аварии удается ликвидировать достаточно быстро. В то же время ликвидация других аварий может длиться недели и даже месяцы. В отдельных случаях аварии ликвидировать не удается, что приводит к перебурированию скважины вторым стволом, а иногда и к изменению проектной конструкции скважины. Представленные в работе примеры позволяют оценить потенциал возможностей ликвидации аварий. В данном вопросе остается важным фактор предупреждения аварий, через глубокий анализ материалов накопленного и постоянно пополняемого опыта и учета его при составлении проектных документов на бурение каждой отдельной скважины и строгого соблюдения его исполнения.

Использованные источники:

1. Антонов К.В. Бурение скважин / сост. К.В. Антонов, Р.А. Валиуллин,
2. И.Г. Низаева / под ред. канд. техн. наук, доцента К.В. Антонова. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2018. – 344 с.
3. Винниченко В. М. Предупреждение и ликвидация осложнений и аварий при бурении разведочных скважин. / В.М. Винниченко, А.Е. Гончаров, Н.Н. Максименко. – М.: Недра, 1991. – 170 с.
4. Калинин А.Г., Никитин Б.А., Солодкий К.М., Султанов Б.З. Бурение наклонных и горизонтальных скважин: справочник / А.Г. Калинин, Б.А. Никитин, К.М. Солодкий, Б.З. Султанов – М.: Недра, 1997. - 648 с.
5. Правила безопасности в нефтяной и газовой промышленности. Утв. приказом Федеральной службы по экологическому, технологическому и атомному надзору от 12.03.2013 № 101.
6. Пустовойтенко И. П. Предупреждение и ликвидация аварий в бурении / И.П. Пустовойтенко – М.: Недра, 1988. – 279 с.

Научный руководитель - **к.т.н., доцент Антонов К.В.**

«БОРЛЫ» КЕН ОРНЫНЫҢ КӨМІРІН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ХРОМДЫ ҚАТТЫ ФАЗАЛЫҚ ТОТЫҚСЫЗДАНДЫРУ

Жұмабаева Ж.М., Манасов Н.М., Жайылхан Р.М.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Жоғары көміртекті феррохром алудың классикалық технологиясы кен шикізатын электр доғалы пештерде балқыту болып табылады. Тотықсыздандыру және балқыту үрдістерін жүргізу үшін жылу көзі электр энергиясы болып табылады (үрдістің өтуі үшін жылудың 93%). Тотықсыздандырғыш ретінде қымбат кокс қолданылады. Бұл екі фактор алынатын феррохромның өзіндік құнының негізгі құрамдас бөлігі болып табылады.

Кен шикізатын алдын ала тотықсыздандыру технологиясы темір кендері үшін ХХ ғасырдың басында іске асырылған және өзінің тиімділігін дәлелдеді. Осы уақыт ішінде әртүрлі металлургиялық қондырғыларда темір кендерін алдын ала тотықсыздандыру арқылы кеуекті темірді алудың технологиясы ойлап табылып, сыналды. Металлургтер басқа да минералды кендердің физика-химиялық сипаттамаларын ескере отырып, алдын ала тотықсыздандырудың өнеркәсіптік масштабтағы әдістерін қолдану қисынды және орынды деп есептеді. «Merafe және Xstrata» компаниялары өзара бірлесіп хромды өнеркәсіптік жағдайда алдын ала тотықсыздандыру үшін «Premus» үрдісін іске асырды [1]. Бұл үрдіс үшін айналмалы құбырлы пеш қолданылады. Сондай-ақ, тікелей тотықсызданатын темірді алу технологиясын әзірлеу бойынша әлемнің жетекші компаниялары хром шикізатына бейімделе отырып, өздерінің жақсы

дәлелденген агрегаттарын қолдана отырып, технологияны енгізу жұмыстарын жүргізуде.

Жоғары көміртекті феррохромды балқыту кезінде хром шикізатын алдын ала тотықсыздандыру технологиясы:

- арзан көмірді тотықсыздандырғыш ретінде пайдалану;
- табиғи газ немесе көмір түрінде бастапқы жылу көзін пайдалану;
- электр қуатын тұтынуды азайту;
- жалпы техникалық-экономикалық көрсеткіштерді жақсарту.[2]

Қазақстанда Кемпірсай кен орнының хром шикізаты, көмір және табиғи газ кен орындары бар. Бұл ретте жоғары көміртекті феррохромды дәстүрлі әдіспен балқыту кезінде Ресей мен Қытайдан сатып алынатын кокс пайдаланылады. Хром шикізатын алдын ала тотықсыздандыру технологиясы шетелдік шикізатты пайдаланбай жоғары көміртекті феррохромды өндіруге мүмкіндік береді.

Отын-энергетикалық ресурстардың әлемдік баланстық қорының шамамен 0,5%-ы Қазақстанда шоғырланған, шамамен шартты отын мөлшері 30 миллиард тоннаны құрайды. Оның ішінде көмір 80%, мұнай мен газ конденсаты – 13%, табиғи және ілеспе газ – 7% құрайды. Қазақстан Республикасының жалпы геологиялық қоры мен болжамды көмір қоры 150 миллиард тоннаға бағаланады. Баланстық қорлар А, В, С1, С2 санаттарының 2007 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша 33,6 миллиард тоннаны құрады, оның ішінде тас көмір - 21,3 миллиард тонна, қоңыр көмір - 12,3 миллиард тонна. Қазақстанда жұмыс істеп тұрған және перспективалық кен орындарының параметрлері 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. Қазақстандағы перспективалы кен орындарындағы көмірдің қоры мен өндіріс көлемінің сипаттамасы

Экономикалық аудан, бассейн, кен орны	Көмір категориясы	Өнеркәсіптік қорлар А + В + С1, миллион тонна	Жобалық өндіріс жылына млн. т.
Шығыс Қазақстан			
Кендірлік кен орны	тас	77	Всего 1,0-2,0
	қоңыр	169	
	тақтатас	53	
Батыс Қазақстан			
Орал-Каспий бассейні	қоңыр	96	5,0
Мамыт кен орны	қоңыр	598	3,0
Солтүстік Қазақстан			
Екібастұз бассейні	тас	7700	До 105
Майкөбе кен орны	қоңыр	1767	15-25
Торғай бассейні	қоңыр	5933	2,0
Орталық Қазақстан			
Қарағанды бассейні	тас	7500	До 25

Қушоқы кен орны	тас	150	1,8-3,0
Борлы кен орны	тас	-	10,0
Шұбаркөл кен орны	тас	-	22,0-28,0
Оңтүстік Қазақстан			
Ойқарағай кен орны	қоңыр	40,2	0,3-0,5
Ленгір кен орны	қоңыр	355	-
ҚР бойынша барлығы		34100	

«Борлы» көмір күлінің техникалық талдауы мен химиялық құрамы 2-кестеде келтірілген.

Кесте 2. «Борлы» көмірінің күлінің техникалық және химиялық құрамы, мас. %

A _c	V _c	S	W _p	C _{тв(р)}	FeO	MgO	CaO	SiO ₂	Al ₂ O ₃	P ₂ O ₅
44	22,2	0,44	2,24	32,61	3,8	0,6	0,4	63,6	28,6	0,042

Шихта материалдары ретінде Дөн КБК хром концентратын және тотықсыздандырғыш ретінде күлділігі жоғары борлы көмірін пайдаландық, 3 және 4-кестелерде химиялық құрамдары көрсетілген.

Кесте3. Ұнтақталған хром концентратының химиялық құрамы, %.

Cr ₂ O ₃	FeO	SiO ₂	MgO	Al ₂ O ₃	CaO	P ₂ O ₅	S	ППП
51,70	12,6	8,3	19,2	7,6	0,2	0,007	0,023	0,37

Кесте 4. Борлы көмір күлінің техникалық және химиялық құрамы, %.

A _c	V _c	S	W _p	C _{тв(р)}	FeO	MgO	CaO	SiO ₂	Al ₂ O ₃	P ₂ O ₅
44	22,2	0,44	2,24	32,61	3,8	0,6	0,4	63,6	28,6	0,042

Борлы көмір концентратынан карбидтердің түзілуін ескере отырып, хром мен темірдің қатты фазалық тотықсыздануына қажетті шикіқұрамды алдын ала есептеу:

Шикіқұрам материалы	Көлемі, грамм	Көлемі, масс. %
Хром концентраты	100,00	63,88
Борлы көмірі	56,55	36,12
Барлығы	156,55	100,00

Әрі қарай ұнтақтау шарлы диірменде хром концентраты үшін 0-5 мм-ге дейін және «Борлы» көмірі үшін 0-3 мм-ге дейін жүргізілді. Ұнтақталған хром концентраты мен көмірді металл ыдыста қолмен мұқият араластырылды. Осыдан кейін, бұл қоспаға құрғақ қоспаның массасы бойынша 8% су қосылып, ИП-50 гидравликалық прессінде арнайы қалыптарда брикеттелді. Шикі брикеттердің бір бөлігі ИПГ-1М зертханалық түйіршік өлшеуішінде беріктікке

тексерілді. Нәтижесінде, кен-көмір брикеттері келесі химиялық құрамға ие:

Элемент	Өлшем	Көлемі,%
Cr ₂ O ₃	$51,7 \cdot 689,7 / 1000 =$	35,662
SiO ₂	$(8,3 \cdot 689,7 + 50 \cdot 0,101 \cdot 0,985 \cdot 262,7 + 63,2 \cdot 47,6) / 1000 =$	10,040
Al ₂ O ₃	$(7,6 \cdot 689,7 + 28 \cdot 0,101 \cdot 0,985 \cdot 262,7 + 17 \cdot 47,6) / 1000 =$	6,783
FeO	$(12,6 \cdot 689,7 + 10,35 \cdot 0,101 \cdot 0,985 \cdot 262,7 + 2,05 \cdot 47,6) / 1000 =$	9,058
CaO	$(0,2 \cdot 689,7 + 5,2 \cdot 0,101 \cdot 0,985 \cdot 262,7 + 2,05 \cdot 47,6) / 1000 =$	0,371
MgO	$(19,2 \cdot 689,7 + 2,1 \cdot 0,101 \cdot 0,985 \cdot 262,7 + 2,1 \cdot 47,6) / 1000 =$	13,397
P ₂ O ₅	$(0,007 \cdot 689,7 + 0,18 \cdot 0,101 \cdot 0,985 \cdot 262,7) / 1000 =$	0,016
C _{ТВ}	$48,41 \cdot 262,7 / 1000 =$	12,717
S	$(0,023 \cdot 689,7 + 1,37 \cdot 0,985 \cdot 262,7 + 0,08) \cdot 47,6 / 1000 =$	0,374
V	$39,38 \cdot 0,985 \cdot 262,7 / 1000 =$	10,190
W	$1,5 \cdot 262,7 / 1000 =$	0,394
ППП	$(0,37 \cdot 689,7 + 4,17 \cdot 0,101 \cdot 0,985 \cdot 262,7 + 13,28 \cdot 47,6) / 1000 =$	0,996
Барлығы		100

Жоғары көміртекті феррохромды балқыту кезінде балқыту өнімдері (металл, қож және газдар) арасындағы негізгі элементтердің таралуы практикалық жолмен анықталады [3]. Жүргізілген есептеулер негізінде 1 тонна хром-көмір қоспасын тотықсыздандырудың материалдық балансы 5-кестеде келтірілген.

Кесте 5. «Борлы» кен орнының көмірін пайдалана отырып, кенді көмір брикеттерін алдын ала тотықсыздандырудың материалдық теңгерімі

Кіріс			ШЫҒЫС		
Материал	кг	%	Өнім	кг	%
Хром концентраты	689,7	68,97	Күйдірілген брикет	729,5	72,95
Борлы көмірі	310,3	31,3	Газдар мен ұшу	270,5	27,05
Барлығы	1000	100	Барлығы	1000	100

Қорытынды

Борлы кен орнының көмірін қолдана отырып, хром концентратын алдын ала тотықсыздандыруды зерттеу нәтижесінде келесі қорытынды жасауға болады:

1) «Борлы» кен орнының көмірін пайдалану хром шикізатынан хромды алдын ала қатты фазалық тотықсыздандыруға мүмкіндік береді.

2) «Борлы» кен орнының көмірінде ұшпа заттардың жоғары мөлшері оны

шығару кезінде көміртектің уын азайтатын қорғаныс қабаты ретінде қызмет атқарады.

3) Күйдірудің ұзақтығы мен температурасы сияқты тандалған параметрлер сақиналы айналмалы пеште хром шикізатын алдын-ала қатты фазалы тотықсыздандыруды қолданудың негізгі мүмкіндігін көрсетеді.

4) Алынған нәтижелер айналмалы ошақ сақиналы пештің жұмысына бірнеше техникалық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

5) Артық ауа коэффициенті 0,7-ге тең табиғи газды жағу кезінде хромның металдану дәрежесі 40% және күйдірілген брикеттердегі қалдық көміртектің мөлшері 4,7% құрайды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. S. McCullough, S. Hockaday, C. Johnson, N.A. Barcza Pre-reduction and characteristics of Kazakhstan ore samples // XII INFACON, Helsinki, Finland. – June 6-9, 2010. - p.249-257;
2. В.Г. Воскобойников, В.А. Кудрин, А.М. Якушев Общая металлургия / ИКЦ «Академкнига», 2002. – 768 стр.
3. З.К.Э. Абдулабеков, К.К. Каскин, А.Х. Нурумғалиев Технологические расчеты по производству ферросплавов / РИКПУиМЛ «Металлургия», Алматы. – 225 стр.

Ғылыми жетекші: **Т.Ғ.К., доцент Сариев О.Р.**

ТАС КӨМІРДІ КӨМІРТЕКТІ ТОТЫҚСЫЗДАНДЫРҒЫШ РЕТІНДЕ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ЖОҒАРЫ КӨМІРТЕКТІ ФЕРРОХРОМДЫ БАЛҚЫТУ

Жайылхан Р.М. Сариев О.Р., Келаманов Б.С., Әбдірашит А.М.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қаласы

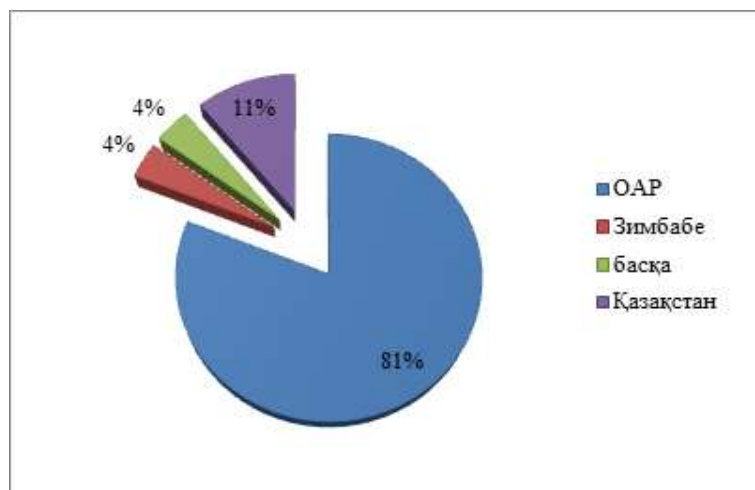
Жоғары көміртекті феррохром өндірісі нарығының конъюнктурасы қазіргі уақытта қолайлы және мұндай жағдай ХХІ ғасырда көз жетерлік перспективаға болжануда. Бұған JISF, USBM, Industry and Statistics, ABRAFE, cru Chromium Database сияқты бірқатар мамандандырылған фирмалар құрастырған 2009-2017 жылдардағы жоғары көміртекті феррохромға жеткізу мен сұраныс теңгерімінің статистикалық деректері дәлел бола алады. Осыған байланысты Ақтөбе ферроқорытпа зауытында жоғары көміртекті феррохром өндірісін дамыту және оңтайландыру және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Қолданыстағы нормативтік құжаттамаға сәйкес Ақтөбе ферроқорытпа зауытында өндірілетін жоғары көміртекті феррохром ФХ650 және ФХ800 (МЕМСТ 4757-91) маркалы тауарлық қорытпаға және қайта өңдеуге бөлінеді. Соңғысы, мақсатына қарай, өзінің құрамы бойынша зауыт ішіндегі (Ақтөбе ферроқорытпа зауыты) техникалық шарттардың талаптарын қанағаттандыруы тиіс: ферросиликохромды өндіру үшін -ТШ 14-148-1-81 ($Cr \geq 58 \%$, $P \leq 0,04 \%$);

вакуум астындағы қатты күйдегі декарбондау және кейіннен азоттау үшін ТШ 14-148-4-81 ($Cr \geq 67\%$, $C \leq 7,5-9,0\%$, $Si \leq 0,8\%$, $S \leq 0,06\%$ и $P \leq 0,03\%$); оттегі түрлендіргіштеріндегі декарбондау үшін ТШ АФЗ 1-79 ($Cr \geq 60\%$, $Si \leq 1,0\%$, $P \leq 0,05\%$, $S \leq 0,05\%$, көміртек - кірмейді). АФЗ жағдайында көміртекті феррохромның осы түрлерімен қатар МЕМСТ 4757-91 бойынша ФХ650 маркалы қорытпаны жартылай көміртексіз және күкірттен тазартылған оттегі-Конвертерлік феррохромы бар пештік жоғары көміртекті феррохромды араластыру әдісімен алу үшін жоғары көміртекті феррохромға техникалық шарттар қолданылады. Араластыру әдісімен ФХ650 маркасын алуға арналған жоғары көміртекті феррохром ТШ 14-148-4-81 ($Cr \geq 67\%$, $C \leq 7,5-9,0\%$, $Si \leq 0,8\%$, $S \leq 0,04\%$ и $P \leq 0,03\%$). талаптарын қанағаттандыруы тиіс.

Хром рудасының әлемдік қоры 3700 млн.тоннаны құрайды, бұл 250 жыл ішінде оның қазіргі өндіріс деңгейінде хром өніміне сұранысты қамтамасыз ету үшін жеткілікті [1]. Қорлар Оңтүстік Африка (81%), Қазақстан (11 %) және Зимбабве (4%) сияқты бірнеше елдерде шоғырланған. Қалған елдердің үлесіне әлемдік қорлардың бар болғаны 4% - ы тиесілі (1-сурет).

Оңтүстік Африканың барлық хром кені бушвельд жанартауынан пайда болған, атқылаған магманың қатаюы кезінде селективті кристалдану нәтижесінде пайда болған кен орнында шоғырланған. Әр түрлі әдеби дереккөздерде [2, 3] кен қорлары туралы да, кен өндіру көлемі туралы да бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленетін статистикалық мәліметтер келтірілген. Бұл жағдай жоспарлы экономикасы бар елдерде хром кені қорлары мен оны өндіру туралы ақпарат стратегиялық маңызды шикізат ресурстары туралы мәліметтер ретінде қарастырылғандығына байланысты.

Сурет 1 - Хром рудасының әлемдік қорлары

Ферроқорытпаларды балқыту кезінде ағаш қалдықтарын пайдалану процесі зерттелді. Мысалы, поляк металлургтері шикіқұрамға жапырақты ағаш қалдықтарын қалпына келтіруші ретінде қосудың орындылығын көрсетті. Кузнецк ферроқорытпа зауыты сәйкесінше 20 және 22,5 МВА ашық және жабық пештерде бірқатар өнеркәсіптік сынақтар өткізді. Жабық пеште нәтижелерді салыстыру мақсатында шихтаның үш түрлі құрамы бар 65%

ферросилиций алынды: ағаш жоңқасының меншікті шығыны 101; 88,8 және 50,8 кг/т қорытпасы. Ең жақсы нәтижелерге 88,8 кг/т тұтыну арқылы қол жеткізілді. Пештің өнімділігі 1,56% - ға артып, электр энергиясының меншікті шығыны 4,75% - ға төмендеді. Ашық пеште шикіқұрамда Кокс жаңғағы мен ағаш жоңқасының қоспасын пайдалана отырып 75% ферросилиций алу кезінде (меншікті шығыны 300 кг/т дейін) өнімділікті 0,5%-ға арттыруға, электр энергиясының меншікті шығынын 2,95% - ға төмендетуге қол жеткізілді.

Әр түрлі қоспаларды тотықсыздандырғыш ретінде қолдану әдістері бар, мұнда шымтезек, жартылай кокс, лигнин, газ көмірі, Кокс жаңғағынан және әртүрлі ірілігінен құрамнан 1,5 - 3 есе аз реактивтілігі бар тас көмір сияқты компоненттер қоспа ретінде тотықсыздандырғыштың негізгі түріне қолданылады.

Ферроқорытпаларды өндіру тәжірибесінде қоңыр көмірді пайдалану тәжірибесі белгілі. Братск және Иркутск алюминий зауыттарында кристалды кремнийді алу кезінде көмірді қоңырға ауыстыру бойынша өнеркәсіптік сынақтар Канск-Ачинск бассейнінің Березовский кен орнындағы қоңыр көмірді қолданудың қанағаттанарлық нәтижелерін көрсетті.

Ақсу ферроқорытпа зауыты Вухиннің Кузнецк филиалымен бірлесіп, Майкөбен бассейнінің Шөптікөл және Сарыкөл кен орындарының қоңыр көмірін ферросилиций өндіру кезінде пайдалану бойынша кешенді зерттеулер жүргізді (ФС 45, ФС 65, ФС 75). Тәжірибелік-өнеркәсіптік науқандардың нәтижесінде қорытпадағы алюминий құрамының 0,4-0,5% - ға ұлғаюымен қатар кокс шығынының 15-29% - ға төмендегені байқалды.

Қоңыр көмірді қолданудың кемшілігі шайырдың жоғары мөлшері болып табылады, бұл зарядтың газ өткізгіштігінің бұзылуына және нашарлауына, сондай-ақ күлдегі алюминийдің жоғарылауына, тотығуға бейімділікке және төмен жылу кедергісіне әкеледі.

Құсшоқы разрезінің баяу пісетін көмірлерін пайдалану тәжірибесі Днепропетровск металлургия институтының жұмыстарында ұсынылған. Күлділігі жоғары Құс шоқы көмірлері ($A^c > 40\%$, $V^d > 20\%$, $W^p < 7\%$, $C^p \geq 42\%$, $S_{ж} < 0,7$) Ақтөбе ферроқорытпа зауытында ФХ 800 (МЕМСТ 4757-91) маркалы жоғары көміртекті феррохром өндірісі шихтасының қалпына келтіру қоспасының құрамында пайдаланылды. Куучекин кенішінің көмірін феррохромдық шикіқұрамына енгізу кварцитті електердің шығынын азайтуға, сондай-ақ электродтарды отырғызудың ұтымды деңгейін тұрақтандыруға, осылайша энергия шығынын азайтуға және пештің өнімділігін арттыруға мүмкіндік берді. М. И. Гасиком Магнитогорск коксының орнына көміртекті феррохром алу кезінде Куучекин көмірін қолдану мысалын келтірді (A^c 14-16 %, V^d 2-3 %, W^p 1,8-2,0 %, $S^d = 0,5-0,6$ %, $P^d = 0,03-0,09$ %), нәтижесінде көмірдің 1073 К - дегі электрлік кедергісі-10,5-15,0 Ом·см, ал Магнитогорск коксы үшін осы сипаттаманың мәні сол температура 0,88 Ом·см тең.

Ткибуль көмірін зерттеу бойынша жұмыстардың үлкен көлемін ($A^c = 39,6$ %, $V^d = 37,0$ %, $W^p = 3,5$ %) грузин мамандары орындады. Олар термиялық өңдеу процесінде көмірдің ыдырау және құрылымдық қайта құру процесінің

механизмін, сондай-ақ оның электр кедергісіне және феррокорытпалардың шихтасының шөгуіне әсерін сипаттайтын бірқатар жұмыстарды жариялады .

Екібастұз көмірін зерттеу саласында ғылыми жарияланымдар кеңінен танымал (A^c - 40,07 %, V^d - 31,39 %, W^p - 4,93 %, S^d - 0,73 %, P^d - 0,055 %). Көмірдің құрылымы мен кристалды құрылымы, техникалық және физика-химиялық ерекшеліктері, осы тотықсыздандырғыштың электр кедергісінің феррокорытпаларды балқыту кезіндегі пештің жұмысына әсері зерттелді. Екібастұз көмірінің технологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, жоғары көміртекті феррохром балқытуда тотықсыздандырғыш ретінде қолдануға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Гасик М.И., Гриненко В.И, Шишкина В.И. Хром Казахстана. - М.: Металлургия, 2001.- 401 с.

2. Ким В.А., Нурмуханбетов Ж.У., и др. Углеродистый восстановитель из углей открытой добычи Казахстана//Докл. науч.-техн. конф. «Проблемы и перспективы развития ферросплавного производства» - Ақтобе, 2003. - С.177-181..

3. Нурмуханбетов Ж.У. Исследование и разработка технологии получения и использования спецкокса для выплавки ферросплавов: автореф. канд. тех. наук.: - Караганды, 2006.-133 с.

Ғылыми жетекші: - т.ғ.к., доцент **Сариев О.Р.**

ҚАЗАХСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОТЫН-ЭНЕРГЕТИКА КЕШЕНІНЕ БАЛАМАЛЫ РЕСУРСТАРДЫ ҚОЛДАНУ ЖАҒДАЙЫ

Елтаев М.А.

Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті

Отын-энергетика кешені мемлекеттің даумына, халықтың өмір сүру сапасын арттыруда ерекше рөл атқарады және республиканың экономикасының қарқынды дамуына негіз болады. Энергетикалық саланы басқаруда және негізгі бағыттарын айқындауда 1993 жылы ҚР президентінің тапсырмасымен «Қазақстан Республикасының электроэнергетикалық бағдарламасының концепциясы» жасалды. Содан бері Қазақстан Республикасының отын-энергетикалық кешені елдің өндірістік өнімінің 40 пайызын құрайды. Сол 40 пайызға келетін барлық шетелдік инвестицияларға мұнай және газ өнеркәсінің бөлігін құрайды. Отын-энергетикалық кешен дегеніміз - барлық энергия түрлерін өндіру, тасымалдау, сақтау, өндіру және тарату жүйелерін қамтитын халық шаруашылығының саласы.[1] Елдің әл-ауқатының, тұрмысының жағдайы тікелей отын-энергетикалық кешенінің даму деңгейі мен жұмыс істеу тиімділігіне байланысты. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының территориясында әр түрлі отын түрлері қолданылады.

Дегенменде, негізгілеріне табиғи газ және мұнайдан қайта өңделген өнімдер.

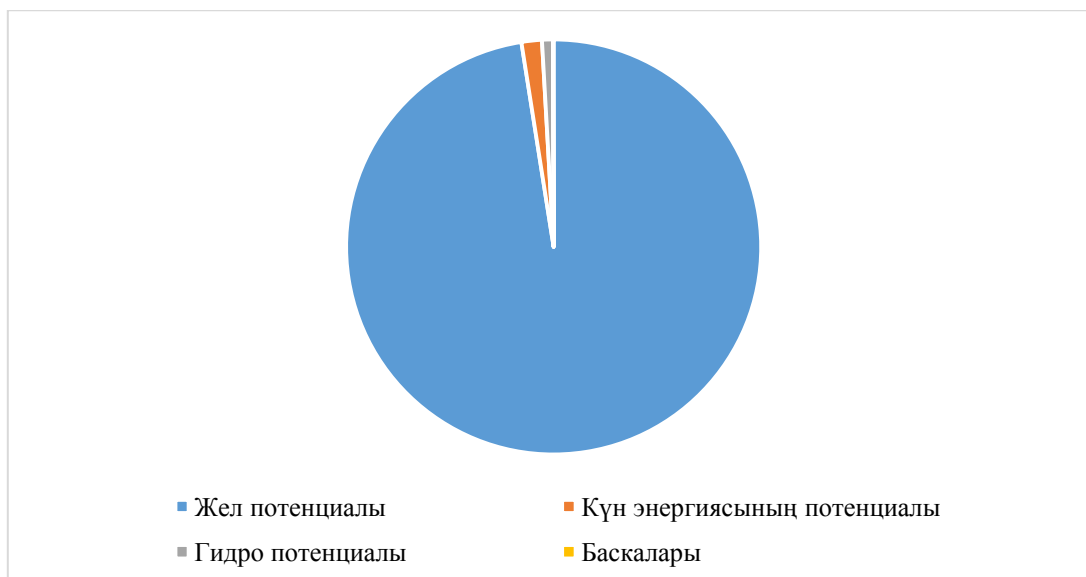
1 кесте. Қазақстан Республикасының барланған энергетикалық ресурстары.

Энергетикалық ресурс	Барланған қордың үлесі
Табиғи газ	2000 м ³
Көмір	34,1 млрд. тонна
Мұнай	4800 млрд. тонна
Уран	601
Гидроэнергия	27 млрд. кВт*сағ/ж

2- кесте. Қазақстан территориясы бойынша орналасқан кен орындарындағы энергетикалық ресурстардың үлесі

Көмірдің қоры	
Екібастұз кен орны	28 %
Қарағанды бассейні	24%
Торғай бассейні	17%
Мұнайдың қоры	
Теңіз мұнай кен орны	Жылына 50 млн т мұнай
Газконденсат кен орны Қарашығанақ	12 млн т мұнай
Газ	
Газконденсат кен орны Қарашығанақ	25 млрд м ³ газ

Қазақстан аумағында барланған мұнайдың 2,9 млрд т мен конденсаттың 1,9 трлн м³ көлемін құрайтын 172 мұнай, 42 конденсатты және 94 газ кен орындары бар. Барлық өндірілетін энергия көздерінің 70 пайызы көмірге тиесілі. Мәселен, Республикадағы ең ірі электр станциялары (Екібастұз отын-энергетика кешені) парниктік газдар мен көміртегі қос тотығының үлкен шығындарын беретін күлі көп Екібастұз көмірі қолдануда. Жоғары күлді көмір республиканың ірі облыстық қалаларындағы көптеген ЖЭС үшін отын ретінде қолданылады. Нәтижесінде Қазақстан жыл сайын атмосфераға көлемі 293 мегатонна құрайтын көмірқышқыл газының шығару бойынша әлемде 22-орында тұр, оның 180 мегатоннасын көмірді жағу кезінде шығарылады. Осыған байланысты біз еліміздің барлық экономикасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын табиғи энергетикалық ресурстарды үнемдеу мен қорғаудың жолдарын қарастыруымыз керек.

Сурет 1. Қазақстан Республикасының жаңартылатын энергия көздерінің әлеуетінің диаграммасы

Күн сәулесі - мөлдір ортада электромагниттік толқындардың таралуы кезіндегі энергияның тасымалдануы. Күн сәулесінің энергиясын тұтынушыға жіберу үшін құрамында кремнийдің өңделген элементінен тұратын күн электр станциясы (КЭС) керек. Жер бетінде таралуы бойынша кремний екінші элемент болып табылады.

Кремнийдің мұнайлы эквиваленті 1 кг-ға 1.25 т мұнайды құрайды, ал егер мазутта жұмыс істейтін ЖЭС ПӘК 33 пайызға тең болса, онда өндірілетін электр энергиясы бойынша 1 кг кремний шамамен 3.75 т мұнайға тең [2]. Осы мәліметтерге карап кремний сарқылмайтын табиғи элемент деп санауға болады. Қазақстанның аумағында кремний шикі заттының кен орындары Орталық Қазақстан, Жезқазған, Шығыс Қазақстан, Талдықорған, Өскемен және Алматы облыстарында орналасқан. Ұлттық техникалық университетінің профессоры Құрбанғали Тыныштықбаев бұл шикізатты былайша суреттеп берген: «Табиғатта кварц түрінде болады, ақ тас дейді оны. Құм мен оттегінің байланысын кварц дейді. Соны пеште балқытады, бірақ ол көміртегімен байланысуы керек. Сонда элементтік кремний пайда болады».[3]

Жер бетінің әр түрлі аумақтарындағы күн энергетикалық қондырғыларының жұмыс істеу режимдері мен параметрлеріне негіздеме жасау үшін гелиоэнергетикалық есептеулерді жүргізуде келсі мәліметтерді білу қажет:

- Атмосфераның ласатануы
- Метрологиялық жағдайлар
- Күн радиациясы ағынының қуаты
- Күн сәулесінің ұзақтығы

Күн сәулесінің элементтерінің параметрлері сәулелену бұрышынан, температура және сәулеленудің қарқындылығына тәуелді. Қазақстан Республикасының күн энергетикасын дамыту үшін неғұрлым болашағы бар өңірлердің қатарына Түркістан, Шығыс Қазақстан,

Алматы, Жамбыл облыстары жатады. Осы аумақтарда жаңартылатын энергия көздерінің негізіндегі, яғни Күн және жел электр станцияларының қолданыстағы жобалары қолданып келеді. Бұндай жобалар экологиялық таза және энергетикалық ресурстарды үнемдейтін алғашқы бастамалар болып табылады.

Қазақстанда сарқылмайтын энергиялардың потенциалы келесі көлемде бағаланады:

- жел энергиясы-1820 МВт•сағ/жыл;
- күн энергиясы- 1300-1800 кВт * сағ/жыл;
- гидроэнергия-170 МВт•сағ/жыл;
- зерттелген жергілікті нүктелер бойынша анықталған көлемдегі геотермалдық энергия.

Күн энергиясының ауқымды потенциалына ие болатын Орталық Азиядағы ірі республика қатарына Қазақстан жатады. Күн сағаттарының саны жылына 2,200-3,000, ал күн сәулесінің энергиясы жылына 1,300-1,800 кВт/м² құрайды. Оте қолайлы жағдайларға қарамастан, күн энергиясы ресурсы қолданылмайды.

Күн энергиясын пайдалану технологияларының бірнеше бағыттарға ие:

- Спектрдің көрінетін бөлігіндегі сәулелену энергиясын Фото түрлендіргіштер арқылы жүзеге асыратын электр энергиясына тікелей түрлендіру;

- Ыстық су алу үшін қолданылатын спектрдің ұзын толқынды бөлігін басым пайдалану үшін төменгі потенциалды энергияны алу;

- Бу турбиналық циклінде оны кейіннен пайдалана отырып, жоғары параметрлі су буын өндіру үшін концентрацияланған жылу энергиясын алу.

Шалғай елді мекендерде күн сәулесінің энергиясын қолдану арқылы, шарушылықта баламалы автономды энергия станциясын пайдалану, электр желілері мен жылу электр станцияларының санын азайтуға мүмкіндік береді. Ғимараттар мен құрылыстарды ыстық сумен жабдықтау үшін күн энергиясының мүмкіндіктерін пайдалану энергия ресурстарын үнемдеудің перспективалы бағыттарының бірі болып табылады. Атмосфераға зиянды шығарындылар саны және электромагниттік өрістің қоршаған ортаға теріс әсері азаяды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Сухоцкий А. Б., Фарафонов В. Н. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии- М, 2009
2. Васильев Ю. С., Хрисанов Н. И. Экология использования возобновляющихся энергоисточников.- Л, 1991.
3. <https://www.azattyq.org/a/1156326.html>

Ғылыми жетекші: ж.ғ.м., аға оқытушы Тажқұран А.Е.

ҚОНАҚ ҮЙЛЕРДІ ЖОБАЛАУДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ

Иванова А. Т.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Экологиялық қонақ үйлер - бұл қалдықсыз өндіріс және экологиялық таза өнімдер ғана емес, сонымен қатар сіз жайлы демалып, сыртқы әлем алдындағы өз жауапкершілігіңізді сезінетін орын. Экология сөзі біздің күнделікті өмірімізге бұрыннан енген. Экологиялық таза өнім немесе қызмет көп бағаланады. Экологиялық қонақ үйлердің басты идеясы-қонақтарға қоршаған ортаға әсер ету және теріс әсерді азайту үшін жауапкершілік жүктеу. Экологиялық қонақ үйлер - бұл рекреациялық іс-әрекеттің бөлігі, онда табиғатқа және оның компоненттеріне кері әсері аз болады, оның негізі қоршаған ортаға қамқорлық. Экологиялық технологияларды енгізу бағыттарының бірі - экологиялық қонақүйлер құру. Қонақ үй бұл қала ішінде немесе сыртында орналасқан және қонақтарға қызметтердің кең таңдауын ұсынатын ғимараттар. Азаматтардың табиғатқа және олардың денсаулығына деген алаңдаушылығы экологиялық өнімдерді қолдануға ықпал етеді және экологиялық технологияларға деген сұранысты арттырады.. Көбінесе олардың өте қолайлы құны бар. Соңғы жылдары гаджеттерден, қаланың шуынан, шексіз жаңалықтар ағынынан алыс табиғи демалыс танымал бола бастады. Қонақ үй нарығында экологиялық қонақ үйлер танымал бола бастады. Онда толық тыныштық орнайды және табиғатпен байланыс арқылы өз күшіңізді қалпына келтіре алуға болады. Олар автобус турлары сияқты бай экскурсиялық турлар барысында, сондай-ақ қысқа мерзімді іскерлік сапарлар кезінде сол жерде тоқтағанды жөн көреді. Жыл сайын Экологиялық қонақ үйлер танымал бола бастады және бүкіл әлемде ашылуда. Олардың көпшілігі мегаполистерде өз қызметтерін ұсынады, осылайша өз клиенттеріне экологиялық таза тамақ, су және табиғи материалдардан жасалған бөлмелерді әрлеуді қамтамасыз етеді. Экологиялық қонақ үйлер соңғы жиырма жылда қонақ үй қызметтері нарығында пайда болған табиғи демалысқа деген сұраныстың нәтижесінде пайда болды. Жиһаз, әрине, табиғи материалдардан жасалған: ағаш немесе тас. Мұндай қонақ үйлердің қосымша қызметтерінің бірі - экология саласындағы білім. Келушілерге жергілікті экожүйелердің флорасы мен фаунасы туралы айтылады, қоршаған ортаға зиянды әсерді азайту жолдары үйретіледі. Мұндай қонақ үйлердің көпшілігі мұхит және Орталық Америка елдерінде кең таралған. Көбінесе экологиялық қонақ үйлер адам аяғы сирек болатын өтуге болмайтын джунглиде орналасады. Мұндай қонақ үйлердің басты қағидасы-табиғатқа зиян тигізбеу. Сондықтан қонақтардан әрқашан белгілі бір ережелерді сақтауды сұрайды. Мысалға олар: су мен жарықты үнемдеу, пластикалық пакеттерді тастамау. Оның орнына туристер ерекше демалыс алады, жануарларды табиғи мекендейтін жерлерде бақылау, қорғалатын жерлерде тұру. Экологиялық қонақ үйлер ұзақ уақыттан бері қонақ үй бизнесінің жарқын және танымал

жақтарының біріне айналды. Экологиялық қонақ үйлердің әрқайсысы бес "жасыл жұлдыз" алуды армандайды. Бүгінгі таңда туристік нарықта өз қызметтерін ұсынатын экологиялық қонақ үйлердің саны соншалықты көп, сондықтан бүкіл саланы қалыптастыру туралы айтуға болады. Әр елдегі ерекше қонақ үйлер көбінесе аймақтың климатының ерекшеліктерін көрсетеді. Көптеген экологиялық қонақ үйлер жергілікті тұрғындармен жұмыс істейді: оларды жұмысқа дайындайды және жалдайды, сонымен қатар келушілерге жергілікті әдет-ғұрыптарды сақтауға және бағалауға және жергілікті экономикаға үлес қосуға көмектесетін іс-шаралар ұйымдастырады. Тамақтану көбінесе қонақ үй орналасқан жерге байланысты және дәстүрлі мәзірге сәйкес келеді. Мысалы, Сібірдегі экологиялық қонақ үй сізге балық, ойын, жаңғақтар мен жидектерді ұсынады. Таулы жерлерде қонақ қой еті мен үй ірімшіктерімен емделеді. Экологиялық туризм - бұл туризм индустриясындағы ең алдымен табиғат пен оның айналасын: ескерткіштерді, өсімдіктерді, жануарларды сақтауға мүдделі жалғыз бағыт. Экотуризмді дамытудың ажырамас бөлігі су мен энергияны кәдеге жаратуға, сақтауға және жергілікті қауымдастықтардың экономикалық мүмкіндіктерін құруға ықпал ету болып табылады.

Экологиялық қонақүйлердің әлеуметтік-экономикалық маңызы

Салауатты өмір салтын ұстану және экологиялық таза материалдарды пайдалану қазіргі әлемде өте танымал және тіпті «сәнге» айналды. Адамдар өз денсаулығы мен қоршаған ортаны саналы сезіне бастады, әр таңдаған сайын қоршаған ортаға ұқыпты қарады. Энергияның жетіспеушілігіне және қоршаған ортаның ластану проблемаларының туындауына байланысты қоршаған ортаны тиімді пайдалану дамудың барлық кезеңдерінде өнеркәсіптің алдында тұрған негізгі мәселеге айналды. Экотуризм-бұл жабайы табиғат әлеміне саяхат, адамның аяғы сирек кездесетін жерлерге серуендеу, бұл әлемге қарабайыр тіршілік иесінің көзімен қарау. Демалыстың бұл түрін жақтаушылар экотурларды жердің ең алыс бұрыштарына сатып алады, нағыз табиғи қорықтар мен ұлттық саябақтарға барады.

Экотуризм бүгінде демалу ғана емес. Ғылыми және танымдық экологиялық туризмді, сондай-ақ рекреациялық экотуризмді ажыратыңызды. Мұндай қонақ үйлер, еуропалық стандарттарға сәйкес, келесі белгілі бір талаптарға сай болуы керек. Атап айтқанда: экологиялық таза жылу жүйесі, өздерінің ағынды суларды тазарту құрылғылары болуы, барлық қалдықтарды жіктеу, экологиялық таза отынды пайдалану арқылы өндірілетін электр қуатын пайдалану, жарық үнемдеу үшін жарық үнемдейтін шамдар қолданылады, мұндай қонақ үйлердегі тамақ өнімдері экологиялық таза өнімдерден дайындалады, кейде тіпті мекеменің арнайы бөлінген аумағында өсірілген. Мұндай қонақүйлерде ауа баптау жылыту жүйелері қолданылады, тұщы суды үнемдеу бағдарламалары енгізілуде, ағынды сулар химиялық қондырғыларсыз арнайы қондырғымен тазартылады. Адамдар қоршаған ортаға зиян келтіруге көбірек назар аудара бастады. Әр түрлі іскерлік әрекеттерден туындаған және қоршаған ортаның жылынуы, озон қабатының азаюы және тіршілік ету ортасының бұзылуы сияқты экологиялық мәселелер мазалайды, өйткені

олардың таңдауы қоршаған ортаға тікелей әсер етеді. Әлемде энергия үнемдейтін технологиялар кеңінен дамыған және қолданылады. Бұл жай хобби емес, бұл өмір салты және болашақ ұрпақтарға табиғатты сақтау тенденциясы. Қонақүйлердің саны көбейіп, қоршаған ортаға әсерін азайту және кірістілігін арттыру мақсатында «жасыл қозғалысқа» қосылуда. «Жасыл қонақ үй» термині бар, ол «экологиялық дос», «экологиялық таза» немесе «тұрақты» деп те аталады. «Жасыл толқынға» біріккен өкілдер мақсаттардың кем дегенде біреуіне қол жеткізуді көздейді: қоршаған ортаны қорғау; табиғи ресурстарды үнемдеу және инфрақұрылымның экологиялық құрылысы. Қонақ үй неліктен тұрақты: бұл эко-энтузиаст сәулетші табиғи материалдардан тұрғызылған және табиғатпен бірігу үшін өте ыңғайлы орман ағаштары. Туризм саласында экотехнологияларды қолдану үш бағытта бір уақытта жетістікке әкеледі: экономикалық - қонақүйлердің (су, электр, жылу энергиясы) жұмысын қамтамасыз ету үшін ресурстарға шығындарды үнемдеу, экономикалық қызметтің нәтижесінде қоршаған ортаны ластағаны үшін төлемдерді азайту (қоршаған ортаға қалдықтардың көлемін азайту), сонымен қатар ресурстарды үнемдейтін технологияларды енгізуден қосымша табыс алу; экологиялық - қалдықтардың жекелеген түрлерін өңдеу нәтижесінде қоршаған ортаға жағымсыз әсерді азайту; ластаушы заттар шығарындыларының төмендеуі, бұл энергия ресурстарының баламалы түрлерін (күн, жел, геотермиялық жылу) енгізуге байланысты; әлеуметтік - қонақ үй қонақтары үшін жайлы жағдайлар жасау, олардың экологиялық мәдениеті мен әлеуметтік жауапкершілігін арттыру. Сонымен, экологиялық отельдер дегеніміз - қоршаған ортаның жағдайын жақсартуға, экологиялық сана мен қоғамдағы жауапкершілікке тәрбиелейтін болашақ қонақүйлер. Қонақ үй индустриясында экологиялық саясатты жүзеге асырудың инновациялық әдістері, ең алдымен, әлеуметтік мақсаттарды жүзеге асыруға ықпал етеді. Тек содан кейін - олар қонақ үй кәсіпорнының кірістілігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттырудың құралы болып табылады. Эко-отельдер экологиялық таза өнімдер мен қызметтерді пайдалануы керек, сонымен қатар интерьерінде экологиялық емес әрлеу материалдарын пайдаланбауы керек. Мұндай қонақ үйдің мейрамханасының мәзірінде міндетті түрде экологиялық өнімдер мен вегетариандық тағамдар болуы керек. Ресейдегі экологиялық қонақүйлердің ерікті сертификатын ұсынатын жалғыз ұйым - бұл Халықаралық стандарттарға сәйкес келетін «Жапырақ өмірі» сертификатын беретін Экологиялық Одақ. Бүгінгі күні Ресейде осы сертификатталған жалғыз қонақ үй бар - Санкт-Петербург, Коринтия. Табиғи аймақтағы экологиялық отельдер Алайда, өздерін «экологиялық қонақүйлер» деп атайтын қонақ үйлер көп. Олар сертификатталған эко-қонақүйлер болмаса да, олардың артықшылықтары да бар - Ресейде «эко-отельдер» әдетте қорғалатын табиғи аумақтарда орналасқан (мысалы, Алтай тауларындағы «Алтика»). Еуропада «эко-қонақ үй» ұғымы сертификаттау стандарттарына нақты сәйкестігін білдіретініне қарамастан, Ресейде көркем жерлерде (Алтайдан Мәскеу облысына дейін) орналасқан қонақ үйлер, көбінесе СПА қызметін ұсынады немесе коттедж жалдауға мүмкіндік

береді. орманда тұратындар. Ресейде экологиялық қонақұйдің атауы қоқыстарды сұрыптауға және экологиялық таза жуғыш заттарды қолданудан гөрі қонақ үйдің орналасуымен байланысты болғандықтан, Ресейдегі эко-қонақ үйлерді (жалғыз сертификатталғаннан басқа) экологиялық отельдер таңдалатын параметрлер бойынша қарастыру қиын. Еуропада. Алайда, біздің экологиялық қонақүйлерде көптеген. Экологиялық таза қонақ үйлер соңғы жиырма жыл ішінде қонақ үй нарығында қалыптасқан табиғи демалысқа сұраныстың артуы нәтижесінде пайда болды. Бүгінде экологиялық таза қонақ үйлер танымал болып, барлық жерде ашылуда. Олардың кейбіреулері мегаполистерде қызмет көрсетеді, қонақтарға бөлмелерді безендіру үшін 100% таза сумен, тамақпен және табиғи материалдармен қамтамасыз етеді. Көптеген экологиялық қонақүйлер - бұл белгілі бір табиғат қорғау аймағында тұратын жергілікті тайпалардың технологиясын қолданып салынған саятшылықтар немесе үйлер. Экологиялық отельдер Океания мен Орталық Америка елдерінде кең таралған. экологиялық отельдер көбінесе адам болмайтын сирек кездесетін джунглиде орналасқан. Көптеген экологиялық таза қонақүйлерде минимум: төсек немесе гамак, үстел, орындықтар. Әдетте, экологиялық қонақ үйлер бөлмелеріндегі барлық жиһаздар тастан немесе ағаштан жасалған жергілікті материалдардан жасалған. Экологиялық қонақүйлер қонақтарға ұсынатын қосымша қызметтердің қатарына экологиялық білім беру жатады. Қонақтарға жергілікті өсімдіктер мен жануарлардың түрлерін танып білуге үйретіледі және қоршаған ортаға зиянды жеке әсерді қалай азайтуға болады.

Экологиялық қонақүйлердің маңызды сипаттамалары мен практикалық ерекшеліктері.

Ерекшелік - экологиялық сертификаттаудан өткен және тиісті құжаты бар қонақ үй компаниялары. Мұндай қонақ үйлердің ішкі инфрақұрылымы, инженерлік жүйелері және менеджменті белгіленген экологиялық стандарттарға сәйкес келеді, сонымен қатар олардың қонақтарға ғана емес, қоршаған ортаға қатысты мақсаттары да сәйкес келеді. Эко-қонақүйлердің қызметін реттейтін құралдардың қатарында ISO 14001 халықаралық стандарты, сонымен қатар бірнеше халықаралық және отандық сертификаттау бағдарламалары бар, мысалы: «Green Key», «Green Hotel», «Life Leaf», «Green Standards». Егер сертификаттауға жататын параметрлерді зерттейтін болсақ, жалпы белгілі бір бағдарламаға қарамастан, келесі экологиялық критерийлерді ажыратуға болады: суды тұтыну; тазалау және жуу; қалдықтарды басқару; Энергияны тұтыну; тамақ пен сусындар; жасыл аймақтар; қонақ үй кәсіпорнында қоршаған ортаны басқару; білім беру экологиялық қызметі және табиғатты қорғау. Ресейде өзін экологиялық қонақүй ретінде көрсетпейтін тізбекті отельдер өте аз, бірақ олар ресурстарды сақтау бағдарламаларына белсенді қатысады, «жасыл» өмір салтын насихаттайды және экологиялық сертификаттарға ие. Қонақ үй кәсіпорындарының ресми сайттарында олардың қатарында: Radisson Blu Шереметьево (Мәскеу), Radisson Resort Zavidovo (Мәскеу), Park Inn by Radisson Nevskoy (Санкт-Петербург), Corintia Nevsky Palace (Санкт-Петербург) және басқалары бар. «Эко» демеушілігімен жұмыс

істейтін және тиісті сертификаты бар қонақ үйдің мысалы ретінде біз Волга өзенінің бойындағы Кострома облысында орналасқан «Романов Лес» елдік қонақ үйін бөліп көрсетеміз. Қонақ үйдің іргелес аумағында қандай табиғи ресурстар жасырылатыны туралы, сондай-ақ қолданылатын экологиялық технологиялар туралы, қонақүйдегі қолданыстағы экологиялық сертификаттар туралы ақпарат алғысы келетін кез-келген қонақ оны ресми веб-сайттағы экологиялық қонақүйдің сипаттамасынан таба алады. Сертификатталған экологиялық қонақүйлерден басқа, олардың мәртебесі туралы құжаттық дәлелдері жоқ көптеген кәсіпорындар бар. Авторлық зерттеулер мен олардың кейбіреуінің қызметкерлерімен сұхбаттасудың нәтижесінде сертификаты жоқ кәсіпорындар үшін көбінесе қызметтің экологиялық форматын анықтайтын шешуші фактор болып табылатындығы анықталды. Экологиялық қонақ үйлердің ішкі және сыртқы келбеті туралы айтатын болсақ, мұнда да біз ғимараттардың алуан түрін, архитектуралық жоспарлау мен тұжырымдамалық шешімдерді байқауға мүмкіндігіміз бар. Эко-қонақүй номинациясы бойынша Russian Hospitality Awards 2015 жеңімпазы - Қырым түбегіндегі Лимен алқабының субтропикалық климаттық аймағында орналасқан «Крим Бриз Резиденциясы» Қонақ үй кешені 5 * мәртебеге ие, виллалары бар және керемет жағажай демалысына қажет инфрақұрылымы бар. Бұл типтегі экологиялық орналастыру объектілеріне қарсы тұру екі жүз, тіпті кейде 500 жыл бұрынғы жобаларға сәйкес стильдендірілген немесе толығымен жаңартылған түпнұсқа шынайы ғимараттардан тұрады. Эко-отельдер дәстүрлі тұрғын үйлерді бейнелейтін бүкіл әлемге шашыраңқы: саятшылық, шале; саятшылық; саятшылық; шатырлар; ине; оба; вигвамдар; киіз үйлер. Бұл экологиялық қонақүйлер туристерді жергілікті тұрғындар әлеміне, олардың дәстүрлері мен мәдениеттеріне баулу үшін өз мақсаттарын көздейді. Біздің елде көптеген киіз үй кешендері жұмыс істейді, олардың көпшілігі Бурятияда, Якутияда, Иркутск облысында, Алтай аймағында орналасқан. Әр киіз үй төсек-орынмен, кішкене дәстүрлі шкафпен, үстелмен, әдетте ағаш жағатын пешпен және қол жуғышпен жабдықталған. Электр қуаты тек жарықтандыру үшін қолданылады. Өркениеттің шарттары мен артықшылықтарынан бас тартуға дайын емес адамдар үшін стандартты қызметтер мен ыңғайлылықтар жиынтығы бар киіз үй ретінде стильдендірілген қонақ үй кешендері бар, мысалы, танымал Этно-Мир (Мәскеу облысы) кешеніндегі Кочевье қонақ үйі. Жоспарлау туралы шешімдер туралы айта отырып, кейбір экзотикалық шешімдерді атап өтейік, атап айтқанда: Hang Nga ағаш пішінді эко-қонақ үй (Вьетнам); «Сиқырлы тау» қонақ үйі, пішіні тауға ұқсас, оның бойында нағыз сарқырама өтеді (Чили); «Ағаштағы арман» қонақ үйі (Германия), оның бөлмелері жақын тұрған ағаштардың бұтақтары мен діндерінен тоқтатылған және т.б. Кейбір қонақ үйлерде барлығы дерлік экологиямен қаныққан: безендіру үшін табиғи материалдар қолданылады: ағаш, тығын, тас, әк; органикалық бояулар; тұрмыстық қажеттіліктер үшін - қайта өңделген қағаз; тазарту үшін экологиялық таза жуғыш заттар қолданылады; мәзірде - органикалық тағамнан жасалған тағамдар; Спа-салондарда - табиғи косметика,

майлар және емдік балдырлар мен шөптерді қолданатын процедуралар. Өздерінің омарташалары, фермалары мен бақшалары бар экологиялық қонақ үйлер бар. Мұндай қонақ үйлердің қонақтары, егер қаласа, алма, шие, құлпынай немесе көкөністер жинауға қатыса алады, жануарларға күтім жасай алады және ауыл шаруашылығының негіздерімен таныса алады. Қонақтарды қабылдауға дайын экологиялық фермалар мен үй шаруашылықтары Еуропада ғана емес, Ресейде де танымал болып келеді. Қала маңында және оған іргелес облыстарда осындай бірнеше ондаған шаруашылықтар бар, олардың арасында «Коновалово», «Потапово», «Ванково», «Лукино», «Кузнецово», «Богдарня», «Фаттория Кішкентай Италия» эко-фермалары бар. Мұндай орналастыру қондырғылары тек орналастыру қызметтерін және профильге сәйкес бағдарламаларды ұсынып қана қоймай, сонымен қатар сертификатталған ауылшаруашылық өнімдерін шығарады. Қонақ үй мейрамханасында өз өнімдері қолданылады: тікелей фермада өндірілетін сүт, жұмыртқа, ет; көкөністер мен жемістер - өзіміздің бақшамыздан және жылыжайлардан; саңырауқұлақтар мен жидектер - жақын ормандардан. Жоғарыда айтылғандай, эко-қонақ үйлер экскурсиялық-ағартушылық бағдарламалар, қоқыс жинауға арналған экологиялық іс-шаралар, көгалдандыру және салауатты өмір салтын насихаттау арқылы адамдардың экологиялық біліміне үлкен үлес қосады. «Күміс жағалау» эко-кешенінде (Хөвсгөл ұлттық паркі, Моңғолия) құстарды қарау ұйымдастырылып, арнайы оқу әдебиеттері шығарылады. «Байкал» эко-базасы Байкалда белсенді жұмыс істейді, ол күн батареяларын, тиімді тазарту және сүзу қондырғыларын пайдаланудағы аймақтық жаңашылдықтардан басқа, Байкал көлінің экологиялық соқпақтарымен көптеген серуендеу маршруттарының бастауы ретінде танымал, сонымен қатар фестиваль ұйымдастырады. Байкал қоқыс жинауға арналған. Мұндай іс-шаралар қоғам назарын экологиялық проблемаларға аударады, талқылауға және ең өзекті мәселелерді шешуге жағдай жасайды. Әр түрлі экологиялық қонақүйлердің ерекшеліктерін зерттеу нәтижесінде кестеде келтірілген бірнеше нысандарды бөліп алған жөн.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Алтынбаев Б.А. Смыкова М.Р. Экономика и организация туризма: Учеб. Пособие. – Алматы: КазГАУ, 1999.
2. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма: Учеб. Пособие . – М.: Финансы и статистика, 2001..
3. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма: Учеб. Пособие . – М.: Финансы и статистика, 2001.
4. Волков Ю. Ф. Экономика гостиничного бизнеса. Р-н-Д., 2003.
5. Гуляев В. Г. Туризм: экономика и социальное развитие. М., 2002.
6. Ефимова О. П., Ефимова Н.А. Экономика гостиниц и ресторанов. М., 2004.
7. Сорокина А.В, Организация обслуживания в гостиницах и туристских комплексах, М.2006г.

8. Сенени В., Денисенко А.В, Гостиничный бизнес: классификация гостиниц и других средств размещения, М.2004г.
9. Тимохина Т.Л., Организация приема и обслуживания туристов, М.2008г.
10. Тимохина Т.Л., Организация административно-хозяйственной службы гостиницы, М,2008г.
11. Устенова О.Ж., Смыкова М.Р. Основы гостичного хозяйства, Алматы.20012г.
12. Уокер Дж.Р. Управление гостеприимством 2006г.
13. Уокер Дж.Р. Введение в гостеприимством 1999г.

Ғылыми жетекші: магистр, аға оқытушы Кульшаров Б. Б.

ІШТЕН ЖАНУ ҚОЗҒАЛТҚЫШЫ КШМ БӨЛШЕКТЕРІНІҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ ТӘУЕЛДІЛІГІ

Куанышев М.К., Мақсат М.Н., Жакишева Г.П., Еламан Е.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті.

Қозғалтқыш - бұл күрделі жүйе, жұмыс элементтерінің жиынтығы - оның функцияларының орындалуын қамтамасыз ететін құрастыру қондырғылары мен бөлшектер. Қозғалтқыштың жұмыс жасау циклі кезінде оның негізгі құрылымдық параметрлерінің өзгеруі - жұмыс басталғаннан бастап істен шыққанға дейін - көбінесе оның үйкеліс қондырғыларының, ең алдымен цилиндр-поршенді тобының (ЦПТ) нақты күйімен анықталады. Алайда ішкі жану қозғалтқышының трибологиялық процестерін сипаттайтын қолданыстағы модельдер үйкеліс сыңарларының тозуына қарай техникалық-экономикалық параметрлердің өзгеру динамикасын ескермейді [1-6].

Автокөліктің, қондырғының, бөлшектердің сапа көрсеткіштері жүгірістің өсуіне байланысты нашарлайды. Алайда, жұмыс саласы автомобильдің сапасын сипаттайтын қасиеттер көрсеткіштерінің бастапқы мәндеріне ғана емес, сонымен қатар олардың бүкіл жұмыс кезеңіндегі өзгеру сипатына қызығушылық танытады. Бірқатар көрсеткіштер, мысалы, өнімділік, жұмыс қабілеттілігі, автомобильдің жұмыс уақытынан немесе жүрісінен экспоненциалды өзгеруімен сипатталады. Уақыт өте келе автомобильдердің сапа көрсеткіштерінің қарқынды өзгеруі, оның жұмыс қасиеттері төмендейді.

Сондықтан бұл көрсеткіштерді бағалау бұйымның жұмыс уақытын ескере отырып жүргізілуі керек. Іске асырылған сапа индикаторы дегеніміз - берілген немесе нақты қалыптасқан қызмет жасау мерзімі немесе көлік құралының шақырымдық жүрісі үшін сапа көрсеткішінің орташа мәні.

Цилиндр-поршенді топтың бөліктері (цилиндр, сақиналар, поршень) жоғары, жиі өзгертін жүктемелер, айналымдар мен температуралар жағдайында жұмыс істейді [2.6]. Жиналатын көміртегі шөгінділері цилиндр-

поршенді топ бөліктерінің салқындату жағдайларын нашарлатады. Поршеньдік сақиналары поршень ұясына жабысқанда (жанғанда) қозғалтқыштың майының күйіп кетуі артады, қуаты төмендейді, картерге газдың өтіп кетуі артады [3.4].

Газ эрозиясын қарастырған кезде ішкі жану қозғалтқыштарының цилиндр-поршенді тобының бөліктері оған бағынышты екендігі айтылды, бірақ бұл жерде дизельді автомобиль қозғалтқыштарының бөлшектерінің тозуының негізгі түрлерінің бірі лайнерлердің абразивті эрозиясы болып табылады. сорылған ауамен бірге қозғалтқышқа енетін табиғи шаңның әсерінен. Цилиндрлік гильзелердің абразивтік бұзылуының үлесі жалпы тозудың шамамен 70% құрайтыны белгілі [5.6].

Жанармай құрамындағы су цилиндр-поршенді топтың бөлшектері мен отын жабдықтарының, әсіресе отын құрамындағы күкірттің айтарлықтай жоғарылауына әкеледі.

Майдың көбірек шығынындарын болдырмау үшін цилиндр-поршенді топ бөлшектерінің жағдайын бақылау қажет (қозғалтқышты құрастыру кезінде), тозған бөлшектер мен сапасыз майларды пайдаланбау, қозғалтқыш картеріндегі майдың мөлшерін бақылап, оны жою керек ағып кету.

Жанғыш қоспаның байытылуы түтіннің ұлғаюымен және глушительден атумен бірге жүреді, цилиндр-поршенді топтың бөліктерінде және шамдарда көміртектің едәуір шөгінділері пайда болады, қызып кету және қозғалтқыш жұмысында үзілістер пайда болады, оның қуаты төмендейді, отын шығыны артады, қозғалтқыш картеріндегі май сұйылтылады [3.4].

Қозғалтқыш төмен температурада жұмыс істеген кезде цилиндр-поршенді топ бөлшектерінің ластану дәрежесінде ғана емес, сонымен қатар пайда болатын төмен температуралы жауын-шашынның мөлшерінде де маңызды рөл атқарады, мұнай жүйесі. Қозғалтқыштың жұмысы кезінде бөлшектердің ластануы және майдың құрамындағы шөгінділердің жиналуы көбіне оның тотығу жағдайындағы майдың тұрақтылығына байланысты болады [6].

Өздеріңіз білетіндей, қозғалтқышқа сорылатын ауаның тазару дәрежесі цилиндр-поршенді топ бөлшектерінің, ең алдымен сығымдау поршенді сақиналарының тозуына үлкен әсер етеді.

Бастапқы сұйықтықтар негізгі отынның тұтануын жеңілдетіп қана қоймай, сонымен қатар цилиндр-поршенді топтың бөліктерін іске қосу кезінде тозудың жоғарылауынан сақтайды, өйткені олар коррозияға қарсы және майлаушы компоненттерден тұрады. Қазіргі мәжбүрлі карбюраторлы және дизельді қозғалтқыштарға арналған майлардың қозғалтқыштық қасиеттері, ең алдымен, цилиндр-поршенді топ бөлшектерінің тазалығымен бағаланады [5].

Көптеген зерттеушілердің айтуы бойынша, күкіртті бензинмен жұмыс істейтін бензин қозғалтқыштарының жұмысы цилиндр-поршенді топ бөліктерінің күкірт қышқылының коррозиясының жоғарылауымен байланысты. Нәтижесінде қозғалтқыштарды күрделі және орташа жөндеу жиілігі артады, қозғалтқыш қуаты төмендейді, бөлшектер мен бензин шығыны артады.

Жоғары температуралы динамикалық тұтқырлық қозғалтқыштың тиімділігіне, сонымен қатар иінді біліктің мойынтіректерінің тозуына және

цилиндр-поршенді топ бөліктерінің беттеріне әсер етеді.

Майдың құрамындағы лас қоспалар бөлшектердің тозуын жоғарылатады, май каналдары мен сүзгілерді бітейді, цилиндр-поршенді топ бөлшектерінің температуралық режимін жоғарылатады және қозғалтқыштың сенімділігі мен беріктігін төмендететін басқа да жағымсыз құбылыстар тудырады [1.6]. Автомобиль механизмдерінің техникалық жағдайының өзгеруінің (деградациясының) басты себебі - бөлшектердің тозуы.

МеСТ 23.002 - 78 сәйкес тозу дегеніміз - қатты заттың бетінен материалды бұзу және бөлу процесі және (немесе) үйкеліс кезінде оның қалдық деформациясының жинақталуы, бұл өлшемнің немесе форманың біртіндеп өзгеруімен көрінеді. дене.

Ішкі жану қозғалтқышында цилиндрлердегі жұмыс қоспасының жану термодинамикасы қысылу коэффициентінің төмендеуіне, тұтану (бүрку) клапанның газ тарату фазалық бұрышының өзгеруіне, отын шығындарының көбейуіне байланысты жұмсалуы, механикалық шығындардың қуаты, шу мен діріл деңгейі жоғарылайды [6].

Осылайша, жүктемелер мен жылдамдықтардың артуы жеке-жеке де, бірлескен әрекетте де қозғалтқыштың жылулық режимін едәуір өзгертеді, сақинаның тоуларының артуы салдарынан сақиналардың меншікті қысымының артуымен қатар жүреді. әртүрлі үйкеліс шығындарында және т.б. және тұтастай алғанда ЦПТ бөлшектерінің тозуына айтарлықтай әсер етеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бугаев, А. М. ФАБО как технологический метод повышения ресурса ДВС / А.М. Бугаев, И.Ю. Игнаткин // Международный научно-исследовательский журнал. -№ 01(55). - Часть 4. - Январь. - С. 36-38.
2. Серенко В.А., Зусин В.Я. Работоспособность цилиндра-поршневой группы двигателей и совершенствование методике ее оценки // «Механика и машиностроение» научный журнал. -2015. - № 2(11). - С. 175-179.
3. Денисов А.С., Гребенников А.С. Практикум по технической эксплуатации автомобилей 2012 г.
4. Сокол, Н.А. Основы конструкции автомобиля. Двигатели внутреннего сгорания [Текст] : учеб. пособие / Н.А. Сокол, С.И. Попов. - Ростов н/Д : Издательский центр ДГТУ, 2010.
5. Вахламов, В.К. Техника автомобильного транспорта. Подвижной состав и эксплуатационные свойства [Текст] : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.К. Вахламов. - М.: Академия, 2009. - 528 с.
6. Шароглазов Б.А., Шишков В.В. «Поршневые двигатели: Теория, моделирование и расчёт процессов» - Издательский центр ЮУрГУ, Челябинск, 2011г.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ НАНОМОДИФИКАТОРОВ НА МЕХАНИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА МЕТАЛЛИЧЕСКИХ СВЯЗОК И ИХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ С АЛМАЗНЫМИ ЗЕРНАМИ

Куандыкова А.Н

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Современная инструментальная индустрия настоятельно требует получения материалов с высокими эксплуатационными характеристиками. Увеличение притязаний к режущим инструментам, используемым в различных областях, начиная от обработки твёрдых материалов до хирургических операций, в отношении твёрдости, стойкости к износу и химической инертности вынуждает улучшать существующую технологию изготовления алмазных инструментов, попеременно доводя эти характеристики к характеристикам самого алмаза.

На данный момент алмазно-абразивный инструмент считается наиболее действенным и перспективным инструментом для обработки твердых материалов. Алмазная резка это – быстрый, точный и высокоэффективный метод, который применяется для резки строительных конструкций из железобетона, природного камня и других материалов.

Алмазная резка применяется при:

- вырезании отверстий и проемов;
- демонтаже стен, зданий и сооружений;
- перекрытий железобетона, бетона и монолита;
- прорезке ниш мебели и т.д.;
- резке оснований и фасадов;
- нарезке технологических или деформационных швов в полах или дорожных покрытиях и многое другое.

С помощью технологии алмазной резки можно быстро и без лишних затрат осуществить демонтаж железобетона в том числе в самых труднодоступных и стесненных местах. Иной сферой применения алмазного инструмента является разнообразные строительные работы, такие как: выполнение проходов, отверстий в фундаментах, проемов и ниш в капитальных стенах, желобов для систем вентиляции и укладки электрических коммуникаций.

Ключевая индивидуальность алмазной резки – это отсутствие динамических нагрузок на объект, при которых образуются разрушения строительных материалов, с применением перфораторов, отбойных молотков и др [1].

Методика исследований. В исследовании были применены следующие порошки: алмазный порошок марки EX - D930 35/40 изготовления Exin Diamonds (Китай), железо (ООО «Синтез-СИП», Россия; средний размер зерна 9 мкм; содержание примесей $\leq 0,3$ масс. %), никель (Кольский горно-металлургический завод, Россия; средний размер зерна 10 мкм; содержание примесей $\leq 0,06$ масс. %), кобальт (Nanjing Hanrui Cobalt Co Ltd,) Китай, средний размер зерна 1,2 мкм; содержание примесей $\leq 0,03$ масс. %), молибден

(ООО «Элемент - Сплав», Россия средний размер зерна 10 мкм, содержание примесей $\leq 0,06$ масс.%), медь (ОАО «Уралэлектромедь» Россия, средний размер зерна 8 мкм, содержание примесей $\leq 0,5$ масс.%).

Таблица 1. Элементный состав связки [Fe Ni Mo]

Элемент	Массовая доля, %
Fe	75
Ni	22,5
Mo	2,5

Связка на основе [Fe Ni Mo] при реконструкции, реставрации сооружения, при производстве строительных материалов из натуральных камней и др.

В исходную связку [Fe Ni Mo] вводились частицы Mo_2C , характеристика которых представлена в таблице 2.

Таблица 2. Свойства нанопорошков

Свойства	Mo_2C
Размер частиц, нм	100
Содержание примесей, %	$\leq 0,03$
Производитель	ИМЕТ РАН, Россия

Введение частиц в связку. Смешивание исходных порошков связки [Fe Ni Mo] и нанодисперсных добавок Mo_2C , проводилось в планетарной центробежной мельнице Pulverisette 5 фирмы Fritsch (Германия). Частота вращения составляла 300 об/мин. Продолжительность процесса размол - 15 минут (режим работы мельницы: размол порошков - 3 минут, остывание мельницы - 12 минут).

В качестве размольных тел были использованы стальные шары диаметром 10 мм, смешивание проводилось в стальных барабанах объемом 250 мл. Соотношение массы порошка к размольному телу составляло 1:15. Смешивание проводили с добавкой 10 масс. % изопропилового спирта. После обработки порошки отделяли от шаров с помощью сита. Помимо перемешивания происходит механическая активация порошков, что улучшает качество спекания.

Холодное прессование. Прессование производилось в стальной пресс-форме на ручном гидравлическом прессе марки П-50 (Россия) с предельным усилием 50 кН. Давление прессования составляло $2,5 \text{ т/см}^2$. Пресс-форму для эксперимента была выбрана съемная, с весовой дозировкой, для одностороннего прессования, со сплошной матрицей.

Для выпрессовывания удаляли нижний пуансон, устанавливали специальную подставку с центральным отверстием, и верхним пуансоном

выталкивали изделие.

Спекание образцов. Спекание цилиндрических алмазосодержащих образцов (диаметр 16 мм, $h = 5$ мм) проводилось при температуре 850 °С, остаточном давлении 10^{-3} Па, время изотермической выдержки в течение 1 часа, скорость нагрева печи 11 °С в минуту, в вакуумной печи ВСл-16-22-У (ВакЭТО, Россия).

Горячее прессование

Горячее прессование было проведено на горячем прессе марки DSP - 475 фирмы Dr Fritsch (Германия). Давление при горячем прессовании для составов [Fe Ni Mo] + Mo₂C составляло 35 МПа. Температура горячего прессования для связок 850 °С. Пресс - форма состоит из комплекта графитовых пуансонов и прокладок, которые задают геометрию готового сегмента. Перед сборкой графитовые пуансоны покрывались водной суспензией гексагонального нитрида бора. Собранная пресс - форма изолировалась от силуминовой рамы изолирующими пластинами для того, чтобы предотвратить потерю тепла на нагрев рамы. Рама с пресс - формой затягивались динамометрическим ключом с усилием 1 МПа и затем устанавливается в автоматический горячий пресс DSP-475 (Dr Fritsch). Спекание протекает по специальной программе:

- нагрев до температуры девакации. $T = 480$ °С, давление 1/6 от заданного (максимального), скорость нагрева 200 °С/мин;
- выдержка при $T = 480$ °С, давление 1/6 от заданного, в течение 3 минут;
- нагрев до температуры спекания со скоростью 100–120 °С/мин, давление 2/3 от заданного. На данной стадии воздух откачивается встроенным вакуумным насосом и напуск азота;
- выдержка при $T = 900$ °С в течение 3 минут, Давление – максимальное;
- охлаждение до температуры ниже 400 °С в течение 3 минут, $P = 35$ МПа.

Водяное охлаждение. Спекание проходит в атмосфере азота. Нагрев осуществляется при прямом пропускании электрического тока [2].

Исследование микроструктуры. Изучение микроструктуры образцов проводилось методом растровой электронной микроскопии (РЭМ) на установке «Hitachi S-3400N» (Япония) с системой микрорентгеноспектрального анализа (МРСА) - рентгеновским энергодисперсионным спектрометром «Noran». Устройство оснащено детекторами вторичных (SE) и обратнорассеянных (BSE) электронов, автоматизированным столиком и системой автоматической настройки.

Исследование микроструктуры проводилось при увеличениях от $\times 300$ до $\times 20000$.

Определение плотности. При определении плотности образцов были использованы аналитические весы фирмы AND (Япония), метод определения плотности гидростатическое взвешивание по ГОСТ 25281 - 82.

После взвешивания на воздухе, образцы пропитывались вазелином и взвешивались, впоследствии чего измерялась масса пропитанного образца в дистиллированной воде. На рисунке 2 приведен внешний вид устройства для взвешивания образцов. Измерение массы осуществлялось с точностью 10^{-4} г.

Испытание на трехточечный изгиб. Для того чтобы определить предел прочности на изгиб, были проведены испытания на трехточечный изгиб на универсальной сервогидравлической машине LF-100 фирмы «Walter + bai» (Швейцария) с внешним цифровым контроллером (EDC). Определение значений предела прочности на изгиб осуществлялись при использовании программного обеспечения, который позволяет автоматически регистрировать и статистически обрабатывать результаты испытания на трехточечный изгиб (программа «DIONPro»). Предел прочности при изгибе было измерено на пяти образцах каждой связки.

Определение твердости. Измерения твердости образцов были выполнены на твердомере Wolpert Rockwell Hardness Tester марки Wolpert 600 MRD (Нидерланды) по шкале В (ГОСТ 20017-74).

На приборе Роквелла при измерении твердости образцов на поверхности не должно быть окалин, трещин и т.п. Нужно контролировать перпендикулярность приложения нагрузки, также поверхности образца и устойчивость положения образцов на столике прибора. Индентор представляет собой шарик из карбида вольфрама диаметром 1/16 дюйма (1,5875 мм) [3].

Полученные данные были обработаны статистически.

Использованные источники:

1. Жадановский Б.В. Технология алмазной механической обработки строительных материалов и конструкций. // М.: Стройиздат. – 2004.
2. О механизме самопроизвольного плакирования алмаза карбидом вольфрама в процессе спекания инструмента с наномодифицированной металлической связкой Cu - Fe - Co - Ni / Сидоренко Д.А., Левашов Е.А., Логинов П.А. и др. // Известия вузов. Цветная металлургия. – 2015.
3. Условия самопроизвольного плакирования алмаза при спекании с металлической связкой Cu-Fe-Co-Ni / Сидоренко Д.А., Левашов Е.А., Логинов П.А., и др. // Известия вузов. Цветная металлургия, - 2015.

ЖАЛҒАСТЫРЫЛҒАН ҰЛҒАЙТУ ТАКТИЛІ ІШТЕН ЖАНУ ҚОЗҒАЛТҚЫШЫНЫҢ ЖҰМЫС ЦИКЛІ

Мурзагалиев А. Ж., Мырзабеков Н.М., Бакытжанов Н.Р., Жаңабай А.С.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Заманауи автокөліктерді шығару өнеркәсібінде төрт тактілі поршеньді қозғалтқыш негізгі түрі ретінде қолданылуда деп айтуға болады. Олардың процесті ұйымдастыру әдісі классикалық үлгі түрінде де танымал. Бұл жағдайда қозғалтқыштың жұмыс циклі төрт тактының белгілі ретпен ауысуларына байланысты болады. Алдымен, отын аралас ауа қоспасын сору тактісі, келесі сығылған ауада газ қысымының жоғарылауымен отынның циклдік дозасының жануы, содан кейін жанған газдардың ұлғаю тактысі (жұмыс жүрісі) және цилиндрдің ішкі көлемін жанған газдардан босату тактысімен жұмыс циклі аяқталады. Толық цикл біліктің екі айналымында

немесе поршеньнің төрт жүрісінде жүзеге асырылады. Цикл процестері, дайындық (ауа қабылдау, қысу), жұмыс жүрісі, газдарды шығару бір цилиндрде жүйелі түрде жүзеге асырылатындығы белгілі [1,2,3,4].

Бұл циклды ұйымдастырудың ерекшеліктерін қарастырамыз. Цилиндрді пайдаланылған газдардан тазарту шығару клапандарын ашқаннан кейін алдымен еркін шығару ретінде жүргізіледі, ал цилиндрді пайдаланылған газдардан түпкілікті тазарту оларды поршень әсерімен итеру арқылы мәжбүрлі түрде орындалады. Цилиндр пайдаланылған газдардан сапалы деңгейде тазартылады. Ал қалдық газдар болса, поршеньнің жоғарғы өлі нүктесіндегі болғандағы цилиндрдің көлеміне байланысты болады. Сонымен қатар, кіріс клапанын ашу шығыс клапанымен кейбір фазалық қабаттасумен жүзеге асырылады. Қалай болғанда да, қалдық газдардың үлесі минималды. Ол қозғалтқыштағы процесті есептеу әдістерінде ескеріледі [3,4].

Қозғалтқыштардың екінші белгілі түрі-екі тактілі қозғалтқыштар. Оларда цикл поршеньнің екі қозғалысы кезінде біліктің бір айналымында жүзеге асырылады. Екі тактілі қозғалтқыштарда бірнеше құрылымдық нұсқалары бар. Атап айтқанда, иінді-камералы үрлеу, клапандар болмауымен қатар процесс тек газ алмасуды басқару кезінде цилиндрдің саңлауларын (терезелерін) ашатын поршеньмен ғана ұйымдастырылады. Ұқсас типті екі тактілі қозғалтқыштар мотоциклдерде және т.б. төмен қуатты, қозғалтқыштың массасы аз болуы маңызды көлік құралдарында қолданылады. Бірақта, мұндай қозғалтқыштар үнемді емес. Автомобиль, тепловозды екі тактілі қозғалтқыштар ретінде клапанды-саңылаулы газ тарату жүйесі бар қозғалтқыштар пайдаланылады. Цилиндрдің жоғарғы жағында газ шығаратын клапандар, ал ортаңғы бөлігінде поршеньмен үрленетін ауаны қабылдау үшін ашылатын саңлаулар-терезелер болады.

Екі тактілі қозғалтқыштағы процесті ұйымдастыруды қарастырған жағдайда аталған процестер ерекше өтеді. Шығару клапандарын ашқан кезде пайдаланылған газдардың еркін шығуы орын алады, ал үрлеу терезелері ашылған кезде пайдаланылған газдардың жаңа ауа заряды пайда болады. Поршень төменгі өлі нүктеден өткеннен кейін және поршеньді кері қайтарудың басында үрлеу терезелері поршеньмен жабылып, ауа сығылады.

Теориялық тұрғыдан алғанда, екі тактілі қозғалтқыштар төрт тактілілермен салыстырғанда, тиімді болуы мүмкін. Өкінішке орай, бұл мүмкіншілік іс жүзінде алғашқы аталған қозғалтқыштарда, яғни, процесті ұйымдастырудың ерекшеліктерін тиімді пайдалануға тәжірибеде орын алған жоқ.

Әрине, таза ауа заряды мен пайдаланылған газдардың ауасы араласуы мүмкін. Сондықтан, екі тактілі қозғалтқыштардағы қалдық газдардың үлесі төрт тактілі қозғалтқыштардағы газдарға қарағанда, едәуір артық. Сонымен қатар, екі тактілі қозғалтқышта ауаны сығымдау екі рет, алдымен үрлеу сорғысында, содан кейін қозғалтқыштың цилиндрінде үрлеу аяқталғаннан кейін жүзеге асырылады. Осы себептен, екі тактілі қозғалтқыштардың тиімділігі төмен және оларды осы мақсатта автокөліктерде қолдану реті іс жүзінде таратылмаған.

Алайда, қозғалтқыштарды салыстыру үшін, иінді-камералы үрлеулі, екі тактілі қозғалтқышқа тән ерекшелігін атап өтелік. Бұл типті энергетикалық қондырғыларда үрлеу ауа процесі саңылаусыз иінді камерада, яғни жеке көлемде сығылады. Бұл көлем сол цилиндр мен поршеньнің екінші, қарсы жағында орналасады. Тәжірибеде, жоғары қуатты екі сатылы қозғалтқыштарда үрлеу ауасы бөлек ерекше компрессормен сығылады. Осылайша, компрессорды қозғалтқыштың негізгі цилиндрінен бөлу принципі көрінеді.

Автомобиль қозғалтқыштары ретінде, бірақ шектеулі көлемде, роторлы-поршенді қозғалтқыштар қолданылады [5,6,7]. Ванкель конструкциясының қозғалтқышында планетарлық қозғалыс жасайтын үшбұрышты ротор бар, яғни айналу орталығы шеңбер бойымен қозғалыс жасайды. Осының арқасында қозғалтқыш корпусында бір-бірінен оқшауланған көлемі өзгеретін камералар пайда болады. Оларда ауаны сору, оны сығымдау, жанармайдың тұтануы мен жануымен қатар пайдаланылған газдардың ұлғаюы және шығарылу процестері ұйымдастырылып, төрт тактілі цикл орындалады. Ванкель-типті қондырғылардың поршеньдік нұсқалардан айырмашылығы, шығарылғаннан кейін бір камерада сығылған жұмыс денесі (ауа) корпусының басқа бөлігіне ауысады, онда отын жанады және одан әрі газдар кеңейеді. Содан кейін газдар шығатын терезе ашылып, оларды ротормен ығыстыруға байланысты камерадан шығарылады.

Айналмалы қозғалтқыштың ұқсас тізбегінде сығымдау және ұлғаю коэффициенті теориялық тұрғыдан 15-ке жетуі мүмкін. Іс жүзінде ол әдетте 8-ге тең. Демек, нақты Ванкель дизайнында дизель циклі орындалмайды. Тәжірибеден білетіндей, 16-18 немесе одан да көп сығымдау коэффициенті бар дизель циклы жоғары тиімділікке және қолайлы экологиялық көрсеткіштерге ие болады. Ванкельде дизель циклын жүзеге асыру үшін айналмалы қозғалтқыштың өзінде сығымдаудан басқа қосымша ауа сығымдауды да қолдану қажет. Демек, сығымдау коэффициентін жоғарылату арқылы дизель циклын ұйымдастыру мәселесін шешудің тиімді жолы ауаны сығу үшін бөлек компрессорды қолдану болып табылды. Бұл тұжырым тәжірибеде кең таралып, қолданылады.

Бірақ ауаны екі рет қысу, роторлы қозғалтқыш корпусындағы сығылған ауаның бөліктерін жылжыту ондағы процесті ұйымдастыруды қиындатады және тиімділікті төмендетеді. Жоғарыда көрсетілгендей, екі сатылы қозғалтқыштарды қарастырған кезде, процесті ұйымдастыруға арналған ауаны бөлек компрессорда сығуға болады. Бұл схемаға сәйкес газ турбиналары жұмыс істейді, онда ауа компрессоры, жану камерасы және кеңейту машинасы ретінде турбина бөлек қозғалтқыш блогы түрінде болады. Ұқсас принципті роторлы-поршенді құрылымға негізделген көлемді қозғалтқыш үшін де қолдануға болады [8].

Егерде, компрессорды қозғалтқыштың жеке түйіні ретінде қолданатын болсақ, алдымен жану камерасында отынның жану процесін ұйымдастыру қажет. Келесі сатыда пайдалы қуат алу үшін кеңейту машинасы немесе детандер қажет. Газ көлемі ұлғаю кезінде тікелей айналатын роторлы-

поршеньдік машиналарды қарастыра отырып, олардың мұндай процесті жүргізуге болатын конструкциялары бар екенін атап өтуге болады. Қазіргі тағда олар роторлы- поршеньдік машиналары компрессорлар деп аталады. Оларда кинематикалық механизм ванкель кинематикасына ұқсас, бірақ айырмашылығы-ротордың екі лансоидты формалы шыңы бар, ал редуктордың беріліс қатынасы $\frac{1}{2}$ болады. Бұл жағдайда ротор қозғалтқыш білігінің бір айналымында жарты айналым жасайды, бастапқы күйіне оралады, бірақ төңкерілген түрінде болады. Ротордың жартылай айналу кезеңінде, егер механизм компрессор ретінде пайдаланылса, ауаны сығымдай алады, немесе детандер болса, ұлғаяды қамтамасыз етеді.

Екі роторлы поршеньдік машинаның ерекшелігі-теориялық тұрғыдан оның сығымдау/ұлғайту коэффициенті 150-ге дейін болуы мүмкін. Егер көлемдік принцип бйынша жұмыс істейтін қозғалтқыштарда ауа дизельді қозғалтқыштарға тән 20-ға дейін сығылса және детандерде 35-40 ұлғайту дәрежесімен кеңейтілсе, жану қысымы шамамен 120-200 кг/см² болса, ол атмосфералық қысым деңгейіне дейін кеңейеді.

Сондықтан, мұндай қозғалтқышта, ауаны сығымдау жеке компрессорда орындалса және ұлғайту роторлы-поршеньді детандерде ұйымдастырылса, газдардың барлық потенциалдық энергиясы біліктің айналуы түрінде тікелей пайдалы қуатқа айналады. Қозғалтқыш теориясындағы терең ұлғайту принципі жалғастырылған ұлғайту деп аталады. Яғни, ұлғайту дәрежесінің сығылу деңгейінен асып кетуі мәлім. Бірақ, поршеньді қозғалтқыштарда мұндай принцип іске асырудың күрделілігіне байланысты дамымады. Белгілі бір дәрежеде жалғастырылған ұлғайту турбокомпаундталған қозғалтқыштарда іске асырылған. Қолданыстағы тенденциялар жоғары тиімді қозғалтқышты құру мәселесін шешудің осындай жолын көрсетеді [8,9,10,11,12].

Қарастырылған қысқаша аналитикалық шолу нәтижесінде төмендегі тұжырымдар ұсынылады:

Іштен жану қозғалтқыштардың жетілдіру шараларының тиімді әдісінің бірі ретінде жалғастырылған ұлғайту тактысі негізінде ұйымдастырылған жұмыс циклінің қолданылуы болып табылады.

Өндірісте қалыптасқан іштен жану қозғалтқышты екі құрылымға, біріншісі, 20 деңгейінде сығымдау коэффициентті жеке компрессорға, сондай-ақ екіншісі, 35-40 ұлғайту дәрежелі бар газдарды кеңейтуге арналған ротор-поршень түріндегі детандерге бөлу арқылы жоғары үнемді іштен жану қозғалтқышының принципіалды сұлбасы тиімді деп есептеледі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Двигатели внутреннего сгорания: Устройство и работа поршневых и двигателей: Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Двигатели внутреннего сгорания» / В.П. Алексеев, Н.А. Иващенко. В.И. Ивин и др.; под ред. А.С. Орлина. М.Г. Круглова. 3-е изд.; перераб. и доп. – М.: Машиностроение, 1980.-288 с., ил.
2. Двигатели внутреннего сгорания: в 3 кн. Кн.1. Теория рабочих процессов: учебник для вузов / В.Н.Луканин, И.В.Алексеев,

- М.Г.Шатров и др. ; под ред. В.Н.Луканина и М.Г.Шатрова. – 3-е изд., перераб. и испр. – М.: Высш. шк. 2007. – 479 с.
3. Автомобильные двигатели: учебник для студ. высш. учеб. заведений / М.Г.Шатров, К.А. Морозов, И.В.Алекеев и др.: под ред. М.Г. Шатрова – М.: Издательский центр « Академия», 2010. – 464 с.
 4. Теория поршневых двигателей. / Специальные главы: Учебник для вузов. – М.: Изд – во МГУ им. Н.Э. Баумана, 2008. – 720 с.: ил.
 5. История двигателя Ванкель. www.c400.ru/index.php?newsid=9671.
 6. Все о роторном двигателе. www.mazda-rx8.org/publ/5.
 7. FAQ по РПД АВТОВАЗа. www.fags.org.ru/cars/rpd.htm.
 8. Некрасов В.Г. Перспективы ротационных двигателей//Двигатель, М., 2009, №6. www.engine.aviaport.ru/issues/66/page40.html.
 9. Седунов И.П., Ложкин В.Н. Исследование рабочих процессов транспортного двигателя со сверхвысокой степенью сжатия. Доклад на НТС СПбГАСУ,2010.
 10. Дьяченко В.Г. Двигатель с искровым зажиганием и продолженным расширением//Двигатели внутреннего сгорания. Харьков, 2007,№1. –с. 25 – 29.
 11. Роторно-поршневые компрессоры. www.skiteclibrari.ru./rus/catalog/pages/58358.html.
 12. Пятов И. Детандеры объемного типа//Двигатель, М., 2009, №4. www.engine.aviaport.ru.issuges/64/page61/html.

ФОТОГРАММЕТРИЯДА ЖӘНЕ ЖЕРДІ ҚАШЫҚТЫҚТАН ЗОНДТАУДА БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚАМТАМАССЫЗ ЕТУ ӨЗЕКТІЛІГІ

Мукалиев Ж.К.

zhandos.mukaliyev@kaznu.kz

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

"Фотограмметрия және ЖҚЗ" пәнін игерудің мақсаты толқын ұзындығының әртүрлі диапазондарында және түрлі түсіру жүйелерінен алынған қашықтықтан зондтау материалдарының метрикалық және дешифрлеу қасиеттерін зерттеу, суреттерді математикалық және тақырыптық өңдеу технологиясымен таныстыру, сондай-ақ жерге орналастыру және кадастрлық жұмыстарды орындау кезінде алынған нәтижелерді пайдалану болып табылады.

Оқу пәнін меңгерудің негізгі міндеттері:

- қашықтықтан зондтау материалдары бойынша картографиялық, жедел ақпаратты қалыптастырудың негізгі ережелерін, оларды өңдеу және жерге орналастыру, кадастр, жер мониторингі мақсаттары үшін қолдану тәсілдерін зерделеу;

- заманауи түсірілім жүйелерімен танысу;

- аэротүсірілімдердің метрикалық қасиеттерін, фотосхемалар жасау тәсілдерін зерттеу;

- суреттерді сандық фотограмметриялық өңдеу технологияларымен танысу;

- пландар құру үшін суреттерді дешифрлеудің заманауи технологияларын зерттеу;

- жерге орналастыру және кадастр мақсаттары үшін пландар мен карталар жасау технологияларымен танысу;

- жерге орналастырумен және кадастр жұмыстарымен байланысты тақырыптық міндеттерді шешу үшін жер ресурстарын басқару, экология және қоршаған ортаны қорғау саласында қашықтықтан зондтау деректерін қолдану дағдыларын қалыптастыру.

Фотограмметриялық жұмыстарды орындауға арналған бағдарламалық кешен фотограмметриялық есептердің қатаң математикалық шешімдеріне [1] (егер олар белгілі болса) негізделеді және аналогтық немесе цифрлық суреттердің проекциясын, масштабын, өлшеу және бейнелеу қасиеттерін ескере отырып, олардың барлық геометриялық дәлдігін іске асыруға мүмкіндік береді.

Бұл ретте пайдаланылатын алгоритмдер суреттерді бағдарлаудың негізгі процестерін орындауды, фотограмметриялық модель құруды [1] және жергілікті жер туралы цифрлық ақпарат алуды барынша автоматтандыруды қамтамасыз етуі тиіс. Алгоритмдер деректердің толықтығы мен дұрыстығын бақылаудың логикалық операторларымен қамтамасыз етілуі тиіс.

Бағдарламалық кешен теориялық мүмкін болған барлық жағдайларда мәселенің шешілуіне кепілдік беруі керек. Сонымен қатар, қазіргі компьютерлердің жылдамдығы мен жағдай көлеміне байланысты қандай да бір шектеулерге жол берілмеуі тиіс.

Пайдаланушы интерфейсі жүйемен жұмыс істеудің ыңғайлылығын қамтамасыз етуі қажет. Бағдарламалық құжаттама толық және анық болуы керек [2].

Бағдарламалық қамтамасыз ету бағдарламалық-технологиялық құралдарды дамытудың жалпы үрдістеріне сәйкес өндірістік жұмыс істеу және жаңғырту тәжірибесін есепке алуды көздейтін авторлық сүйемелдеумен қолдау табуы тиіс [3].

Бағдарламалық өнімнің шектеулі қызмет ету мерзімін ескере отырып, өндірістің жаңа қажеттіліктеріне және белгілі бір уақытта кең таралған операциялық жүйелер мен компьютерлік техниканың мүмкіндіктеріне толық сәйкес келетіндей етіп оның мерзімді жаңартылуын бақылау ұстау керек.

Бағдарламалық кешен жеке суреттерді, жеке стерео жұптарды, еркін өлшем мен конфигурацияның фотограмметриялық желісіндегі көптеген суреттерді өңдеуге мүмкіндік беруі керек. Бағдарламалық кешен мыналарды қамтамасыз етуі керек:

- түсіру камерасы объективінің дисторсиясы үшін түзетулерді есепке алу мүмкіндігімен координаталық белгілердің (4-тен кем емес) немесе кресттердің (25-тен кем емес) еркін саны бойынша суреттерді ішкі бағдарлау;

- стереопара суреттері нүктелерінің еркін саны бойынша (6-дан кем емес) өзара бағдарлау;

- жоспарлы, биіктік, жоспарлы-биіктік тірек нүктелерінің еркін саны бойынша сыртқы бағдарлау;

- фотограмметриялық қоюлау сатысында немесе түсіру процесінде алынған ішкі және сыртқы бағдарлау элементтері негізінде жеке суреттер мен жекелеген стерео жұптардың бағдарлануын қалпына келтіру;

- көлденең, профильдер, РСМ (рельефтің сандық моделі) тұрақты және тұрақты емес торлары, жеке пикеттер, су кемерлері, құрылымдық желілер және т.б. түріндегі бедер туралы сандық ақпаратты жинау;

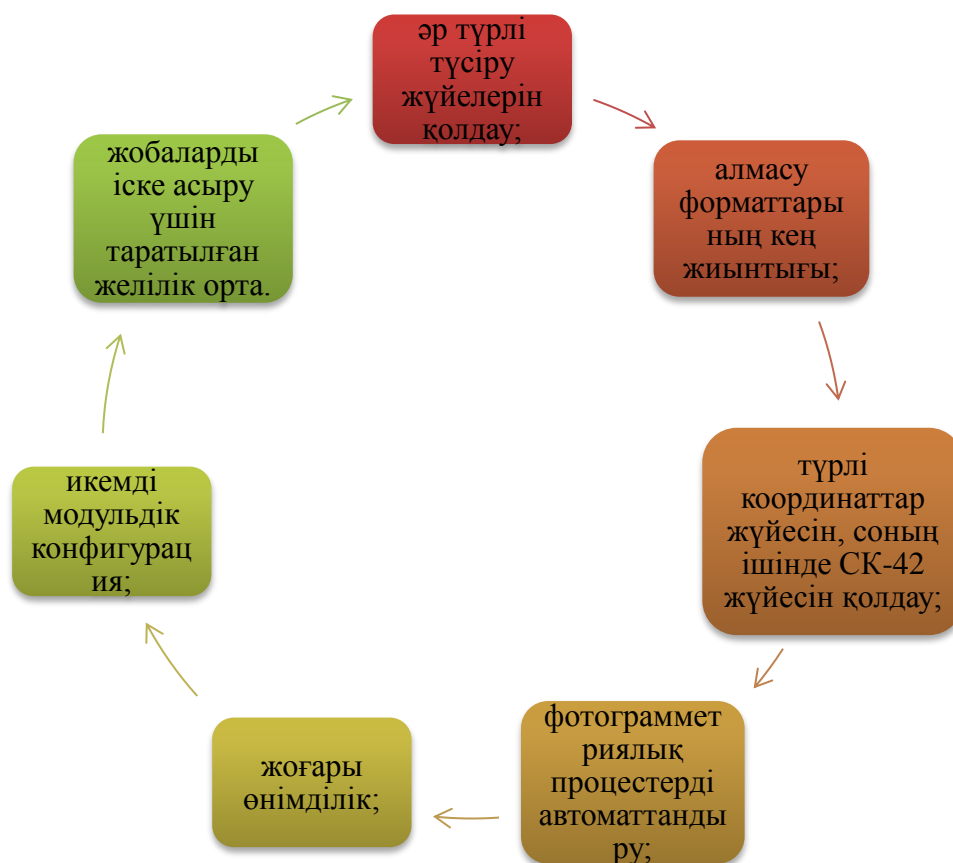
- жинау процесін автоматтандыратын объектілер типтерінің шаблондарын (тікбұрыш, шеңбер, параллель сызықтар және т.б.) пайдалана отырып, бапталатын жіктеуіші және ақпараттық қамтамасыз етуі бар контурлар туралы цифрлық ақпаратты жинау;

PHOTOMOD сандық фотограмметриялық жүйесі дәл фотограмметрия және ЖҚЗ үшін әзірленген. Жүйе көптеген модульдерден тұрады және олар стерео кескіндерді өңдеудің толық фотограмметриялық циклын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бағдарламалық кешен автоматты өлшеудің жоғары дәлдігіне ие. Стерео режиміндегі автоматтандыру және қолмен жұмыс процестері тамаша үйлесім тапқан.

1-сурет. Photomod бағдарламалық кешенін қолданылу картасы.

Қолдау көрсетілетін жерсеріктік және ҰҰА [4] деректерінің кең спектрі PHOTOMOD СФС-ның (сандық фотограмметриялық станция) мамандандырылған бағдарламалық қамтамасыз ету нарығындағы сөзсіз көшбасшылардың бірі етеді.

2-сурет. PHOTOMOD бағдарламалық кешенінің негізгі артықшылықтары [7].

PHOTOMOD бағдарламалық өнімдерінің желісіне:

- СФС Photomod – толық функционалды фотограмметриялық жүйе;
- Photomod GeoMosaic – тураланған гистограммасы бар мозаика жасауға арналған модуль;
- Photomod UAS – ҰҰА (ұшқышсыз ұшу аппараттары) деректерін өңдеуге және үш өлшемді модельдер жасауға арналған модуль;
- Photomod Radar – радарлық спутниктік суреттерді өңдеуге арналған модуль;
- Photomod Conveyor – "Ортоконвейер" модулінің кең аумақтар үшін мозаикалар мен ортофотопландардың автоматты құру модулі;
- Photomod Lite – мүмкіндігі шектеулі ғарыштық және аэрофотосуреттерді фотограмметриялық өңдеудің тегін нұсқасы [7];

Жерге орналастыру және кадастр мамандықтарында оқитын студенттер үшін ақпараттық және цифрлық технологияларды қолдану аэро және ғарыш түсірілімдермен жұмыс процестерін автоматтандыруды тудырады [8].

Сандық фотограмметрия дайын компьютерлерді өңдеудің және пайдаланудың қарапайымдылығына байланысты фотограмметриялық өнімді қолдану аясын кеңейтеді. Сандық фотограмметрияның ең дамыған бағыттары:

- стереоскопиялық өлшеу үшін суреттің сәйкестігін қолдана отырып, фототриангуляцияны құру;
- жергілікті жердің цифрлық модельдерінің жеңілдетілген генерациясын алу;

- ортофотопландар;
- түрлі тақырыптық карталар құру;
- перспективалық көзқарас арқылы модельдеу.

Педагогикалық тәсіл білім мен деректерді алушы ғана емес, болашақ қабілетті және құзыретті мамандарды тәрбиелеу идеясына негізделген. Практика нәтижелері нақты жобалар мысалында әр түрлі міндеттерді шешу үшін білім мен құралдарды ұсынатын оқыту процесі әдіснамасының негізі болуы тиіс, бұл ретте студенттердің өздерін оқытудың қатысушылары мен құрылысшылары екендіктерін сезінуге мүмкіндік берудің маңыздылығы мен қажеттілігі атап өтілуі тиіс. Білім алушының пәнмен байланысты мәтіндерді, бейне сабақтарды, көмекші материалдарды, сондай-ақ заманауи аспапта жұмыс істеу тәжірибесін қолдануға ұмтылуын дамыту.

Бұл студенттерге фотограмметрия әдістері туралы жаңа білімді игеруге мүмкіндік береді. Егер сіз нақты жобаның орындалуын, кішкентай болса да, қоссаңыз, бұл сізге аудиториядағы "Жасап үйрену" тұжырымдамасын енгізу туралы айтуға мүмкіндік береді. PHOTOMOD бағдарламалық кешенді пайдалану фотограмметрияны түсінуді жеңілдетті. Оның логикалық схемасы студенттерге алған теориялық білімдерін оңай қабылдауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Назаров А. С. Фотограмметрия: учебное пособие для студентов вузов. Минск: Тетра-Системс, 2006.
2. Обиралов А. И., Лимонов А. Н., Гаврилова Л. А. Фотограмметрия и дистанционное зондирование. М.: Колос, 2006.
3. А. Н. Лобанов, М. И. Буров, Б. В. Краснопевцев. Фотограмметрия. М.: Недра, 1987.
4. Сечин А. Ю. Эпоха цифровой аэросъемки // Пространственные данные, 2009. № 3. С. 28–29.
5. Кадничанский С. А., Хмелевской С. И. Обзор цифровых фотограмметрических систем. М.: Центр ЛАРИС, 2009.
6. Сечин А. Ю. Современные цифровые камеры. Особенности фотограмметрической обработки [Электронный ресурс] // РАКУРС: программные решения в области геоинформатики, цифровой фотограмметрии и дистанционного зондирования: [сайт]. URL: <http://www.racurs.ru/?page=254>
7. Руководство пользователя системы PHOTOMOD 5.21. [Электронный ресурс] // РАКУРС: программные решения в области геоинформатики, цифровой фотограмметрии и дистанционного зондирования: [сайт]. URL: <http://www.racurs.ru/?page=592>
8. Области применения системы PHOTOMOD [Электронный ресурс] // РАКУРС: программные решения в области геоинформатики, цифровой фотограмметрии и дистанционного зондирования: [сайт]. URL: <http://www.racurs.ru/?page=633>
9. Функциональные возможности модулей PHOTOMOD [Электронный

ресурс] // РАКУРС: программные решения в области геоинформатики, цифровой фотограмметрии и дистанционного зондирования: [сайт]. URL: <http://www.racurs.ru/?page=113>

КАДАСТР ЖӘНЕ ЖЕРГЕ ОРНАЛАСТЫРУ ЖҰМЫСТАРЫНДАҒЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ПРОГРЕСС

Мукалиев Ж.К.

`zhandos.mukaliyev@kaznu.kz`

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қазіргі уақытта жер учаскелері мен басқа да жылжымайтын мүлікті қарастырудың техникалық, құқықтық, экономикалық, экологиялық аспектілеріне негізделген жерге орналастыру мен кадастрда көптеген зерттеу әдістері бар. Басқа ғылымдардағыдай зерттеулер стандартты әдістердің көмегімен жүргізіледі: математикалық модельдеу әдісі, экономикалық-математикалық және экономикалық-статистикалық әдістері, ғылыми абстракция әдісі, индукция және шегеру әдістері, талдау және синтез әдістері, статистикалық, монографиялық, есептеу-конструктивтік, эксперименттік әдістер. Әдетте, бұл әдістер геодезия және картография саласында, қолданыстағы кадастрлық және тіркеу жүйелерін сынауда, оның өзгерістерін талдауда, проблемаларды анықтауда және шешімдерді іздеуде қолданылады.

Еліміздегі кадастрлық жүйенің проблемалары туралы айта отырып, көптеген ғылыми еңбектер кадастрлық қателіктерге [1] және шекаралардың қабаттасуына немесе қиылысуына, сипаттамалық нүктелердің координаталарын анықтаудағы дәлсіздікке, геодезиялық жабдықты дұрыс пайдаланбау салдарынан кадастрлық жұмыстардың сапасыздығына арналғандығы туралы айтып өткен жөн [2].

Жерге орналастыру жөніндегі жұмыстарды сапалы жүргізу және жылжымайтын мүліктің мемлекеттік кадастрын жүргізуді қамтамасыз ететін қазіргі заманғы жабдықтар мен аспаптар мәселелерін зерделеу қажеттілігі - қолданылатын өлшеу құралдары мен аспаптарды жетілдірудің тұрақты үрдісімен, сондай-ақ жылжымайтын мүлік объектілері шекараларына тән нүктелерінің координаталарын анықтаудың дәлдігіне қойылатын талаптарды арттыру мүмкіндігімен туындады.

Мұндай зерттеудің негізгі міндеттерінің бірегейін атап айтсақ:

- жаңа геодезиялық аспаптар мен технологиялардың пайда болуын қадағалау;
- оларды дәстүрлі аспаптар мен технологиялармен салыстыру;
- ұтымдылықты ескере отырып, жабдықты кешенді қолдану нұсқаларын әзірлеу (қол жетімді баға және өлшеу нәтижелерінің дәлдігінің жеткілікті деңгейі);
- нақты геодезиялық құралдарды қолданудың проблемалық бағыттарын

бөліп көрсету және оларды жетілдіру болып табылады.

Геодезиялық аспаптар мен бағдарламалық қамтамасыз ету кадастрлық инженерлерге, жерге орналастырушыларға, геодезистерге, сондай-ақ кадастрлық және тіркеу қызметімен айналысатын басқа мамандарға арналған өндірістік базаға жататыны айдан анық.

Тарихи тұрғыдан қарастырсақ теодолиттер бұрыштық өлшеулерге арналған геодезиялық жабдық ретінде қолданылды, әлі де оқу процесінде қолданылып келеді. Стандартты оптикалық аспаптардан электронды аспаптарға ауысудың өзі прогресс болды [3]. Себебі ол ақпаратты жинауға және сақтауға, сондай-ақ оны өңдеуге мүмкіндік берді. Кейінірек тахеометрлер әзірленіп, геодезиялық қызметке енгізілді, олардың дәлдігі жоғарырақ болды және ол жердің кез-келген нүктелерінің координаттарын анықтауға мүмкіндік берді.

Тахеометрлерді пайдалану кезінде кездесетін кедергілер: жұмыс аумағының қол жетімсіздігі, геодезиялық пункттердің жеткілікті санының болмауы жиі кездеседі. Тахеометрлерді қолданудың осы және басқа да кемшіліктері, сондай-ақ спутниктік технологиялар мен жүйелердің қарқынды дамуы GNSS қабылдағыштарының пайда болуына және оларды геодезиялық мақсаттарда пайдалануға серпін берді [4].

Геодезиялық өлшеулерді автоматтандыру тенденциялары лазерлік сканерлердің пайда болуына әкелді, олар жағдайды түсірудің жоғары жылдамдықты әдістерін қолдана отырып, беттерді сандық түрде жасайды және оларды белгілі бір координаттар жүйесінде ұсынады. Келесі қадам геодезиялық және картографиялық қызметте спутниктік навигациялық қабылдағыштарды пайдаланатын (ҰҰА) ұшқышсыз ұшу аппараттарын қолдану болды, ал анықтамалар гироскоптар мен акселерометрлер арқылы жасалады [5].

Осы салаларда қолданылатын бағдарламалық қамтамасыздандырылуының артықшылықтары арасында, ең артықшылықтары мыналар: ақпаратты енгізу, өңдеу, шығару, сақтау, жою ыңғайлылығын қоса алғанда, деректер базасын құру; қайта конфигурацияланатын интерфейс, бір операцияны әртүрлі тәсілдермен орындау; көп функциялы және көп функциялы бағдарламалық өнім; суреттерді (векторлық немесе растрлық) оқу және жұмыс істеу, сондай-ақ оларды өңдеу мүмкіндігі; сұраулар бойынша іздеуді жүзеге асыру.

Қаралатын бағдарламалық кешендерінің қолданылуы оны пайдаланудан туындайды, мысалы автоматтандырылған жобалау жүйелері (АЖЖ) бірінші кезекте сызбаларды құруға [4], географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЖ) - жергілікті жер объектілерінің кеңістіктік сипаттамалары (орналасқан жері) мен оларға сәйкес атрибутивтік ақпарат арасындағы байланыстарды ретке келтіруге арналған [2]. Онлайн карталар жерді қашықтықтан зондтау деректері ретінде пайдалану үшін растрлық және векторлық кескіндерді дайындауға және түсіруге, сондай-ақ еліміздің субъектілерінің, муниципалитеттердің және елді-мекендердің әкімшілік шекараларын анықтауға мүмкіндік береді. Бағдарламалық кешендер мен өнімдер геодезиялық іздестіру, кадастрлық және жерге орналастыру жұмыстарын жүргізу нәтижелері туралы қорытынды

құжаттаманы қалыптастыруға мүмкіндік береді.

1-кесте. Арнайы мақсаттағы геодезиялық жұмыстар кезінде қолданылатын өлшеу құралдарының мүмкіндіктері, артықшылықтары мен кемшіліктері

Техникалық қамтамасыз ету	Мүмкіндіктер				Артықшылықтары (+) және кемшіліктері (-)		
	Бұрыштарды өлшеу	Қашықтықты өлшеу	Биіктікті өлшеу	Координаттарды анықтау	Аспаптың (аппаратураның) құны	Дәлдік	Жүргізілетін өлшеулер спектрі
Теодолиттер	+	-	-	-	+	-	-
Тахеометрлер	+	+	+	+	-	+	+
Жарық қашықтық өлшегіштер	-	+	-	-	+	-	-
Нивелирлер	-	-	+	-	+	+	-
Лазерлік рулетка	-	+	+/-	-	+	-	-
Спутниктік құрал-жабдықтар	+	+	+	+	-	+	+
Сканерлер	+	+	+	+	-	+	+

Техникалық қамтамасыз етуге келетін болсақ, 1 - кесте тұтынушылардың талаптарына байланысты өлшеу құралдарының жіктелуі көрсетілген. Мысалы теодолиттер мен тахеометрлер үшін дәлдік сипаттамалары, қашықтық өлшегіштер мен нивелирлер үшін дәлдікке қосымша өлшеу диапазоны, ал спутниктік жабдықтар үшін - компоненттер. Аспапты таңдау, әдетте, құрылғы жасаған өлшеулер нәтижесі немесе анықтамалар негізінде оның артықшылықтары мен кемшіліктерін ескере отырып жасалады (1-кесте).

Құрастырылған кесте қазіргі уақытта дәлдіктің жоғарылауымен және геодезиялық өлшеу аспаптарының көп мақсатты өсуімен оның құны өсетінін нақты көрсетеді. Дегенмен, аспаптардың сенімділігі, функционалдығы және техникалық сипаттамалары олардың бағасын ақтайтын болады. Сонымен қатар, геодезиялық жұмыстардың дәлдігі олардың құнына да әсер етеді, осыған байланысты геодезист мамандығы бүгінде айтарлықтай беделді болып табылады.

Арнайы геодезиялық мақсаттарға арналған жабдықтарды дамыту:

- урбанизация процесінің әсерінен болған құрылыс қарқынының ағымдағы өсуі;
- жылжымайтын мүлік объектілерінің кадастрлық жұмыстарын орындау (жер учаскелерін және күрделі құрылыс объектілерін кадастрлық есепке алу);
- іздестіру жұмыстарын, атап айтқанда, далалық жерге орналастыру зерттеулерін немесе жұмыстарын жүргізу;

Қорытынды. Осылайша, геодезия аумақтарды одан әрі кешенді дамытуға

және жоспарлауға арналған құралдарды ұсынады, осылайша қала құрылысы, жерге орналастыру және кадастр салаларына әсер етеді. "Жылжымайтын мүлікті мемлекеттік кадастрлық есепке алу және жылжымайтын мүлікке құқықтарды және онымен жасалатын мәмілелерді мемлекеттік тіркеу саласындағы мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің сапасын арттыру" іс-шаралар жоспарына сәйкес кеңістікті өлшемді бейнелеуді қолдану және үш өлшемді координаттар жүйелерінде кадастрлық есепке алуды жүргізу арқасында кадастрлық жүйені жетілдіру ұсынылады. Көбінесе құқық иесі ретінде әрекет ететін кадастрлық жұмыстарға тапсырыс берушінің қалауы бойынша жылжымайтын мүліктің кадастрлық есебі объектінің ұзындығы мен енін ғана емес, сонымен қатар 3D кадастр базасын толтыру үшін оның биіктігін де ескере отырып жүргізілуі мүмкін. Нысандардың биіктік сипаттамаларын есепке алу туралы айтатын болсақ, қолданыстағы заңнамаға сәйкес биік ғимараттардың негізгі сипаттамасы биіктік, ал сақтауға арналған құрылымдар – бұл инновациялардың орындылығы мен ұтымдылығын анықтайтын көлем екенін есте ұстаған жөн.

Сонымен қатар, жылжымайтын мүлік кадастрының заманауи жабдықтарын талдай отырып, бүгінде оның 3D кадастрына көшу үшін жеткілікті деңгейі бар деп қорытынды жасауға болады.

Біріншіден, бұрын қарастырылған бағдарламалық кешендерінің қазірдің өзінде биіктікті байланыстыруға және үш өлшемді сандық кеңістіктік модельдер жасауға мүмкіндік береді. Екіншіден, нақты жайғастыру жүйелерін дамыту және тірек геодезиялық желілерді жетілдіру тұжырымдамаларында жылжымайтын мүлік объектілерін кейіннен 3D-модельдеуге және үш өлшемді кеңістікте жер бетіндегі геодезиялық есептерді шешудің қарапайым әдістерін әзірлеуге бағдар бар. Үшіншіден, көлемді суреттері бар карталарды жасау үшін 3D лазерлік сканерлер қолданылады, ал тахеометрлер мен спутниктік жабдықтардың әмбебаптығы үш өлшемде нүктелердің координаттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Алакоз В.В. О проблемах геодезического обеспечения кадастра недвижимости / В.В. Алакоз, В. В. Бойков, М.А. Монахова, Е.С. Пересадько // Геопрофи. – 2012. – № 4. – Б. 11-15.
2. Неумывакин Ю.К. Геодезическое обеспечение землеустроительных и кадастровых работ: справ. пособие / Ю.К. Неумывакин, М.Н. Перский. – М.: Картгеоцентр-Геодезиздат, 1996. 344 с.
3. Шевченко Д.А. Преимущества применения спутниковых геодезических измерений при ведении кадастровых работ в г. Ставрополе // Кадастр земельных ресурсов: состояние, проблемы и перспективы развития. 2014. С. 65–70.
4. Stoter, J.E.; van Oosterom, P. Technological aspects of a full 3D cadastral registration. *Int. J. Geogr. Inf. Sci.* 2005, 19, 669–696.
5. Selleri, M.; Fabrizi, C. The role of ICT in the devolution of cadastral service.

In Proceedings of the FIG 2003 Strategies for Renewal of Information Systems and Information Technology for Land Registry and Cadastre, Symposium held by the FIG Commission, Enschede, The Netherlands, 8-9 May 2003

ИНЖЕНЕРЛІК ГРАФИКАНЫ ОҚЫТУДА САПР КОМПАС 3D БАҒДАРЛАМАСЫН ҚОЛДАНУ

Мұханғали Н.Н.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

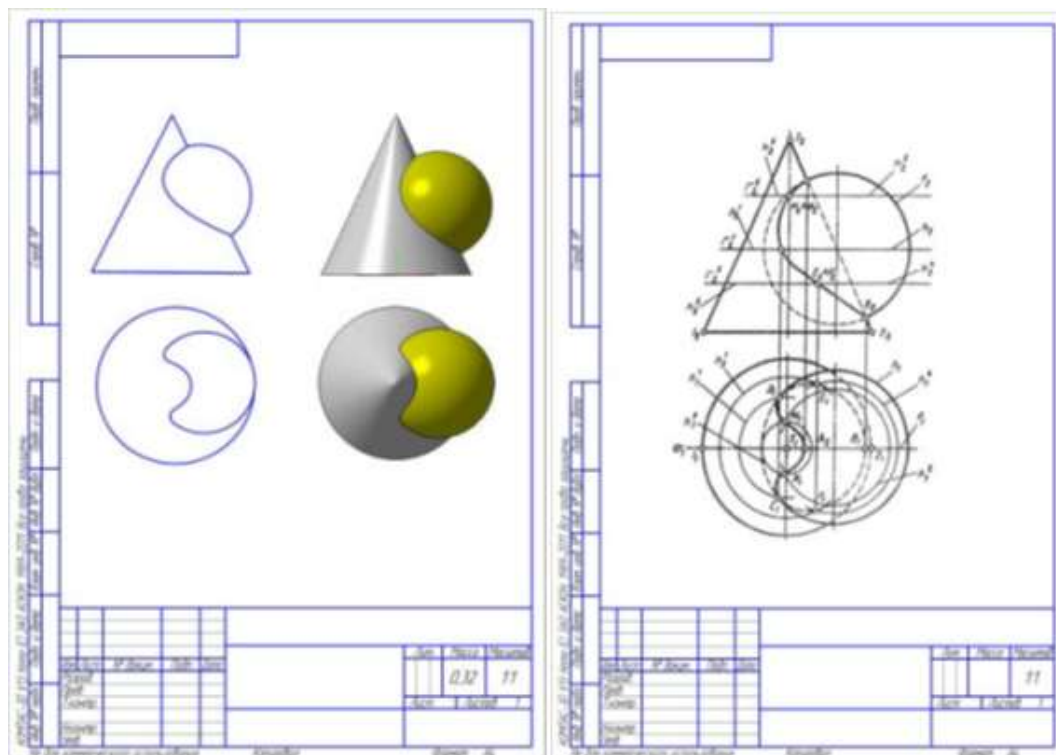
Жаңа техниканы сәтті игеру, жылдам енгізу және ұтымды пайдалану мамандардың сызбаларды, эскиздерді, схемаларды және басқа да техникалық құжаттаманы орындау және оқу қабілетіне байланысты. Пән «Инженерлік графика» техникалық білім беру жүйесінде бірқатар негізгі жалпы білім беру пәндерінің қатарына кіреді. Бұл пән бағдарламалық басқарылатын станоктармен, робототехникамен және автоматтандырылған жобалау жүйелерімен жабдықталған қазіргі заманғы өндіріс жағдайында ерекше маңызға ие болатын графикалық сауаттылықтың негізі болып табылады. Жұмыс берушілердің талаптары бойынша жаңа бастаған инженер-жобалаушылар жобалау саласындағы MEMST, ҚНЖЕ, стандарттарды, жобалау-техникалық құжаттаманы әзірлеу тәртібі мен ресімдеу қағидаларын білуге, техникалық-экономикалық есептеулерді жобалау және жүргізу әдістерін иеленуге, сызбаларды жобалау және әзірлеу дағдыларына ие болуға міндетті. Мұндай дайындау ЖОО-да курстар өткізіледі: «Сызба геометрия» және «Инженерлік графика» пайдаланатын заманауи ақпараттық құралдар, яғни соңғы уақытта мұндай пән ретінде «Компьютерлік графика» өткізіледі. ЭСКД және халықаралық станға сәйкес 2D-жұмыс сызбаларын орындаумен және оларды MEMST бойынша жетілдірумен бөлшектер мен құрастырмалардың 3D-модельдерінің эскиздері бойынша эскиздеу және орындау орнын қалдырып, сызу құралдарын қолданумен дәстүрлі әдіс өткенге кетеді, САД жүйелерінде. Кез-келген САД-бұл қолданбалы пакет, сондықтан оны тиімді пайдалану үшін студенттер белгілі бір білім, дағдылар базасына сүйенуі керек. Егер бірінші курс студенттерінің 70% - ында мектепте «сызу» пәні болмағанына және тек 2% - ы САД (кафедраның зерттеу нәтижелері бойынша) оқығанына сүйенетін болсақ, онда біз бұл білім базасын беруге мәжбүрміз. Студенттердің көпшілігінде кеңістіктік ойлау іс жүзінде жоқ. Оқу процесі қолданбалы графикалық бағдарламаларды күрделі геометриялық құрылымдарды есептеу және визуализациялаудың қуатты құралдарымен қолдану студенттердің алынған ақпаратты қабылдауына айтарлықтай жеңілдік әкелетінін және мұғалімге үлкен көмек көрсететінін көрсетеді. Көрнекілікті қолдану оқушылардың зерттелетін пәнге деген қызығушылығын арттырады, білім алу процесін жеңілдетеді, оқудағы формализмді меңгеру мен үгіттеудің беріктігіне

ықпал етеді.

Оқу барысында студентке инженерлік пәндерді жақсы меңгеруге мүмкіндік беретін бағдарламалар-бұл КОМПАС 3D және AutoCAD кәсіби дизайн бағдарламалары. Заманауи автоматтандырылған жобалау жүйелері өнімді жасау процесін алдын-ала жобадан кәдеге жаратуға дейін бақылауға мүмкіндік береді.

Бұл бағдарламалар университетте ұзақ уақыт бойы қолданылып келеді және өздерін жағымды жағынан көрсетті. Ретінде негізгі бағдарлама пайдаланылады менімен сабағында өткізіледі: «Инженерлік графика», таңдалған жүйесі КОМПАС 3D. Таныстыру бағдарламасымен басталады игерудің әр түрлі тәсілдері мен режимдерін құру кесінділерінің, окружностей, доғалары және т. б. Команда құру фасок, скруглений избавляют олардың қажеттілігі орындауға күрделі қосымша құру. Студенттер сызбаларды орындаудың оңтайлы әдістерін игереді, ол үшін аудиториялық және аудиториядан тыс жұмыстар үшін тапсырмалар мен жаттығулар жиынтығы жасалды. Кәсіби және жалпы құзіреттілік пен дағдыларды қалыптастыруда студенттердің пәнді оқуға деген қызығушылығын арттыру үшін болашақ мамандыққа қатысты ақпаратты қамтитын графикалық тапсырмалар жасалды.

Сонымен қатар, курстың бөлімі аясында «Сызба геометриясы» қолмен сызу компьютерлік графика әдістерін қолдана отырып сызуға көшті (1-сурет).

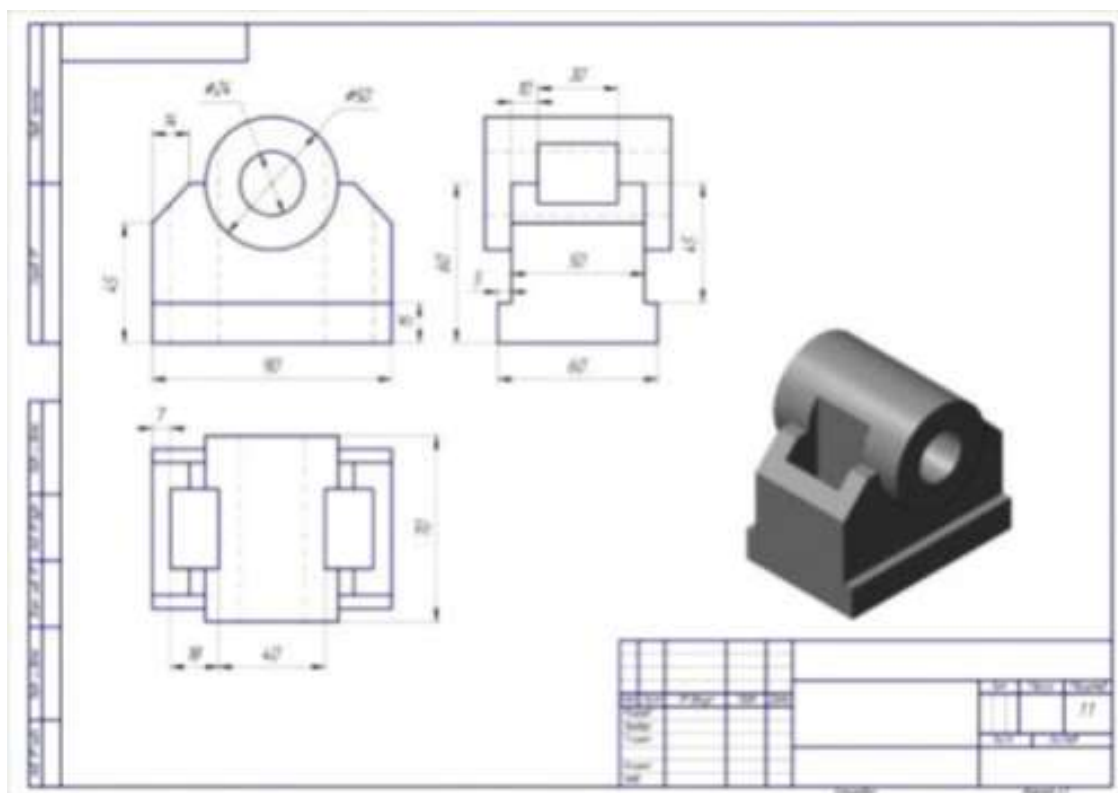

Сурет 1. Сызба геометриясы бойынша жұмысты орындау мысалы

Тапсырманы қағазға қолмен орындағаннан кейін студент КОМПАС 3D бағдарламасында үш өлшемді модель жасайды. Жасалған модельді қолдана отырып, студент экрандағы барлық түрлерді қарап, оларды қағаздағы

көріністермен салыстырады. Егер модель дұрыс жасалмаса, алынған түрлер берілген тапсырмаға сәйкес келмейді. Егер қателер табылса, студент кеңістіктік модельге өзгерістер енгізеді.

3D модельдерін құрудың автоматтандырылған жүйесін қолдану студенттерге бөліктің дұрыс оқылуын тексеруге және қате болған жағдайда модельді өз бетінше түсінуге және аяқтауға мүмкіндік береді. Ақпаратты ұсынудың көрнекілігі қателерді тез түзетуге және олардың сипатын түсінуге көмектеседі. Жасалған модельді шындыққа дәйекті түрде жақындату бойынша интерактивті жұмыс кеңістіктік ойлауды едәуір жақсартуға мүмкіндік береді. Бағдарлама студентке техникалық пәндерді тез меңгеруге және болашақ маманның жақсы дайындығына мүмкіндік береді.

Сурет 2. Инженерлік графика бойынша жұмысты орындау мысалы

Инженерлік графикада КОМПАС 3D бағдарламасын оқып үйрену студенттердің 80% - дан астамында пәнге деген көзқарасты жағымды жаққа өзгертеді. Бұл түсінікті, өйткені 3D КОМПАС бағдарламасы студентті күнделікті жұмыстан босатады, мысалы, сызбаның негізгі жазбасын толтыру. Студенттердің графикалық жұмыстарын орындау кезінде уақытты бөлуді талдау көрсеткендей, ең көп шығындар сызбаны рәсімдеуге, білімнің жетіспеушілігінен емес, құрылыстағы дәлсіздіктерге байланысты қайта сызуға байланысты.

САПР КОМПАС 3D-дің AutoCAD-қа қарағанда айқын артықшылықтарының бірі, 2D сызбаларын орындау кезінде бағдарламаны

игеру мен қолданудың қарапайымдылығы, үлкен техникалық кітапхана, ESKD қолдауы, ГОСТ-ты үнемі жаңартып отыру, сонымен қатар оқу процесін жеңілдететін жақсы әдістемелік әзірлемелердің болуы.

Критерий бойынша комп құны/тиімділігі КОМПАС жүйесі қазіргі уақытта ДК үшін ең қолайлы компьютерлік технологиялардың бірі болып табылады, ол әзірленген құжаттаманы сапалы жақсарту, жаңа өнімдерді жобалау мен шығаруды жеделдету, мамандардың біліктілігін арттыру түрінде нақты нәтижелерді тез алуға мүмкіндік береді.

Студенттер үшін барлық негізгі пәндерге бейімделу маңызды болғандықтан, қазіргі уақытта графикалық пәндер бойынша өзіндік жұмыс үшін еңбек шығындарының үлесі математика, физика, информатика, химиямен сәйкес келеді. Сондықтан графикалық бағдарламаларды игеруді 3D КОМПАС бағдарламалық өнімін игерудегі қарапайым және жылдам бағдарламалардан бастаған дұрыс, сондықтан оқытудағы басты назар бағдарламаны дамытуға емес, оны белгілі бір пәнге қолдануға бағытталған.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Большаков В.П. Компас-3D жүйесінде үш өлшемді модельдеу негізінде Құрастыру сызбаларын орындау: Оқу. оқу құралы / В. П. Большаков, А.Л. Бочков. - SPB: Spbguitmo, 2008.
2. Супрун.А.С. AutoCAD ортасында модельдеу негіздері / А.С.Супрун, Н.К.Кулаченков. –Санкт-Петербург: НИУ ИТМО, 2013.
3. Романычева Э.Т., Трошина Т.Ю. AutoCAD 2000, ДМК, 2003.
4. Гладков С., Кречко Ю. И др. Курс практической работы с системой AutoCAD, М.: Диалог – МИФИ. 2012
5. КОМПАС-ГРАФИК 5.X. Практическое руководство. Вдвух томах. АО АСКОН.
6. Герасимов А. Компас 3D V10; БХВ-Петербург - Москва, 2009.

Ғылыми жетекші: п.ғ.к. доцент Шильмагамбетова Ж.Ж.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧИ О ВРАЩАТЕЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ ЗЕМЛИ

Науразбаев М.А., Имантаева А.А.

mnaurazbayev@bk.ru

Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова

Основной моделью Земли при изучении ее вращения около центра масс является твердое тело. Динамика твердого тела, примененная к исследованию вращения Земли, в основном объясняет закономерности ее вращательного движения. Однако, в действительности в теле Земли существуют относительные движения масс, вызываемые геофизическими процессами различной природы. Эти явления есть причина тонких особенностей во

вращательном движении Земли, которые не объясняются в рамках динамики твердого тела. К числу таких особенностей относятся:

а) несовпадение траектории и периода действительного движения полюса (точки пересечения оси вращения с поверхностью Земли) с теоретически необходимым для твердой Земли;

б) вариации величины угловой скорости Земли.

Возможность движения полюса по поверхности Земли была впервые осознана лишь после разития Л. Эйлером общей динамической теории движения твердого тела [1, с. 10-32]. Экспериментально факт колебания географических широт был обнаружен немецким астрономом М. Кюстнером в 1848 году. Движение полюса Земли изменяет географические широты, долготы, азимуты. Известно [2, с. 15-45], что северный полюс Земли, перемещаясь по ее поверхности, не выходит из квадрата со стороной около 30 м и описывает внутри него сложную траекторию. Наиболее разработанным методом определения перемещения полюса является метод наблюдений изменяемости широт. Практическая необходимость знания координат полюса в каждый момент времени привела к созданию сети специальных станций, объединенных в Международную службу движения полюсов и Срочную службу широты.

Наблюдения не подтвердили существование во вращении Земли периода равного 305 суткам. В 1891 году американский астроном С.Чандлер открыл явление колебания полюса с периодом в 428 суток, называемого теперь чандлеровским периодом. Это открытие явилось результатом анализа нескольких десятков тысяч наблюденных значений широты, полученных в различное время на разных обсерваториях. Удлинение эйлеровского периода до чандлеровского вызывается отличием свойств Земли от твердого тела.

Неравномерность вращения Земли вокруг своей оси впервые обнаружили сотрудники Потсдамской обсерватории У.Павел и К.Уинк в 1935 году и независимо от них Н.Стойко из Парижской обсерватории. На основании современных данных неравномерность вращения Земли можно разделить на три составляющие: периодическую, вековую и флуктационную.

Периодическая неравномерность во вращении Земли объясняется в основном сезонной циркуляцией атмосферы и приливами в теле Земли и обуславливает изменения продолжительности суток до 0,002 с. Обнаружение основной годовой волны связано с техническим прогрессом в деле создания эталонов частоты и привело к изменению единиц счета времени. Периодическая неравномерность изучается по сопоставлению астрономического времени, основанного на суточном периоде вращения Земли и определяется из наблюдений звезд, со временем, воспроизводимым высокоточными часами-хранителями, равномерный процесс в которых задается кварцевыми эталонами частоты. Определением и хранением времени занимаются службы времени. Работы служб времени отдельных обсерваторий объединяются Международным бюро времени. С созданием атомных стандартов, позволяющих экспериментально осуществить с высокой степенью точности равномерную шкалу времени, задачи служб времени сдвигаются в

направлении изучения спектра неравномерностей вращения Земли и определения нуля-пункта шкалы, так называемого атомного времени.

Вековое замедление вращения Земли вызывается приливным трением, вследствие чего продолжительность суток увеличивается на 0,002 сек в 100 лет. Этот вид неравномерности, как и неправильные, флуктуационные колебания вращения Земли от не вполне ясных пока причин изучаются по отклонениям наблюдаемых движений Луны, Солнца от их эфемеридных значений. Перспективно использование для этого же наблюдений далеких искусственных спутников Земли.

Для того, чтобы получить уравнения движения Землю представляют как совокупность элементарных материальных частиц непрерывным образом заполняющих ее объем. Вращение Земли как единого целого рассматривается как результат перемещения составляющих ее элементарных частиц, каждая из которых движется в соответствии с известными законами механики. Материальные частицы Земли вынуждены двигаться совместно, образуя почти, но не строго твердую систему. Зависимость движения Земли как единого целого от действующих на нее сил выводится путем применения законов механики к обособленным элементарным частицам.

При исследовании вращательного движения Земли приближенная система уравнений в каждом случае получается путем отбрасывания малых членов. Так как вращение Земли рассматривается на промежутке времени $[t_0, \infty)$, где t_0 – некоторый начальный момент времени, то отброшенные малые члены со временем могут дать ощутимый эффект. Поэтому замена системы уравнений на приближенную систему уравнений будет иметь математическую строгость в том случае, когда будет проведено исследование приближенной системы уравнений на устойчивость по отношению к малым постоянно действующим возмущениям. Однако, такое исследование не могло быть проведено, так как вопрос об устойчивости движения к постоянным возмущениям был исследован позже.

В XX веке основное внимание ученых привлекает обратная задача, когда по отклонениям вращения реальной Земли от предсказываемого теорией в рассмотрении Земли как твердого тела делаются выводы геофизического характера. Анализ состояния этого вопроса дан в [5, с. 12-35]. Исследования основывались на уравнениях Лиувилля, упрощенных при помощи метода возмущений, в предположении, что полюс вращения не удаляется далеко от полюса фигуры (а это имеет место во всех проблемах, за исключением векового движения полюса).

Применение уравнений Лиувилля заключается в рассмотрении некоторого геофизического процесса, построении механизма его воздействия на Землю, вычислении правых частей уравнений и сравнении результатов с данными астрономических наблюдений.

Постановка задачи. При изучении вращательного движения Земли в рамках теоретической механики есть необходимость в качестве модели Земли рассматривать более общие механические системы, чем твердое тело. Поэтому

существует необходимость в общей постановке задачи о вращении Земли с изменяемыми моментами инерции около центра масс, в качественном исследовании уравнений вращения Земли и нахождении новых случаев их интегрируемости.

С позиций небесной и теоретической механики необходимо исследовать вращение Земли около центра масс в поле ньютонова притяжения Луны, Солнца и планет Солнечной системы. Поэтому необходимо рассматривать изолированную систему S_k , состоящую из одного тела (Земля) и материальных точек O_1, O_2, \dots, O_k , совпадающих с центрами масс m_1, m_2, \dots, m_k Луны, Солнца и планет Солнечной системы, соответственно. Земля представляет собой тело, в котором происходят относительные движения масс, вызываемые геофизическими процессами различной природы.

Предполагаются два условия: во-первых, поступательное движение системы S_k устойчиво по Ляпунову, т.е. тела этой системы во все время движения остаются внутри некоторой сферы конечного радиуса и не сближаются более чем на некоторое фиксированное расстояние, во-вторых, относительные движения масс в теле Земли происходят так, что для любого момента времени $t \geq t_0$ центробежные моменты инерции остаются равными нулю, где t_0 – некоторый начальный момент времени. Второе условие означает, что центральный эллипсоид инерции Земли в произвольный момент времени t имеет те же главные направления, что и в начальный момент времени t_0 . Это условие выполняется в частном случае, когда центральный эллипсоид инерции Земли с течением времени изменяется подобным образом. Условие подобного изменения эллипсоида инерции используется в механике подобно изменяемого тела [3, с. 12-27] и в механике тела переменной массы [4, с. 23-36].

В работе Д.Н.Зейлигера [3, с. 12-27] вводится понятие подобно-изменяемого тела: подобно-изменяемым телом называется такая система точек, последовательные положения которой представляют ряд подобных между собой фигур. Подобно-изменяемое тело стоит ближе всех изменяемых систем по своим геометрическим свойствам к твердому телу. Выясняется тесная связь между механическими свойствами механики подобно-изменяемого и твердого тела. Дана геометрическая интерпретация движения подобно-изменяемого тела, аналогичная интерпретации Пуансо эйлеровского движения твердого тела.

В механике тела переменной массы рассматривается задача о вращении твердого тела переменной массы, главные моменты инерции которой предполагаются пропорциональными некоторой функции времени t :

$$A(t) = A_0 f(t), B(t) = B_0 f(t), C(t) = C_0 f(t),$$

где A_0, B_0, C_0 – постоянные величины, $f(t)$ – характеризует закон изменения массы тела. При этом условии в замкнутой форме интегрируются уравнения вращения тела.

Относительно вышеуказанной модельной задачи необходимо рассмотреть следующие вопросы [5, с. 7-98]:

- об устойчивости по Ляпунову вращательного движения Земли около центра масс по отношению к возмущениям начальных данных;
- об устойчивости вращательного движения Земли около центра масс по отношению к постоянно действующим возмущениям – возмущениям самих дифференциальных уравнений;
- о существовании периодических решений динамических уравнений вращения Земли при равном нулю главном моменте внешних сил относительно центра масс;
- исследование вращательного движения Земли при постоянстве в пространстве кинетического момента относительного движения материальных частиц;
- исследование вращательного движения Земли при постоянстве в главных осях инерции кинетического момента относительного движения материальных частиц.

Использованные источники:

1. Эйлер Л. Основы динамики точки. М.-Л., Глав. изд-во техн.-теорет. литературы, 1938.
2. Подобед В.В., Нестеров В.В. Общая астрометрия. М.: Наука, 1982.
3. Зейлигер Д.Н. Теория движения подобно-изменяемого тела. Казань, 1982.
4. Аминов М.Ш. Некоторые вопросы движения и устойчивости твердого тела переменной массы. Тр. Казанского авиационного института, 1959, выпуск XVIII.
5. Ержанов Ж.С., Калыбаев А.А. Общая теория вращения Земли. М.: Наука, 1984.

ЗАКОНОМЕРНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНИЙ МОНОВАРИАНТНЫХ ФАЗОВЫХ РАВНОВЕСИЙ В БИНАРНОЙ СИСТЕМЕ Cr-Fe

**Нургали Н.З., Алмагамбетов М.С., Эбдірашит А.М., Досекенов М.С.,
Мухит Е.К.**

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе

Теория идеальных растворов в применении к жидкому и твердому растворам дает возможность описать только диаграмму состояния типа «сигары» (рисунок 1). Рассмотрение данной фазовой диаграммы показывает, что добавление компонента В к компоненту А приводит к увеличению температуры плавления последнего, тогда как добавление А к В, наоборот снижает температуру плавления.

При условии (а) твердая фаза устойчива в среднем диапазоне концентраций, тогда как жидкая фаза устойчива в областях составов,

прилегающих к компонентам А и В [1]. При условии (б) в среднем диапазоне концентраций устойчива жидкая фаза, а в областях, прилегающих к компонентам А и В, устойчив твердый раствор. В точках max и min составы жидкой и твердой фаз равны, т.е.

$$X_B^L = X_B^S$$

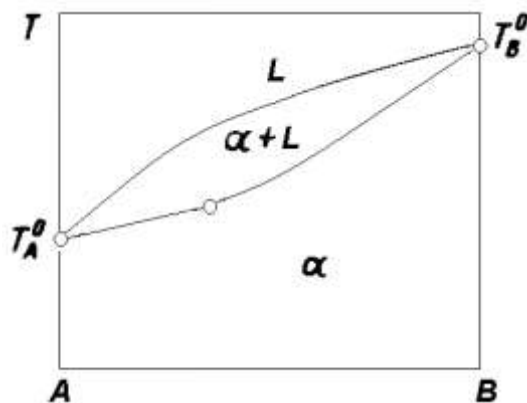

Рисунок 1. Диаграмма состояния бинарной системы с неограниченной растворимостью в жидкой и твердой фазах

Такие диаграммы ещё называют диаграммами состояния с неограниченной растворимостью, как в жидком, так и в твердом состоянии с точкой равных концентраций. Как известно, термодинамическая классификация растворов основана на характере уравнений для химических потенциалов компонентов раствора. В идеальном растворе для каждого компонента справедливо выражение:

$$\mu_i^{\text{id}}(T, P, X) = \mu_i^0(T, P) + RT \ln X_i, \quad (1)$$

где μ_i^0 - стандартный химический потенциал i -того вещества в стандартном состоянии; X_i - мольная концентрация i -компонента в данном растворе; член $RT \ln X_i$ - соответствует изменению химического потенциала в результате смешения (при образовании идеального раствора).

По аналогии с уравнением (1) зависимость химических потенциалов неидеального (реального) раствора от концентрации можно записать в виде:

$$\mu_i(T, P, X) = \mu_i^0(T, P) + RT \ln \gamma_i X_i, \quad (2)$$

где γ_i - коэффициент активности.

Общее условие идеальности заключается в том, что для идеального раствора во всей области концентраций выполняется условие:

$$\gamma_i(T, P, X_1, \dots, X_{k-1}) = 1 \quad (i = 1, 2, \dots, k) \quad (3)$$

полуэмпирические зависимости для расчета линий ликвидуса и солидуса каждой кристаллизующейся фазы рассматриваемой системы:

$$\ln X_i^L = \frac{\Delta H_{m,i} \left(\frac{1}{T_{m,i}} - \frac{1}{T} \right)}{\Phi_i''} \quad (4)$$

$$\ln X_i^S = \frac{\Delta H_{m,i} \left(\frac{1}{T_{m,i}} - \frac{1}{T} \right) \cdot \left(\frac{1}{\Phi_i''} - \frac{1}{\Phi_i'} \right)}{R} \quad (5)$$

Прямолинейный характер изменения величин Φ_i' и Φ_i'' чаще обнаруживается в системах, в расплавах которых преобладает только ван-дер-ваальсовские силы взаимодействия между элементарными структурными единицами. Когда же в расплавах будет иметь место образование различных группировок (ассоциатов) из исходных элементов или, наоборот, диссоциация изучаемого соединения, то коэффициент Бьеррума-Гуггенгейма описывается зависимостью:

$$\Phi_i = A_i + B_i \cdot a_i^{L(s)} + C_i / (a_0 - a_i^{L(s)}) \quad (6)$$

Аналогично вышеприведенным расчетам на базе диаграммы состояния системы Cr-Fe были рассчитаны коэффициенты активности хрома и железа в расплаве Cr-Fe с позиции концепции Бьеррумма-Гуггенгейма [2-4]. Исходные данные приведены в таблицах 1 и 2.

Таблица 1. Исходные данные железа в системе Fe-Cr вычисленные по уравнениям 4-6

№	$X_{O_{Fe}}^{(L)}$	T, K	$\ln a_{Fe}$	$\ln X_{O_{Fe}}^{(L)}$	Φ_i	$\ln \gamma_i$	γ	a_{Fe}	$X_{Fe}^{баз}$	$a_{Feбаз}$
1	1	1811	0	0	0	0	1	1	1	1
2	0,983	1803	-0,00448	-0,01715	0,26106	0,01267	1,012751	0,995534	0,9	0,911475
3	0,959	1793	-0,01013	-0,04186	0,24191	0,031736	1,032245	0,989923	0,8	0,825796
4	0,935	1783	-0,01584	-0,06721	0,23572	0,051366	1,052708	0,984282	0,7	0,736896
5	0,905	1773	-0,02162	-0,09982	0,21660	0,078198	1,081337	0,97861	0,6	0,648802
6	0,89	1768	-0,02454	-0,11653	0,21054	0,091998	1,096362	0,975762	0,5	0,548181
7	0,88	1763	-0,02747	-0,12783	0,2148	0,100367	1,105576	0,972907	0,4	0,44223
8	0,869	1758	-0,03041	-0,14041	0,2166	0,109998	1,116276	0,970044	0,3	0,334883
9	0,855	1753	-0,03338	-0,15665	0,21307	0,123275	1,131196	0,967173	0,2	0,226239
10	0,834	1748	-0,03636	-0,18152	0,20030	0,145162	1,156227	0,964294	0,1	0,115623
11	0,825	1743	-0,03936	-0,19237	0,20459	0,153014	1,165341	0,961407	0	0

Здесь необходимо отметить, что преимущество использования коэффициента активности состоит в том, что он позволяет сохранить формальное сходство выражений термодинамических свойств реальных растворов с уравнениями для неидеальных растворов. Коэффициент активности растворителя в противоположность коэффициентам активности растворенных

компонентов из чисто арифметических соображений не является наиболее подходящей функцией для измерения отклонений от идеальности. Поэтому для растворителя удобнее вместо коэффициента активности использовать другой поправочный фактор, называемый осмотическим коэффициентом Бьеррума – Гуггенгейма.

Основной особенностью системы Cr-Fe, имеющей важную практическую зависимость, является наличие сигма-фазы [5]. Хром с железом образует непрерывный ряд твердых и жидких растворов с минимумом при 30 % Fe и 70 % Cr при температуре 1507°С. Область γ -фазы полностью замыкается при 13 % Cr. Как видно из диаграммы (рисунок 3), температуры ликвидуса и солидуса (1505°С) совпадают при 22 % Cr. При $\leq 820^\circ\text{C}$ в интервале 30-60 % Cr существует твердая и хрупкая δ -фаза мольного состава.

Таблица 2. Исходные данные хрома в системе Fe-Cr вычисленные по уравнениям 4-6

№	$X_{\text{Cr}}^{(L)}$	T, K	$\ln a_{\text{Cr}}$	$\ln X_{\text{Cr}}^{(L)}$	Φ_i	$\ln \gamma_i$	γ	a_{Fe}	$X_{\text{Cr}}^{\text{баз}}$	$a_{\text{Cr}}^{\text{баз}}$
1	1	2103	0	0	0	0	1	1	1	1
2	0,91	2053	-0,029	-0,09431	0,3089667	0,065172	1,067342	0,971282	0,9	0,960608
3	0,87	2013	-0,053	-0,13926	0,38411157	0,08577	1,089556	0,947913	0,8	0,871644
4	0,81	1973	-0,078	-0,21072	0,37411048	0,131888	1,140981	0,924194	0,7	0,798686
5	0,775	1933	-0,105	-0,25489	0,41281164	0,14967	1,161451	0,900124	0,6	0,69687
6	0,705	1893	-0,132	-0,34956	0,37970086	0,21683	1,242133	0,875704	0,5	0,621067
7	0,67	1853	-0,161	-0,40048	0,4030676	0,239058	1,270052	0,850935	0,4	0,508021
8	0,6	1813	-0,191	-0,51083	0,3746442	0,319448	1,376367	0,82582	0,3	0,41291
9	0,5	1793	-0,206	-0,69315	0,29843341	0,486289	1,62627	0,813135	0,2	0,325254
10	0,33	1783	-0,214	-1,10866	0,19368265	0,893934	2,444728	0,80676	0,1	0,244473
11	0,23	1773	-0,222	-1,46968	0,15152179	1,246988	3,479846	0,800365	0	0

На рисунке 2 и 3 представлены рассчитанные по предлагаемой методике активности железа и хрома в системе Fe-Cr.

Для определения применимости осмотического коэффициента Бьеррума-Гуггенгейма на базе диаграммы состояния системы Cr-Fe (рисунок 4) в дополнение к ранее проведенным расчетам были рассчитаны теплоты растворения и коэффициенты активности хрома и железа в расплаве Cr-Fe с атомным содержанием хрома в интервале 0-100% при температурах от 2103 К до 1780 К (со стороны хрома) и от 1812 К до 1780 К (со стороны железа). Расчеты были проведены с помощью математического аппарата теории регулярных растворов.

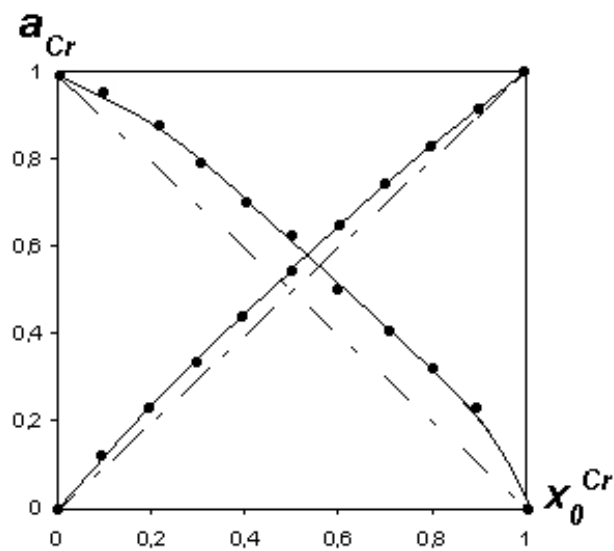

Рисунок 2. Результаты расчета активности железа и хрома

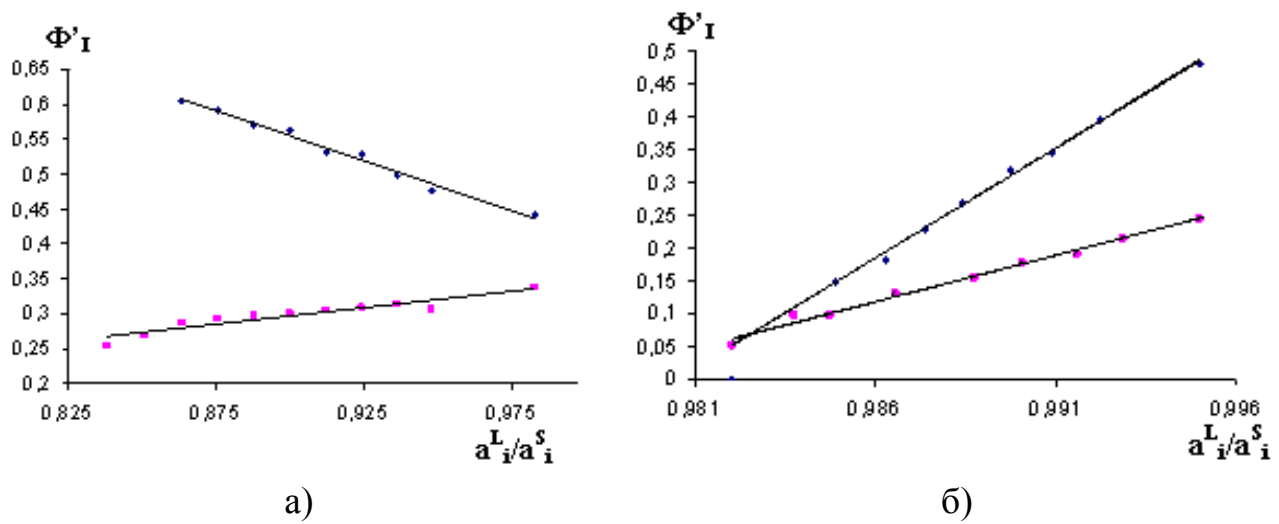

Рисунок 3. Область кристаллизации Cr (а) и Fe (б) в системе Cr-Fe

Рисунок 4. Диаграмма состояния системы Cr-Fe [5]

Основополагающим допущением теории регулярных растворов является то, что энтропия смешения компонентов в таком растворе описывается уравнением идеальной системы, а энтальпия считается отличной от нуля. В жидко-твердой области химические потенциалы компонентов в жидкой и твердой фазах при температуре T , соответствующие равновесию фаз, одинаковы: $\mu_i^{ст(ж)} + RT \ln a_i^{(ж)} = \mu_i^{ст(ТВ)} + RT \ln a_i^{(ТВ)}$. В качестве стандартного состояния выбираем чистый компонент i в жидком и твердом состояниях соответственно для жидкой [$\mu_i^{ст(ж)} = \mu_i^{o(ж)}$] и твердой [$\mu_i^{ст(ТВ)} = \mu_i^{o(ТВ)}$] фаз. Учитывая, что $\mu_i^{o(ж)} = \mu_i^{o(ТВ)} + \Delta H_{пл(i)} - T\Delta S_{пл(i)} = \mu_i^{o(ТВ)} + \Delta H_{пл(i)} \cdot (1 - T/T_{пл(i)})$ и $a_i = \gamma_i x_i$, получим следующие уравнения для компонентов бинарного сплава:

$$\begin{aligned} \Delta H_{пл(1)}(1 - T/T_{пл(1)}) + RT \ln x_1^{(ж)} + RT\gamma_1^{(ж)} &= RT \ln \\ x_1^{(ТВ)} + RT\gamma_1^{(ТВ)} & \\ \Delta H_{пл(2)}(1 - T/T_{пл(2)}) + RT \ln x_2^{(ж)} + RT\gamma_2^{(ж)} &= RT \ln \\ x_2^{(ТВ)} + RT\gamma_2^{(ТВ)} & \end{aligned} \quad (7)$$

Температура T в двухфазной области и соответствующие ей составы равновесных фаз (точки $x_i^{(ж)}$ и $x_i^{(ТВ)}$) определяются из диаграммы состояния. В системе уравнений (1) являются неизвестными четыре величины: коэффициенты активности железа и хрома в жидкой и твердой фазах.

Для их определения необходимы еще два уравнения. Из приближения теории регулярных растворов для каждой равновесной твердой и жидкой фаз парциальные энтальпии смешения компонентов выражается следующими соотношениями [6]:

$$\Delta H^{L(S)}_1 = RT^{L(S)} \gamma_1 = (1-x_1^{L(S)})^2 \Omega^{L(S)}; \quad (8)$$

$$\Delta H^{L(S)}_2 = RT^{L(S)} \gamma_2 = (1-x_2^{L(S)})^2 \Omega^{L(S)}, \quad (9)$$

где Ω - энергия взаимообмена компонентов в соответствующей фазе, которая является основным параметром теории [Дж/моль].

С учетом выражений (8) и (9) уравнение (10) преобразуется к виду:

$$\Delta H_{\text{пл (1)}}^{(ТВ)} (1-T/T_{\text{пл (1)}}) + RT \ln x_1^{(ж)} + (1-x_1)^2 \Omega^{(ж)} = RT \ln x_1^{(ТВ)} + (1-x_1^{(ТВ)})^2 \Omega \quad (10)$$

$$\Delta H_{\text{пл (2)}}^{(ТВ)} (1-T/T_{\text{пл (2)}}) + RT \ln x_2^{(ж)} + (1-x_2)^2 \Omega^{(ж)} = RT \ln x_2^{(ТВ)} + (1-x_2^{(ТВ)})^2 \Omega$$

Система уравнений (7) содержит две неизвестные величины и легко разрешаются относительно $\Omega^{(ж)}$ и $\Omega^{(ТВ)}$ [7]. Результаты расчетов коэффициентов активностей и теплот растворения согласно системе уравнений (10) приведены в таблице 3.

Таблица 3. Расчетные значения (γ) и ΔH железа и хрома по диаграмме Cr-Fe

Исходные данные		Результаты расчета		
для железа				
$X_{\text{Fe}}^{(ж)}$	$X_{\text{Fe}}^{(ТВ)}$	$\Omega_{\text{Fe}}^{(ж)}$ Дж/моль	(γ_{Fe})	ΔH_{Fe} , Дж/моль
0,98	0,99	4623	1,0000	0,92
0,92	0,97	3120	1,0006	9,36
0,865	0,935	2210	1,001	22,1
для хрома				
$X_{\text{Cr}}^{(ж)}$	$X_{\text{Cr}}^{(ТВ)}$	$\Omega_{\text{Cr}}^{(ж)}$ Дж/моль	(γ_{Cr})	ΔH_{Cr} , Дж/моль
0,955	0,988	566,6	1,00002	0,4
0,91	0,975	3387,7	1,0006	10,16
0,87	0,96	2391	1,0009	16,74
0,84	0,94	1114	1,0008	13,37
0,81	0,925	2393	1,02	359
0,775	0,9	7716,3	1,01	231,48
0,74	0,88	3553	1,0008	142,12
0,705	0,85	4016	1,02	321,28
0,67	0,825	3434,8	1,01	206
0,635	0,795	2022,2	1,16	242,66
0,6	0,765	6832,7	1,04	683,3
0,55	0,725	9720	1,24	3499,2
0,5	0,685	7207	1,2	2883

0,44	0,63	1041,4	1,15	2083
0,37	0,55	7423,7	1,069	1484,5
0,23	0,35	6751	1,2	3375,5

Проведенный расчет предсказывает положительные отклонения системы Cr-Fe от закона Рауля также, как и в случае применения осмотического коэффициента, что подтверждает достоверность и адекватность подхода с позиции концепции Бьеррума-Гуггенгейма при извлечении информации из диаграмм состояний.

Следует отметить, что расчеты на базе регулярных растворов в основном можно применять для систем, не образующих ряд твердых растворов, что также является одним из недостатков указанной методики.

Использованные источники:

1. Алмагамбетов М.С., Байсанов С.О., Избембетов Д.Д., Нургали Н.З. Термодинамическое описание изоморфной системы Cr-Fe. Межд. науч.-практ. конф. «Повышение качества образования и научных исследований» – г. Экибастуз, 2007 - С.–271-275.
2. Алмагамбетов М.С., Байсанов С.О., Абдулабеков Е.Э. и др. Фазовое состояние процесса плавки рафинированных сортов феррохрома. Межд. науч.-практ. конф. посв. 80-летию Е.А. Букетова «Академик Е.А. Букетов – ученый, педагог, мыслитель». г.Караганды, 2005 – Т–3.– С.–314-321.
3. Байсанов С.О., Нурумгалиев А.Х., Абишев Д.Н. Закономерности фазового равновесия твердое – жидкость в бинарных неизоморфных системах // ДАН СССР. – 1986. – Т.289, №6. – С.1399-1403.
4. Толоконникова В.В., Байсанов С.О., Куликов И.С. Обобщенные уравнения линии солидуса и ликвидуса в двойных системах на основе железа // Ме-таллы. – 1989. – №2. – С.34-37.
5. Кубашевски О. Диаграммы состояния двойных систем на основе железа: Справочное издание. Пер. с англ. М., Metallургия, 1985, 184 с.
6. Григорян В.А, Стомахин А.Я., Пономаренко А.Г. и др. Физико-химические расчеты электросталеплавильных процессов: Уч. пособ. для ВУЗов. М., Metallургия, 1989, 288 с.
7. Алмагамбетов М.С., Байсанов С.О., Нургали Н.З. и др. Расчет термодинамических характеристик сплавов системы Cr-Fe на базе её диаграммы состояния. Тез. докл. Межд. научн.-практ. конф. «Жидкость на границе раздела фаз- теория и практика» - Караганды, 2006. – С.605-607.
8. Акбердин А.А. Балансовый метод расчета равновесного фазового

состава многокомпонентных систем //КИМС. - 1995. - №3. - С. 92-93

9. Б.К. Касенов, М.К. Алдабергенов, А.С. Пашинкин, Ш.Б. Касенова, Г.Т. Балакеева, С.М. Адекенов. Методы прикладной термодинамики в химии и металлургии // Караганда: «Гласир», 2008. - 332 с.

Научный руководитель: к.т.н., ст. преподаватель Нурғали Н.З.

ЭКСКАВАТОРДЫҢ ЖҰМЫС ЖАБДЫҚТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ

Нурғалиев А.С.

ttk101@bk.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

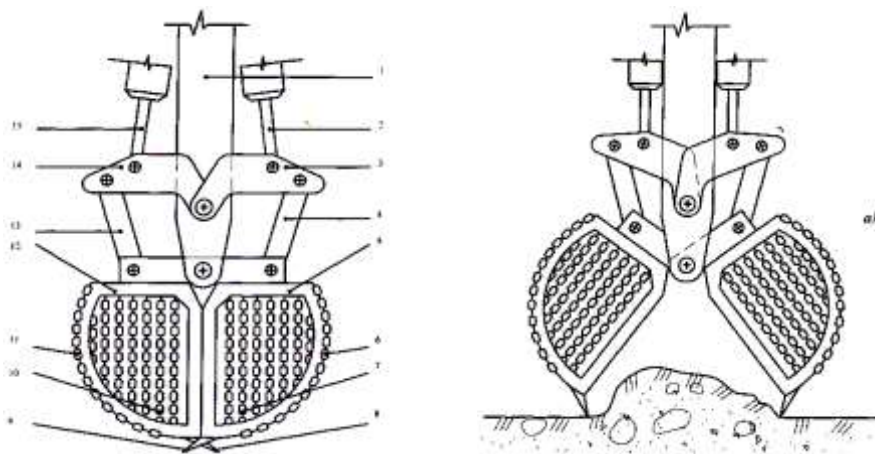
Қазақстан Республикасында сел ағынының пайда болу аудандарына Іле Алатауының солтүстік баурайлары, Шығыс Қазақстан облысының Алтай тауларының сілемдері жатады. Бұдан басқа, бұл аудандар жер сілкінісі болуы мүмкін сейсмикалық қауіптілерге жатады, оларға ғимараттар мен құрылыстардың бұзылуынан үйінділер де ілесе жүреді. Сел ағыны судан және бірге көшетін қираған тау жыныстарынан, лайдан, саздан, құмнан және таулар беткейінде үлкен жылдамдықпен қозғалатын түрлі іріліктегі тастардан тұрады. Сел ағындары түсетін орындарда ағындар жинағы пайда болады, олар жиналып кедергі жасайды. Қазақстан Республикасы ТЖМ "Қазселденқорғау" ММ жүйесінде сел шөгінділерін және басқа да үйінділерді әзірлеуге құрылымы сел топырақты ортада (СТО) және үйінділерде жұмыс жүргізу үшін бейімделмеген стандартты жұмыс жабдықтары (ЖЖ) бар түрлі жер тазарту (ЖТ) және жер қазу-тасымалдау машиналары (ЖҚТМ) қолданылады. Бұл ретте ЖЖ өнімділігі әдетте 20÷25% және одан да көп төмендейді, сондықтан СТО және үйінділерді әзірлеу үшін арнайы мақсаттағы жаңа жұмыс жабдығын құру міндеті өзекті болып табылады.

ЖҚМ ЖЖ даму үдерістерін анықтаудың және олардың құрылымдарын болжаудың негізгі тәсілдері патенттік ақпаратты талдау негізінде инженерлік болжау әдістері болып табылады. Әдістемелерді [1] пайдалана отырып, келесі жұмыста [2] жер сілкінісінен кейін СТО және үйінділерді әзірлеу үшін жаңа ЖҚМ ЖЖ құру бойынша зерттеу міндеттерін қою мақсатында жалпы және арнайы мақсаттағы экскаваторлар шөміштері мен драглайн шөміштерінің конструкциясына талдау жасалды. Олардың жұмыс жабдықтарының даму тенденциялары және СТО мен үйінділерді әзірлеу үшін экскаваторлардың ЖЖ тиімділігін арттыру жолдары белгіленген. Оларға мыналар жатады: пышақ жүйесінің нысанын жетілдіру; шөміш құрылымын жетілдіру; түрлі топырақ жағдайларына бейімделетін ЖЖ құру; арнайы (көп мақсатты) мақсаттағы экскаваторлардың ЖЖ құру; шөміш қуысында топырақтың жабысуын жоятын тәсілдерді пайдалану [3].

Апаттық-құтқару және қалпына келтіру жұмыстарын орындау кезінде үйінділерді тазарту үшін бір шөмішті экскаваторлар базасында орнатылған

гидробасқарылатын қармауыштардың параметрлік қатары өте көп [4].

Сондай-ақ СТО тазарту үшін гидравликалық экскаватордың грейферлік типті жұмыс жабдығы [5] белгілі (1-сурет), оның білекшесіне 1 шөміштер 5 және 12 бекітілген, олардың құрылымы бірдей, тістер түріндегі кесетін жиектері 8 және 9, түбі 6, 11 және дәнекерленген шынжырлар түрінде жасалған бүйір қабырғалары 7, 10 бар. 5 және 12 шөміштерге сәйкес басқару гидрожетегі 2,15 гидроцилиндрлерді, 3, 14 рычагтарды қамтиды, 1 білекшесіне бекітудің жалпы шарнирі және 4,13 тартқыштары бар. Қазу кезеңі шөміштің кесетін жиектері толық айқасқанда аяқталады. Грейферді түсіру 5 және 12 шөміштердің кері қозғалысымен жүзеге асырылады (1б-сурет).

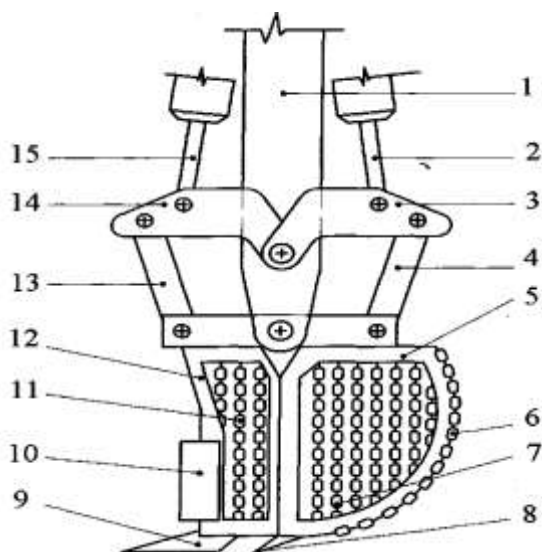
а) – құрылымдық сұлба
б) - толтыру процесі
1-білекше; 2, 15-гидроцилиндрлер; 3, 14-басқару рычагтары; 5, 12 - шөміштер; 6, 11 - түбі; 7, 10 - бүйір қабырғалары; 8, 9-шөміштің кескіш тістері

1-сурет. Сел топырақ ортасын тазалауға арналған гидравликалық экскаватордың грейферлік типті жұмыс жабдығы

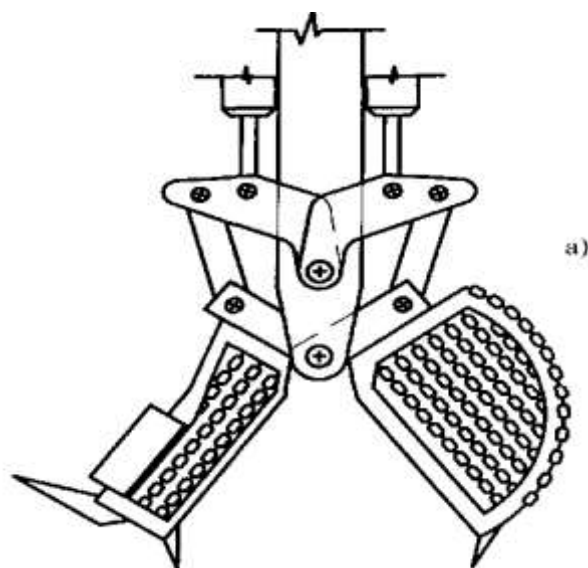
Бөгеттердің сел ұстағыштарында аса қиын өңделетін диаметрі 500 мм-ден асатын ірі тастар болып табылады, олар төтенше жағдайларда кеңінен қолданылатын дәстүрлі ЖҚМ тиімділігін арттыру мақсатында арнайы ЖЖ құруды талап етеді. Бөгеттердің ұстағыштарындағы сел шөгінділерінің ірі сынық топырақтарының гранулометриялық құрамын талдау $d \geq 1000$ мм диаметріндегі қойтастар 2,88 % ; $d = 0,1 - 5$ мм ұсақ фракциялары – 41 % ; $d > 500$ мм ірі сынықтар – 32,38% құрайтынын көрсетеді [6].

СТО жинау кезінде пайдаланылатын ЖЖ одан әрі жетілдіру мақсатында гидробасқарылатын жақтары бар гидравликалық экскаватордың жұмыс жабдығы [7] ұсынылады (2а сурет), ол білекшеден 1 тұрады, оның конусына шөмішпен 5 және жақпен 12 қондырылған. Шөміш 5 тістер 8 түріндегі кесетін жиек, бүйір қабырғалары 7 және түбі 6 бар параллель орналасқан дәнекерлеу тізбектері түрінде орындалған. Шөміш жағы 9 кескіш тістермен, бүйір пышақпен 10 және бүйір қабырғаларымен 11, сондай-ақ дәнекерленген шынжыр түрінде жасалған. Шөмішті басқару жүйесі 5 гидроцилиндрді 2, рычагты 3, тартқышты 4, ал шөміш жағы 12 - гидроцилиндр 15, рычаг 14 және

тартқышты 13 қамтиды. Шөміштің 5 және оның жағының 12, сондай-ақ 3 және 14 рычагтарының білекшеге 1 бекітудің жалпы топсалары болады. Сел топырақ ортасын көшіру процесін екі режимде жүзеге асырады. Бірінші режим шөміш 5 пен жақтың 12 қарама-қарсы бұрылысымен топырақты қазуды көздейді.

а) – құрылымдық сұлба

б) - шөміш пен оның жағының ашылуы

1-білекше, 2,15-гидроцилиндрлер; 3,14 - басқару рычагтары; 4,13-тартқыштар; 5 - шөміш; 6 - якорлы шынжырлар түріндегі иілгіш түбі; 7,11 - бүйір қабырғалары; 8,9 - шөміш пен жақтың кесетін жиектері; 10-бүйір пышағы; 12-жақ

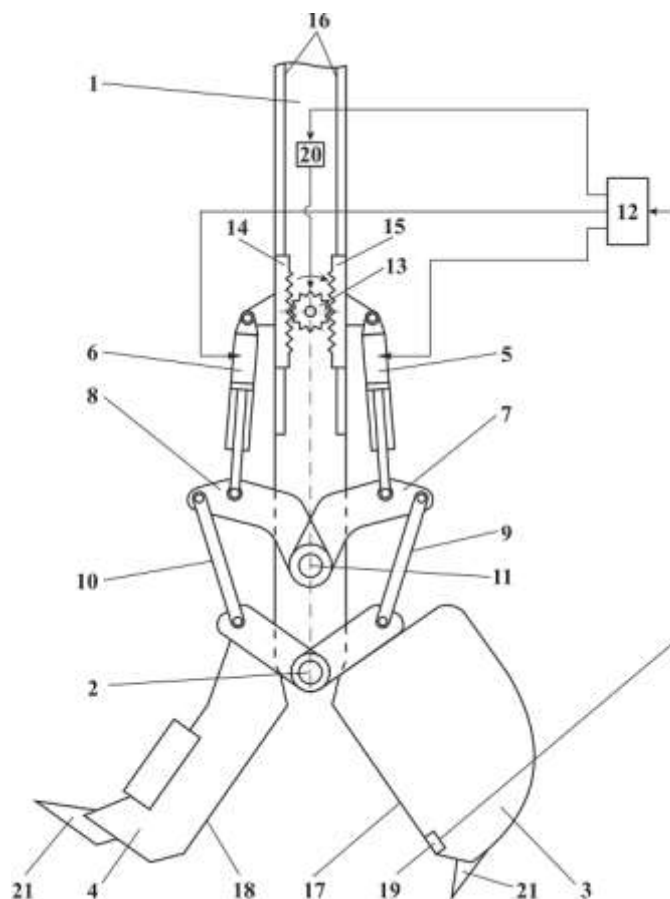
2-сурет. Сел топырақ ортасын жинау үшін гидробасқаратын жағы бар гидравликалық экскаватордың жұмыс жабдығы

2 және 15 гидроцилиндрлердің штоктарын синхронды немесе кезекпен жылжыту кезінде сел топырақ ортасын тазарту процесі жүзеге асырылады (2,б суретті қараңыз), ол шөміш 5 және оның жағы 12 толық қосылған кезде аяқталады. Түсіру шөміш 5 пен оның жағын 12 бір-бірінен қарама-қарсы бағытта жүргізгенде орындалады. Иілгіш бүйір қабырғалары 7, 11 және түбі 6 сел массасының шөміш 5 пен жақтың 12 ішінде топырақ массасының жабысуын болдырмауға мүмкіндік береді. Жұмыс жабдықтарымен топырақты тазартудың екінші режимі болуы мүмкін, мысалы, шөміш 5 пен оның жағы толық қосылған кезде білекше бұрылғанда, бұл жағдайда экскаватор СТО-ға бейімделген тік немесе кері күрек ретінде жұмыс істейді.

Ұсынылып отырған өнертабысты пайдаланудан алынатын техникалық нәтиже жұмыс жабдығының жылжымалы бөліктерін (шөміш және жағы) үйлестірілген синхронды басқару есебінен гидробасқару жағымен гидравликалық экскаватор жұмысының тиімділігін арттыру, жабдықтың бір жұмыс режимінен екіншісіне ауысу сәтін сенімді бекіту және әр режимдерде жабдықтың әрі қарай үйлестірілген-синхронды жұмысы есебінен болады.

Көрсетілген техникалық нәтижеге гидробасқару жағымен гидравликалық экскаватордың жұмыс жабдығы қосымша микропроцессорлық басқару

жүйесімен жаратандырылғандықтан қол жеткізілді.(3-сурет)

1-білекше, 2,11-топсалар, 3-шөміш, 4-жағы, 5,6- гидроцилиндрлер, 7,8- рычагтар, 9,10- тартқыштар, 12- микропроцессорлық басқару жүйесі, 13-тісті дөңгелек, 14,15- тісті рейкалар, 16- бағыттаушы, 17- шөміштің бет жағы, 18- жақтың сыртқы жағы, 19- жанасу датчигі, 20- айналу жетегі, 21- кесу тістері

3-сурет. Гидробасқарылатын жағы бар гидравликалық экскаватордың жұмыс жабдығы

Бұл жүйе тісті дөңгелегі орналасқан және онымен түйісетін жылжымалы тісті рейкалармен, екі жақты рейкалы берілісті құрайтын дөңгелегімен бірге білекшедегі шарнирлердің үстінде ортадан-өсті-симметриялы орнатылған. Бұл ретте тісті рейкалар тұтқаның қарама-қарсы шеттерінде дөңғалақтың екі жағында орналасқан және қол жеткізілген қозғалу деңгейін белгілей отырып, бағыттаушы саптың бойымен синхронды әр түрлі бағыттағы қозғалу мүмкіндігімен орындалған. Ал шөміштің бет жағында оның жақ сыртымен түйіскен жерінде жанасу датчигі орналасқан,оның шығуы гидроцилиндрлерді басқарудың микропроцессорлық жүйесінің кіруіне және екі жақты рейкалы беріліс шестерняларының айналу жетегіне қосылған.

Айта кету керек, шөміш конструкциясы қарапайым және пайдалануда сенімді. Оны дайындау күрделі жабдықты қолдануды талап етпейді. Осы конструкциядағы шөмішті қолдану үлкен көлемдегі тасты материалды қамтитын жоғары ылғалдылыққа және жоғары жабысқақтыққа ие, СТО тазарту кезінде шөмішті жақсы тазалауды қамтамасыз етеді.

Қорытынды: жұмыста орындалған зерттеулер мен ғылыми-техникалық ақпаратты талдау көрсеткендей, сел шығарындылары мен шөгінділерін тазарту үшін қолданылатын дәстүрлі үлгідегі жұмыс жабдығы апатты табиғи құбылыстардан кейін жұмыс жасауға бейімделмеген және тиімді емес, сондықтан СТО және үйінділерді тазарту үшін экскаваторлардың жұмыс жабдықтарының даму тенденциялары мен тиімділігін арттыру жолдары белгіленді, үлкен көлемдегі тасты материалды қамтитын жоғары ылғалдылығы мен жоғары жабысқақтығы бар СТО тазарту үшін экскаватор шөмішінің конструкциясы ұсынылды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Кабашев Р.А., Кульгильдинов М.С. Выявление прогрессивных технологий и конструкций на основе анализа патентной информации. Алматы: Ихтисат, 1997.- 40с.
2. Кульгильдинов М.С., Каукаров А.К. Тенденции развития рабочих органов одноковшовых экскаваторов для ликвидации последствий при чрезвычайных ситуациях. // Материалы XLIII Международной научно-практической конференции «Инновационные технологии на транспорте: образование, наука, практика», 17 апреля 2019 г., г. Алматы, КазАТК им. М.Тынышпаева. том 3, с. 21-26
3. Кульгильдинов М.С., Кульгильдинов Б.М., Каукаров А.К. Бір шөмішті экскаваторлардың жұмыс органдарының даму үдерістері. Вестник КазАТК, №3, 2019. с. 73-79
4. Баловнев В. Многоцелевые дорожно-строительные и технологические машины: Учеб.пособ. для вузов по дисциплин. «Дорожные машины» для специальностей 170900, 230100, 150600 и 291800. – Омск – Москва. ОАО «Омский дом печати». 2006. – 320 с.
5. Патент РК № 33997. МПК E02F 3/48 E02F 3/60. Специальный рабочий орган гидравлического экскаватора. / Кульгильдинов М.С., Кульгильдинов Б.М., Каукаров А.К., Кадыров Ж.Н. Заявка 2018/0769.1 от 22.10.2018 г. Официальный бюллетень, №45 от 08.11.2019 г.
6. Кульгильдинов М.С., Кульгильдинов Б.М., Каукаров А.К. Физико-механические характеристики селевых выносов и оползней как среды взаимодействия с рабочими органами землеройных машин // Материалы Международной научно-практической конференции «Потенциал современной науки», 30 ноябрь 2018 г.г. Прага, Чехия. с. 24-30
7. № 34253. МПК E02F 3/60. Заявка 2019/0094.1 от 06.02.2019 г. Официальный бюллетень, № 13 от 03.04.2020 г. Рабочее оборудование гидравлического экскаватора с гидроуправляемой челюстью. // Кульгильдинов М.С., Кульгильдинов Б.М., Каукаров А.К., Кадыров Ж.Н., Оралбеков Р.О.

Ғылыми жетекші: магистр, аға оқытушы **Каукаров А.К.**

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ КӨЛІК ЖҮЙЕЛЕРІ

Нұрымбетов К.К., Танибергенев Г.Ж.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазіргі уақытта әлемде көлікті пайдаланудың артуы барлық жағымсыз салдарлармен қатар жүреді, олардың арасында келесі негізгі салдарды бөлуге болады: қоршаған ортаның ластануы (көмірқышқыл газының шығарындылары, қоршаған ортаның ауыр металдармен ластануы және т.б.) көліктің барлық түрлеріндегі адамдар мен тауарлардың кідірісі. Соңғысы, атап айтқанда, көлік инфрақұрылымының тиімділігінің төмендеуіне әкеледі.

Кептеліс проблемасы қозғалыс қарқындылығы шоғырланған жерлерде болады. Сонымен қатар, бұл проблема тарихи орталықтары бар қалаларда үлкен дәрежеде көрінеді.

Мәселелердің көпшілігінің тамыры екі айқын нәрсеге байланысты: көлік инфрақұрылымының дамымауы (соның ішінде: көлік маршруттары, байланыс құралдары және басқару құралдары, көлік құралдарының тозуы және т.б.) және, әрине, адами фактор.

Дүниежүзілік көлік қоғамдастығымен жоғарыда аталған мәселелердің шешімін табуда бастапқыда көлік құралдары мен инфрақұрылым нысандарына коммуникация, басқару және бақылау құралдары салынатын көлік жүйелерін құруда және мүмкіндіктерін шешуде нақты уақытта алынған ақпарат негізінде басқару (шешім қабылдау) тек көлік операторларына ғана емес, сонымен қатар барлық көлік жүйелерін пайдаланушыларға қол жетімді болды.

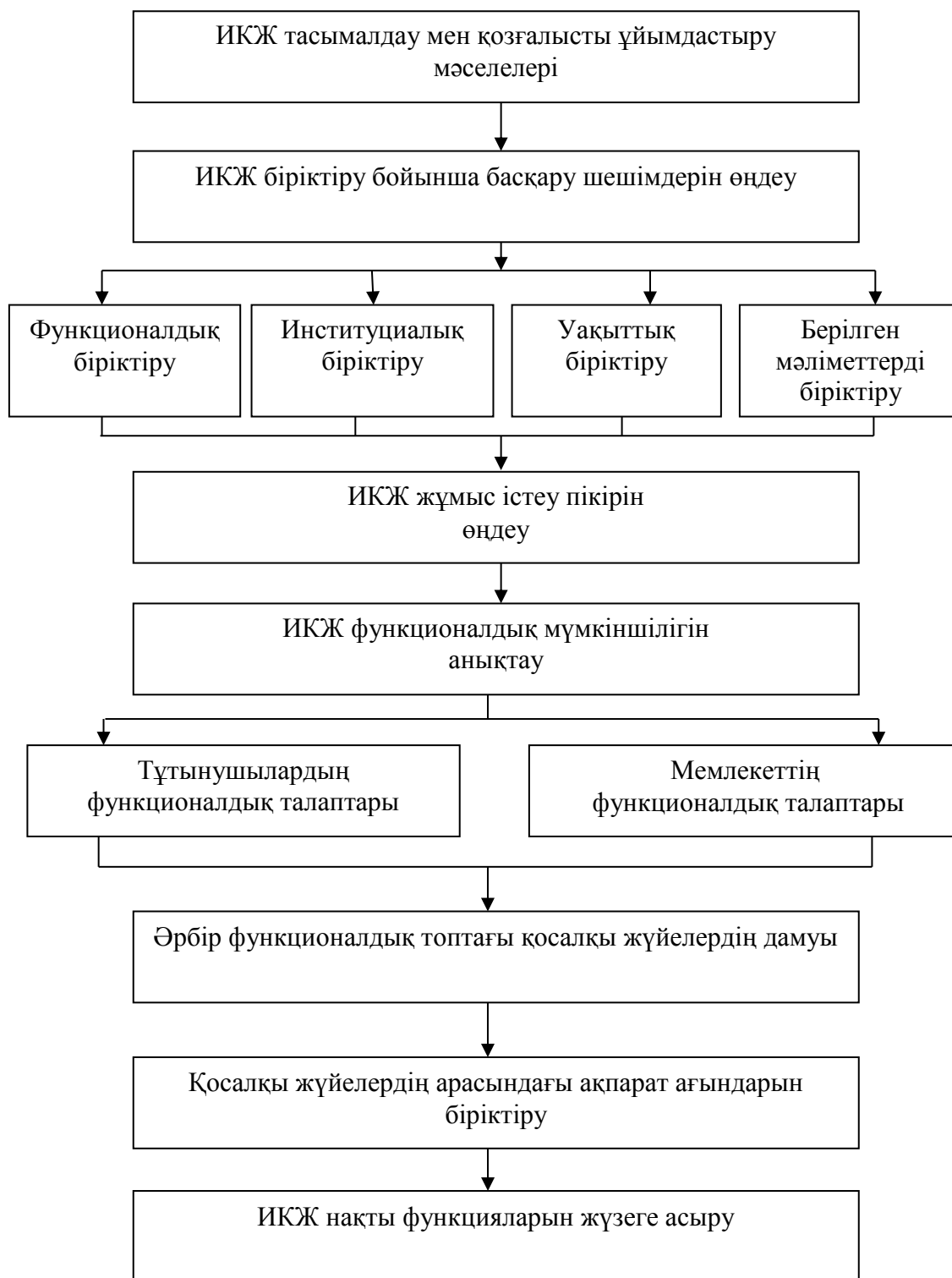
Мәселе «адамдар - көлік инфрақұрылымы – көлік құралдары» ақпараттық технологиялар мен басқарудың жаңа технологияларын барынша пайдалану арқылы интеграцияланған жүйені құру арқылы шешіледі.

Мұндай «жетілдірілген» көлік жүйелері интеллектуалды деп атала бастады. Интеллектуалды көлік жүйелерінің (ИКЖ) шұғыл міндеті - барлық көлік субъектілерінің адаптивті принциптер бойынша нақты уақыт режимінде автоматтандырылған және автоматты өзара әрекеттесу мүмкіндігін жүзеге асыру және қолдау.

ИКЖ енгізу сонымен қатар:

- жол-көлік оқиғаларының санын 50% дейін азайтуға;
- автомобиль жолдарының өткізу қабілетін 25-30% арттыруға;
- отын шығынын 20%, жол жүру уақытын 30% азайту;
- халықтың жұмыспен қамтылуын 5% -ға арттыру.

ИКЖ-н құруда маңызды рөл көлік құралдарын модельдеу алады, ол жобалаудың алғашқы кезеңдеріндегі күштердің негізгі бағыттарын анықтауға және дамып жатқан жүйелерді енгізудің әсерін негіздеуге арналған, сонымен қатар нақты уақыт режимінде ИКЖ-н басқаруында қолдануды табады.

Сурет 1. Интеллектуалды көлік жүйесінің функционалдық біріктірілуі

Барлық елдерде интеллектуалды көлік жүйесін біріктіру бойынша бірінші қадам интеллектуалды көлік жүйесінің әртүрлі компоненттеріне логикалық және функционалдық талаптарды жүйелеу негізіндегі функционалдық деңгейде жүзеге асырылды. Бұл әрекеттің бір ізділігі сурет 1.1 келтірілген [1, 13-14 б].

Интеллектуалды көлік жүйесі қызметін потенциалды колданушылардың барлығын тасымалдау мен қозғалыс үрдісін көрсететін әртүрлі өріске топтастыруға болады:

- тасымалдау мен қозғалысты басқару;
- көліктің коммерциялық жұмысын басқару;
- апаттық жағдайда жол қозғалысын басқару;
- қозғалыс қауіпсіздігін басқару.

Осы өріске тасымалдау мен қозғалысты ұйымдастыру, ақпараттық сервис бойынша қызметтің белгілі түрін пайдаланушыларды нақты функционалдық сауалдарымен қамтамасыз ететін әртүрлі бағыттағы әрекеттер кіреді. Бұл бағыттар әртүрлі бәсекелес пікірлерді талдауда ұйымдасқан және таңдау негізіне келесідей шарттар қойылған:

- бастапқы құнның төмендігі;
- көрсеткіштерде құн /сапа техника мен технологияны талғап алуға мүмкіншілік;
- жеке операторлар үшін пайданы қамтамасыз ету;
- жүйенің әрекеттестік, біріктіру, олардың сапасының арту деңгейінің өрістенуіне бейімделуі;
- әрекеттесу мен нарықтық тәуекелділіктің төмендеуін қамтамасыз ететін стандарттауға қабілеттілігі;
- максималды дәрежеде алдыңғы инвестицияны іске асыруға мүмкіндік беретін әрекеттегі инфрақұрылымды қолдану;
- жеке және мемлекеттік құрылымдардың қарым-қатынасын мадақтау;
- жол қозғалысының қауіпсіздігін арттыру.

Көше-жол торабындағы көліктердің қауіпсіздігі мен топтасуын қамтамасыз ететін негізгі компоненттер болып мыналар есептеледі:

- бағдаршамдар;
- жол контроллерлері;
- көлік детекторлары;
- байланыс жүйесі;
- қазіргі жағдай туралы ақпараттандыру үшін қызмет жасайтын ауыспалы ақпараттар таблосы мен белгілері;
- бейне бақылау камералары;
- жол жүру ережесінің бұзылуын қадағалайтын құрылғы;
- қоғамдық көліктің қозғалысын қадағалау құрылғысы.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Кочерга В.Г., Зырянов В.В., Коноплянка В.И. Интеллектаульные транспортные системы в дорожном движении: Учеб. пособие / – Ростов н/Д: Рост. Гос. Строит. Ун-т, 2001. – 108 с.
2. Сауханов Н.С. Жол қозғалысын модельдеу: Монография. «ПринТА» баспаханасы Ақтөбе қ. 2020. – 122 б.
3. Шуть В.Н., Персия Л. Интеллектуальные робототехнические транспортные системы: – Брест: изд-во УО «БрГТУ», 2017. – 196 с.
4. Жанказиев С.В. Интеллектуальные транспортные системы: Учеб. пособие / - М.: МАДИ, 2016. - 120 с.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Сауханов Н.С.

AUTODESK INVENTOR ЖҮЙЕСІНДЕ ҚОСЫЛУ СЫЗБАЛАРЫН ОРЫНДАУ

Сагидуллаев Т.Е.

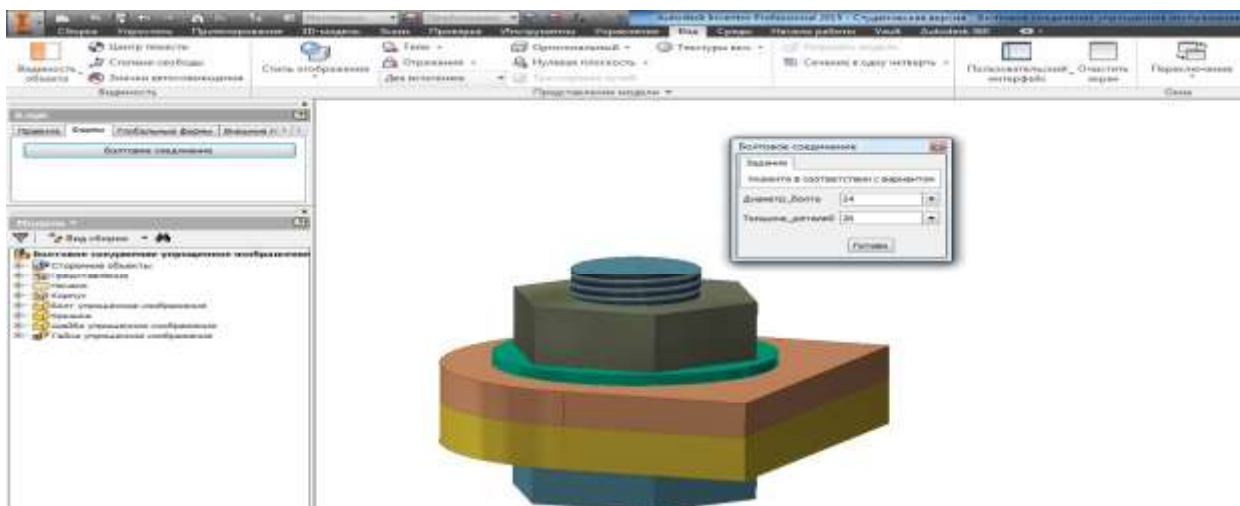
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Пәннің оқу үрдісінде «Инженерлік және компьютерлік графика» практикалық жұмыстар орындалады, мақсаты студенттердің білім алуы, ақыл-ой құрамалар сызбаларын орындауға мүмкіндік беретін 3D жобалау технологиясын, құралдарын қолдана отырып сызбаны құру және параметрлеуді автоматтандыру. Жұмыс CAD Autodesk Inventor бағдарламалық өнімі қолданылады, сандық прототиптердің технологиясы.

Нәтижесінде «ажыратылатын қосылыстар» графикалық жұмысы жасалады, ол дәстүрлі болып табылатын және пәннің жұмыс бағдарламасының мазмұнына сәйкес келетін болтпен және түйреуішпен бөліктердің қосылыстарының суреттерін қамтиды.

Бөлшектерді болтпен қосу. Жеңілдетілген бөлшектерді болтпен байланыстырудың бейнесі. Деректермен орындау үшін болт бұрандасының диаметрі мен қалыңдығы екі нұсқа нөміріне сәйкес қосылатын бөлшектер.

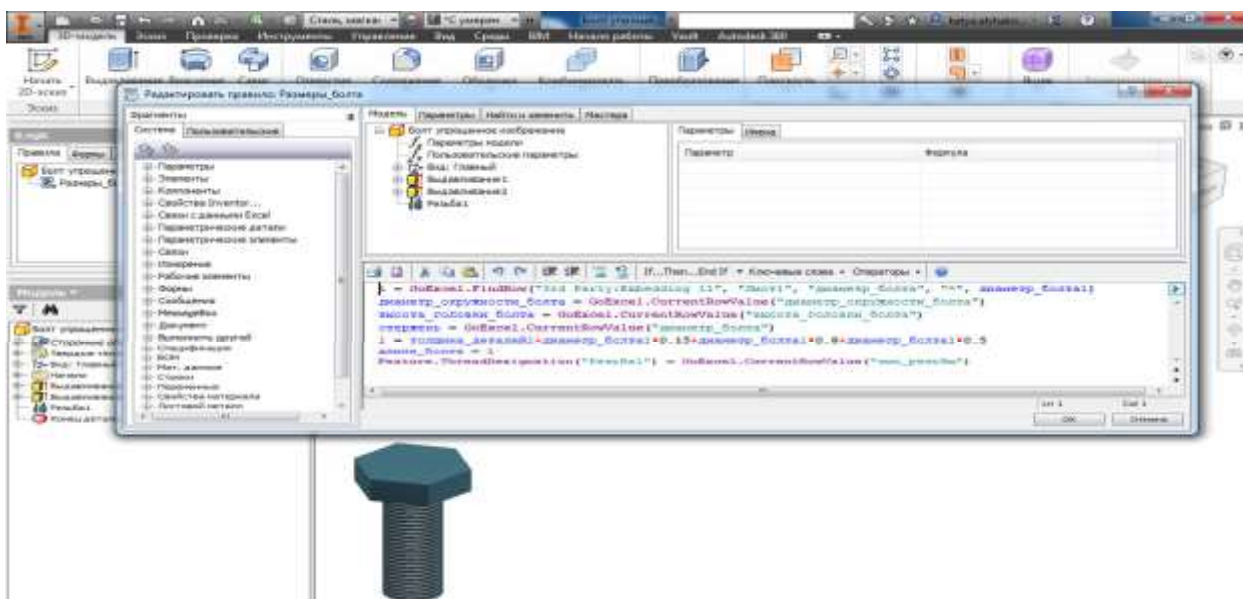
Жұмысты орындау тәртібі. Autodesk Inventor бағдарламасында «Болт қосылымы» жобалық файлын жүктеңіз, «болт қосылымы жеңілдетілген сурет» 3D құрастыру моделінің файлын ашыңыз, Autodesk Inventor сурет файлын ашыңыз «Болт қосылымы жеңілдетілген сурет». Құрастыру моделінің файлында Өлшем мәндерін белгілейтін пішінді (диалогтық терезе) іске қосыңыз – тапсырма нұсқасына сәйкес диалог терезесінің тізімінен таңдау керек (сурет. 1).

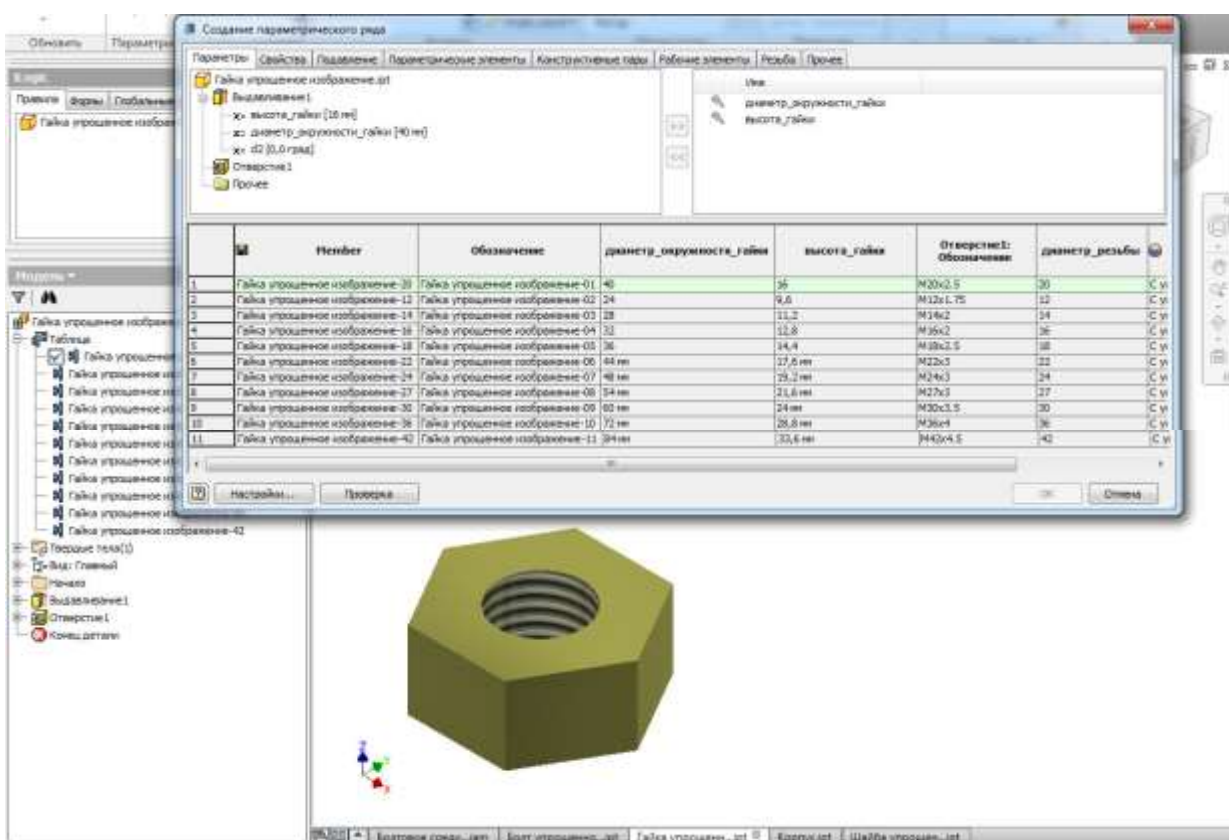
Сурет 1. Құрастыру және тілқатысу терезесі «болтты байланыс»

Бұрандалы қосылыстың сызбасын дайындау. Сурет файлына өтіңіз «Болт қосылымы жеңілдетілген сурет». Болттың диаметрі мен ұзындығының

мәндеріне сәйкес сызбадағы болттың, гайканың және шайбаның белгілерін өзгертіңіз.

Сурет 2. Autodesk Inventor параметрлік бөлігі

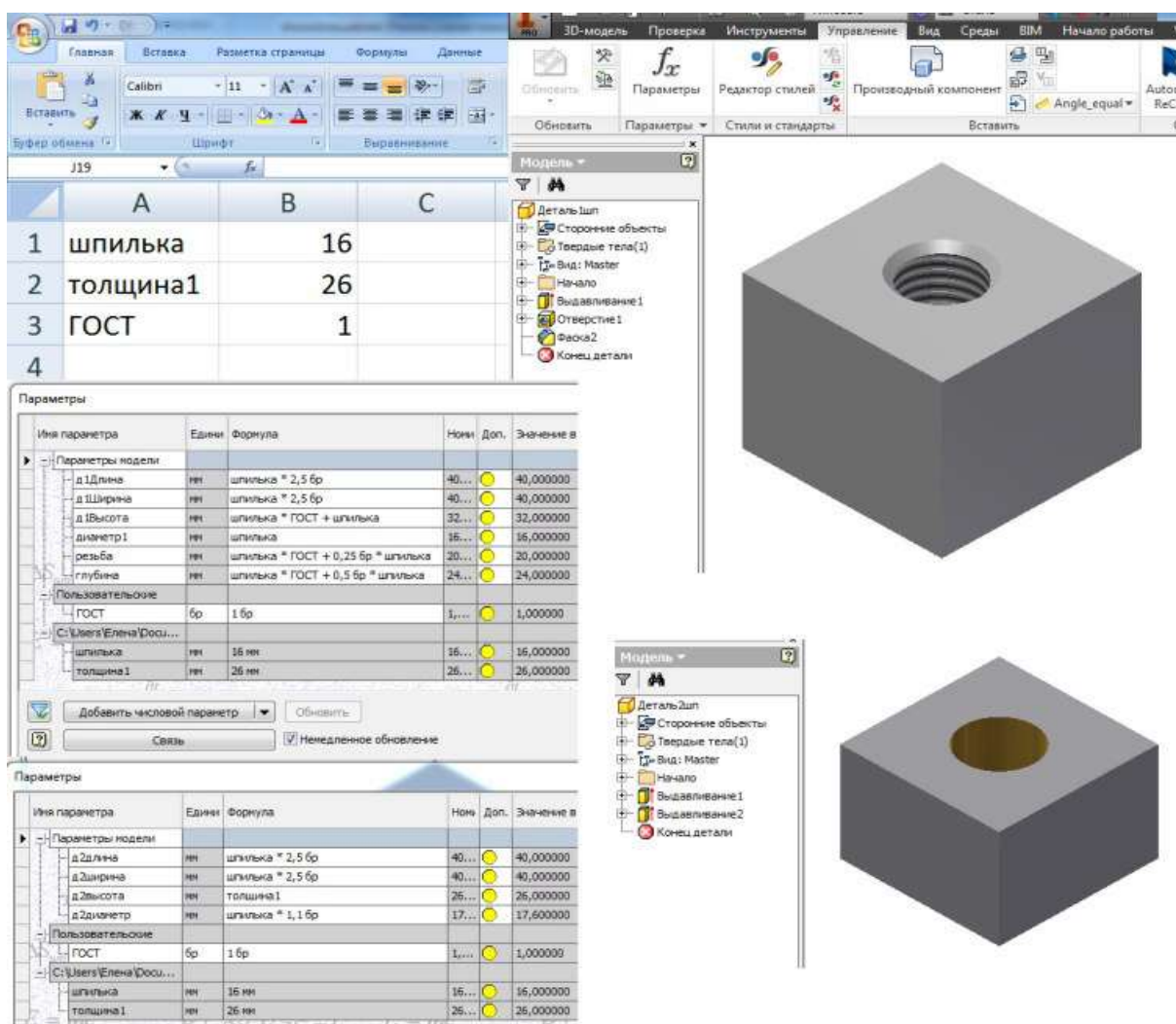
Сурет 3. Параметрлік қатар Autodesk Inventor

Зертханалық жұмыс бұрандалы қосылыстың сызбасын орындауды оңтайландыру, сонымен қатар құрастыру, параметрлеу және сызбаларды автоматты түрде құру құралдарын зерттеу үшін жасалған.

Параметрлік құрастыру моделі (суретті қараңыз. 1) iLogic ережелері арқылы жасалған. Элементтерінің өлшемдері бөлшектер өткізіледі: «Корпус», «Қақпағы», «Шайба жеңілдетілген көрнісі» есептеледі формулаларының көмегімен мөлшерде эскиздер мен элементтерінде бөлшектерді негізінде басқарушы пайдаланушы параметр. Бөлім параметрлері «Болт жеңілдетілген көрнісі» Excel кестесінде сақталады (енгізілген) (сурет. 2).

Ереже «Болт өлшемдері» пайдаланушы параметрінің мәніне сүйене отырып, бөлік параметрлерінің мәндерін орнатады «болт жеңілдетілген көрнісі» Excel кестесінен (енгізілген). Бөлшек Гайка жеңілдетілген көрнісі» параметрлердің ішкі кестесін қамтиды: параметрлік қатарды құру (сурет. 3). Файлды құрастыру өткізіледі «бұрандамалы біріктіру жеңілдетілген көрнісі» құрамында ережесі өткізіледі «өлшері» – беру үшін мәндерін басқару параметрлерін файлдар параметрлік бөлшектер; өткізіледі: «Гайка» – таңдау үшін қажетті элемент параметрлік бірқатар байланысты маңызы бар басқарушы параметр.

Құрастыру моделін қолдану ыңғайлылығы үшін iLogic форма редакторының көмегімен Болттың диаметрі мен қосылатын екі бөліктің қалыңдығын анықтау үшін «болтты байланыс» (форма) диалог терезесі жасалды (суретті қараңыз. 1).

Сурет 4. Параметрлік бөлшектер

Бір құрастыру нұсқасы үшін сурет дайындалды. Сурет ассоциативті болып табылады және болт диаметрінің өлшемдері мен диалог терезесіндегі қосылған бөліктердің қалыңдығы өзгерген кезде автоматты түрде өзгереді «Болт қосылымы», бұл қайталанатын операцияларды азайту арқылы графикалық жұмыстың (сызбаның) орындалу уақытын едәуір қысқартады.

Бөлшектерді түйреуішпен қосу. Параметрлік бөлшектердің модельдері алдын - ала дайындалған. Excel кестесімен байланыс орнатылды: параметрлер мәндері сақталады (сурет. 4). Студенттер бұл мәндерді нұсқа нөміріне сәйкес өзгертеді.

Құрастыруды дайындады. Құрастыруды жаңарту кезінде модель автоматты түрде қайта құрылады. Кітапхана компоненттерін тапсырманың нұсқасына сәйкес таңдау керек (сурет. 5).

Пәннің оқу процесі «инженерлік графика» сызбаларды орындаумен шектелмейді: студент жобалық құжаттаманы орындау стандарттарын және жобалау процесін автоматтандыру мүмкіндіктерін білуі керек. Ол үшін кестелер, параметрлеу, бағдарламалық кодтарды әзірлеу арқылы ұқсас бөлшектерді, жинақтарды құруды автоматтандырудан; инженерлік жұмыстарды автоматтандырудан; жобалаудың еңбек сыйымдылығын азайту үшін жаңа құралдар мен процестерді жасаудан тұратын инновациялар іске асырылды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Большаков В.П. Компас-3D жүйесінде үш өлшемді модельдеу негізінде Құрастыру сызбаларын орындау: Оқу. оқу құралы / В. П. Большаков, А.Л. Бочков. - SPB: Spbguitmo, 2008.
2. Супрун.А.С. AutoCAD ортасында модельдеу негіздері / А.С.Супрун, Н.К.Кулаченков. –Санкт-Петербург: НИУ ИТМО, 2013.
3. Романычева Э.Т., Трошина Т.Ю. AutoCAD 2000, ДМК, 2003.
4. Гладков С., Кречко Ю. И др. Курс практической работы с системой AutoCAD, М.: Диалог – МИФИ. 2012
5. КОМПАС-ГРАФИК 5.X. Практическое руководство. Вдвух томах. АО АСКОН.
6. Герасимов А. Компас 3D V10; БХВ-Петербург - Москва, 2009.

Ғылыми жетекші: т.ғ. магистрі Таханова Г.Ж.

МОДЕЛЬДІК ЭКСПЕРИМЕНТТЕРДЕ ЖАРЫЛЫСТЫҢ СИПАТТАМАЛАРЫ МЕН МАҢЫЗДЫ ПАРАМЕТРЛЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ НАҚТЫ ШАХТА ЖАҒДАЙЫНДА ОЛАРДЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІН ЭКСТРАПОЛЯЦИЯЛАУ

Сұлтанов М., Жанабергенов Т.

Көмір шахталарындағы жарылыстар үлкен шығындарға әкеледі. Олар үлкен экономикалық шығындардан бастап, адам өмірін жоғалтуға дейін барады. Көп жағдайда көмір шахталарындағы жарылыстар ауа-метанды ортада болады. Бұл жұмыста метанның жануына байланысты модельдік эксперименттер және шахталар жағдайында экстраполяция қарастырылады. Жиналған деректердің шектеулілігіне байланысты шахталардағы жарылыстарды тікелей қарау мүмкін емес.

Жарылыстардың бірнеше түрлері бар: дефлаграция, детонация және дефлаграциядан детонацияға дейін. Жарылыстың таралу жылдамдығы ортадағы дыбыс жылдамдығынан аз болған кезде жарылыс түрі дефлаграция болып анықталады. Дыбыс жылдамдығы температураның жоғарылауымен жоғарылайды және жану өнімдері өте ыстық болғандықтан, дефлаграцияны шектейтін жылдамдық бөлме температурасында дыбыс жылдамдығынан едәуір жоғары болады. Егер жарылыс жылдамдығы дыбыс жылдамдығынан үлкен болса, жарылыс детонация ретінде жіктеледі. Жарылыс кезінде қысымның шамадан тыс жүктелуі дефлаграцияға қарағанда әлдеқайда көп. Сондықтан жалынның таралу жылдамдығын шектеу әдістерін іздеу маңызды міндет болып табылады.

Жану төменгі және жоғарғы жарылғыш шектер арасында орналасқан жанғыш газ концентрациясының белгілі бір диапазонында басталады (Lower and Upper Flammability Limit). Егер ауадағы метанның концентрациясы төменгі шектен аз болса, жану жанғыш газдың жетіспеуінен болмайды, егер жоғары болса, онда оттегінің концентрациясы жану процесі үшін тым аз болады. Концентрация осы диапазонға енген кезде кішкене жылу көзінен жарылыс болуы мүмкін. Метанның төменгі және жоғарғы жарылғыш шектерін зерттеген бірнеше жұмыстар жасалды. Температураның жоғарылауымен төменгі жарылыс шегі оның мәнін төмендетеді, ал жоғарғы жағы жоғарылайды, бұл өрттің пайда болу мүмкіндігін арттырады. Зерттеулер көрсеткендей, метанның төменгі жарылыс шегі $4.6 \pm 0.3\%$, жоғарғы шегі — $15.8 \pm 0.4\%$ (293 К температурада және 100 кПа қысымда). Метанның ең жарылғыш концентрациясы - 9.5%. Бұл жағдайда жарылыс ең көп зиян келтіреді.

Тұтану әдістері.

1) Өздігінен тұтану. Өрттің бұл түрінде жанғыш қоспасы ұшқын немесе ашық жалын сияқты ешқандай триггерсіз өздігінен тұтанады. Мұндай процестің ең төменгі температурасы тұтану нүктесі (kindling point) немесе өздігінен тұтану температурасы (auto-ignition temperature) деп аталады. Әдетте, бұл температура 600-ден 750°C-қа дейінгі мәндерді алады, зерттеулер метанның өздігінен тұтану температурасының мәнін азайтатын концентрациясы 7% екенін көрсетті.

2) Сыртқы факторлардың қатысымен. Егер қоршаған ортаның температурасы өздігінен тұтану температурасынан төмен болса, онда жану үшін қандай да бір сыртқы энергия көздерінің (қозғалтқыштардан жылу,

арқандардың үйкелісінен жылу, статикалық заряд, ұшқындар және т.б.) қатысуы қажет.

Турбуленттіліктің жарылыс сипаттамаларына әсері.

Әдетте, жарылыс ағындары біртекті емес. Мысалы, кедергілердің болуына байланысты турбуленттік аймақтар құрылады. Мысалы, құбырдағы газ ағынын тарылтатын диафрагмалар.

Мұндай диафрагмалардың негізгі сипаттамасы-тығыздық қатынасы (blockage ratios - BR).

$BR = 1 - (d/D)^2$, мұндағы d – диафрагманың тесік диаметрі, D - құбырдың диаметрі. Жұмыста дефлаграциялық өрттің детонацияға өтуін зерттеу үшін 0,3-тен 0,6-ға дейінгі BR диафрагмалары қолданылды. Екі құбыр қарастырылды: біріншісінің ұзындығы - 12 метр, диаметрі - 174 миллиметр, екіншісінің ұзындығы - 34,5 метр, диаметрі - 520 миллиметр. Диафрагмалардың диаметрлері BR кедергісінің қатынасы 0.3 болатындай етіп таңдалды. Квази-детонациялық жану бірінші құбырда метанның ауадағы концентрациясы 9.5, 11% тең болған кезде байқалды. Екінші құбырда - 9.5, 10.5, 12%.

Өрттің таралу үдеуі BR жоғарылаған сайын азаяды. BR = 0.6-мен тәжірибе жасау кезінде максималды жылдамдықтар алдыңғы жағдайларға қарағанда едәуір аз болды.

Тегіс құбырлардағы жарылыстардың сипаттамасы.

Мұндай зерттеулер тек жарылыс параметрлеріне назар аудару үшін процестің геометриясының әсерін болдырмау үшін жүргізіледі. Мысалы, бұл жұмыста диаметрі 2 метр және ұзындығы 3.18 метр болатын жабық кеме қарастырылды. Зерттеушілер әртүрлі кеме координаттарындағы қысымды өлшеді (ұзындық бойымен). Қысымның максималды мәні ауадағы метанның 9.5% концентрациясы кезінде анықталды, бұл бұрын қарастырылған тәжірибелермен сәйкес келеді.

Тағы бір зерттеуде ұзындығы 30 метр және ішкі диаметрі 0.456 метр болатын құбырды қарастырылды, оның бір басы дәнекерленген. Алдыңғы жағдайда қысым алдымен өседі, содан кейін төмендейді. Егер бір ұшы дәнекерленген болса, қысым біртіндеп төмендейді.

Модельдің негізділігі.

Шындығында, көмір шахтасы қарастырылған түтіктерге қарағанда жүздеген есе үлкен. Сондықтан қарастырылған эксперименттердің шындыққа қаншалықты қатысы бар деген сұрақ туындайды. Жұмыста өлшемдері бар құбырларда соққы толқынын жару және тарату үшін Навье-Стокс және Эйлер теңдеулері сандық түрде шешіледі 1:1, 1:10, 1:100. 1: 1 масштабында ұзындығы 500 метр, ұзындығы 2.45 метр болатын шаршы қимасы бар құбыр қарастырылады. Модельдегі алғашқы 100 метр құбыр метан-ауа қоспасымен 10% концентрациямен толтырылды. Құбырда бір метр арақашықта орналасқан $10*10 \text{ см}^2$ болат арқалықтардан кедергілер болды. Құбырдың бір ұшы жабылды. Ұқсас жағдайлар басқа масштабта да болды. Есептеулер көрсеткендей, құбырдың сипаттамалық өлшемдерінің жоғарылауы қысымның жоғарылауына әкеледі.

Толық масштабты жағдай үшін қысымның шамадан тыс жүктелуінің ең үлкен мәндерінен басқа, жалынның таралу жылдамдығы да максималды. Осылайша, нақты жағдайларда жарылыстар модельдік жағдайларға қарағанда әлдеқайда күшті. Сондықтан, осындай эксперименттердің нәтижелеріне негізделген есептеулерді жүргізу үшін өлшемдердің әсерін ескеру қажет.

Қорытынды.

Бұл жұмыста әртүрлі жарылыстардың жіктелуі, олар үшін қажетті концентрациялар қарастырылды. Тәжірибелер метанның ең қауіпті концентрациясы $\sim 9.5\%$ екенін көрсетеді. Төменгі жарылыс шегі - $4.6 \pm 0.3\%$, жоғарғы - $15.8 \pm 0.4\%$. Метан концентрациясын өлшеудің маңыздылығы туралы айтылады және оны азайту әдісі ұсынылады.

Жарылыстың екі әдісі қарастырылды: өздігінен тұтану және сыртқы триггерлер болған кезде. Өздігінен тұтанудың ең төменгі температурасы $600\text{ }^\circ\text{C}$ деп бағаланады.

Математикалық модельдеу әдістерін қолдана отырып, модельдік құбырдан нақты шахтаға көшу қарастырылды. Масштабтың жоғарылауымен шамадан тыс жүктеме қысымы және жарылыстың таралу жылдамдығы артады. Тәжірибелік деректер нақты жағдайларда қолдану үшін қайта есептеуді қажет етеді.

Қолданылған әдебиеттер.

1. W. Bartknecht - Explosionsschutz, Grundlagen und Anwendung
2. V. Bunev, T. Bolshova, V. Babkin The nature of the upper laminar flammability limit in methane-air mixtures at high pressures
3. B.S. Dhillon - Mine safety: a modern approach
4. C. Robinson, D. Smith - The auto-ignition temperature of methane

КРАНЛАЙН: КӨЛІК ЖҮЙЕСІ БОЙЫНША БИІК КЕРТПЕШТЕРМЕН КЕН ОРЫНДАРЫН ӘЗІРЛЕУ ҮШІН ЭКСКАВАТОРДЫҢ ЖАҢА ТҮРІН ҚҰРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МІНДЕТІ

Сұлтанов М., Төлеуғали Ж., Ғазизов М
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Пайдалы қазбаларды ашық өндірудің қазіргі әлемдік тәжірибесінде тау - кен жұмыстарының негізгі көлемдері қазу көлік жүйесі бойынша және ішінара - көліксіз бойынша орындалады. Көліксіз жүйелерде кенжарларда тау жыныстарын қазуды экскаваторлар-драглайндар, ал көлік жүйелерінде - экскаваторлар-мехлопаттар (соңғы онжылдықта және гидравликалық экскаваторлар) жүзеге асырады.

Бастапқыда драглайндар экскаватордың тұру деңгейінен төмен орналасқан тау жыныстарын алу кезінде қазу және жеткізу машиналарының функцияларын біріктіру, оларды ішкі үйінділерге түсіру радиусынан аспайтын қашықтықта шөміште жеткізу үшін ғана жасалды. Кен орындарын қазудың көліктік емес

жүйесінің технологиялық схемаларының дамуына және кен орындарының тау-кен геологиялық жағдайларының күрделенуіне қарай драглайндардың жұмыс параметрлері (шөміштің сыйымдылығы, жебенің ұзындығы), олардың технологиялық параметрлері (тарту тереңдігі, түсіру және тарту радиусы) ұлғайды, ал олармен бірге қазу жүйесінің технологиялық параметрлері (кертпештің биіктігі және кіру ені) өсті.

Көліктік емес схемалардың эволюциялық дамуы нәтижесінде бүгінде әлемдегі аршықтарда 35-100 м және одан жоғары жебемен және 6-40 м³ және 35-100 м³ және одан да көп сыйымдылығы бар шөмішпен жабдықталған драглайндар қолданылады. Негізгі нәтиже кертпеш 40-45 м немесе одан да көп биіктікке дейін өсті, ең үлкен мөлшердегі драглайндармен төменгі қазудың нәтижесінде пайда болды. Кен - геологиялық жағдайлардың күрделенуіне және кен орындарын қазу тереңдігінің артуына байланысты қазу көлік жүйесінің үлестік қатысуы үнемі артып келеді, ал көліксіз болуы қысқаруда.

Сонымен қатар, шөміш сыйымдылығының 8-10 есе өсуі аясында мехлопат (4-тен 35-50 м²-ге дейін) және аршық самосвалдардың жүк көтергіштігінің 10-13 есе өсуі (25-тен 320 т-ға дейін), тек өңделетін кертпештер биіктігінің 1,5 есе өсуі (10-нан 15-17 м-ге дейін) өндірудің ашық әдісінің техникалық-экономикалық көрсеткіштерінің жақсаруын тежейтін басты кедергі болды. Экскаваторлар мен аршық көлігі параметрлерінің еселі өсу қарқынының әзірлеу жүйесінің негізгі параметрлерінің пропорционалды өсуіне қисынды түрде күтілетін әсері байқалмайды. Сондықтан, көлік жүйесі бар заманауи аршықтарда, жұмсақ сілемдерде - 10-12 м және жарылған аршылған жыныстарда-12-15 м (сирек 18-20 м).

Айта кету керек, тау-кен қазбаларының биіктігі әр түрлі сорттар мен минералдардың түрлерін іріктеп алу талаптарымен қосымша шектеледі, сондықтан ол көбінесе бірдей типтегі экскаваторлар үшін аршылған кенжарлардан да төмен қабылданады. Дамудың көлік жүйесі элементтері мен экскаваторлар параметрлерінің өсу динамикасындағы үлкен айырмашылықтың негізгі себептері-мехлопат соңғысының белгілі құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты, олардың басты кемшілігін тудырады: Қауіпсіздік ережесі талаптарын ескере отырып, олар жасаған кенжардың максималды биіктігі қазу биіктігінен 10-15% - дан аспауы керек, бұл өз кезегінде қысым механизмінің білігінің экскаватордың деңгейінен биіктігіне қатаң және тікелей байланысты. Гидравликалық экскаваторлар үшін де бірдей қатаң тәуелділік бар.

Төменгі тарту арқылы драглайндармен өңделген кертпештердің (кірмелердің) биіктігі негізінен жебенің ұзындығына және экскаватор жүргізушінің шөмішті тарту және түсіру операцияларына тұрақты көзбен бақылау жүргізу мүмкіндігіне байланысты екені белгілі.

Минералдық шикізатқа өсіп келе жатқан әлемдік сұраныс терең кен орындарының ауқымды кен орындарын қазу есебінен және аршу және өндіру жұмыстарының үлкен көлемін орындауды талап ететін күрделі тау-кен-геологиялық жағдайлары бар аршықтардың өндірістік қуатының тез артуына алып келді. Сондықтан, 1990-шы жылдары елдің ірі және терең қималары мен

кен аршықтарын аршық көлік құралдарына тау-кен массасын тікелей тией отырып, төмен түсіру арқылы жоғары кертпештерді өңдеу үшін тиеу түріндегі драглайндарға бірінші болып қажеттілік сезіне бастады деп айтуға болады.

Бұл үдеріске отандық және шетелдік аршық автокөлік құралдарының жүк көтергіштігінің өсуі, әсіресе соңғы екі онжылдықта қарқынды, ол драглайнмен автосамосвалдарды, думпкаларды және жартылай вагондарды тікелей тиеудің техникалық қолжетімділігін ашты.

Воронеж РУ - нің отқа төзімді саз аршықтарында және "Павловскгранит" ААҚ-да аршылған кертпештерде думпкаларға жұмсақ тау жыныстарын қазу және тікелей тиеу үшін драглайндарды үнемі пайдалану тәжірибесі белгілі. Доңғалақты аршық көлігіне тау-кен массасын тікелей тиеу үшін драглайндарды қолдану тәжірибесі драглайндардың негізгі кемшіліктерін анықтауға мүмкіндік берді, бұл олардың кен орындарын қазу көлік жүйесінде кеңінен таралуын қиындатады: жүк тиелген шөмішті айналдырудағы жоғары инерция, бұл оның көлік машинасының корпусының үстіндегі тербелісінің үлкен амплитудасына және оны түсіру кезінде шөмішті визуалды бақылаудың қиындығына әкеледі. Бұл факторлар драглайнның кенжардан шөмішті түсіру орнына бұрылу жылдамдығына (және үдеуіне) айтарлықтай шектеулер қояды, соның салдарынан экскавация циклі уақытында тиелген шөмішпен драглайнның бұрылу уақытының үлесінің артуы, экскаватор өнімділігінің тиісті төмендеуі, сондай-ақ самосвалды тиеу кезінде жүргізушінің кабинада болуының жарақаттану қаупінің жоғарылауы болып табылады.

Белгіленген кемшіліктерге қарамастан, драглайндарды қолдану әр жағдайда бір немесе бірнеше технологиялық мақсаттарға жету арқылы ақталды:

- қиын технологиялық жағдайларда қазу-тиеу және көлік жұмыстарын жүргізе отырып, аршықтағы кезекті көкжиекті орыс ашу;

- көлік құралының драглайннің тұру көкжиегінде орналасуымен, көлік коммуникациялары кертпешінің төменгі алаңына орнатусыз кен орнының суландырылған бөлігін қазу;

- көлік құралына драглайнмен жасалған үйіндіден тау-кен массасын қайта тиеуді жүзеге асыратын қайта тиеу буынын (әдетте ЭКГ-5, ЭКГ-8 типті экскаваторларды) алып тастау;

- көлбеу қазбалар бойынша автосамосвалдардың пайдалы қазбаның көтерілу биіктігін азайту және аршық көлігінің өнімділігін арттыру.

Драглайнның дизайн ерекшеліктеріне байланысты анықталған технологиялық кемшіліктерге қарамастан, көлік құралдарына тікелей тиеу арқылы драглайндармен қазу және тиеу технологиясына сұраныс баяу, бірақ тұрақты өсуде.

Екі жағдай: бір жағынан, аршықтық доңғалақты көлікке тікелей тиеу үшін драглайндарға арналған аршықтардың іс жүзінде қалыптасқан сұранысы, екінші жағынан, дамудың көлік жүйесіндегі драглайндардың құрылымдық тұрғыдан техникалық өнімділігіне қол жеткізбеу мехлопата мен драглайнның технологиялық артықшылықтарын біріктіретін жаңа типтегі экскаватор құру бойынша зерттеулерді бастауға басты себеп болды.

1990-шы жылдары игерілетін аршу және өндіру кертпештер биіктігін едәуір ұлғайтуға жасалған ашық тау-кен жұмыстарының экономикалық көрсеткіштерін жақсартудың осындай қуатты және әлі күнге дейін пайдаланылмаған резервін іске асыру мақсатында кранлайнмен аталған экскаватордың жаңа түрі әзірленді.

1998-2003 жылдар аралығында экскаваторлардың конструкциясы бойынша бірнеше техникалық шешімдер әзірленді және патенттелді, олардың біреуі кранмен жүк көтергіш блоктарға тігінен көтеру кинематикасымен және шөміші көтеріліп, кенжарға арқандармен тартылатын драглайнмен ұқсастығы үшін "кранлайн" деп аталды.

Кранлайн-бұл тау-кен массасын аршық көлік құралдарына тікелей тией отырып, төмен түсіру арқылы жоғары кенжарларды қазуға арналған гибриді қазу-тиеу машинасы. Кранлайннің конструкциясында мехлопатаның (шөмішті көлікке дәл және соққысыз түсіру) және драглайнның (жерге тірек базасының аз үлестік қысымы кезінде биіктігі 30 м дейін және одан жоғары кертпештерді төменгі қазумен өңдеу) технологиялық артықшылықтарының үйлесімі іске асырылған.

Кранлайннің конструкциясы және оның жұмыс жабдығы әлемдік аналогтары жоқ және РФ №2186178 және №2182971 патенттерімен қорғалған.

Кранлайнды жасау драглайнның платформасына және жүріс базасына негізделеді. Құрылымдық айырмашылық: платформада кенжарға бос шөмішті құю үшін үшінші (қосымша) бір арналы шығыр орналастырылған; жұмыс жабдығы (жебе және шөміш) түбегейлі өзгертілген: жебенің соңында бос шөмішті кенжарға тастау үшін арқан өтетін бір басты блок бекітілген, тиелген шөмішті көтерудің қос блоктары жебенің ортаңғы бөлігіне, оның төменгі белдігіне ауыстырылған. Бұл жағдайда жебенің бөлігі (оның ұзындығының шамамен 1/3 бөлігі), платформадағы тіректерден көтергіш блоктардың осіне дейін, жүктелген шөмішті көтеру кезінде пайда болатын максималды жүктемелерді қабылдайды, барынша күшейтіледі. Бос шөміштен түсетін жүктемелерді қабылдайтын екінші бөлік жеңіл құрылыммен орындалады.

Жебенің конструкциясы: кранлайнның берілген құрылымдық-технологиялық параметрлерімен анықталатын жебенің төменгі белдігінің конфигурациясымен ерекшеленетін әртүрлі орындау нұсқалары қарастырылады – радиусы және шөмішті көлік құралына түсіру биіктігі.

Кранлайн шөмішінде шөмішті түсіру үшін тік (немесе оған жақын) күйге келтіру кезінде іске қосылатын бекіту механизмімен жабдықталған ашылатын артқы қабырға бар.

Алдын-ала белгіленген кранлайн- драглайндық жүк тиеу (DSHP) типтік өлшемі 6-дан 50 м³-ге дейін шөмішпен жабдықталған 7 негізгі модельді қамтиды. Технологиялық тұрғыдан алғанда, кранлайн жебенің соңында бекітілген жалғыз бас блок арқылы өтетін арқандағы үшінші (бір канатты) лебедканың көмегімен бос шөмішті кертпеш түбіне лақтырады. Тиелген шөмішті кенжардан көтеру екі көтергіш арқанмен жүзеге асырылады, олар жебенің ортаңғы бөлігіне бекітілген, қосақталған көтергіш блоктар арқылы

лақтырылады, тартқыш арқандардың қатысуымен. Тартқыш арқандар, дәстүрлі драглайндағыдай, шөмішті топырақпен толтырғанға дейін және шөмішті кенжардан шығарғаннан кейін, көтеру және түсіру орнына ауыстыру процесінде оны көлденең қалыпта ұстайды.

Аршықтарда кранлайндарды қолдану пайдалы қазбаны өндірудің өзіндік құнындағы осы шығындар үлесінің тиісті азаюы кезінде кертпештер саны мен көлік көкжиектерінің ұзақтығын 2-3 есе азайтуды, сондай-ақ көлік коммуникацияларын пайдалану дайындығында төсеу және күтіп ұстау бойынша жұмыстар көлемінің тікелей пропорционалды азаюын қамтамасыз ете отырып, қазылатын кертпештің биіктігін 2 және одан да көп есе арттыруға мүмкіндік береді. Кертпеш биіктігінің 2 және одан да көп есе артуы аршықтың жұмыс бортын неғұрлым тік бұрышта ұстап тұруға мүмкіндік береді, бұл ағымдағы аршу коэффициентінің біршама төмендеуіне, аршықтың жиегінде алынатын аршу көлемінің азаюына және тау-кен бөлінісі мен сыртқы үйінділерге арналған жер көлемінің қысқаруына әкеледі.

Көмірді, кенді және аршу жыныстарын доңғалақты аршық көлігіне тікелей тиеу үшін драглайндарды эпизодтық және тұрақты пайдалану бойынша жинақталған тәжірибені талдау, ТЭД, ТЭН және қазу көлік жүйелерінде драглайндарды пайдалануға арналған жобаларды зерттеу, сондай-ақ жобалау ұйымдары мен жұмыс істеп тұрған тау-кен кәсіпорындары мамандарының пікірлерін зерделеу тиеу үлгісіндегі драглайндардың (кранлайндардың) өнеркәсіптік өндірісін ұйымдастырудың пісіп-жетілген қажеттілігін растайды.

Өзінің технологиялық мүмкіндіктері бойынша кранлайн-бұл мехлопатаның (дәл және көзбен бақыланатын, көлік шанағына шөмішті соққысыз түсіру) және драглайнның (жерге төмен қысым кезінде, биіктігі 30 м-ге дейін және одан да көп кертпештерді өңдеуге мүмкіндік беретін үлкен радиусы мен тарту тереңдігі) артықшылықтарын біріктіретін гибриді экскаватор.

Заманауи аршықтарда қазу көлік жүйесінің үстем жағдайын ескере отырып, кранлайндар игерілетін кертпештердің биіктігін 12-15 м-ден 30 м-ге дейін ұлғайтудың және кен орындарын қазудың ашық әдісінің техникалық-экономикалық көрсеткіштерін едәуір жақсартудың нақты перспективасын ашады.

Жалпы алғанда, кранлайн күрделі шығындарды 10-15% - ға, пайдалану шығындарын 20-40% - ға төмендету арқасында аршықтарды олардың экономикасын жақсартып отырып, түбегейлі қайта жарактандыру перспективасын ашады.

Экскаватордың жаңа түрі пайдалы қазбалардың табиғи және техногендік түрлерін өңдейтін отандық, сондай-ақ шетелдік аршықтарда қолданылады. Кранлайндар үлкен және аса үлкен жүк көтергіштігі бар аршық автосамосвалдары бар қазудың көлік жүйесі бойынша жаңа ірі ауқымды көмір және терең жатқан кен орындарын игеретін елдерге үлкен экспорттық әлеуетке ие болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Домбровский Н.Г. Экскаваторы. Общие вопросы проектирования, исследование и применение. – М.: Машиностроение.
2. Институт горного дела А.А. Скочинского Кранлайн новая техника и технология открытых работ
3. Сидоренко И.А., Котровский М.Н. Горная промышленность. 2005.
4. Трубецкой К.Н., Сидоренко И.А., Домбровский А.Н., Котровский М.Н. Горное оборудование и электромеханика. 2009.

ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК

Темирбекова Ф.Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Экологиялық қауіпсіздіктің маңыздылығы жыл сайын артып келеді. Бұл қала халқының тұрақты өсуіне, коммерциялық және өндірістік қызмет ауқымының өсуіне байланысты. Қалалар аумағында энергия мен ресурстарды тұтыну шоғырланған, қалдықтардың көп мөлшері пайда болады, жасанды және табиғи жүйелер шамадан тыс жүктеледі, ал бұл жүйелерді басқару және олардың функцияларын реттеу қиындай түсуде. Жалпы қолайсыз жағдай жаңа құрылыспен, қала халқы санының тез өсуімен күрделене түседі. Нәтижесінде қоршаған ортаға келтірілген залал және оны қорғау шығындары соншалықты үлкен болғандықтан, бұл адамдардың денсаулығына қауіп төндіреді және олардың өмір сүру жағдайларын нашарлатады. Қалалар негізгі «ыстық экологиялық нүктелерге» айналды. Олар қоршаған ортаның сапасын бас жоспар деңгейінде бағалау, құрылыс пен нақты жобаларды экологиялық бағалау кезінде, сондай-ақ қала маңындағы қала аумағында қоршаған ортаны қорғау мен ұтымды пайдалануды жоспарлау кезінде олардың жай-күйіне ерекше назар аударуды шұғыл қажет етеді. [1]

Экологиялық қауіпсіздік-қоршаған ортаға және адамға экологиялық қауіптіліктің табиғи және антропогендік факторларының теріс әсерінің рұқсат етілген деңгейі. Құрылыс – қоршаған ортаға теріс әсер етудің маңызды факторларының бірі болып табылады. Құрылыстың антропогендік әсері өндірістің барлық кезеңдерінде - құрылыс материалдарын өндіруден бастап, салынған нысандарды пайдалануға беруге дейін көрінеді. Құрылыс кезеңінде қоршаған ортаға неғұрлым елеулі теріс әсерлер мыналар болып табылады: атмосфералық ауаның газ – шаң шығарындыларымен ластануы (Құрылыс техникасы және автокөлік, дәнекерлеу және лак – бояу жұмыстары және т.б.); жер асты және сарқынды сулардың ластануы (техника мен автокөлікті толтыру, бетон қоспасының және әртүрлі ерітінділердің төгілуі және т. Б.); акустикалық ортаға теріс әсер ету (Құрылыс техникасы, қада жұмыстары және т. Б.); қоршаған ортаның құрылыс қалдықтарымен ластануы; жергілікті жердің табиғи ландшафтының бұзылуы. Құрылыстағы экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз

етудің негізгі талаптары құзыретті мемлекеттік органдар қабылдайтын нормативтік актілермен реттеледі. [2]

Құрылыс технологияларының экологиялық қауіпсіздігін мемлекет мынадай тәсілдермен қамтамасыз етеді:

- Әлеуметтік ортаға теріс әсердің алдын алу түрінде, яғни құрылыс нәтижелерінің сәулет ескерткіштеріне әсерін азайту, сондай-ақ ландшафттың өзгеруі арқылы.

- Топырақ ортасына жағымды әсер ету түрінде, мысалы, топырақты қопсыту, құрылыс алаңдарында топырақ негіздерін дұрыс орнату, жарылыс жұмыстарын азайту.

- Жер үсті және жер асты суларының ластануын болдырмау, химиялық қоспаларды қолдануға тыйым салу, құрылыс алаңдарындағы су ағындарын тазарту арқылы су ортасына әсерді жою түрінде.

- Ауа ортасына әсер ету түрінде: қоқысты жағу кезінде ауаның түтіндеуін болдырмау, материалдарды жинау, құрылыс объектілері кезінде уытты бөліністерді азайту.

- Өсімдіктерге әсер ету түрінде: топырақтың, бұталардың, ағаштардың өсімдік қабатын жоюға тыйым салу.

- Адам қауіпсіздігіне әсер ету түрінде, мысалы, қауіпті материалдар мен композицияларды пайдалануға тыйым салу арқылы.

Құрылыстағы экологиялық қауіпсіздік мәселелері. Экологиялық қауіпсіздік проблемалары бүгінде адамзат үшін басым мәселе болып табылады.

Құрылыстың техногендік әсер ету факторлары қоршаған ортаға теріс әсер ететіні даусыз. Экожүйеге сыртқы ортаға газ, түтін, қатты қалдықтар, сарқынды сулар, энергетикалық және жылу станцияларының қалдықтары, тұрмыстық қалдықтар түрінде келетін өнеркәсіптік өндіріс қалдықтары айтарлықтай әсер етеді. Маңызды проблемалардың бірі-мұндай құрылыс қалдықтарын жою мүмкін еместігі. Қазақстан Республикасының субъектілерінің басым көпшілігінде құрылыс өндірісінің қалдықтарын басқару мәселесіне тиісті көңіл бөлінбейді. Ерекшелік-бұл Қазақстанның орталық аймағы, онда құрылыс және бұзу қалдықтарымен жұмыс істеуге қатысты нормативтік құжаттар әзірленді. Сондай-ақ, мұндай ережелер құрылыс қалдықтарымен күресу кезінде туындайтын мәселелерді шешу жолдарын ұсынады.

Құрылыстағы экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тағы бір проблемасы – қызметтің осы түрін жеткіліксіз реттеу мәселесі. Қазақстан қала құрылысы кодексі бар, оны заң шығарушы құрылысқа байланысты барлық нюанстарды шешуі керек деп санаса да, құрылыстағы экологиялық қауіпсіздікке қатысты нормалар тәуелсіз массивке ие емес және жер кодексінен бастап ҚНЖЕ-ге дейін бүкіл Қазақстандық нормативтік базада шашыраңқы. Заңнаманың мұндай олқылығын жою үшін құрылыс кешенін инженерлік-экологиялық қамтамасыз ету жүйесі және барлық құрылыс объектілерінің жұмыс істеуі әзірленуі тиіс. Мұндай жүйе құрылыс жұмыстарының нәтижесінде туындайтын бірқатар мәселелерді шешеді.

Ғимараттар мен құрылыстарды салуды жүзеге асыру кезіндегі

экологиялық қауіпсіздіктің елеулі проблемасы құрылыс үшін пайдаланылатын материал-дардың экологиялық жарамсыздығы болып табылады. Соңғы уақыт аралығында құрылыс алаңдарында өндіріс технологиялары мен экологиялық сипаттамалары белгісіз болғанына қарамастан, Қазақстанда өндірілмеген құрылыс материалдарының саны артты. Мұндай полимерлі материалдарды қолданудың жағымсыз жақтары зерттелді. Зерттеулер көрсеткендей, құрылыс және әрлеу материал-дарындағы және ғимараттар мен құрылыстардың ауа ортасына бөлінетін химиялық заттар оларда ұзақ уақытқа – 2 жылға дейін, ал кейбір жағдайларда 5 жылға дейін созылуы мүмкін. Айта кету керек, бүгінгі күні бейорганикалық қосылыстар негізінде құрылыс материалдарын экологиялық бағалау жүргізілмейді, бұл, әрине, адам денсаулығына кері әсерін тигізеді. Сондықтан экологиялық ғалымдар құрылыс материалдарының, сондай-ақ оларды өндіру үшін пайдаланылатын шикізаттың экологиялық қауіпсіздігін қатаң бақылауды қамтамасыз етуді қолдайды.

Құрылыс материалдарының теріс әсерінен басқа, қоршаған ортаға антропогендік әсердің басқа химиялық факторларына құрылыс кезінде бөлінетін басқа зиянды заттар – токсиканттар, канцерогендер, аллергендер, шаң тәрізді бөлшектер жатады.

Қоршаған ортаға әсер ететін тағы бір қолайсыз фактор-бұл антропогендік әсердің физикалық факторы, ол құрылыс нәтижесінде пайда болатын шу түрінде, сондай-ақ жасанды физикалық өрістерді (діріл, электромагниттік, температура) құруда көрінеді. Сондай-ақ, экологиялық қауіпсіздік термині адам мен табиғатты қоршаған ортаға антропогендік және технологиялық әсер ету салдарынан туындайтын түрлі қауіп-қатерлерден қорғау шараларының жүйесін де білдіреді. Құрылыстағы экологиялық қауіпсіздік құрылыстың табиғат пен адамға теріс әсерін азайту және болдырмау жөніндегі шаралар мен іс-қимылдар жүйесін қамтиды. Сондай-ақ, өрт және өнеркәсіптік қауіпсіздік туралы есте ұстаған жөн. [3]

Экологиялық қауіпсіздік жүйесі ұғымына мыналарды қосуға болады:

- техникалық
- басқарушылық
- тұрақты дамуды қамтамасыз ету жөніндегі заңнамалық іс-шаралар.

Құрылыстағы экологиялық қауіпсіздік қоршаған ортаға әсерді шектеуді және мұндай әсердің теріс салдарын болдырмауды білдіреді. Сондай-ақ, оның өз жүйесі немесе оны қамтамасыз ету тәртібі бар.

Нақты аумақты экологиялық бағалау:

- экологиялық қауіп факторларының болуы
- қорғалатын жерлердің болуы
- ластанған және пайдалануға жарамсыз алаңдардың болуы

Экологиялық мониторинг:

- қоршаған ортаға жол берілетін әсерлерді жоспарлау және нормалау, осындай әсерлердің ықтимал салдарларын болжау
- қоршаған ортаға теріс әсер ететін факторлар мен көздерді бақылау
- ықпал ету нормалары мен лимиттерін, белгілі бір шектеулер мен тыйым

салуларды белгілеу

Заңнамалық деңгейде келесі тақырыптар бойынша басқарушылық шешімдерді қалыптастырудың маңызы зор:

- құрылыста бірыңғай экологиялық саясатты қалыптастыру
- жағымсыз әсерлердің алдын алу және алдын алу
- әсердің теріс салдарын азайту
- қолданыстағы заңнаманы жетілдіру, экологиялық дүниетанымды қалыптастыру
- қоршаған ортаға ықтимал әсер ету квоталары мен лимиттерін белгілеу және келісу
- осы тармақтарды іске асыру, олардың орындалуын қамтамасыз ету
- орындалуын бақылау
- талаптарды орындамағаны үшін айыппұл санкцияларын белгілеу.

Құрылыстағы экологиялық қауіпсіздік мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігінің жалпы жүйесінен бөлінбейді [4].

Қолданылған әдебиеттер.

1. Рязанцев А. Н., Лысенко А. Л., Рыбальский Н. Г., Алексашина В. В., Тетиор А. Н., Самогосов Е. Д., Горбатовский В. В., Игнатович И. В. Экологическая безопасность в строительном комплексе. Учебное пособие — М.: НИИ–Природа, 1999.
2. Электрондық ресурс. <https://proektportal.ru/6450071621/blog/127>
3. Электрондық ресурс. <https://advokat-malov.ru/ekologicheskoe-pravo/ekologicheskaya-bezopasnost-v-stroitelstve.html>
4. Электрондық ресурс. <https://stroylegko.com/prochee/bezopasnost/ekologicheskaya-bezopasnost-v-stroitelstve>

Ғылыми жетекші: т.ғ.м., оқытушы Жекеев С.О.

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ СИСТЕМ Fe-Ti, Ti-Si, Ti-Al

Усенов Е.З., Нурғали Н.З., Әбдірашит А.М., Мұхит Е.К.
НАО Актбинский региональная университет имени К.Жубанова

Для получения эффективных составов сплавов требуется глубокое изучение физико-химических свойств твердых сплавов. Существует связь между свойствами расплавов и твердых сплавов, на основе которых строится диаграмма состояния, и ее графическое изображение.

Несомненно, применение в качестве восстановителя при выплавке низкопроцентного ферротитана, нетрадиционного для металлургических процессов ферросиликоалюминия (ФСА), повлечет определенную неясность, как именно комплексный сплав из Si, Al и Fe поведет себя при

сплавообразовании. В отличие от классической алюминотермии, где элементом-восстановителем является алюминий, в разрабатываемой технологии алюминий работает в комплексе с ФСА (Si=50-60%). Поскольку в металлическую систему (ферротитан) дополнительно вводится чужеродный металл Si, возникает вопрос, как он будет влиять на формирование сплава в системе Fe-Ti-Al. Существует вероятность, что внедрение Si в среду может привести к образованию прочных гетерополярных связей в тройной системе Fe-Ti-Al. Оценочным критерием вероятности образования, указанных связей в двойных системах может служить размерность осмотического коэффициента Бьюррума-Гуттенгейма ($\Phi_i > 1$), т.е. если Si в системе Ti-Si испытывает положительное отклонение от идеальности ($\Phi_i < 1$) и не склонен к образованию различных ассоциатов, то использование нового восстановителя (ФСА) при получении ферротитана не имеет препятствий.

Диаграммы состояния металлических систем Fe-Ti, Ti-Si, Ti-Al подробно описаны в работе [1], и краткое описание приведено ниже по тексту. Данные диаграммы имеют существенное значение для технологии производства ферротитана, силикотитана и других сплавов на основе титана.

Система железо - титан. Система является основной моделирующей частью составов ферротитана. По исследованиям сплавов с 18-38 вес. (20,4 – 41,7 ат.) % Ti было установлено, что соединение $TiFe_3$ не существует. Обнаружено, что фаза, сосуществует с богатым Fe твердым раствором, представляет собой $TiFe_2$ (30,01 вес. % Ti) и имеет максимум плавления при 1530°C. Для эвтектической температуры дают значения 1310, 1350 и 1340±10°C. В дополнение к этому было показано, что помимо $TiFe_2$ существуют фазы $TiFe$ (46,17 вес. % Ti) и Ti_2Fe (63,17 вес. % Ti). Утверждается, что $TiFe_2$ не характеризуется максимумом плавления, а образуется по перитектической реакции: $Ж + TiFe \rightarrow TiFe_2$ при 1520°C.

Система титан - кремний. В системе имеется три соединения: Ti_5Si_3 (37,5 ат. % Si), $TiSi$ (36,96 вес. % Si) и $TiSi_2$ (53,98 вес. % Si). В сплавах содержащих менее 26 вес. (37,5 ат) или более 28 вес. (40 ат.) % Si, наблюдается гетерогенные микроструктуры, тогда как в некоторых работах утверждается, что сплав с 33,5 ат. % Si гомогенен. Эта фаза переменного состава базируется на соединении Ti_5Si_3 .

Система титан - алюминий. Диаграмма состояния составов в интервале 0 - 0,75 ат. % Al ($TiAl_3$). В диаграмме существуют следующие соединения $TiAl$ (36,03 вес. % Al) и $TiAl_3$ (62,82 вес. % Al). Область первичного твердого раствора Al в α -Ti простирается при низких температурах только до 5,5 вес (9,5 ат.) % Al и что в интервале концентраций, в котором ранее предполагалось существование только α -фазы, имеются одна или две промежуточные фазы.

Расшифровка диаграмм состояний с получением термодинамических функций расплавов и равновесных с ними твердых растворов относится к типу обратных задач, именуемая обратной задачей Дж. Гиббса. Основные положения этой задачи до сих пор не нашли своего полного решения, хотя им посвящено огромное количество как теоретических, так и экспериментальных работ.

Реализация данной задачи фактически зависит от решения двух задач: математического описания диаграмм состояния и дальнейшего преобразования этих аналитических моделей на термодинамические функции равновесных фаз. Анализ изученного материала по проблеме извлечения термодинамической информации из диаграмм состояния показывает, что решение обратной задачи Гиббса в целом зависит от вида унифицированных функций, пригодных для описания всех видов систем. Поэтому проблема математического описания диаграмм состояния является актуальной задачей [135].

На основе анализа многочисленных бинарных металлических, оксидных, солевых и водных систем вдоль кривых моновариантного фазового равновесия «твердое–жидкость» [2,3] была установлена закономерная связь между осмотическим коэффициентом Бьеррума-Гуггенгейма (Φ_i) и активностью (a_i) кристаллизующего компонента в жидкой фазе:

$$\Phi_i = \frac{\ln a_i}{\ln X_i} = A_i + B_i \cdot X_{i,id} \quad (1)$$

где X_i и $X_{i,id}$ – мольные доли ликвидусного компонента в реальном и идеальном расплаве; A_i и B_i – константы определяемые природой взаимодействий компонента в расплаве.

Мольная доля ($X_{i,id}$), численно равная активности (a_i) i -го компонента в реальном расплаве, вычисляется по уравнению Шредера-Ле-Шателье:

$$\ln a_i = \frac{\Delta H_{m,i}}{R} \left(\frac{1}{T_{m,i}} - \frac{1}{T} \right)$$

$$X_{i,id} = a_i = \exp \left(\frac{\Delta H_{m,i}}{R} \left(\frac{1}{T_{m,i}} - \frac{1}{T} \right) \right) \quad (2)$$

где $\Delta H_{m,i}$, $T_{m,i}$ - энтальпия и температура плавления ликвидусного компонента; R - универсальная газовая постоянная; T – температура ликвидуса.

Обнаруженные закономерности вдоль линий ликвидус и солидус, которые были обозначены в виде зависимостей [2,3]:

$$\Phi'_i = \frac{\ln \frac{a_i^L}{a_i^S}}{\ln \frac{X_i^L}{X_i^S}} = A_i + B_i \cdot \frac{a_i^L}{a_i^S} \quad (3)$$

$$\Phi''_i = \frac{\ln \frac{a_i^L}{a_i^S}}{\ln X_i^L} = M_i + N_i \cdot \frac{a_i^L}{a_i^S} \quad (4)$$

позволяют вывести полуэмпирические зависимости для расчета линий ликвидуса и солидуса каждой кристаллизующейся фазы рассматриваемой системы:

$$\ln X_i^L = \frac{\frac{\Delta H_{m,i}}{R} \left(\frac{1}{T_{m,i}} - \frac{1}{T} \right)}{\Phi''_i}$$

$$\ln X_i^S = \frac{\Delta H_{m,i}}{R} \left(\frac{1}{T_{m,i}} - \frac{1}{T} \right) \cdot \left(\frac{1}{\Phi'_i} - \frac{1}{\Phi''_i} \right) \quad (5)$$

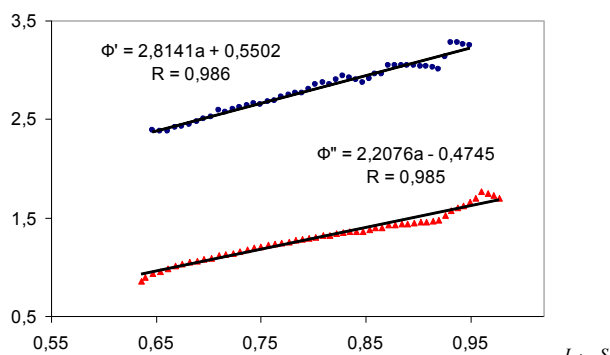
Прямолинейный характер изменения величин Φ'_i и Φ''_i чаще обнаруживается в системах, в расплавах которых преобладает только ван-дер-ваальсовские силы взаимодействия между элементарными структурными единицами.

Когда же в расплавах будет иметь место образование различных группировок (ассоциатов) из исходных элементов или, наоборот, диссоциация изучаемого соединения, то коэффициент Бьеррума-Гуггенгейма описывается полиномиальной зависимостью второго порядка:

$$\Phi_i = A_i + B_i \cdot a_i^{L(S)} + C_i (a_i^{L(S)})^2 \quad (6)$$

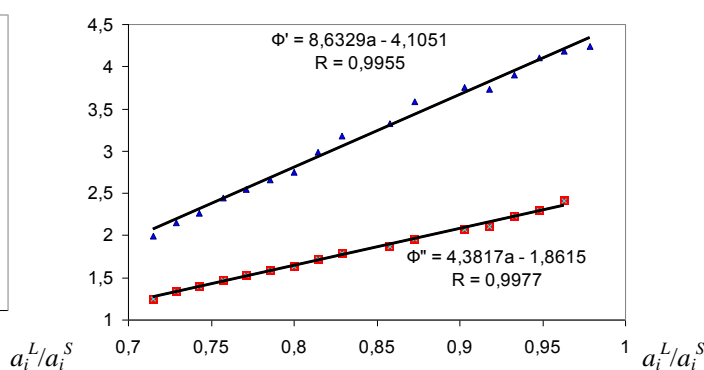
Для зависимостей (2), (3) и (6) коэффициенты уравнений вычисляются методом наименьших квадратов, после чего вычисляется коэффициент корреляции R_{xy} . Все расчеты выполняются с помощью программ, написанных на языке Delphi [2,3]. С помощью составленных нами программ были изучены фазовые равновесия в вышеуказанных металлических системах с участием титана. Графики зависимости Φ' и Φ'' от отношения a_i^L/a_i^S для бинарных систем Ti-Fe, Ti-Si, Ti-Al приведены на рисунке 1.

Φ'_i, Φ''_i

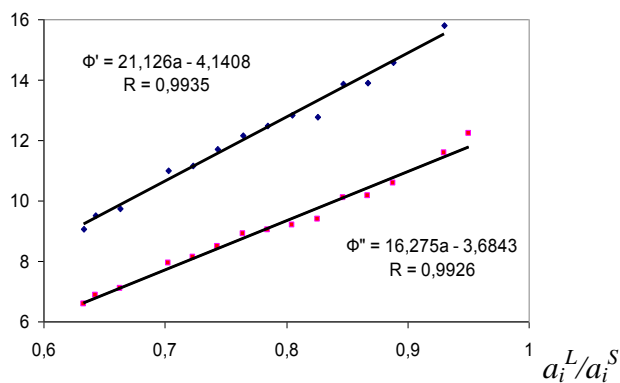
а)

Φ'_i, Φ''_i

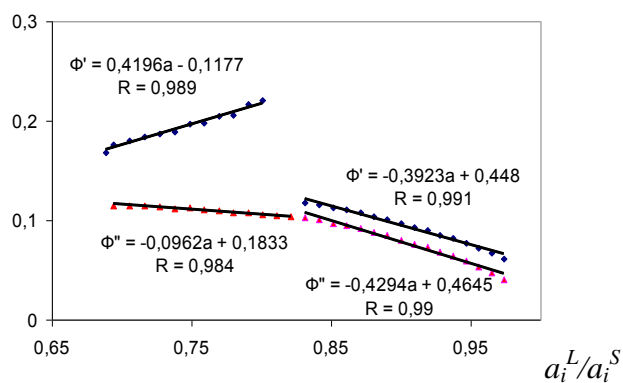
б)

Φ'_i, Φ''_i

в)

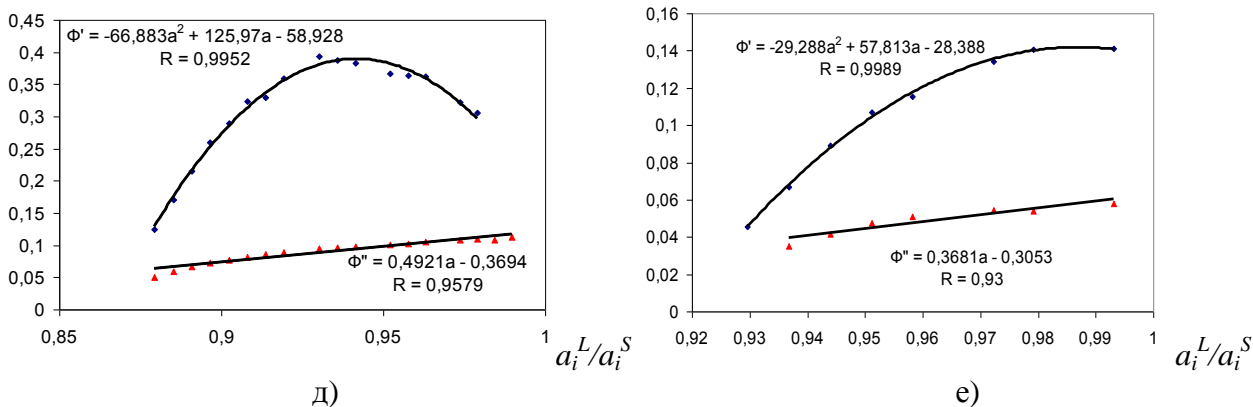
Φ'_i, Φ''_i

г)

Φ'_i, Φ''_i

Φ'_i, Φ''_i

д)

е)

- а) Область кристаллизации Ti на участке Ti-TiFe₂; б) Область кристаллизации TiFe₂ на участке TiFe₂-Fe;
 в) Область кристаллизации Ti на участке Ti-Ti₅Si₃; г) Область кристаллизации Ti₅Si₃ на участке Ti₅Si₃-TiSi₂;
 д) Область кристаллизации Ti на участке Ti-TiAl; е) Область кристаллизации TiAl на участке TiAl-TiAl₃;
 Относительно систем: Ti-Fe (а,б), Ti-Si (в,г), Ti-Al (д,е)

Рисунок 1. Графики зависимости Φ'_i и Φ''_i от отношения a_i^L/a_i^S для бинарных систем

С целью математического описания линий моновариантных фазовых равновесий и выяснения истинного их положения проведен анализ диаграмм плавкости систем: Ti-Fe, Ti-Si, Ti-Al, представляющих важное значение для технологии производства титановых сплавов. Особенностью представленных систем является наличие обширных полей кристаллизаций Ti на диаграмме Ti-Al и образование в них ряда конгруэнтно плавящихся соединений.

Для получения данных о характере межчастичного взаимодействия в расплавах и математического описания линий ликвидус и солидус, были обработаны экспериментальные точки составов жидкой и твердой фаз с интервалом 10-20°C от температуры плавления Ti до стабильной эвтектики для указанных систем. По справочным сведениям [2], были сформированы исходные данные об энтальпии и температурах плавления простых и сложных компонентов. Для тех веществ, у которых отсутствовали данные о таковых, были найдены расчетным путем.

По результатам исследований областей кристаллизации Ti в системах Ti-Fe, Ti-Si и Ti-Al выяснилось, что прямолинейный характер изменения Φ' и Φ'' осмотических коэффициентов (Φ_i) титана указывает на преимущественное наличие в концентрированных титаном расплавах ван-дер-вальсовых сил взаимодействия между частицами (при изменении состава расплава вдоль линии ликвидуса) от температуры плавления чистого компонента до эвтектики. При этом поведения примесных компонентов разнонаправлены: железо сильно ассоциируется с титаном, кремний испытывает положительное отклонение от идеальности, а алюминий – слабое отрицательное отклонение. Поэтому Si при алюмосиликотермии ильменитового концентрата стремится выделиться из металлической системы, что способствует к его окислению оксидами железа ильменита. Напротив Al растворяется в образующемся сплаве, сохраняясь в металле в виде остаточных концентраций. Указанное позволяет заключить, что с теоретической точки зрения использование кремнеалюминиевого восстановителя (ФСА) при производстве низкопроцентного ферротитана не должно пре-

пятствовать получению кондиционного по примесям продукта.

Использованные источники:

1. Хансен М., Андерко К. Структуры двойных сплавов. Перевод с английского. Том II. – М: Металлургиздат, 1962. - 1488 с.
2. Байсанов С.О., Абдулабеков Е.Э., Нарикбаева Г.И., Корсукова И.Я. Закономерности формирования линий моновариантных фазовых равновесий в оксидных системах с участием оксида хрома // В кн. Прогрессивные энерго- и ресурсосберегающие технологии и оборудование электротермии ферросплавов: Матер. межд. науч.-прак. конф. Запорожье, 2003. С.189-194.
3. Нургали Н.З., Абдулабеков Е.Э., Чекимбаев А.Ф., Байсанов С.О., Привалов О.Е. Особенности плавки титанистого шлака и ферротитана из ильменитового сырья Казахстана // Материалы межд. науч.-прак. конф.: «Академик Е.А. Букетов - ученый, педагог, мыслитель». - Караганда, 2005г. - С. 439-446.

Научный руководитель: к.т.н. старший преподаватель Нургали Н.З.

АНАЛИТИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ ФАЗОВЫХ РАВНОВЕСИЙ В СИСТЕМАХ Ti-Zr и Ti-V

Усенов Е.З., Нургали Н.З., Эбдірашит А.М.

Актбинский региональная университет имени К.Жубанова

Фазовые равновесия в системах, образованных переходными металлами IV и V групп имеет большое значение для выяснения областей применения новых материалов. В системах Ti-V и Ti-Zr β -титан образует непрерывный ряд твердых растворов с ванадием и цирконием. Добавки ванадия и циркония стабилизируют β -модификацию титана [1]. Диаграммы состояния системах Ti-Zr и Ti-V изображены на рисунке 1.

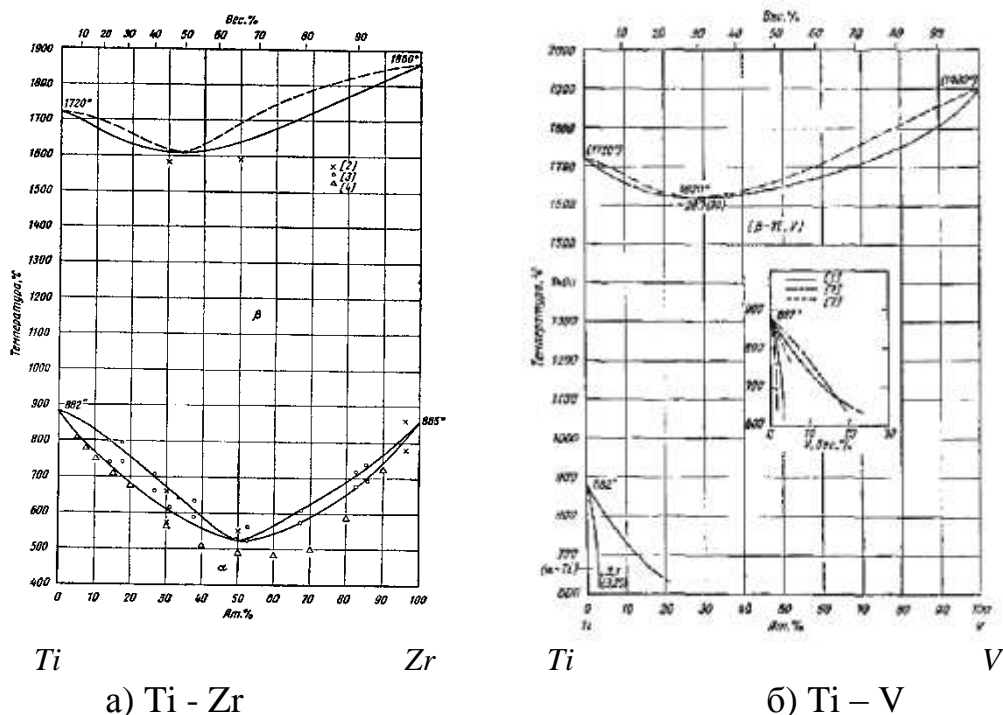

Рисунок 1. Диаграммы состояния металлических систем Ti-Fe, Ti-V

Система титан - цирконий. Измерение электросопротивления, проведенное в работе [2], сплавов с 12,3; 78,9 и 86,6 ат. % Zr указывает на то, что низкотемпературные модификации Ti и Zr образуют непрерывный ряд твердых растворов. Позднее было окончательно определено, что г. к. α- и о. ц. к. β-фазы обоих компонентов образуют растворы во всем интервале концентраций.

Система титан - ванадий. Диаграмма состояния изображенная на рисунке 1 указывает на то, что β-Ti и V образует непрерывный ряд твердых растворов [2]. Состав точки минимума точно не определен, и находится примерно при 30 вес. (28,7 ат.) % V. Реальные температуры ликвидуса и солидуса диаграммы лежат ~ 100°C ниже чем указано, поэтому точка минимума составляет 1530°C.

Математическое описание линий моновариантных фазовых равновесий в системах Ti-V и Ti-Zr осуществляли по методике, описанной во многих работах Химико-металлургического института им.Ж.Н.Абишева и в частности работе [3]. Мольная доля ($X_{i, id}$), численно равная активности (a_i) i -го компонента в реальном расплаве, вычисляется по уравнению Шредера-Ле-Шателье:

$$\ln a_i = \frac{\Delta H_{m,i}}{R} \left(\frac{1}{T_{m,i}} - \frac{1}{T} \right)$$

$$X_{i, id} = a_i = \exp \left(\frac{\Delta H_{m,i}}{R} \left(\frac{1}{T_{m,i}} - \frac{1}{T} \right) \right) \quad (1)$$

где $\Delta H_{m,i}$, $T_{m,i}$ - энтальпия и температура плавления ликвидусного компонента; R - универсальная газовая постоянная; T - температура ликвидуса.

Обнаруженные закономерности вдоль линий ликвидус и солидус, которые

были обозначены в виде зависимостей [3]:

$$\Phi'_i = \frac{\ln \frac{a_i^L}{a_i^S}}{\ln \frac{X_i^L}{X_i^S}} = A_i + B_i \cdot \frac{a_i^L}{a_i^S} \quad (2)$$

Прямолинейный характер изменения величин Φ'_i и Φ''_i чаще обнаруживается в системах, в расплавах которых преобладает только вандер-ваальсовские силы взаимодействия между элементарными структурными единицами.

Когда же в расплавах будет иметь место образование различных группировок (ассоциатов) из исходных элементов или, наоборот, диссоциация изучаемого соединения, то коэффициент Бьеррума-Гуггенгейма описывается полиномиальной зависимостью второго порядка:

$$\Phi_i = A_i + B_i \cdot a_i^{L(S)} + C_i (a_i^{L(S)})^2 \quad (3)$$

Для данных зависимостей коэффициенты уравнений вычисляются методом наименьших квадратов, после чего вычисляется коэффициент корреляции R_{xy} . Все расчеты выполняются с помощью программ, написанных на языке Delphi [3]. С помощью составленных нами программ были изучены фазовые равновесия в вышеуказанных металлических системах с участием титана. Графики зависимости Φ' и Φ'' от отношения a_i^L/a_i^S для бинарных систем Ti-V и Ti-Zr приведены на рисунке 2 и 3.

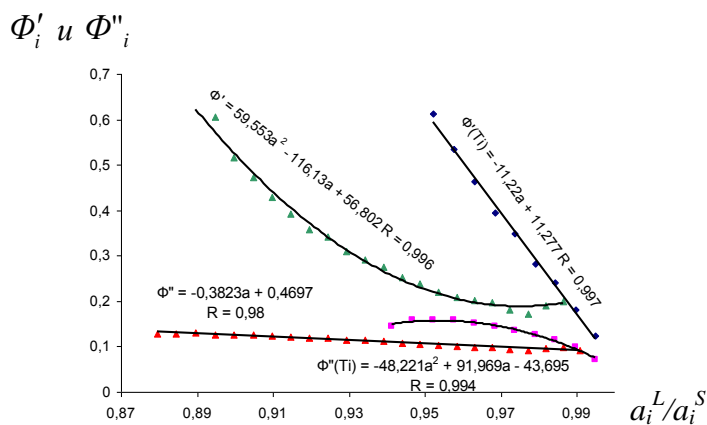

Рисунок 2 - Графики зависимости Φ' и Φ'' от отношения a_i^L/a_i^S для бинарной системы Ti-Zr

Так в области кристаллизации Ti отмечается образование ассоциатов, а при кристаллизации Zr и V наблюдается слабое изменение степени их диссоциации. Прямолинейный характер изменения Φ' и Φ'' с температурой указывает на наличие в расплаве ван-дер-вальсовых сил взаимодействия между частицами при изменении состава расплава вдоль ликвидуса от температуры плавления чистого компонента до эвтектики в системах Ti-Zr, Ti-V.

Φ'_i и Φ''_i

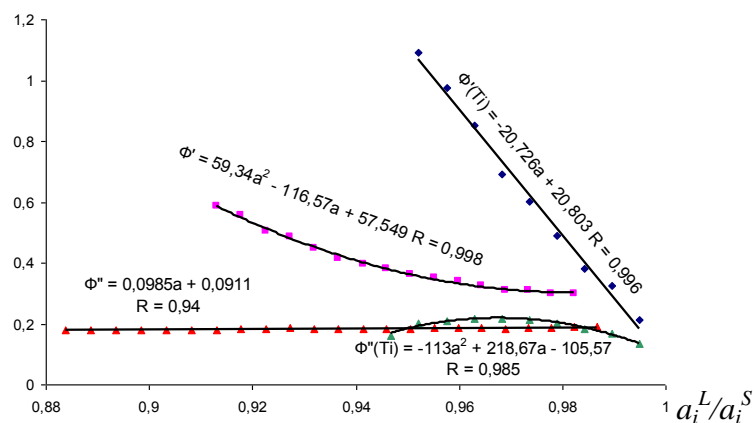

Рисунок 3 - Графики зависимости Φ' и Φ'' от отношения a_i^L/a_i^S для бинарной системы Ti-V

Надо отметить, что аналитические выражения фазовых равновесий систем Ti-Zr и Ti-V имеют аналогичный характер и дают неплохую сходимость с опытными данными.

Использованные источники:

1. Третьяченко Л.А., Еременко В.Н. Фазовые равновесия в системе Ti-V-C при 1450, 1600 и 1650°C. // Сб. тр. Ин. Metallургии им. А.А. Байко-ва. АН СССР. «Наука». Москва, 1965. - С. 75-81.
2. Хансен М., Андерко К. Структуры двойных сплавов. Перевод с английского. Том II. – М: Metallургиздат, 1962. - 1488 с.
3. Байсанов С.О., Абдулабеков Е.Э., Нарикбаева Г.И., Корсукова И.Я.. Закономерности формирования линий моновариантных фазовых равновесий в оксидных системах с участием оксида хрома // В кн. Прогрессивные энерго- и ресурсосберегающие технологии и оборудование электротермии ферросплавов: Материалы межд. науч.-прак. конф. Запорожье, 2003. С.189-194.

Научный руководитель: к.т.н. старший преподаватель Нургали Н.З.

КОНТЕЙНЕРЛІК ТАСЫМАЛДАУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Шакенова М., Жақсылық Г. Ордабаева Г.М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Еуразия континентінің дәл ортасында, Еуропа, Шығыс және Оңтүстік-шығыс Азия секілді нарығы шапшаң дамушы алпауыт мемлекеттер арасынан қоныс тепкен Қазақстан экономикасы негізінен мемлекеттің жоғары тасымалдау мүмкіншіліктеріне қатысты болып табылады [1].

ҚР Президенті – Ұлт басшысы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Қазақстан-2050» жоспары» Жаңа саяси бағыт халыққа жолдауында Қазақстан халқы тасымалдау потенциалын дамыту керектігін атап өтті. Сонымен қатар, Ұлт

басшысы 2020 жылға қарай Қазақстан арқылы өтетін транзиттік тасымал көлемі екі есеге жоғарылайды, ал 2050 жылға қарай бұл көлем 10 есеге өсуі ықтимал екендігін айтты [2].

Қазіргі заманда экономикалық, өндірістік шаруашылық, кәсіпкерлік, коммерциялық қызметтерде көлікпен тасымалдау кезінде контейнерлер әртүрлі дәрежеде және әртүрлі деңгейде пайдаланылады.

Контейнерлік тасымалдау тасымалдың ең заманауи және тиімді түрі болып табылады. Ол халықаралық, сондай-ақ ішкі тасымалдау кезінде де үлкен сұранысқа ие.

Контейнерлік тасымалдар нарығының қазіргі жай-күйі және оның даму болашағы көрсетіп отырғандай контейнерлік тасымалдар құрлықтық, су (өзен, теңіз) және әуе көлігінің әртүрлі түрлерімен алмалы-салмалы көлік құралдарының көмегімен орындалады.

Контейнерлерде тасымалдауға тиісті ережелермен, шарттармен және стандарттармен рұқсат етілген кез келген жүктерді тасымалдауға болады. Олар жіберушіден алушыға тауар өнімдерін қайта тиеусіз жеткізуге мүмкіндік береді, осылайша аралық тиеу-түсіру жұмыстарының көлемін едәуір қысқартады.

Технологиялардың және қазіргі заманғы логистиканың дамуымен жүктерді контейнерлік тасымалдау елдің бір нүктесінен екінші нүктесіне, басқа мемлекеттер мен континенттердің аумағына жеткізу кезінде көшбасшы болып табылады. Оның себебі контейнермен жеткізудің бірнеше артықшылықтары бар:

1. Құны - Негізгі және маңызды артықшылықтардың бірі – төмен жеткізу құны. Сонымен қатар, мұндай тасымалдау аралық тиеу-түсіру жұмыстарына қажеттілік болмаған кезде көп ақша үнемдейді.

2. Басқару мүмкіндігі - Заманауи көлік жүйелері тауарлардың жолын қадағалауға мүмкіндік береді. Сондықтан кәсіпкерлерге жүктің елдің, әлемнің қай бөлігінде орналасқанын анықтау оңай. Тиісінше, бұл жоспарлауды жеңілдетеді, сонымен қатар өнімге бірдеңе болған жағдайда жылдам жауап беруге мүмкіндік береді.

3. Жан-жақтылық - Контейнерлердің көпшілігінде стандартты өлшемдер бар, бұл әртүрлі елдердің қызметтері арқылы жүктерді бірдей жеңілдікпен тасымалдауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, жан-жақтылық оның көлемі мен өлшемдеріне қарамастан контейнерлердің көмегімен кез-келген жүкті тасымалдауға болатындығында көрінеді.

4. Қорғау - Контейнермен тасымалдаудың тағы бір ұтымдылық - сенімділік. Контейнерлермен жеткізілген жүк сапалық жағынан сәйкес келеді.

5. Автоматтандыру - Контейнерлерді қолдану жүктерді қолмен өңдеу кезіндегі еңбек өнімділігімен салыстырғанда еңбек өнімділігін орта есеппен 4-6 есеге, ал теңіз көлігінде - 30 есеге дейін арттыруға, тиеу-түсіру және қойма операцияларын кешенді механикаландыруға және автоматтандыруға, ауыр қол жұмыстарын толық болдырмауға, қайта тиеу жұмыстарының өзіндік құнын 7-

10 есеге төмендетуге, ыдыс пен қаптамаға арналған шығындарды 1,5-2 есеге қысқартуға, тасымалданатын өнімнің сақталуын арттыруға, жүктерді жеткізуді 25-30% - ға жеделдетеді[3].

Өкінішке орай, Қазақстанда контейнерлер нарығы нашар дамыған. Мысалы, ҚР-да 2010 жылы контейнерлік тасымалдау көлемі 4,21 млн.тоннаны құрады, бұл темір жол көлігіндегі жалпы жүк тасымалдары көлемінің бар-жоғы, 0,58 %-ын құрайды. Ал неғұрлым дамыған елдерде контейнерлердің көмегімен жүктердің 50% - ға дейін тасымалданады.

Қытайдың жүк тасымалының 80%-ы Қазақстан аумағы арқылы өткенімен, біздің елдің табысы аз. Неліктен? Себебі: Қазақстанда контейнермен келген жүктерді өңдеу нашар дамыған. Сонымен қатар Қазақстандағы фитингтік платформалардың тапшылығы. Жоғарыда айтып кеткендей, Қазақстан Евразия материгінің орталығында орналасқандығы транзиттік потенциалының жоғары болуына әсер етеді. Ал транзиттің ұлғаюы платформалар паркін кеңейту қажеттілігіне алып келеді [4].

Қазір біздің теміржол тасымалы бойынша контейнерлеу деңгейі екі пайызға жуық, бұл Қытайдағы контейнерлеу деңгейінен үш есе аз. Тіпті Қазақстанға Қытайдан келетін көп көлемдегі жүктер еліміздің аумағы арқылы өтіп, Ресейге барып өңделіп, автомобильдерге тиеліп, Қазақстанға кейін қарай әкелінеді.

Бүгінгі таңда Қазақстанда Қытайдың Ресейге тасымалы жолында 10-ға жуық станция бар. Ұсыныс ретінде ондағы тиеу жұмыстарын, контейнерлерді өңдеу бойынша қызметтердің толық спектрін дамыту жұмыстарын ұйымдастыруға болатындығын айтқымыз келеді.

Жоғарыда айтылғандардан контейнерлік тасымалдаудың көрнекі қарапайымдылығына қарамастан, тасымалдаудың бұл әдісі өте күрделі және белгілі бір дағдыларды қажет етеді деп қорытынды жасауға болады. Контейнерлік тасымалдарды дамыту жүктерді тасымалдауды ұйымдастырудағы техникалық прогресс деңгейін айқындайды. Тасымалдаудың бұл түрі қазіргі кезде әлемнің көптеген елдерінде аса сұранысқа ие болып табылады, өйткені контейнер жүктің барынша қауіпсіздігін және сақталуын қамтамасыз етеді. Атап айтқанда, бұл фактор өндіруші компаниялар үшін де, жүк алушылар үшін де маңызды болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Электрондық ресурс. <https://articlekz.com/kk/article/16526>
2. Электрондық ресурс. <https://regnum.ru/news/economy/2289044.html>
3. Электрондық ресурс. <https://kk.warbletoncouncil.org/transporte-intermodal-915>
4. Электрондық ресурс <https://www.argusmedia.com/-/media/Files/white-papers/fsu/transport-containers.ashx>
5. Логистика и управление цепями поставок. Теория и практика. Основы логистики. Аникин Б.А.; Родкина Т.А.; Волочиенко В.А.; Заичкин Н.И.; Межевов А.Д.; Федоров Л.С.; Вайн В.М.; Воронов В.И.; Водянова В.В.;

- Гапонова М.А.; Ермаков И.А.; Ефимова В.В.; Кравченко М.В.; Серова С.Ю.; Серышев Р.В.; Филиппов Е.Е.; Пузанова И.А.; Учирова М.Ю.; Рудая И.Л. Учебное пособие / Москва, 2014
6. Сайт Журнала для участников рынка грузоперевозок LogoSkop.ru Раздел «Использование современных контейнерных перевозок грузов»URL: <http://logoskop.ru/perevozka/kontejnerye-perevozki.html>
 7. Электрондық ресурс <https://novainfo.ru/article/10008>

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Ордабаева Г.М.

МАЗМҰНЫ

№1 СЕКЦИЯ

ФИЛОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1	Абдиева Ш.Б. Абай шығармаларындағы мәңгілік ел идеясы.....	3
2	Айдаралиева Ж.К. Шетел тілін оқытудың қазіргі технологиялары.....	5
3	Аймагамбетова Д.К. Общие признаки антропонимов.....	11
4	Айтенова А.Т. Игровые технологии в образовании.....	14
5	Айтқалиева Э.Б. Исследование термина в профессиональном дискурсе.....	17
6	Ақботаева Ж. Мэлс А. Саяси дискурс – дискурстың ерекше түрі.....	21
7	Аманова Р., Мурзатаева А. Интернет баннеры как средство интернет коммуникации.....	25
8	Анесова Д., Бузаева З.Ш. Деловая коммуникация в современной русской культуре.....	27
9	Арызгулова Г.К. Лирикалық кейіпкер және ақындық мен.....	31
10	Askar G., Sailauova A. Lexical transformations of special terminology rendering.....	34
11	Ашимжанова А., Махан А. Технология разработки google сайта для преподавания английского языка в условиях дистанционного обучения.....	37
12	Аяпбергенов А. Қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі мифтік наным-сенімдер.....	40
13	Әбілтаева Д. Применение групповых дискуссий и техники их организации на уроках литературы в 8 классе.....	43
14	Әмірғали Ж. Қазақ-түрік тілдері лексикасының салыстырмалы семантикасы.....	47
15	Әнуар Н.С., Жазықбаева К.Қ. Көркем шығарманы игертудегі цифрлық технологиялардың пайдасы.....	52
16	Бақтығалиева Ә.Е. Академик Р.Сыздықтың емле жайындағы көзқарастары.....	54
17	Балғабаева О.Б. Эмоционалды бірліктер: көркем шығармадағы тілдік тәсілдер және олардың зерттелу жайы.....	57
18	Дарибаева А. Особенности юмористического дискурса С.Довлатова.....	60
19	Дауылбаева Н. Қазақ танымындағы дүниенің жаралуы туралы (космогониялық) мифтер.....	64
20	Джулаева Г.М. Б.Сарыбай шығармашылығындағы психологизм.....	67
21	Дүйсенбаева А., Нұрболатова А., Ермекова Г. Ономастикалық концептілер қызметінің лингвомәдени, әлеуметтік, саяси аспектілері.....	71
22	Дүйсеней А.Ө., Мурзагалиева А.Р. Формулы речевого этикета в деловом общении (на материале русского и китайского языков).....	75

23	Елеусизова С.К. Фольклорды қайта жаңғыртудың жаңаша тәсілі.....	78
24	Ергалиева Д.Ғ., Удєрова Б.М. Саяси лингвистика: ұғымдық ақпарат.....	80
25	Есалинова А.О. Қазақ әдебиетін оқытуда кері байланыстың тиімді тұстары.....	84
26	Есєниязова Г.С. Қазақ, орыс, ағылшын тіл біліміндегі термин мәселесінің зерттелуі.....	88
27	Жакупова А.К., Ержанова Г.А. Проблематика перевода поэтического произведения со стилистической точки зрения.....	93
28	Жаңабай А.А. Ағылшын тілі сабағында бейне клиптер, теледидар, бейне және youtube технологияларын қолдану.....	96
29	Жиєнбаєва Н.Н. Чужое слово и полифонизация лирики А.Ахматовой.....	99
30	Жуломанова Л.А. Корпустық лингвистика маманы.....	102
31	Zhumabayeva S., Tokpaganbet L. Types of information technology texts and translation significance.....	107
32	Kabdolla D., Khudaibergenov A., Zhaksybayeva A. Peculiarities of texts translation in the field of information technology.....	110
33	Кадралина А. Лексические средства создания языковой игры.....	112
34	Кайназарова А.З. Методические особенности обучения профессиональной лексике на русском языке студентов технической специальности.....	116
35	Калиєва А.А., Шаймерден А.Ш. Ұлттық әдебиеттану ғылымының бастаулары.....	120
36	Карасаєва А.Т. Категория времени и его различные аспекты.....	124
37	Кеңесов Е.Ү., Жадрасинова Н.Ж. Қ.Жұбанов қазақ жазуы мен терминологиясы туралы.....	129
38	Клименко В., Юдакова А. Отражение проблемы пандемии в мировой литературе.....	132
39	Котвицкая А.И., Зєнина С.С. Особенности функционирования эвфемизмов в Казахстанских СМИ.....	136
40	Қадыржан Г.Н. Ұлт болашағын тәрбиелеудегі қазіргі мұғалімге қойылатын талаптар.....	139
41	Қазиханқызы Г., Жанұзақова А.Б. Көне ұйғыр жазуының ерекшелігі.....	143
42	Қайруллаєва Г., Көшкінбай А., Ғани А. Қазақ тіліндегі кірме сөздердің қолданылу ерекшеліктері («Ана тілі» газеті материалдары негізінде).....	146
43	Қасанова М., Құрманғазиева Д., Сәліш Г., Тағыберген А. Қазіргі қазақ тіліндегі кірме сөздерді лексика-морфологиялық тұрғыдан игеру.....	150
44	Қуанғалиєва Т.Қ. Критериалды бағалаудың білім берудегі маңызы.....	155
45	Құрымбаєва Ж.Б. The importance of using games in teaching english language as a foreign language.....	158

46	Қытайбек З.С. В.М.Кожевниковтың «Қалқан мен қылыш» романының мазмұндық ерекшелігі.....	166
47	Лизунова Д.И. Образ города Алма-Ата в литературе.....	169
48	Меделбаева Е. Ағылшын тілін бейне клиптермен, теледидармен, бейне және youtube мультимедиялық технологиялармен оқыту.....	174
49	Мурзагалиев Т. Из истории российской рок-поэзии.....	181
50	Муханбетқалиев М. Современный медиадискурс как сложное коммуникативное явление.....	184
51	Мыңжасарова А., Сейілхан А., Қазиева Б. Қазақ антропонимдерінің әлеуметтік мәні және негіздері.....	187
52	Myrzagulova Z.Zh., Zhetesova Zh.A. Comparative thematic analysis of kazakh english folk tales.....	190
53	Minsizbayeva E.A. Comparative analysis of phraseological units of the concept «family» in russian and english.....	193
54	Назданов Н. Ағылшын тілі сабағында youtube платформасын пайдалану....	198
55	Наужанова С.Ж., Қалдыбайқызы А. Латын әліпбиі – маңызды бетбұрыс.....	201
56	Нияр Г. Қазақ, ағылшын тілдеріндегі ертегі дискурсының зерттелуі.....	205
57	Nugmanova A.S., Zhetesova Zh.A. General features of onomastics and the impact of fairy tales on the development of a personality.....	211
58	Нұрғазина Р.А. Педагогический аспект критического мышления личности.....	213
59	Нұрлыбай А. Ар-ұят концептісі (қазақ-ағылшын тілдері материалдары бойынша).....	218
60	Орынбаева А.Р. Тобық Жармағамбетовтің «Отамалы» шығармасындағы табиғаттың тылсым күштерінің бейнелену ерекшелігі.....	221
61	Оспанова У.М. Деловой этикет китая 中国的商务礼仪.....	226
62	Плеханова А. Методические подходы в использовании интерактивных методов обучения литературе в школе.....	229
63	Сағындық А.Е. «Зеркальность» как принцип отражения и пересоздания реальности в сатирических повестях М.А.Булгакова.....	233
64	Самалбаева Н.А., Балтымова М.Р. Фольклордағы символдық образ.....	237
65	Сатханова Ш.С., Гиложова С.М. Жастар арасындағы ағылшын сленгі.....	242
66	Сәулебекова Е.Ж. Critical Thinking and Action Research: Technology for the Development of Critical Thinking in the educational process.....	246
67	Segizbayeva Z.A., Sagidollaev N.K. Peculiarities of using stylistic devices in russian proverbs.....	251

68	Сейітмағанбет Г. Peculiarities of verbal and non-verbal means of Internet communication.....	254
69	Селбаева К.С. Диалектно-языковое контактирование (на примере диалектов яицких казаков и казахского языка).....	258
70	Serik N., Utiyeva A. Stylistic features of scientific and technical texts.....	261
71	Сисембина А.У. Психолого-педагогические особенности аудирования учебных текстов.....	264
72	Сулеймен П. Развитие рок-культуры в Актюбинском регионе.....	268
73	Танжарикова Р.Е. Казахизмы в русском языке (на примере языка прессы).....	272
74	Torebayev M., Amangeldi E., Shabayev A. Peculiarities of texts in technical sphere.....	277
75	Тыныштық Н.А., Өтеген А.Ғ. Қазіргі қазақ сатирасы.....	280
76	Увайсова А., Сәндібек А., Ахмедов А. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа семантикалық үрдістер (экономикалық терминдердің қолдану үлгілері).....	283
77	Умирзакова Н.А. Жанат Әскербекқызының шығармашылық шеберлігінің қырлары.....	287
78	Утеулиев К.К., Тауменова Н.Д. М.Әуезов әңгімелеріндегі уақыт шындығы және кейіпкер тағдыры.....	290
79	Үсенова Г., Нұрболатқызы Ф., Сағынова А. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері: қазақ эпосындағы кісі аттары («Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы есімдер).....	293
80	Шамығұлова Б.Қ. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі болымсыздық категориясының зерттелуі.....	296
81	Шаңдыбай М. К вопросу о развитии рок-музыки в Казахстане.....	300
82	Шарипова А. Формирование лингвокультурологической компетенции школьников.....	303
83	Шетей К.М. Өтежан Нұрғалиев шығармашылығындағы ұлттық құндылықтар.....	307
84	Шыманова Г.А. Жыраулар поэзиясындағы ұлттық идея мен рухани үндестік.....	311
85	Юсупова С. Особенности медиатекста как элемента медиадискурса.....	314

№2. СЕКЦИЯ

ҒЫЛЫМ, ТЕХНИКА ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯ: ПРОГРЕСС ПЕН ИННОВАЦИЯЛАР

1	Алексеева А. Обзор и анализ транспортных издержек в автомобильном транспорте.....	319
2	Алиев Р.А. Қазақстан республикасы көлік кешенінің құрылымы.....	323
3	Әбділлә Ж.Қ., Пикалова И.А. Айсары кен орнының кварц құмын қаситеттерін зерттеу.....	328

4	Грабовская А.П., Жумабаев Д.Д. Аварии при геофизических исследованиях наклонно-направленных скважин и боковых стволов с горизонтальным окончанием.....	332
5	Жауынбаева А.А., Жауынбаев А.Е., Базаркелді Д.Б., Бауыржан А.Б. Исследование технологии получения стандартных марганцевых сплавов путем переработки некондиционных железосодержащих марганцевых руд Казахстана.....	338
6	Жайылхан Р.М. Сариев О.Р., Келаманов Б.С., Әбдірашит А.М. Тас көмірді көміртекті тотықсыздандырғыш ретінде қолдана отырып, жоғары көміртекті феррохромды балқыту.....	343
7	Жумабаев Д.Д., Грабовская А.П. Аварии при бурении боковых наклонно направленных стволов скважин.....	349
8	Жұмабаева Ж.М., Манасов Н.М., Жайылхан Р.М. «Борлы» кен орнының көмірін пайдалана отырып, хромды қатты фазалық тотықсыздандыру.....	353
9	Елтаев М.А. Қазақстан Республикасының отын-энергетика кешеніне баламалы ресурстарды қолдану жағдайы.....	356
10	Иванова А.Т. Қонақ үйлерді жобалаудағы экологиялық технологияларды енгізу.....	360
11	Куанышев М.К., Мақсат М.Н., Жакишева Г.П. Еламан Е.А. Іштен жану қозғалтқышы КШМ бөлшектерінің техникалық жағдайындағы өзгерістердің тәуелділігі.....	366
12	Куандыкова А.Н. Исследование влияния наномодификаторов на механические свойства металлических связок и их взаимодействие с алмазными зернами.....	369
13	Мурзагалиев А. Ж., Мырзабеков Н.М., Бакытжанов Н.Р., Жаңабай А.С. Жалғастырылған ұлғайту тактілі іштен жану қозғалтқышының жұмыс циклі.....	372
14	Мукалиев Ж.К. Фотограмметрияда және жерді қашықтықтан зондтауда бағдарламалық қамтамасыз ету өзектілігі.....	376
15	Мукалиев Ж.К. Кадастр және жерге орналастыру жұмыстарындағы технологиялық прогресс.....	381
16	Мұханғали Н.Н. Инженерлік графиканы оқытуда сапр компас 3D бағдарламасын қолдану.....	385
17	Науразбаев М.А., Имантаева А.А. Постановка задачи о вращательном движении земли.....	388
18	Нурғали Н.З., Алмагамбетов М.С., Әбдірашит А.М., Досекенов М.С., Мухит Е.К. Закономерности формирования линий моновариантных фазовых равновесий в бинарной системе Cr-Fe.....	392
19	Нурғалиев А.С. Экскаватордың жұмыс жабдықтарын жетілдіру.....	400
20	Нұрымбетов К.К., Танибергенев Г.Ж. Интеллектуалды көлік жүйелері....	405
21	Сагидуллаев Т.Е. Autodesk inventor жүйесінде қосылу сызбаларын орындау.....	408

22	Сұлтанов М., Жанабергенов Т. Модельдік эксперименттерде жарылыстың сипаттамалары мен маңызды параметрлерін зерттеу және нақты шахта жағдайында олардың нәтижелерін экстраполяциялау.....	411
23	Сұлтанов М., Төлеуғали Ж., Ғазизов М. Кранлайн: көлік жүйесі бойынша биік кертпештермен кен орындарын әзірлеу үшін экскаватордың жаңа түрін құрудың өзекті міндеті.....	414
24	Темирбекова Ф.Б. Технологиялық және экологиялық қауіпсіздік.....	419
25	Усенов Е.З., Нурғали Н.З., Әбдірашит А.М., Мұхит Е.К. Математическое моделирование металлических систем Fe-Ti, Ti-Si, Ti-Al..	422
26	Усенов Е.З., Нурғали Н.З., Әбдірашит А.М. Аналитические выражения фазовых равновесий в системах Ti-Zr и Ti-V.....	427
27	Шакенова М., Жақсылық Г. Ордабаева Г.М. Контейнерлік тасымалдаудың мүмкіндіктері.....	430

«ЖАСТАР, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР»
атты студенттер, магистранттар, PhD докторанттардың,
жас ғалымдар және оқытушылардың
XVII Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ
I ТОМ
2021 жылдың 6 сәуірі

МАТЕРИАЛЫ
XVII Международной научно-практической конференции
преподавателей, молодых ученых, PhD докторантов, магистрантов и студентов.
«МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И ИННОВАЦИИ»
ТОМ I
6 апреля 2021 года